

ISSN 2310–2896

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК № 4, 2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Засновник – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ № 4, 2024

ISSN 2310–2896

*Реєстрація суб'єкта у сфері
друкованих медіа: Рішення
Національної ради України
з питань телебачення
і радіомовлення № 225
від 01.02.2024 року.
Ідентифікатор медіа:
R30-02646.*

*Журнал виходить
4 рази на рік і включений до
Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б»)
зі спеціальностей
033. Філософія та
054. Соціологія відповідно
до Наказу МОН України від
02.07.2020 № 886 (додаток 4).*

*Рекомендовано
до друку вченою радою
Університету Ушинського,
протокол № 7
від 26.12.2024.*

*Друковані матеріали
виражають позицію
автора, яка не завжди
поділяється редакційною
колегією.*

*Передрук матеріалів
здійснюється за умови
обов'язкового посилання на
«Перспективи.
Соціально-політичний
журнал».*

*Статті у виданні
перевірені на наявність
плагіату за допомогою
програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від
польської компанії Plagiat.pl.*

Редакційна колегія

Борінштейн Є. Р. – головний редактор, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Атаманюк З. М. – заступник головного редактора, доктор філософських наук, професор, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Балашенко І. В. – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії освіти (Комунальний заклад вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»).

Бліхар В. С. – доктор філософських наук, професор, директор Інституту управління, психології та безпеки (Львівський державний університет внутрішніх справ).

Давидович Ніцца – доктор педагогічних наук, професор, Аріельський університет (Ізраїль).

Добролюбська Ю. А. – доктор філософських наук, професор, кафедри історії України (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Златіца Плашійєнкова – PhD, доктор філософії, філософський факультет (Університет Каменського в Братиславі, Словаччина).

Кіссе А. І. – доктор політичних наук, доцент, народний депутат України.

Лисеєнко О. В. – доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Начев А. П. – кандидат філософських наук, доцент, проректор з міжнародної, соціально-гуманітарної та науково-педагогічної роботи (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Окорокова В. В. – доктор філософських наук, доцент кафедри історії України (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Орленко І. М. – доктор філософії в галузі філософії, завідувач Одеського обласного ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти (КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»).

Очеретная А. М. – кандидат соціологічних наук, доцент (Державний університет Молдови).

Пальчинська М. В. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних наук (Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку).

Петінова О. Б. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Романенко С. С. – доктор економічних наук, кандидат філософських наук, доцент кафедри спортивних ігор і менеджменту фізичної культури (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Халапсіс О. В. – доктор філософських наук, професор кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін (Дніпровський державний університет внутрішніх справ).

Юшкевич Ю. С. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології (Одеський національний економічний університет).

**Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу
«ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ»**

ПОРЯДОК ПОДАВАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Для опублікування статті в науковому журналі «Перспективи. Соціально-політичний журнал» необхідно надіслати на електронну пошту editor@perspektyvy.pdpu.od.ua такі матеріали:

- 1) статтю;
- 2) заповнити на сайті довідку про автора (прізвище, ім'я, по батькові автора, місце роботи (навчання), адреса місця роботи, контактний телефон, адреса електронної пошти, поштова адреса для відправки друкованого примірника);
- 3) рецензію-відгук на статтю від доктора наук у відповідній галузі науки (за винятком кандидатів та докторів наук).

Редакція журналу здійснює внутрішнє рецензування статті – розгляд статті одним із членів редакційної колегії (single-blind review – рецензент знає автора, але автор не знає рецензента). На підставі проведеного рецензування автор може отримати одну з таких відповідей: – статтю прийнято до друку, – доопрацювати статтю, – автору відмовлено в публікації.

Оплата статті здійснюється тільки після офіційного підтвердження та надання реквізитів від редакції журналу (офіційний e-mail: editor@perspektyvy.pdpu.od.ua).

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, не приймаються до редагування і публікації. Редакція зберігає право на редагування матеріалів, їх скорочення й уточнення найменування. Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор.

ТЕМАТИЧНІ РОЗДІЛИ ЖУРНАЛУ

1. Філософська онтологія	6. Філософія освіти	11. Методологія та методи
2. Гносеологія	7. Філософія синергетики	соціологічних досліджень
3. Філософська антропологія	8. Етика та естетика	12. Соціальна структура, соціальні
4. Соціальна філософія	9. Філософія релігії	інститути та процеси
5. Філософія історії	10. Теорія та історія соціології	13. Спеціальні та галузеві
		соціології

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Формат А 4; поля – 2 см (нижнє) × 2 см (верхнє), 3 см (ліве) × 1,5 см (праве); абзац – 1,25 см; міжрядковий інтервал – 1,5 см; шрифт – Times New Roman; кегль – 14.

Обсяг статті – від 10 до 20 сторінок.

У тексті слід використовувати символи за зразком: лапки «...», дефіс (-), тире (–), апостроф (').

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Ліворуч вказується **УДК** та **тематичний розділ журналу**.
2. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, у якій працює(ють) автор(и)) **мовою статті**. Максимальна кількість авторів у статті – три особи.
3. Назва статті. Має містити не більше 10 слів, розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців.
4. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова українською мовою (5–10 слів). Резюме має містити такі **обов'язкові елементи: актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження**.
5. Наукова стаття обов'язково має містити такі структурні елементи:

Вступ.

Мета та завдання.

Методи дослідження.

Результати.

Висновки. Висновки не повинні містити дані, яких немає в основному тексті статті.

Література завершує статтю і публікується під заголовком «**Список використаних джерел**». Бібліографічний опис списку оформлюється в порядку згадування з урахуванням розробленого у 2015 році Національного стандарту України *ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»*. У статті мають бути посилання на іншомовні джерела (не менше 25% від загальної кількості посилань).

References. Оформлюється відповідно до стандарту **APA (APA Style Reference Citations)**. Автор (трансліт), назва статті (трансліт), назва статті (у квадратних дужках переклад англійською мовою), назва джерела (трансліт), вихідні дані з позначеннями англійською мовою. Наприклад:

Terepyshchyi S. O. (2019) Tendentsii rozvytku osvitytnikh landshaftiv v epokhu industrialnoho suspilstva [Trends in the development of educational landscapes in the era of industrial society]. *Visnyk KhNPU imeni H. S. Skovorody «Filosofia»*, 2 (45), S. 139–150 [in Ukrainian]

6. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, у якій працює(ють) автор(и)) англійською мовою.

7. Назва статті англійською мовою.

8. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова англійською мовою (5–10 слів).

Транслітерація імен та прізвищ здійснюється відповідно до вимог *Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55. Переклад засобами онлайн-сервісів є неприпустимим.*

ФІЛОСОФСЬКА ОНТОЛОГІЯ

УДК 141.319.8

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.1>

Фесенко Галина Григорівна

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри історії і культурології
Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова
вул. Чорноглазівська, 17, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-7133-484X

ЕКОФІЛОСОФСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУЧАСНОГО УРБАНІЗМУ

Актуальність проблеми. У сучасній ситуації прискорення урбанізації посилюється інтерес до екологічних візій міст. Наголошується, що міста, які тривалий час формувалися в рамках модерної традиції містобудування, потребують ревіталізації міських просторів. А це, зі свого боку, спонукає екофілософську думку до пошуку актуальних концептуальних підходів до розуміння «ландшафтних зв'язків» міста з довкіллям. Зарубіжні дослідники виявляють активний інтерес до поєднання двох перспектив – екофілософії й урбаністики – в єдиній теоретико-практичній площині, у той час як для вітчизняної філософії це нове дослідницьке поле.

Мета дослідження: висвітлення екофілософських концепцій урбанізму у контексті зміни парадигм (антропоцентричної, екоцентричної).

Методи. Дослідження ґрунтується на інтегративному підході, заснованому на принципі взаємодоповнення здобутків глибинної екології, екологічного урбанізму, екофемінізму, соціальної екології. Порівняльно-історичний метод застосовано для осмислення специфіки західної (європейської) та східної (китайської) екофілософії урбанізму.

Результати дослідження. У статті наведено огляд модерністських та постмодерністських ідей про місце природи у міських ландшафтах. Наголошено на необхідності виходу дослідницьких пошуків про причини погіршення довкілля за межі антропоцентризму у сферу екософії, екоцентричної свідомості. Висвітлено концептуальні параметри екологічного урбанізму та підкреслено екоцентричність нової екофілософії. Підкреслено, що нова урбоекологія є чутливою до парадигмальних екофілософських змін, що концептуально охоплюють фізичний та соціальний світ, і водночас до внеску і діалогу між екоцентричними філософськими візіями. Виявлено специфіку східної (китайської) екофілософії через порівняння із західним екологічним марксизмом та постмодерним екоцентризмом. Китайський підхід до екологічної політики відтворює статичний образ природи, концептуалізований в офіційних політичних дискурсах. Китайські еко-міста у більшій мірі є репрезентатами концепції екологічної модернізації (ресурсозберігаючої та екологічно чистої індустріалізації), ніж офіційного дискурсу екологічної цивілізації. Обґрунтовано, що радикальна природа екоцентричної концепції ще не вкорінилася в сучасних урбопрактиках (модернізації та побудові екоміст).

Ключові слова: місто, екофілософія, екологічний урбанізм, глибинна екологія, соціальна екологія, екофемінізм, китайський марксизм.

Вступ. У сучасній ситуації прискорення урбанізації посилюється інтерес до екологічних візій міст. Гуманітаристикою застосовується екологічна оптика для поглибленого аналізу міських ландшафтів у контексті «людина-природа». У дослідницькому полі урбаністики осмислюються модерністські та постмодерністські концепції «ландшафтних зв'язків» міста з довкіллям. Взаємозалежності природних та соціокультурних компонентів міських ландшафтів висвітлюються, як у контекстах стратегій «збереження-підтримки», так і «перетворення» міських ландшафтів, а також стають об'єктами різноманітних міждисциплінарних розвідок.

Наголошується, що міста, які тривалий час формувалися в рамках модерної традиції містобудування, потребують ревіталізації міських просторів. А це, зі свого боку, спонукає екофілософську думку до пошуку відповідних концептуальних підходів щодо розуміння міських ландшафтів. У постмодерному міському ландшафті зміщуються акценти: від дизайну будівель до організації «просторів поміж будинками» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що екологічне осмислення міського середовища формується переважно у міждисциплінарному методологічному полі екологічної урбаністики [2], а також еко-соціології, урбо-географії, містобудуванні та архітектурі та ін. Зокрема, акцентується увага на необхідності повернення у місто «гармонії з природою». Соціальні екологи, звертаючись до проблем довкілля, наголошують на необхідності зміни соціальних моделей екологічної поведінки, зміні культурних установок та відмові від антропоцентризму. Метаекологічний урбанізм кидає виклик загальноприйнятому розумінню міського і не-міського, а також способу осмислення міста як «культурної надбудови».

Загалом слід зазначити, що зарубіжні дослідники виявляють активний інтерес до поєднання двох перспектив – екофілософії й урбаністики – в єдиній теоретико-практичній площині. Разом з тим, для вітчизняної філософії, екософське підґрунтя урбанізму є новим дослідницьким полем.

Мета та завдання. Метою даного дослідження є висвітлення екофілософських концепцій урбанізму у контексті зміни парадигм (антропоцентричної-екоцентричної). Для досягнення поставленої мети пропонується розв'язати наступні **завдання**: по-перше, представити огляд модерних та постмодерних екофілософських візій щодо місця природи у бутті; по-друге: виявити особливості західної (європейської) та східної (китайської) екофілософії урбанізму.

Результати дослідження. Ідеї екологічного урбанізму розвивалися в філософському полі, представленого низкою екофілософій. Концепція глибинної екології (засновник – норвезький філософ Арне Нес) стверджує про радикальну взаємозалежність усіх істот та критично оцінює антропоцентризму. Наголошується, що пошук причин кризових станів навколишнього середовища у площині політичних та конкретно-практичних урбо-рішень є поверхневими рефлексіями, є простим виявленням чогось більш глибокого (хибне екологічне сумління). Хибне сумління ґрунтується на ідеї, що те, що не є людиною, не має цінності саме по собі, але воно має цінність у тій мірі, в якій воно є цінним для людей [3]. Глибинна екологія наголошує на необхідності виходу дослідницьких пошуків про причини погіршення довкілля за межі антропоцентризму у сферу екософії, екоцентричної свідомості.

Глибинні екологи вважають, що погляд на світ має бути сумісним з науковим світоглядом, і водночас не може ним обмежуватись, необхідно змінювати акценти з науки на мудрість. Звідси заклик переформулювати філософські та духовні засади (християнські, буддистські, світські) в екософських термінах. Екософія постає знанням земної екзистенційної основи, способом пізнання на засадах «глибинних екологічних принципів» цінності життя і природи, екологічної гармонії або рівноваги. А. Наес, на противагу домінуючому утилітарному прагматизму, виступав за те, що справжнє розуміння природи призведе до появи точки зору, яка цінує цінність біологічного різноманіття, розуміння того, що кожна жива істота залежить від існування інших істот у складній мережі взаємозв'язків, якою є світ природи [3].

Екософія також відноситься до сфери практики, представленій французьким філософом-постструктуралістом Феліксом Гваттарі. Він, осмислюючи взаємодії екологічної і соціальної сфер, зазначав, що зміни у свідомості не можуть відбуватися без змін у соціальному та матеріальному середовищах (коло, яке веде до «екософії», що єднає екологію навколишнього середовища, соціальну та світоглядну екологію). Філософ вважає, що традиційні погляди екологів приховують складність взаємозв'язків між людьми та світом природи, оскільки підтримують дуалістичний поділ людських (культурних) і нелюдських (природних) систем. Екологія, в розумінні Гваттарі, є дослідженням складних явищ, включаючи людську суб'єктивність, довкілля та соціальні відносини, які тісно взаємопов'язані. Ф. Гваттарі вбудовує свої аргументи в екологічну структуру, яку розуміє як взаємозв'язки соціальної та екологічної сфер [4].

Екофеноменологічний підхід у традиції Мартіна Гайдеггера орієнтований на осмислення «земного» досвіду людини в екологічному сенсі. Філософ звертається до критики технологічного ставлення до світу природи, з точки зору експлуатації природних ресурсів. М. Гайдеггер наголошує, що вирішення екологічної кризи потребує фундаментальних змін у мисленні щодо ставлення до природи. Філософ виходив з критики антропоцентричного світогляду, не «панувати» над природою, а жити автентично на Землі. У підсумку М. Гайдеггер прийшов до біоцентричної позиції, коли люди «дають жити життю» [5].

Сучасні екофілософи, вслід за М. Гайдеггером, стверджують, що певні метафізичні ідеї відповідальні за руйнування навколишнього середовища, а значить, існує потреба в оновленні розуміння світу, в філософсько-онтологічних зрушеннях: від антропоцентричного і утилітарного до розуміння світу, яке дозволяє речам бути. Екофілософія постає своєрідним пошуком мудрості щодо глобального дому, тобто навколишнього середовища та усіх речей, щоби природно жити у ньому [1].

Екофемінізм орієнтований на більш цілісне (екологічне) бачення природи людини (психічну, духовну, тілесну) і окреслює потребу у ставленні до природи з позиції «підключення» (або турботи). Екофемінізм виходить з ідеї про спільні історичні та культурні корені патріархального «гноблення природи та жінок». Наприклад, Керолайн Мерчант досліджувала, як батьки «наукової революції» легітимізували експлуатацію та «підкорення» природи через уявне з сексуальним резонансом [6]. Загалом, екофеміністичні практики виявляють повагу і турботу про усе живе на Землі.

Постмодерне мислення актуалізує урбан-інтерпретації про рівень взаємопроникнення штучного і природного. Роль, яку поточні процеси урбанізації відіграють у посиленні тиску на природу та планетарну систему, спонукає до фундаментального перегляду антропоцентричних способів планування, проектування та розвитку екоміст. Поєднання «еко» та «місто» може здатися суперечливим, оскільки міста стали відомими як суцільна антитеза всьому «екологічному». Концепція екоміста позбувається образу міста як «бетонних джунглів», пропонуючи інтелектуальну міську інфраструктуру (високий рівень озеленення, розгалужена мережа громадського транспорту, використання відновлюваних джерел енергії тощо). Екомісто покликане функціонувати у найбільш «природний спосіб». Французький соціолог та філософ науки Брюно Латур пропонує візію «екологічного міста», позбавленого антропоцентричності; екологія безпосередньо пов'язується не з людьми, а з природою як вищою спільною сутністю, що включає людину серед інших учасників екосистем [7].

Прихильники екологічного урбанізму виходять з ідеї, що міська форма обов'язково має бути узгодженою з природою (з біологічною структурою людини та повагою до біорізноманіття), вітальною (сталю, безпечною). Урбаніст Ян Мак Гарх в «Дизайні з природою» мислив в радикальній опозиції до промислового дизайну міст, який описував в категоріях «домінування та знищення» [8]. Екологічний підхід до проектування міст, міського дизайну ґрунтується на розумінні міста як місця проживання, й одночасно як частини природного світу – динамічної екосистеми з глибоким контекстом. Окреслюється стратегія «виращування» природи, як саду, на відміну від традиційного «підкорення» природи у місті. Екологічний урбанізм прагне встановити більш збалансовані відносини між натурою і культурою, а також орієнтований на адаптивний процес (адаптації, а не панування) «життя з» природою (а не «жити над»). Звідси й сучасні пошуки альтернативної філософії екологічного планування міст, визнання міського дизайну потужним інструментом адаптації [1].

Екоміста стали популярною концептуальною та практичною відповіддю на сучасні нежиттєздатні міські системи та способом творення сталого розвитку. З'явилися інші концепції, представлені в метанаративах стійких міст («розумні», біофільні та ін.); через схожість критеріїв, визначених для досягнення цілей, вони часто розглядаються як взаємозамінні. Водночас екоміста піддаються концептуальній критиці через нехтування соціальними засадами сталості (фрагментація суспільства та розвиток закритих спільнот) та ізолюваність від

реального глобального масштабу екологічних проблем (за виразом британських урбаністів Майка Ходсона і Саймона Марвіна, розвиток «преміальних екологічних анклавів» [9]).

Критики екоміст звертують увагу на існування розриву між концепціями та практикою. Перетворення існуючих міст на еко-міста є рідкісним явищем, оскільки модерне містопланування є суттєвою, часто непереборною перешкодою для екочутливої трансформації морфології міських ландшафтів [10]. Водночас життєстійкість новозбудованих екоміст також піддається критиці. Наприклад Остін Вільямс [11] звертається до оцінки широкомасштабних проектів будівництва екоміст в Китаї, де було декларовано, що до 2025 року буде збудовано 284 нових екоміст. Першим збудованим еко-містом мав стати Донгтан у Шанхаї, але проект був скасований ще до початку будівництва. Наразі більшість китайських проектів побудови екоміст знаходяться на стадії реалізації, а ті, що були збудовані, не відповідають високим екологічним стандартам (як Наньху у Цзясіні), або більше того, не були заселеними і перетворились на «залишені міста» (Ваньчжуань в провінції Хабей). На теперішній час екологічним каноном для китайських міст визнається Ханчжоу, його мешканці мають можливість змінювати режими свого повсякденного буття, завдяки наявності природно-культурного ландшафту Західного озера (визнана спадщиною ЮНЕСКО) [12].

«Китайський кейс» еко-міст спонукав до філософських рефлексій щодо взаємозв'язків ідей і практик екологічного містопланування. У Китаї надають значимості екологічному марксизму [13], що передусім розвивався з метою вироблення рішень для подолання «капіталістичної екологічної кризи»; підтримуються ідеї, що забруднення навколишнього середовища та екологічна криза є «хворобами капіталізму», і Китай, як соціалістична країна, навряд чи має такі проблеми. Втім екологічний марксизм в Китаї має і своїх критиків, висловлюючи думку: якщо капіталізм є причиною екологічної кризи, то чому вона є більш серйозною в соціалістичному Китаї, ніж у багатьох країнах, які є капіталістичними? [14]. Метою китайського опанування екологічним марксизмом є вироблення національного шляху побудови «екологічної цивілізації на соціалістичних принципах», здійснивши вихід за рамки «капіталістичної логіки». Про ідею екологічної цивілізації говорять як про відповідальність китайського уряду перед майбутніми поколіннями та світом природи. Китайський підхід до екологічної політики відтворює статичний образ природи, концептуалізований відповідно до економічних інтересів офіційної політики. Можливі екологічні рішення декларуються наступною стратегією: більше зростання для всіх, не перевищуючи допустимі межі використання природних ресурсів. Китайський екологічний марксизм відстоює ідею екологічної справедливості як важливої складової екологічної цивілізації. Вплив екологічного марксизму відчутний в офіційних тезах Китаю: «захист екологічного середовища означає захист продуктивних сил; покращувати екологічне середовище означає розвивати продуктивні сили; здорове екологічне середовище є найбільш справедливим суспільним продуктом, який найбільше сприяє добробуту всіх людей» [12]. Деякі вчені-марксистки визнають, що китайська соціалістична екологічна практика потребує конструктивного постмодерністського мислення, щоб уникнути однолінійного розуміння прогресу та переосмислити антропологічний світогляд. У цілому китайські еко-міста є репрезентатами концепції екологічної модернізації (ресурсозберігаючої та екологічно чистої індустріалізації), ніж офіційного дискурсу екологічної цивілізації.

Висновки. Екофілософська оптика міста представлена декількома концепціями (глибинною екологією, екологічним урбанізмом, екофемінізмом, соціальною екологією). Виразною рисою змін в екофілософській парадигмі є екоцентричність. Нова урбоекологія є чутливою до парадигмальних екофілософських змін, що концептуально охоплюють фізичний та соціальний світ, і водночас до внеску і діалогу між екоцентричними філософськими візіями.

Екофілософський урбо-огляд засвідчив особливості зв'язків «місто-природа» у модерних і постмодерних філософських традиціях. Урбаністичні стратегії на творення екоміст, що спираються на постмодерністські екофілософські ідеї щодо людського буття як співбуття з природою, передбачають відкритість містоформи до природи та акцентації на «зеленому» дискурсі міського дизайну. Екологічний урбанізм розглядається як постмодерна відповідь на сучасні

виклики урбанізації. Втім радикальна природа екоцентричної концепції ще не вкорінилася в сучасних урбопрактиках.

Запропонований у дослідженні смислотворчий горизонт екофілософського витлумачення міст дозволив висвітлити специфіку морфології ландшафтів у діапазоні антропоцентризму – екоцентризму; при цьому, екоцентризм та антропоцентризм не розглядаються як антагоністичні полюси. Антропоцентризм ґрунтується на занепокоєнні щодо якості довкілля для буття містян, а екоцентризм відображає та включає урбаністичну антропоцентричність в ширший контекст (досконалості усього живого).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фесенко Г. Г. Міський ландшафт у контексті екофілософії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 16. С. 138–141.
2. Mostafavi M., Doherty G. (eds.). *Ecological Urbanism*. Zürich : Lars Müller Publishers, 2016. 656 p.
3. Naess A. The deep ecology movement: *Some philosophical aspects. Selected Works of Arne Naess* / [Drengson A., Glasser H. (eds.)]. Dordrecht : Springer, 2005. P. 33–55.
4. Guattari F. *Ecosophy* / [Nadaud S. (ed.)]. London : Bloomsbury Publishing Plc, 2018. 320 p.
5. Schalow F. Heidegger's Ecological Turn. *Community and Practice for Future Generations*. New York, NY : Routledge, 2022. 202 p.
6. Warren K. J. *Ecological Feminist Philosophies: An Overview of the Issues*. Bloomington, IN : Indiana University Press, 1996. 304 p.
7. Латур Б. Модернізувати чи екологізувати: у пошуках сьомого «граду». *А комусь ще подобаються міста? Екологія проти модернізації* / [Латур Б., Колгас Р., Янева А. та ін.]; за ред. Б. Філоненка. Харків : IST Publishing, 2021. С. 57–92.
8. McHarg I. *The Essential Ian McHarg: Writings on Design and Nature* [Steiner F. (ed.)]. Washington : Island Press, 2013, 192 p.
9. Hodson M., Marvin S. Urbanism in the anthropocene: Ecological urbanism or premium ecological enclaves? *City*. 2010. Vol. 14(3). P. 298–313. <https://doi.org/10.1080/13604813.2010.482277>.
10. Фесенко Г. Г. Морфологія міських ландшафтів: культурфілософські інтерпретації : монографія. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. 282 с.
11. Williams A. *China's Urban Revolution: Understanding Chinese Eco-Cities*. London : Bloomsbury Visual Arts, 2017. 216 p.
12. Фесенко Г. Світова спадщина в Китаї: культурна інтерпретація Західного Озера Ханчжоу. *Китаєзнавчі дослідження*, 2021. № 3. С. 48–59. <https://doi.org/10.51198/chinesest2021.03.048>.
13. Foster J. B. Marxian Ecology, East and West: Joseph Needham and a Non-Eurocentric View of the Origins of China's Ecological Civilization. *Monthly Review*, 2023. Vol. 75. Iss. 5. URL: <https://monthlyreview.org/2023/10/01/marxian-ecology-east-and-west/>.
14. Wang Z, He H., Fan M. The ecological civilization debate in China. The role of ecological Marxism and constructive postmodernism – Beyond the predicament of legislation. *Monthly Review*, 2014. Vol. 66. Iss. 06. URL: <https://monthlyreview.org/2014/11/01/the-ecological-civilization-debate-in-china/>.

REFERENCES

1. Fesenko, G. G. (2017). Mis'kyi landshaft u konteksti ekofilosofiyi [Urban landscape in the eco-philosophy context]. *Aktual'ni problemy filosofiyi ta sotsiologiyi*, № 16. S. 138–141 [in Ukrainian].
2. Mostafavi, M., Doherty, G. (eds.). (2016). *Ecological Urbanism*. Zürich : Lars Müller Publishers, 656 p.
3. Naess, A. (2005). The deep ecology movement: Some philosophical aspects. *Selected Works of Arne Naess* / [Drengson, A., Glasser, H. (eds.)]. Dordrecht : Springer, P. 33–55.
4. Guattari, F. (2018). *Ecosophy* / [Nadaud S. (ed.)]. London : Bloomsbury Publishing Plc, 320 p.
5. Schalow, F. (2022). Heidegger's Ecological Turn. *Community and Practice for Future Generations*. New York, NY : Routledge, 202 p.
6. Warren, K. J. (1996). *Ecological Feminist Philosophies: An Overview of the Issues*. Bloomington, IN : Indiana University Press, 304 p.

7. Latur, B. (2021). Modernizuvaty chy ekolohizuvaty: u poshukakh s'omoho "hradu" [To modernize or to ecologize: in search of this "city"]. *A komus' shche podobayut'sya mista? Ekolohiya proty modernizatsiyi* / [Latur, B., Kolhas, R., Yanyeva, O. ta in.]; za red. B. Filonenka. Kharkiv : IST Publishing, S. 57–92 [in Ukrainian].
8. McHarg, I. (2013). *The Essential Ian McHarg: Writings on Design and Nature* [Steiner F. (ed.)]. Washington : Island Press, 192 p.
9. Hodson, M., & Marvin, S. (2010). Urbanism in the anthropocene: Ecological urbanism or premium ecological enclaves? *City*, Vol. 14(3). P. 298–313. <https://doi.org/10.1080/13604813.2010.482277>.
10. Fesenko, G. G. (2018). Morfolohiya mis'kykh landshaftiv: kul'turfilosofs'ki interpretatsiyi [Morphology of urban landscapes: cultural-philosophical interpretations]: monohrafiya. Kharkiv : TOV "DISA PLYUS", 282 s.
11. Williams, A. (2017). *China's Urban Revolution: Understanding Chinese Eco-Cities*. London : Bloomsbury Visual Arts, 216 p.
12. Foster, J. B (2023). Marxian Ecology, East and West: Joseph Needham and a Non-Eurocentric View of the Origins of China's Ecological Civilization. *Monthly Review*, 75(5). URL: <https://monthlyreview.org/2023/10/01/marxian-ecology-east-and-west/>.
13. Wang, Z, He. H., Fan. M. (2014). The ecological civilization debate in China. The role of ecological Marxism and constructive postmodernism – Beyond the predicament of legislation. *Monthly Review*, 66 (06). URL: <https://monthlyreview.org/2014/11/01/the-ecological-civilization-debate-in-china/>.
14. Fesenko, G. (2021). Svitova spadshchyna v Kytayi: kul'turna interpretatsiya Zakhidnoho Oзера Khanchzhou [World heritage in China: cultural interpretation of Hangzhou West Lake]. *Kytayeznavchi doslidzhennya*, № 3. S. 48–59 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.51198/chinesest2021.03.048>.

Fesenko Galyna Grygorivna

Doctor of Philosophical Science, Professor,
Professor at the Department of History and Culture Studies
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv
17, Chornoglazivsa str., Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7133-484X

ECOPHILOSOPHICAL INTERPRETATIONS OF CONTEMPORARY URBANISM

Problem. *An interest in ecological visions of cities is intensifying in the current situation of accelerating urbanization. It is emphasized that cities, long formed within the modern tradition of urban planning, need revitalization of urban spaces. This fact, in turn, drives eco-philosophical thought to search for relevant conceptual approaches to understanding the "landscape connections" of the city with the environment. The international researchers are actively interested in uniting the two perspectives – eco-philosophy and urbanism – in a coherent theoretical and practical framework, while for domestic philosophy this is still a new research field.*

Purpose. *The research purpose is to highlight the eco-philosophical concepts of urbanism in the context of paradigm shifts (anthropocentrism, ecocentrism).*

Methods. *The research is based on an integrative approach based on the principle of complementarity of the achievements of deep ecology, ecological urbanism, ecofeminism, and social ecology. The comparative-historical method is used to understand the specifics of Western (European) and Eastern (Chinese) eco-philosophy of urbanism.*

Results. *The article reviews modernist and postmodern ideas about the place of nature in urban landscapes. It is noted the necessity of exiting research searches about the causes of environmental degradation beyond anthropocentrism into the sphere of ecosophy, ecocentric consciousness. The conceptual parameters of ecological urbanism are reflected, and the ecocentricity of the new eco-philosophy is highlighted. It is emphasized that the new urban ecology is sensitive to paradigmatic eco-philosophical changes conceptually encompassing the physical and social world and simultaneously to the contribution and dialogue between ecocentric philosophical visions. The specificity of Eastern (Chinese) eco-philosophy is revealed due to the comparison with Western ecological Marxism*

and postmodern ecocentrism. The Chinese approach to environmental policy reproduces the static image of nature conceptualized in official political discourses. The Chinese eco-cities are more representative of the concept of ecological modernization (resource-saving and eco-environment industrialization) than of the official discourse of ecological civilization). It is substantiated that the radical nature of the ecocentric concept has not yet taken root in current urban practices (modernization and construction of eco-cities).

Key words: *city, ecophilosophy, ecological urbanism, deep ecology, social ecology, ecofeminism, Chinese Marxism.*

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

UDC 14

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.2>

Agasiyeva Elshana Aziz

PhD in Philosophy, Associate Professor

Baku Slavic University

S. Rustam str, 33, Baku, Azerbaijan,

orcid.org/0009-0001-3931-5873UNITY OF THE NATION IS A NECESSARY CONDITION
FOR NATIONAL SECURITY

Annotation. *It is widely acknowledged that the differences among nations are a result of their distinct historical trajectories. In today's interconnected world, the interaction of diverse national interests permeates every aspect of society, including culture, politics, science, daily life, family, and the economy.*

The topicality of the research we are exploring, which is the self-determination and unity of nations, is due to the dialectical contradictory nature of the development of the contemporary world. There is no doubt that global processes are ongoing.

The main goal is to demonstrate that addressing interethnic tensions and finding solutions to these challenges requires the unity of a nation and a coherent state policy.

Research methods. The study employed historical, comparative, and systematic methodologies, as well as generalization, analysis, deduction, and other research techniques to analyze the source materials pertinent to the topic.

Results and discussions. The security and unity of Azerbaijan may be threatened by the complexities and challenges of today's global environment, including the risks of terrorism posed by Armenian nationalist groups. In light of these threats, it is essential to strengthen national cohesion at the governmental level as a manifestation of mutual respect and cooperation among citizens from different backgrounds, generations, and ideologies. To promote a better understanding of national unity, it's essential to introduce students to the history of their country from a young age. By learning about their history, young people can better appreciate the importance of peace and unity, which are integral parts of their national culture. National security for any country means that its government has the ability to protect, maintain, and ensure the survival, reproduction, and improvement of its citizens. In the unity of a country, national education plays an important role. It is not only about people learning their national culture, language, traditions, and customs, but it also involves developing a sense of national identity.

Key words: philosophy, nation, society, consciousness, unity, culture.

Introduction. Addressing interethnic tensions and finding solutions to these challenges requires the unity of a nation and a coherent state policy. Individuals from different ethnic backgrounds can coexist harmoniously when one nation does not dominate another, and when individuals develop resilience against various harmful influences. Various nationalistic movements can potentially influence the thinking of younger generations, but this can be counteracted by fostering tolerance and understanding among diverse groups. On the one hand, this integration has created opportunities for collaboration and cooperation among nations. However, on the other hand, it also poses a risk of losing the unique identity of each nation and exacerbating concerns about national security. Differences between nations are rooted in their distinct historical experiences, and in the modern world, interdependence between national interests permeates all aspects of society, including culture, politics, science, daily life, family, and economy. Resolving interethnic conflicts

and addressing these issues requires a united national approach and consistent state policy. Through unity, nations can work together to promote stability, cooperation, and prosperity. People of different national backgrounds can easily coexist if one nation does not view itself as superior to another, and if it develops an immunity to various attempts to cause harm. Various nationalist movements may influence the minds of younger generations, but an example of tolerance could be seen in the city of Baku, Azerbaijan. Since the oil boom of the late 19th and early 20th centuries, people from various nationalities have flocked to the city for opportunities to work. The hospitable Azerbaijanis have treated people of all nationalities with great respect, creating a climate of tolerance.

With the onset of global transformations, issues related to national identity have become more prominent. The concept of cultural identity entails an individual's identification with a particular cultural tradition and set of national values. Factors such as the historical trajectory of each people, the economic, socio-political, and cultural context significantly influence the formation of self-identity. National traits can evolve over time in response to changes in socio-political, ideological, and cultural environments. An awareness of oneself as part of a given community further fosters a sense of social cohesion.

Materials and methods of research. Many works have been devoted to this problem. In this paper, we refer more to the research of the authors of the modern period. The methodological basis of the research was made up of works mainly by domestic and foreign authors, scientists, and philosophers on the topic under study. The study employed historical, comparative, and systematic methodologies, as well as generalization, analysis, deduction, and other research techniques to analyze the source materials pertinent to the topic.

The primary purpose is to demonstrate the significance of the national security as a unifying factor for the nation.

Results and discussion. The greatness of a nation is not determined by its age, but rather by the level of spiritual development it has achieved and the specific contributions it has made to human civilization. Armenian politicians, for instance, attempt to convince others that their nation is an ancient one, publishing books and articles on the subject, and, with the advent of radio and television, discussing the antiquity of Armenians whenever possible. The antiquity of a nation, however, is not the sole criterion for its greatness or sanctity. While any nation can admire the ancient and unique culture of another, the level of its civilization is determined by the degree of societal development achieved. Any nation concerned with its future must strive to continually improve and enrich its spiritual life [2].

However, if national pride is undermined, if people are criminalized and discouraged, and if narcotic substances are purposefully imported to disrupt certain segments of society, the nation's standing will decline. A person cannot remain indifferent to the struggles of their people. People do have a sense of national identity, although this sense is expressed differently among different nations.

The self-determination of a nation is founded on the principle that society has the freedom to ensure its economic, social, and cultural development. However, the self-determination of a people cannot be fully achieved solely through determining its political status. In historical and political reality, the grounds for claiming the self-determination of a people as a political and legal phenomenon are primarily based on a complex system, and therefore, in addition to political status, economic, social, and cultural standing are also necessary in order to own natural resources and wealth. As noted by the English sociologist Arnold Toynbee: "The ability to find appropriate solutions to real problems underlies the legitimacy of the authority of the ruling minority – the authority of a capable elite is willingly accepted by society" [5, p. 259]. The security and national unity of Azerbaijan may be threatened by the current contradictory global developments and the risks posed by terrorism from Armenian nationalist groups. It is essential to strengthen national unity at the government level as a means of promoting mutual understanding and cooperation among all citizens, regardless of generation or ideology [1].

Self-determination stems from an individual's self-awareness, which enables them to distinguish themselves from their surroundings and establish their place within the natural and social order. Since the basis of one's attitude toward oneself is ultimately shaped by interactions with others, self-identity has a social dimension. In the context of national unity, national education plays a significant role. This is not merely the process of individuals acquiring knowledge of their national culture, language, traditions, and customs, but also the fostering of a sense of national identity. The goal of national education is to shape individuals as subjects of national consciousness and self-awareness. These individuals will be honest and fair, not only towards society but also towards God.

To enhance understanding of national unity, it is essential to engage in the study of one's homeland's history from an early age. Through such learning, young people can develop a deeper appreciation for the concept of peace and unity, which are integral parts of national culture. Thanks to the strong leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, the people of Azerbaijan have been able to overcome significant challenges (many brave citizens of Azerbaijan lost their lives in the battles) and progress with the process of regaining their ancestral Azerbaijani territories that were under Armenian occupation. At present, mines left behind by the aggressors are being removed, and villages and cities that were destroyed by invaders are being rebuilt with great determination.

In the 19th century, Russia and Iran divided the territory of Azerbaijan, which was comprised of several Azerbaijani khanates. After this division, the historically formed entity of Azerbaijan was divided into northern and southern parts, and the Azerbaijani "idea of unity" began to take shape even more, in the interests of the single people and as a manifestation of their national identity.

Relying on the support of Russian and European powers, a significant number of Armenians were settled in the lands of Azerbaijan in the 19th century. There are documents confirming this fact, indicating the number and dates of their settlement. The Azerbaijanis, being a hospitable nation, welcomed the migrants, assisted them in settling down, provided them with opportunities to earn a livelihood, and even entered into mixed marriages with them [3].

The Russian imperial policy was aimed at reducing the number of Muslim populations near its borders. After the collapse of the Russian Empire in 1917, the opportunity for the self-determination and unification of the Azerbaijani people emerged, which was a dream of the Azerbaijanis – to free themselves from imperial domination. Therefore, in the east, the first independent Azerbaijan Democratic Republic was established in 1918 when the native Azerbaijani language was declared as the state language.

However, in April 1920, Russia sent an army and asserted its authority over Azerbaijan, affecting all aspects of life, including historical scholarship. Many prominent figures of Azerbaijan's cultural and scientific community were forced to leave the country due to persecution and oppression. Russian, which is not native to the Azerbaijanis, became the official language. Following the end of the Stalinist era, which restricted the activities of scholars and subjected anyone to potential repression, the mid-1950s saw a shift in this trend.

The new leadership of the Republic has set a course towards a deeper study of the history of Azerbaijan. Armenian historians have distorted the history of ancient times in their favor and falsified facts, attributing all that relates to the history of Azerbaijan during that period (Caucasian Albania) to their own history. This has created a new image of ancient people in the form of Great Armenia.

In Azerbaijani historical scholarship, there have been certain limitations on research. It has been impossible to criticize anything related to Russia or the Communist Party, as well as all Western historians. However, it has been necessary to criticize certain aspects of history. It can be argued that the "national idea" proposed by Azerbaijani theorists remains relevant in the present day. It should be noted that this idea is not chauvinistic in nature. The Azerbaijani national idea is based on the idea of Azerbaijan for Azerbaijanis, and for all who love, create, and benefit from the country.

The awareness of national interests and a clear understanding of one's national identity and character are essential for the successful implementation of the national idea. This is

particularly important for Azerbaijanis as they have historically faced physical and psychological pressures from conquerors who sought to divide and slow the natural development of the people. These conquerors attempted to change the language, alphabet, religion, and order of the Azerbaijani population. By examining the history of the Azerbaijani people, it is clear that they have often been prevented from achieving an objective and unhindered self-identification. Self-identification, as the subjective foundation of the national community, has simultaneously been a crucial factor in shaping the national identity of Azerbaijanis. It is known that the terms “Azerbaijanis” and “Tatars” are not interchangeable, as Azerbaijanis and Tatars constitute distinct nations. However, after Azerbaijan became part of Tsarist Russia, Azerbaijanis were indiscriminately referred to as Tatars in documents, and were also referred to as Muslims or Tatars. A well-developed national consciousness is a crucial determinant in the formation of positive national traits.

For many years, due to the erroneous idea of some Armenian individuals regarding the creation of a “great country”, Azerbaijanis have been repeatedly subjected to systematic mass expulsion from their ancestral lands. Approximately one and a half million Azerbaijanis have become victims of this aggression. Ancient settlements, including historical monuments, have been plundered and destroyed. The date of March 31 has been designated as the Day of Genocide against Azerbaijanis, in order to commemorate all those Azerbaijanis who have suffered as a result of this aggression. It is possible that when some of the more rational Armenian analysts abandon this obsession with the illusion of creating a “Greater Armenia” that aims to conquer other territories, the Armenian people may be able to free themselves from this heavy burden of continuous complaining, which prevents them from noticing any positive developments around them.

Azerbaijanis have a unique national identity and do not wish to lose it in another culture, such as Turkish, in order to preserve their distinct image as Azerbaijanis. Those who are familiar with the history of their country remember the sacrifices made by their ancestors over centuries in the development of their culture and science, as well as the efforts of their grandparents and parents in defending the independence of the Republic of Azerbaijan.

Azerbaijan is known for its friendly people, who are able to maintain good neighborly relations not only with those who share a similar language group or religious faith, but also with members of the European community and CIS countries, as well as people from all over the world. However, this is contingent upon the sovereignty of the Azerbaijani state and preservation of the Azerbaijani identity, which represents a rich and ancient culture.

Azerbaijan was the first Muslim country in the East to establish a democratic republic in 1918. Unfortunately, Sovietization by Russia interrupted its activities two years later. After that, Azerbaijan developed within the Soviet Union and all natural resources, primarily Azerbaijani oil and gas, were utilized for the benefit of the entire Soviet bloc. In the 1920s, after the occupation of the territory of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), supporters of democracy were forced to leave the country, as the newly established Soviet government labeled them enemies of the people and socialist revolution. These Azerbaijani intellectuals were relocated against their will and assimilated into a different ethnic and cultural environment, primarily in Turkey.

The Azerbaijani experience in building a democratic state served as a model for Ottoman Turkey, which established its own democratic system in 1923. The valuable advice of Azerbaijani democratic activists who emigrated to Istanbul due to the socialist transformations in their homeland (they had extensive experience organizing a democratic system) assisted Mustafa Kemal in his goal of establishing a secular state based on the legacy of the Ottoman Empire. The fate of these Azerbaijani expatriates from that time is unfortunately regrettable, as, having been forced to leave their native country due to their political convictions, they were not permitted to return to Azerbaijan during the remainder of their lives under the laws of the Soviet Union. Since the first quarter of the 19th century, Azerbaijan has been divided into two regions. One of these regions is located in southern Azerbaijan and is now part of Iran. The other region, which is known as Northern Azerbaijan, was under the control of Tsarist Russia for approximately 100 years. During this period, it existed as an independent state for approximately two years as the Azerbaijan

Democratic Republic. Following this, it was part of the Soviet Union for 70 years as the Azerbaijan Soviet Socialist Republic. Currently, Azerbaijan has been an independent country for 30 years.

The national security of a country refers to the ability of its government to protect, maintain, and ensure the survival, reproduction, and improvement of its citizens. A nation forms when there is a need to establish a political environment with high levels of trust, as without this, successful economic and social activity is virtually impossible. During the 19th century, following the division of Azerbaijan into its northern and southern regions, the idea of unity among Azerbaijani people became more prominent, as it represented a manifestation of their collective consciousness [4]. The protection of the interests of the Azerbaijan national community by the intellectuals of the Azerbaijani people laid the foundation for the development of ideas about the necessity to implement the “Azerbaijani National Idea”. As such, the “Azerbaijani National Idea” was seen by the indigenous population at that time as the primary national interest of the people.

The “Azerbaijani National Ideal” began to take shape in the desired social framework when the ADR (the Azerbaijan Democratic Republic) was established in 1918, in accordance with the nation’s spirit, and was designed to eventually become a national ideal. Azerbaijan was the first Muslim-majority state in the east to establish a democratic republic in 1918. Unfortunately, Sovietization by Russia halted its activities two years later. After that, Azerbaijan developed within the Soviet Union and all natural resources, primarily Azerbaijani oil and gas, were exploited for the benefit of the entire Soviet state.

In the 1920s, following the invasion of Azerbaijan Democratic Republic (ADR) territory, supporters of democracy were forced to leave for other countries after the Soviet government declared them enemies of the people and the socialist revolution. These Azerbaijani intellectuals, against their will, relocated to a different ethno-cultural environment, primarily in Turkey.

The Azerbaijani experience with building a democratic state assisted Ottoman Turkey in its own transition to a democratic system in 1923.. The valuable advice of Azerbaijani democrats who had emigrated to Istanbul due to the socialist transformations in their home country (they had extensive experience in organizing a democratic system) assisted Mustafa Kemal in his efforts to establish a secular state based on the principles of the Ottoman Empire.

It is worth noting that the fate of these Azerbaijani emigrants from that time period is quite unfortunate, as, having been forced to leave their homeland due to their political beliefs, they were not permitted to return to Azerbaijan for the remainder of their lives under the laws of the Soviet Union.

The Azerbaijani “national idea”, as postulated by scholars, is still relevant in today’s context. It should be noted that this idea is not nationalistic in nature and does not carry a chauvinistic connotation. Rather, the national idea of Azerbaijan is for the benefit of all those who love, create and contribute to the country.

The realization of the Azerbaijani national idea depends on the awareness of national interests and a clear understanding of the country’s image and unique characteristics among Azerbaijanis. Self-awareness and recognition of one’s national identity are essential for achieving this goal. This recognition of national identity arises when individuals can identify their distinctive features and characteristics, which are inherent to their national identity. This understanding provides a basis for exploring the national character and image of Azerbaijanis through various approaches. A number of scholars emphasize the importance of a triad of protection for the wellbeing of individuals, the state, and society. The main focus should be on protecting the highest national interests, namely, preserving core values. Currently, particularly after the conclusion of the 44-day conflict, every citizen of Azerbaijan has been actively contributing to the development and prosperity of their nation, and even Azerbaijani diaspora members abroad have been striving to convey the truth about the Armenian aggression to the international community, thereby enhancing Azerbaijan’s reputation and respect on the global stage.

Conclusions. The Government of Azerbaijan, cognizant of its grave responsibility, has persistently endeavored to fortify the political, economic, and socio-cultural pillars of state sovereignty to this day.

National cohesion is a cherished achievement for the Azerbaijani people and a fundamental prerequisite for their well-being. A significant milestone in the advancement of the Republic of Azerbaijan was the self-realization and unity of its people, where every responsible citizen of the nation understands the necessity of standing united to safeguard their homeland.

BIBLIOGRAPHY

1. Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplu). Bakı, 2020.
2. Huseynov R.A. Verdiyeva H.Y. The History of Azerbaijan. Baku, 2000, 180 p.
3. Mahmudov Y.M. Azerbaijan: a brief history of statehood. Baku, 2006, 260 p.
4. Mehdiyev R.E. International relations at the end of the twentieth century: problems of theory and politics. Baku, 1995, 220 p.
5. Toynbee A. J. A Study of History. London: Oxford University Press, 1987, 600 p.

REFERENCES

1. Azerbaijanis of the world: history and modernity (2020) (scientific-theoretical collection). Baku.
2. Huseynov, R.A. Verdiyeva H.Y. (2000). The History of Azerbaijan. Baku. 180 p.
3. Mahmudov, Y.M. (2006). Azerbaijan: a brief history of statehood. Baku. 260 p.
4. Mehdiyev, R.E. (1995). International relations at the end of the twentieth century: problems of theory and politics. Baku. 220 p.
5. Toynbee, A. J. (1987). A Study of History. London: Oxford University Press, 600 p.

Агасісва Ельшана Азіз

кандидат філософських наук, доцент
Бакинського слов'янського університету
вулиця С. Рустама, 33, Азербайджан, Баку

ЄДНАННЯ НАЦІЇ – НЕОБХІДНА УМОВА ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Загально визнано, що відмінності між націями є результатом їхніх різних історичних траєкторій. У сучасному взаємопов'язаному світі взаємодія різноманітних національних інтересів пронизує всі аспекти суспільства, включаючи культуру, політику, науку, повсякденне життя, сім'ю та економіку.

***Актуальність дослідження,** яке ми досліджуємо, а саме самовизначення та єдності націй, зумовлена діалектичною суперечливістю розвитку сучасного світу. Безперечно, глобальні процеси тривають.*

***Головна мета** – продемонструвати, що подолання міжнаціональної напруженості та вирішення цих викликів вимагає єдності нації та узгодженої державної політики.*

***Методи дослідження.** У дослідженні використовувалися історична, порівняльна та систематична методології, а також методи узагальнення, аналізу, дедукції та інші методи дослідження для аналізу вихідних матеріалів, що стосуються теми.*

***Результати та обговорення.** Безпеці та єдності Азербайджану може загрозовувати складність і виклики сучасного глобального середовища, включно з ризиками тероризму з боку вірменських націоналістичних груп. У світлі цих загроз важливо посилити національну згуртованість на урядовому рівні як прояв взаємної поваги та співпраці між громадянами різного походження, поколінь та ідеологій. Щоб сприяти кращому розумінню національної єдності, важливо знайомити учнів з історією своєї країни з раннього віку. Дізнаючись про свою історію, молоді люди можуть краще оцінити важливість миру та єдності, які є невід'ємними частинами їхньої національної культури. Національна безпека для будь-якої країни означає, що її уряд має здатність захищати, підтримувати та забезпечувати виживання, відтворення та вдосконалення своїх громадян. У єдності країни важливу роль відіграє національне виховання. Йдеться не лише про те, щоб люди вивчали свою національну культуру, мову, традиції та звичаї, а й про розвиток почуття національної ідентичності.*

***Ключові слова:** філософія, нація, суспільство, свідомість, єдність, культура.*

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.3>**Вашкевич Віктор Миколайович**

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-1312-4315

ЕТИЧНИЙ ВИМІР МІФОЛОГІЇ: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ УНІВЕРСАЛЬНИХ МОРАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ

Актуальність. Міфологія є однією з найдавніших форм осмислення дійсності, яка закладає основу моральних норм і цінностей у різних культурах. Сьогодні, в умовах глобалізації, цифровізації та соціокультурних трансформацій, філософське осмислення міфів стає необхідним для розуміння сучасних етичних викликів. Міфи, як універсальні архетипи, формують символічну мову, що продовжує впливати на моральну свідомість суспільства, пропонуючи моделі поведінки та етичні ідеали, які є актуальними навіть у нових історичних контекстах. **Метою статті** є філософський аналіз взаємозв'язку між міфологією та етикою, спрямований на виявлення основних архетипів, що формують етичні норми, а також їх переосмислення в сучасних умовах. Автор досліджує, як міфологічні наративи впливають на формування моральної свідомості та слугують «моральною лабораторією» для моделювання складних етичних ситуацій. **Методи.** Для досягнення поставленої мети використано міждисциплінарний підхід, що поєднує методи герменевтики, структурного аналізу та історико-філософського дослідження. Герменевтичний метод дозволяє аналізувати символічну природу міфів, розкриваючи їх етичний зміст. Структурний аналіз застосовано для виявлення архетипів і їхніх функцій у формуванні моральних норм, тоді як історико-філософський метод допомагає простежити еволюцію етичних ідей у різні епохи. **Результати.** Виявлено, що міфологічні архетипи, такі як Прометей, Антігона чи Локі, виконують ключову роль у формуванні моральних смислів, відображаючи універсальні етичні дилеми. Міфи слугують основою для легітимації соціальних норм, транслюючи їх як частину космічного або божественного порядку. Наприклад, космогонічні наративи обґрунтовують принципи гармонії й справедливості, що є основою багатьох філософських концепцій. Досліджено, як міфологічні сюжети моделюють моральні конфлікти, такі як протистояння між індивідуальною свободою й колективною відповідальністю, що залишаються актуальними у будь-яку епоху. Показано, що сучасна культура адаптує традиційні міфи до нових викликів, зокрема гендерної рівності, екологічної свідомості та глобальної справедливості. Прикладом є переосмислення героїчних образів у популярній культурі, які набувають нових етичних значень. Виявлено, що міфологія є динамічним джерелом етичних ідей, які еволюціонують разом із суспільством, зберігаючи універсальність і багатозначність.

Ключові слова: міфологія, етика, архетипи, моральні дилеми, філософія, соціальні норми, культурна свідомість, етичні принципи, символізм, трансцендентність.

Вступ. Етика, як основоположний аспект філософського пізнання, здавна звертається до міфології, прагнучи досягнути первісних джерел моральних орієнтирів людства. Міф, як архетипова форма осмислення дійсності, створює цілісний космос цінностей, у якому переплітаються моральні імперативи, естетичні символи та метафізичні засади буття. У своїй символічній природі міфологія пропонує не лише відповіді на питання про добро і зло, але й структурує етичний вимір людського існування через колективну пам'ять і сакральні наративи.

Філософське осмислення етики в контексті міфології розкриває її фундаментальну роль у формуванні моральних ідеалів, які набувають універсального характеру завдяки міфічним образам. Героїчні міфи, ритуальні наративи, космогонічні оповіді – усі вони виступають

як метафізичні сценарії, що пропонують моделі етичної поведінки й регулюють взаємини між індивідом, суспільством та космосом.

У сучасному дискурсі міфологія зберігає актуальність, адже її етичні аспекти стають об'єктом переосмислення у контексті нових соціальних і культурних викликів. Мета цього дослідження – осмислити, як міфологія впливає на формування етичних норм і їхню інтерпретацію у філософському й культурному контекстах, виявляючи тісний взаємозв'язок між міфом, етикою і світоглядом.

Метою статті є філософський аналіз взаємозв'язку між міфологією та етикою, спрямований на виявлення основних архетипів, що формують етичні норми, а також їх переосмислення в сучасних умовах. Автор досліджує, як міфологічні наративи впливають на формування моральної свідомості та слугують «моральною лабораторією» для моделювання складних етичних ситуацій.

Методи. Для досягнення поставленої мети використано міждисциплінарний підхід, що поєднує методи герменевтики, структурного аналізу та історико-філософського дослідження. Герменевтичний метод дозволяє аналізувати символічну природу міфів, розкриваючи їх етичний зміст. Структурний аналіз застосовано для виявлення архетипів і їхніх функцій у формуванні моральних норм, тоді як історико-філософський метод допомагає простежити еволюцію етичних ідей у різні епохи.

Огляд літератури. Етичний вимір міфології відображає здатність міфів формувати моральні рамки та суспільні норми, що впливають на взаємини людини зі світом і спільнотою. Як культурні наративи, міфи виконують не лише пояснювальну, а й педагогічну функцію, закладаючи основи етичного розуміння через універсальні символи й метафори. Одвічна актуальність міфології привертала і продовжує привертати увагу філософів та дослідників [3; 4; 7; 12; 15].

Б. Коллінз зазначав [5], що взаємозв'язок між міфом і етикою залежить від сприйняття самого міфу як етичного явища. На його думку, існують два ключові підходи до розуміння етичного виміру міфів. Перший підхід полягає у позитивній оцінці міфів, які сприймаються як правдиві, адже вони відображають основоположні людські прагнення, такі як щедрість і мужність, або ж відкривають глибинні істини, які стають базисом для етичного мислення. Другий підхід розглядає міфи як ілюзії, що виконують ідеологічну функцію, маскуючи соціальні ієрархічні поділи чи приховуючи фундаментальне насильство, закладене в суспільстві.

Міфологія багатьох культур пронизується етичними мотивами, що виявляють зв'язок між людиною, природою й космосом. Так у міфах, моральні принципи часто засновані на ідеї динамічної рівноваги між людьми й природою, що вимагає від індивіда відповідальності за підтримання космічної гармонії. Подібно до цього, в багатьох стародавніх культурах міфи слугували раціоналізацією природних явищ і соціальних структур, створюючи етичний каркас для розуміння справедливості й моралі [13].

Згідно з філософією Геракліта, мудрість є ключовим чинником етичного життя, адже глибше пізнання реальності веде до більш чесного існування [11]. Міфологічні наративи, у цьому контексті, виступають як алегорії мудрості, допомагаючи індивідам осмислювати моральні принципи та розвивати «добру душу». Вони формують основи духовного розвитку через символічні історії, що звертаються до універсальних істин [11].

Міфологія має вагомий вплив на політичну етику, формуючи моральні парадигми, які інтерпретують кризи й дилеми суспільства. Наприклад, міф «смерті Бога» відображає символічний розрив між традиційними релігійними цінностями й сучасними викликами, осмислюючи моральну відповідальність людини в умовах секулярного світу [8]. Однак, міфологію також можна піддавати критиці за легітимізацію застарілих норм або виправдання соціальної нерівності, що підкреслює необхідність критичного осмислення цих наративів.

Таким чином, міфологія є багатовимірним феноменом, який поєднує в собі естетичний, сакральний і моральний виміри. Вона не лише відображає історичні й культурні зрушення, але й задає перспективу для сучасних філософських пошуків, формуючи етичні парадигми, що продовжують впливати на людське мислення, культуру та суспільні практики.

Результати дослідження. Аналіз складних взаємозв'язків та взаємовпливів між міфологією і філософським дискурсом відкриває можливість глибшого осмислення етики як фундаментального аспекту людського існування. Міфологія, що виступає не лише як спосіб пояснення реальності, але й як культурний код, є джерелом етичних ідей, які формують ціннісну основу для колективної та індивідуальної свідомості. У цьому контексті важливо акцентувати увагу на таких аспектах:

Етичні архетипи в міфах

Архетипові образи, втілені в міфологічних наративах, виконують фундаментальну роль у формуванні глибинних етичних смислів, що визначають моральну основу колективного несвідомого людства. Ці образи відображають універсальні етичні принципи, які, хоч і виражені через символічні сюжети, продовжують залишатися актуальними для сучасного філософського й культурного осмислення.

Одним із яскравих прикладів етичного архетипу є Прометей з грецької міфології. Він постає як уособлення жертковності, альтруїзму та прагнення до знань, які протиставляються егоїзму, жадобі влади та тиранічним структурам. Прометей, даруючи людству вогонь, не лише кидає виклик верховному авторитету Зевса, але й символізує моральну відповідальність за добробут інших. У цьому архетипі зосереджено ідею етично обґрунтованого бунту проти несправедливості, що набуває універсального значення як приклад моральної стійкості та вірності вищим принципам. Прометей стає символом не лише боротьби за свободу, але й нагадуванням про етичну ціну прогресу, адже його жертва супроводжується особистими стражданнями, які виявляють напруженість між індивідуальною волею й колективним добром [9].

Не менш складним і багатогранним є архетип Локі в скандинавській міфології. Цей персонаж уособлює амбівалентність і неоднозначність морального вибору, перебуваючи на межі між творенням і руйнуванням. Локі виступає як хитрий трикстер, що порушує соціальні та космічні правила, але водночас сприяє встановленню нових порядків. Його образ демонструє складність етичних рішень у реальному житті, де чітке розмежування між добром і злом не завжди є можливим. У цьому сенсі Локі репрезентує ту частину людського досвіду, яка змушує замислитися над питаннями моральної амбівалентності, компромісів і наслідків.

Дослідження цих архетипів свідчить про те, що міфологія є своєрідною етичною лабораторією, в якій моделюються моральні конфлікти та можливі шляхи їхнього розв'язання. Уявлення про добро і зло, самопожертву і егоїзм, справедливість і амбівалентність, що втілюються в міфологічних наративах, дозволяють не лише рефлексувати над фундаментальними моральними дилемами, але й пропонують символічні стратегії для їхнього вирішення.

Роль міфів у легітимації соціальних норм

Міфи здавна виконували функцію легітимації суспільного порядку, забезпечуючи його обґрунтування через універсальні етичні принципи та космологічні уявлення. У своїй основі вони є не лише наративами про минуле, але й засобом формування соціальної реальності, де моральні й правові норми отримують підтвердження з боку сакрального чи трансцендентного авторитету.

Наприклад, міфи про створення світу в різних культурах часто підкреслюють гармонію між природою, богами й людьми. Такі наративи розглядають космос як впорядковану структуру, що виникла з хаосу завдяки втручанням божественних сил. Цей порядок уявляється як ідеал, якого мають дотримуватися і люди, щоб уникнути повернення до хаосу. У таких міфах космічний порядок транслюється на соціальний, виправдовуючи ієрархії, правила та закони, що панують у суспільстві [6].

Особливо показовим є шумерський епос про Гільгамеша, де правителі розглядаються як обрані богами. Їхнє право на владу легітимізується через божественний мандат, що підкреслює їхню особливу місію у підтриманні космічного й соціального порядку. Водночас ця легітимація накладає на правителів значну моральну відповідальність перед їхніми підданими. Гільгамеш, наприклад, постає не лише як герой, але й як фігура, що має усвідомити значення справедливості й відповідальності у своїй ролі правителя. Через цей міф суспільство отримує

модель, у якій влада є не лише привілеєм, але й обов'язком діяти відповідно до вищих етичних принципів.

Міфи також створюють систему моральної оцінки поведінки, яка виходить за межі буденної логіки. Вони надають відповіді на фундаментальні питання про справедливість, відповідальність і гармонію, формуючи основи етичних систем, що мають універсальний характер. Наприклад, ідея природного права, яка пізніше стала однією з центральних концепцій у філософії, має свої витoki у міфологічному розумінні гармонії між людиною та космосом. Природне право спирається на принципи, які уявляються як невід'ємні та універсальні, подібно до того, як міфи про створення світу встановлюють порядок, що має божественну основу [8].

Інша ключова концепція, що бере витoki з міфології, – це соціальний договір. У міфах взаємовідносини між богами, природою й людьми часто представлені як обмін чи угода, що передбачає взаємну відповідальність і дотримання встановлених правил. Такі ідеї згодом були трансформовані у філософській думці, але їхнє міфологічне коріння залишилося центральним у розумінні суспільного порядку як результату не лише сили чи випадку, але й моральної легітимації [10].

Таким чином, міфи не лише пояснюють існуючі норми, але й виступають джерелом універсальних принципів, які формують етичні й соціальні підвалини суспільства. Через свої символічні сюжети вони слугують мостом між трансцендентним і буденним, забезпечуючи основу для тривалого функціонування соціальних структур. У цьому сенсі міфологія не є лише частиною культурного минулого, але й живою традицією, що залишається актуальною для сучасного розуміння соціального порядку, етики та права.

Моральні дилеми в міфологічних сюжетах

Міфологія є не лише способом пояснення світу, але й джерелом зображення складних моральних дилем, які розкривають глибинні аспекти людського досвіду. Ці дилеми демонструють багатогранність етичного вибору, а також напруженість між індивідуальними переконаннями, суспільними нормами та трансцендентними принципами [8].

Одним із найбільш відомих прикладів є грецький міф про Антігону, героїню, яка стикається з конфліктом між законами полісу, що символізують людський порядок, та божественними законами, що втілюють вічні моральні принципи. Антігона, всупереч наказу правителя Креонта, вирішує поховати свого брата Полініка, адже вважає це своїм моральним обов'язком. Її вибір є водночас героїчним і трагічним, оскільки він призводить до загибелі героїні. Цей міф репрезентує універсальний конфлікт між совістю та соціальними вимогами, який залишається актуальним у будь-яку епоху. У центрі дилеми Антігони лежить питання про те, чи можуть людські закони перевершити моральний обов'язок, і чи варто жертвувати особистими цінностями заради суспільного порядку [3].

Такі міфологічні сюжети не лише висвітлюють складність моральних конфліктів, але й служать основою для осмислення етичних принципів у різних культурах. Вони виявляють, що етичні рішення рідко бувають однозначними: герої, змушені обирати між суперечливими цінностями, демонструють, що будь-який вибір супроводжується ризиком, втратами чи стражданнями.

Моральні дилеми міфів також виконують функцію моделювання етичних конфліктів, які відображають універсальний досвід людства. Через символіку й наративи міфологія пропонує не лише розуміння таких конфліктів, але й можливі шляхи їх розв'язання. Наприклад, у випадку Антігони героїня втілює ідеал моральної стійкості, який вказує на перевагу божественного закону над соціальними.

Еволюція етичних ідей через міфологію

Міфологія є динамічною системою, через яку етичні ідеї адаптуються до історичних і культурних змін. Аналіз міфів демонструє, що вони не є статичними наративами, а змінюються разом із суспільством, відображаючи нові моральні й філософські тенденції.

Наприклад, міф про Геракла, який у своїх ранніх варіаціях був уособленням фізичної сили, героїзму та перемоги над зовнішніми ворогами, з часом набуває глибшого етичного змісту.

У пізніх інтерпретаціях Геракл постає не лише як герой, що здійснює подвиги, але і як постать, що долає внутрішні страхи й бореться зі своїми слабкостями. Його історія починає осмислюватися як символічний шлях до самопізнання та пошуку сенсу життя. Ця трансформація демонструє, як первинні цінності, втілені в міфі, еволюціонують відповідно до суспільних потреб і зміни акцентів у філософському осмисленні моральності.

Значний внесок у переосмислення етичних ідей через міфологію зробила західна культура, особливо в епоху Відродження. Гуманістичний рух того часу спонукав до переосмислення античних міфів із акцентом на свободу волі, гідність людини та її здатність до самореалізації. Наприклад, у творах Відродження образи античних героїв, таких як Прометей чи Геракл, були інтерпретовані як символи людського прагнення до знань, боротьби за свободу і подолання обмежень. Таке переосмислення показує, як міфологічні сюжети, збагачені новими ціннісними інтерпретаціями, зберігають свою актуальність і вплив на формування етичних ідей у різні епохи [16; 17].

У сучасному світі процес адаптації міфів триває, і ключову роль у цьому відіграє популярна культура. Міфологічні сюжети активно використовуються у фільмах, літературі, відеоіграх, де вони трансформуються відповідно до актуальних соціальних викликів. Наприклад, традиційні міфи все частіше переосмислюються через призму сучасних цінностей, таких як гендерна рівність, екологічна свідомість і глобальна справедливість. Образи героїв більше не обмежуються уявленням про фізичну силу чи військову доблесть; вони дедалі більше уособлюють моральну стійкість, емпатію та відповідальність перед суспільством і природою [2].

Значущим прикладом є переосмислення жіночих персонажів у міфах. У традиційній міфології жінки часто відігравали роль пасивних чи другорядних фігур. Однак у сучасній культурі такі образи, як Афіна чи Артеміда, відновлюються як символи сили, інтелекту та автономії. Цей процес трансформації дозволяє адаптувати міфологічні сюжети до сучасних уявлень про рівність статей і справедливість.

Взаємозв'язок міфології та сучасної етики

Міфологія, як одне із найдавніших джерел культурних і моральних цінностей, зберігає свою актуальність завдяки здатності адаптуватися до нових історичних і соціальних контекстів. У сучасному світі вона виступає і як динамічний інструмент популяризації універсальних етичних ідей, таких як свобода, рівність, відповідальність і справедливість.

Одним із ключових механізмів цієї адаптації є сучасна масова культура, зокрема кіно, література та інші форми мистецтва. Фільми, що переосмислюють класичні міфологічні сюжети, створюють простір для нових етичних інтерпретацій. Наприклад, сучасне втілення образу Тора у кінострічках Марвел відображає не лише героїчну силу та мужність, традиційно пов'язані з цією фігурою, але й нові аспекти, такі як відповідальність перед суспільством, взаємодія з іншими героями та етичний вибір в умовах глобальних загроз. Тор більше не є лише уособленням війни й перемоги; його образ розвивається, підкреслюючи важливість особистісної трансформації, солідарності та емпатії.

Подібні приклади показують, як міфологічні сюжети допомагають осмислювати сучасні виклики, зокрема ті, що стосуються взаємодії між індивідуальними та колективними інтересами, глобальної справедливості й екологічної свідомості. У цих переосмисленнях міфи слугують як платформа для діалогу між минулим і сучасним, пропонуючи нові моделі поведінки, засновані на усталених моральних ідеалах [1; 18].

Важливим аспектом сучасного використання міфології є акцент на особистісному виборі як центральному елементі етичної рефлексії. Сучасні інтерпретації героїв більше не зосереджуються виключно на їхній фізичній силі чи божественному покликанні; замість цього увага переноситься на складність їхнього внутрішнього світу, дилеми, які вони переживають, і спосіб, у який вони вирішують ці конфлікти. Такий підхід сприяє актуалізації міфологічних сюжетів, дозволяючи їм говорити мовою сучасної етики, яка дедалі більше цінує багатозначність, моральну гнучкість і прагнення до гармонії між різними етичними системами [14].

Отже, міфологія, адаптуючись до сучасних реалій, продовжує залишатися важливим джерелом етичних ідей, що формують моральні орієнтири суспільства. Завдяки своїй універсальності та символічному багатству вона слугує мостом між традиційними цінностями та сучасними викликами, пропонуючи моделі для осмислення складних моральних ситуацій і пошуку відповідей на найважливіші питання буття. У цьому контексті міфологія виступає як невичерпний ресурс для сучасної етики, що дозволяє поглиблювати розуміння людського досвіду та створювати основу для нових форм моральної рефлексії.

Сучасна інтерпретація міфів через популярну культуру дозволяє адаптувати їх до нових соціальних та етичних викликів, проте потребує критичного підходу, щоб уникнути спрощення або викривлення їхнього значення. Вивчення міфології залишається важливим для глибшого розуміння етичних систем, а також для виявлення їхньої еволюції в умовах глобалізації та технологічного прогресу.

Висновки. Міфологія, будучи однією з найдавніших форм колективного осмислення дійсності, є фундаментом для розвитку етичних концепцій, що визначають поведінкові норми та моральні орієнтири суспільства. Архетипові образи, втілені у міфах, є універсальними символами, які продовжують впливати на моральну рефлексію як в індивідуальному, так і колективному вимірах.

Філософське осмислення міфів розкриває їхню роль як «моральної лабораторії», де моделюються конфлікти між свободою й обов'язком, добром і злом, колективним благом та індивідуальною відповідальністю. Міфологічні сюжети, як-от історії Прометея чи Антігони, пропонують не лише алегоричні розв'язки етичних дилем, але й універсальні принципи, які залишаються актуальними навіть у добу глобалізації та цифровізації.

Універсальний характер етичних архетипів демонструє, що міфологія є невід'ємною частиною процесу формування моральної свідомості людства. Вона слугує мостом між традиційними цінностями та сучасними ідеалами, пропонуючи глибше розуміння не лише індивідуальної свободи, але й відповідальності за спільне благо. Таким чином, філософське дослідження етики міфу дозволяє краще осмислити не лише моральні витоки розвитку людства, але й перспективи його етичного розвитку у глобалізованому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Armstrong I. The radical imagination: How myth shapes modern society. London : Routledge, 2019. 256 с.
2. Armstrong K. The case for God (1st Anchor Books ed.). New York : Anchor Books, 2010. 432 с.
3. Burkert W. Greek religion. Harvard University Press, 1985. 504 с.
4. Campbell J. The hero with a thousand faces. Novato : New World Library, 2008. 432 с.
5. Collins B. Myth. In W. Schweiker (Ed.), The encyclopedia of religious ethics (Chap. 55). Wiley, 2022. 15 с. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118499528.ch55>
6. Dege C. L. On the political and normative implications of myth as philosophical discourse. Critical Review of International Social and Political Philosophy, 2023, pp. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1080/13698230.2023.2248810>
7. Eliade M. The sacred and the profane: The nature of religion. Harcourt, 1987. 256 с.
8. Frunza S. Mythological interpretations of ethical dilemmas in contemporary society. Journal of Philosophy and Ethics, 2012. Pp. 12–24.
9. Honko L. (Ed.). Traditions in oral epic: The transmission of cultural models through verbal art. Berlin: De Gruyter, 1984. 350 с.
10. Johnson M. The role of myth in popular culture: A contemporary analysis. Routledge, 2017. 320 с.
11. Johnstone M. On the Ethical Dimension of Heraclitus' Thought. Oxford University Press, 2020. 32 с. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198758679.003.0004>
12. Jung C. G. Archetypes and the collective unconscious. Princeton University Press, 1964. 420 с.
13. Keum T. Plato and the mythic tradition in political thought. Harvard University Press, 2020. 368 с.

14. Madden M. Stuart. Myth, Folklore and Ancient Ethics. SSRN, 2006. 20 c. Available at: <https://ssrn.com/abstract=938128> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.938128>
15. Ricoeur P. Time and narrative. University of Chicago Press, 1990. 525 c.
16. Rui Zhu. Myth and philosophy: From a problem in Phaedo. Journal of the American Academy of Religion, 2005, 73(2), pp. 453–473. DOI: <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfi043>
17. Schilbrack K. (Ed.). Thinking through myths: Philosophical perspectives. London: Routledge, 2002. 280 c. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203398449>
18. Segal R. A. Myth: A concise introduction. Oxford: Oxford University Press, 2015. 216 c.

REFERENCES

1. Armstrong, I. (2019). The radical imagination: How myth shapes modern society. London: Routledge.
2. Armstrong, K. (2010). The case for God (1st Anchor Books ed.). New York: Anchor Books.
3. Burkert, W. (1985). Greek religion. Harvard University Press.
4. Campbell, J. (2008). The hero with a thousand faces. Novato: New World Library.
5. Collins, B. (2022). Myth. In W. Schweiker (Ed.), The encyclopedia of religious ethics (Chap. 55). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118499528.ch55>
6. Dege, C. L. (2023). On the political and normative implications of myth as philosophical discourse. Critical Review of International Social and Political Philosophy, 1–8. <https://doi.org/10.1080/13698230.2023.2248810>
7. Eliade, M. (1987). The sacred and the profane: The nature of religion. Harcourt.
8. Frunza, S. (2012). Mythological interpretations of ethical dilemmas in contemporary society. Journal of Philosophy and Ethics.
9. Honko, L. (Ed.). (1984). Traditions in oral epic: The transmission of cultural models through verbal art. Berlin: De Gruyter.
10. Johnson, M. (2017). The role of myth in popular culture: A contemporary analysis. Routledge.
11. Johnstone, M. (2020). On the Ethical Dimension of Heraclitus' Thought. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198758679.003.0004>
12. Jung, C. G. (1964). Archetypes and the collective unconscious. Princeton University Press.
13. Keum, T. (2020). Plato and the mythic tradition in political thought. Harvard University Press.
14. Madden, M. Stuart. (2006). Myth, Folklore and Ancient Ethics. SSRN. <https://ssrn.com/abstract=938128> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.938128>
15. Ricoeur, P. (1990). Time and narrative. University of Chicago Press.
16. Rui, Z. (2005). Myth and philosophy: From a problem in Phaedo. Journal of the American Academy of Religion, 73(2), 453–473. <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfi043>
17. Schilbrack, K. (Ed.). (2002). Thinking through myths: Philosophical perspectives. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203398449>
18. Segal, R. A. (2015). Myth: A concise introduction. Oxford: Oxford University Press.

Vashkevich Viktor Mykolaiovych

Head of the Department of Social Philosophy,
Philosophy of Education and Educational Policy,
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1312-4315

ETHICAL DIMENSION OF MYTHOLOGY: PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF UNIVERSAL MORAL PRINCIPLES

Relevance. *Mythology is one of the oldest forms of understanding reality, which lays the foundation for moral norms and values in different cultures. Today, in globalization, digitalization, and socio-cultural transformations, the philosophical understanding of myths is necessary to understand modern ethical challenges. Myths, as universal archetypes, form a symbolic language that continues to influence the moral consciousness of society, offering*

models of behavior and ethical ideals that are relevant even in new historical contexts. **The purpose** of the article is a philosophical analysis of the relationship between mythology and ethics, aimed at identifying the main archetypes that form ethical norms and their rethinking in modern conditions. The author explores how mythological narratives influence the formation of moral consciousness and serve as a “moral laboratory” for modeling complex ethical situations. **Methods.** To achieve the goal, an interdisciplinary approach was used, combining the methods of hermeneutics, structural analysis, and historical-philosophical research. The hermeneutic method allows us to analyze the symbolic nature of myths, revealing their ethical content. Structural analysis was used to identify archetypes and their functions in the formation of moral norms, while the historical-philosophical method helps to trace the evolution of ethical ideas in different eras. **Results.** It was found that mythological archetypes, such as Prometheus, Antigone, or Loki, play a key role in forming moral meanings, reflecting universal ethical dilemmas. Myths serve as the basis for legitimizing social norms, translating them as part of a cosmic or divine order. For example, cosmogonic narratives substantiate the principles of harmony and justice, which are the basis of many philosophical concepts. It investigates how mythological plots model moral conflicts, such as the confrontation between individual freedom and collective responsibility, which remain relevant in any era. It is shown that modern culture adapts traditional myths to new challenges, particularly gender equality, ecological consciousness, and global justice. An example is the rethinking of heroic images in popular culture, which acquire new ethical meanings. It is revealed that mythology is a dynamic source of ethical ideas that evolve together with society, preserving universality and ambiguity.

Key words: mythology, ethics, archetypes, moral dilemmas, philosophy, social norms, cultural consciousness, ethical principles, symbolism, transcendence.

УДК 572.028:[654.1:316.4]
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.4>

Вихованець Зоріна Сергіївна

кандидат філософських наук,

доцент кафедри іноземних мов

з курсом латинської мови та медичної термінології

Вінницького національного медичного університету імені М. П. Пирогова

вул. Пирогова, 56, Вінниця, Україна

orcid.org/0000-0002-1653-5873

ПОСТАНТРОПОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЄДИНОГО ПЛАНЕТАРНОГО ДІАЛОГУ

Актуальність проблеми. В умовах третього року кривавого збройного протистояння на теренах нашої держави з територіально-сусідньою російською федерацією проблема єдиного планетарного діалогу та толерантного поводження у міжнародних дискусіях набуває суттєво-специфічного характеру, але метафізичний смисл принципу діалогічності та толерантного поводження у процесах колективної взаємодії залишається відкритим для соціально-філософського аналізу. Переважна більшість представників наукового співтовариства визнає той факт, що мирна політика діалогового спілкування переживає соціально-політичну кризу, а новий контекст постсучасної інформаційної реальності кардинально впливає на трансформаційні процеси суспільного буття та природу самої людини, її морально-етичних цінностей, світоглядних орієнтирів і проблем тілесності. Відповідно, **метою даної розвідки** є аналіз феномену моделей соціальної комунікації як передумови розбудови єдиного планетарного діалогу постсучасності на принципах соціально-антропологічного підходу. Досягнення поставленої мети вимагає виконання таких дослідницьких завдань: 1) проаналізувати постантропологічний вимір революційних наслідків системно-виробничих розробок соціальних мережесевих сервісів; 2) здійснити фундаментальний аналіз комунікаційних моделей як багатовекторних аспектів соціального середовища конструювання поліфонічних світів глобалізованого простору; 3) з'ясувати можливі механізми гармонійного поєднання людиною свого соціального і природного буття у цифровому суспільстві. **Методологія дослідження** визначається авторкою як гуманітарна сфера міждисциплінарного підходу та соціально-антропологічного напрямку, які побудовані на принципах діалогічності або діалектики, єдності історичного і логічного, актуальності та соціальної потреби, компаративному та структурно-функціональному аналізу, а основними дослідницькими методами виділено аналітичний, культурно-історичний, порівняльний. **Результати дослідження.** У відповідності з поставленою метою та завданнями було встановлено, що постантропологічні орієнтири соціальної комунікації створюють принципово нові засади складної технології конструювання смислів суспільного або особистого контексту, яка спирається на вміння та можливості людини створювати уявні моделі поліфонічного світу. Особливо зараз, завдяки мережесевим сервісам, які мають пластичну конструкцію та можуть виконувати функцію критичного аналізу, актуалізуються питання персональної ідентичності та формується інтелектуальне середовище для осмислення нових форм прояву самосвідомості людини. З'ясовано, що життєвим пріоритетом глобальних перетворень стає процес досягнення планетарної єдності Homo sapiens за умови збереження індивідуальних особливостей кожного «громадянина планети Земля» завдяки технологіям соціальної комунікації. Перспективи зазначеного підходу визначають активізацію процесу здорової ринкової конкуренції, появу нових механізмів ефективного державного управління та захисту національних інтересів, а також сприяють розширенню мережесевого середовища з «конструювання» самого індивіда, як члена певної соціокультурної спільноти або колективу професіоналів у різноманітних сферах діяльності, що стимулює визнання власної унікальності в суспільстві нових можливостей. Акцентовано увагу на тому, що вирішення проблеми гармонійного поєднання людиною свого соціального і природного буття у цифровому суспільстві здійснюється за умови синтезу індивідуально-мотивованої дії та суспільно

зумовленої поведінки, тобто процес «творчої адаптації» людини, стає основою її соціального буття та сприяє самоактуалізації персонального творчого потенціалу.

Ключові слова: антропоцентризм і гуманізм, соціальна комунікація, унікальна природа людини, суспільство нових можливостей, принцип діалогічності, толерантність, глобалізація, колективна взаємодія.

Вступ. В умовах третього року кривавого збройного протистояння на теренах нашої держави з територіально-сусідньою російською федерацією проблематика єдиного планетарного діалогу та толерантного поводження у міжнародних дискусіях набуває суттєво-специфічного характеру. Власне, для більшості українського народу заповідь «Око за око!» Старого Заповіту сьогодні дорівнюється вислову «Ніколи не пробачимо!», але метафізичний смисл принципу діалогічності та толерантного поводження у процесах колективної взаємодії, безперечно, залишається відкритим для соціально-філософського аналізу. Актуальна надмірна наполегливість представників ліберально-демократичних країн на перевазі принципів діалогічного спілкування в різноманітних вимірах соціальної комунікації, у той час коли людство стикається з антропологічною кризою та проблемами віртуалізації життєвого простору, глобалізаційними екологічними викликами, жорсткими терористичними актами у різних частинах світу тощо, перетворюється у багатьох випадках на свою протилежність. Урешті-решт така ситуація призводить до зростання кількості асоціальних явищ у життєдіяльності країни за умови потурання девіантній поведінці певних верств населення, тому сьогодні на рівні суспільних дискусій маємо виходити на проблеми соціальних комунікативних альтернатив у вигляді морального цензурування та нових форм контролю за інформаційними ресурсами. Загалом, переважна більшість представників наукового співтовариства визнає той факт, що мирна політика діалогового спілкування переживає соціально-політичну кризу та потребує новітніх методів всебічної кореляції міжнародної колективної взаємодії заради єдиного планетарного діалогу. Отож новий контекст постсучасної реальності значною мірою впливає на трансформаційні процеси суспільного буття та природу людини. Стрімкий розвиток інформаційних, комп'ютерних, мережових та інших технологій засвідчує глибинні зміни не лише в усіх сферах соціального устрою, а й стосується безпосередньо життєдіяльності самої людини, її морально-етичних цінностей, світоглядних орієнтирів і проблем тілесності, тому запропонована у публікації тема дослідження має беззаперечну наукову значущість.

Ступінь наукової розробки. Актуальне повернення до принципів діалогічного поліфонізму та діалектичної єдності відбувається в умовах становлення ліберальної демократії європейського зразку на тлі нарощування конфліктних ситуацій на рівні міждержавних взаємовідносин, міжконфесійного та міжетнічного протистояння, поступово формується інтелектуальне коло суспільствознавців, які доопрацьовують стратегію толерантної колективної взаємодії відповідно до викликів глобалізованого світу. Ідеї зазначеної стратегії розвивали у своїх творах такі представники комунікативної філософії, як К.-А. Апелъ, М. Бубер, Ю. Габермас та К. Ясперс. Вони визначили необхідність широкого публічного простору для громадянського суспільства, аби громадяни мали змогу широко й відкрито обговорювати нагальні проблеми соціального життя. Учасники комунікативної дії мають бути вільними від політичного шантажу, маніпуляцій, інформаційних заборон, дотримуватися взаємоповаги та толерантного відношення до думки опонентів. За цих умов народжується «резервуар простих взаємодій» [6], – безпосередня активність громад, що суттєво впливає на процеси державного будівництва. Вже на початку ХХІ ст. стає зрозумілим, що толерантний підхід повинен обмежуватися у налагодженні комунікації з носіями агресивних ідей і радикальних рухів з урахуванням соціальних ризиків для інших громадян спільноти, а терпимість у світі має відрізнятися від психологічних проблем прийняття Іншого. Крім того, сучасний постмодерністський підхід, зосереджуючись на вирішенні проблеми співвідношення мови – свідомості – самосвідомості та знаходить шлях вирішення виключно у просторі комунікативної діяльності: «будь-який комунікативний акт – це завжди діалог (хоча саме поняття діалогу не може бути зведене до комунікативного акту).

А оскільки будь-який текст несе в собі інформацію про світ, то обмін нею в процесі комунікації означає обмін знаннями про світ, їх уточнення, зміну, узагальнення та відкидання. Сприймаючи текст у процесі спілкування чи комунікації, той, хто інтерпретує текст, здійснює його зустрічне породження. Результатом комунікації або діалогу є ефект певного збігу тексту автора та тексту партнера в діалозі текстів. Тому основою такого діалогу є «багато-суб'єктність» цього процесу, а результатом – збіг «сміслових центрів» під час обміну діями породження й інтерпретації текстів. При цьому автор тексту та його партнер постійно міняються ролями, що робить їх рівноправними учасниками діалогу» [5, с. 118].

Визначальну роль у формуванні концептуальних витоків дослідження феномену соціальних комунікацій відіграла теорія постіндустріального суспільства, яку активно розвивали з позицій різних галузей людського знання Д. Белл, З. Бжежинський, Дж. Гелбрейт, С. Гантінгтон, П. Друкер, М. Кастельс, Я. Масуді, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма та ін. Безпосередній фундаментальний аналіз моделей соціальної комунікації стає присутнім у дослідницьких студіях науковців в 30-х роках ХХ ст., а найбільш відомою дотепер залишається комунікаційна модель Шеннона-Вівера. Проблема інтерпретації медіа-простору, як території змагань за вплив на аудиторію та середовище маніпуляції свідомістю людини, відображена у працях таких дослідників, як Г. Лассуелл, М. Маклюен, Р. Дебре та ін. Окремо необхідно відзначити лінгвістичну модель соціальних комунікацій Р. Якобсона, якій розвиває бачення комунікації як трансмісії, узагальнює лінгвістичні, філософські та інформаційні підходи до вивчення феномену соціальної комунікації. Відомою соціологічною моделлю комунікації з середини ХХ ст. стає АВХ-модель Т. Ньюкомба, у ній було запропоновано дворівневий характер соціальних відносин, які визначають динамічну збалансованість або розбалансованість в структурі соціальних відносин. Звертається увага той факт, що характерні ознаки кожного окремого акту соціальної комунікації виявляються самім індивідом завдяки його звичкам, мотивації та обраним соціальним зв'язкам. У свою чергу, модель Рейлі спрямована на аналіз проблеми соціальної комунікації в контексті групової приналежності. Тут акт соціальної комунікації перетворився на концепцію взаємодії «відправника/одержувача» з метою впливу на формування взаємоприйнятної активної життєвої позиції та знання особистих можливостей у задоволенні власних потреб, що поступово формує соціально-економічні умови цивілізаційного поступу.

Водночас, наукове поле філософської антропології пропонує широкий спектр методологічних засобів для здійснення, по-перше, інтеграційного процесу поєднання різноманітних дослідницьких результатів у теорію унікальної природи людського буття, по-друге, відбувається об'єднання позитивних елементів еволюційного та цивілізаційного підходів – такі проблеми вирішуються у творах Ю. Габермаса, Е. Дюркгейма, Е. Кассіра, Р. Коваррубіаса, Е. Мунье, Х. О. Паппе, Г. Плєснер, А. Радкліфф-Брауна, Е. Ротхакер, Е. Сепіра, М. Шелера та багатьох ін. Так само соціально-антропологічні принципи природного існування людини в цифровому суспільстві широко представлені й в українській філософській думці, у першу чергу, це праці Е. Андроса, В. Бичка, В. Єрмоленка, Г. Ковадло, С. Крилової, В. Табачковського, Н. Хамітова, В. Шинкарука та багатьох ін., де базовим підходом визначається діяльнісно-смісловий процес життєбудівництва сучасного *homo intelligens*.

Мета дослідження та завдання. Метою даної розвідки є аналіз феномену моделей соціальної комунікації як передумови розбудови єдиного планетарного діалогу постсучасності на принципах соціально-антропологічного підходу. Досягнення поставленої мети вимагає виконання таких дослідницьких завдань: 1) проаналізувати постантропологічний вимір революційних наслідків системно-виробничих розробок соціальних мережевих сервісів; 2) здійснити фундаментальний аналіз комунікаційних моделей як багатовекторних аспектів соціального середовища конструювання поліфонічних світів глобалізованого простору; 3) з'ясувати можливі механізми гармонійного поєднання людиною свого соціального і природного буття у цифровому суспільстві.

Методологія дослідження визначається авторкою як гуманітарна сфера міждисциплінарного підходу та соціально-антропологічного напрямку, які побудовані на принципах

діалогічності або діалектики, єдності історичного і логічного, актуальності та соціальної потреби, компаративному та структурно-функціональному аналізу, а основними дослідницькими методами виділено аналітичний, культурно-історичний, порівняльний.

Результати дослідження. Ситуація аналізу теоретико-методологічних засад постантропологічного виміру соціальної комунікації виводить схему дослідження на подвійний парадокс сучасної європейської культури: «яким чином можна визначити теоретичні принципи філософської антропології, якщо не визначено ні антропологічні межі наукового пізнання, ні, власне, і об'єкт самого пошуку? Не випадково в антропологічних дослідженнях постійною є лише думка про те, що єдиним абсолютним принципом антропології є незнання того, чим є людина» [3, с. 79]. У той час, коли сучасні мережеві сервіси все частіше займають пріоритетне положення у всіх механізмах масових комунікацій, активно вбудовуються в науково-виробничий та освітньо-педагогічний простори, паралельно відбувається безпрецедентний процес формування феномену *homo intelligens*, способу його життя та з'являються нові форми спілкування між людьми глобалізованого світу. Новітні інформаційні технології, завдяки їх пріоритету в усіх видах діяльності, спричиняють кардинальні зміни в ціннісно-сміслових орієнтаціях людей сучасної формації. Мова йде про те, що характерною стратегічною ознакою цифрової епохи є прискорений процес генерування нових знань та набуття інформацією гуманітарного характеру.

Розкриваючи сутність сучасних інформаційних процесів в контексті соціальної комунікації суспільства нових можливостей, необхідно розрізняти дві взаємозалежні складові. Перша частина – це єдині ознаки для всіх планетарних трансформаційних явищ у соціальних процесах, які обумовлені економічними та технологічними перетвореннями в сучасному світовому господарстві. Друга складова визначається специфічною духовно-культурною основою національної методології життєбудівництва певного народу та формує його власну парадигму національно-сміслового поля існування: «якщо у справі соціокультурної визначеності людини відмовлятися від дослідження архітектоніки структур життєдіяльності особистості, що були вироблені в межах даної країни, то через таке незнання в суспільстві виробляється беззахисність перед експансією зовнішніх впливів, які часто мають суто негативний характер, та поступово відбувається процес зневаги національних форм культури, а разом з цим з'являється зневага гідності і прав особи» [1, с. 123]. Власне, відбувається багатовекторний процес формування поліфонічного світу соціокультурної дійсності. Ба більше, методика діалогічного поліфонізму стає перспективним постантропологічним орієнтиром для сучасної теорії колективної взаємодії у глобалізованому світі з точки зору раціонального засобу переконання та демократичної форми впливу на усвідомлення різноманітними верствами громадянського суспільства своїх етнонаціональних та соціально-економічних інтересів. Водночас, діалоговий принцип толерантних моделей «питань та відповідей» може сприяти посиленню життєтворчості окремої людини тільки завдяки визнанню отриманих результатів у суспільній думці, адже процес досягнення інтелектуального консенсусу та подолання пізнавальної обмеженості завжди має колективний характер. Саме визначення діалогу, як поділеного Логосу у грецькій філософії, уособлює собою поліфонічну систему розуміння конфліктних соціально-політичних ситуацій та заперечує, тим самим, беззмістовний характер суперечливої полеміки у ліберально-демократичному суспільстві. Класичний підхід епохи Просвітництва до розуміння прогресивного суспільного розвитку визначався логіко-об'єктивним доведенням результатів дослідницького матеріалу та залученням доказової бази наукових винаходів з метою суспільного добробуту. Відповідно, головним критерієм державницької політики тієї або іншої форми правління мають бути високі показники ефективного розвитку господарства країни або кардинальне зростання військової могутності, як засіб розширення свого зовнішнього впливу на конкурентні країни, але коли з'явилися новітні форми інтеграції світового господарства ситуація починає кардинально змінюватися. Цифрові можливості залучати великий обсяг інформаційного ресурсу, доступність у користуванні новітніми технологічними досягненнями у різноманітних сферах наукових досліджень, а також поява нових гібридних

форм конкурентної боротьби та посилення руйнівних наслідків застосування летальної зброї, що зменшує привабливість досягнення державних інтересів військовим шляхом, кардинальним образом змінює унікальний стан природного буття людини. Сьогодні особистий рівень діалогових моделей соціальної комунікації пересічного громадянина зосереджується на справедливих запитах до соціально-економічних умов свого життя та інтелектуальних відповідях про комфортність свого існування в конкретній системі державотворчих координат певної країни або регіону. Натомість, суспільний рівень діалогових моделей вже не залежить від свідомості окремої людини, але завжди визначає його соціальне буття й практично реалізується у повсякденній життєдіяльності.

Мова йде про те, що сучасні моделі соціальної комунікації стають способом конструювання смислів певного суспільного або особистого контексту, вони мають пластичну конструкцію, не можуть бути фіксованою категорією та виконують функцію критичного аналізу. Як бачимо, Інтернет, блоги, подкастинг, вікі-сервіси та онлайн додатки, соціальні мережі стають буденним середовищем для навчання, професійної роботи, спілкування та розваг, водночас вони суттєво змінюють всі сфери діяльності людини. Проте експоненціальне зростання їх статусу, розширення способів комунікації, а також особливості диверсифікації буття людини у створюваному ними просторі, у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників досить істотно різняться в оцінках. Обережне ставлення до зазначених процесів, пояснюється ефектом створеного ними середовища, що найбільш повно відображає установки періоду постмодернізму, завдаючи неконтрольованого негативного впливу на структури масової свідомості та усталений спосіб життя. Відзначається тенденція динамічного зростання комунікативних і соціокультурних ризиків такої комунікації, які загрожують зняттям самоцінності змістовного контактування, ослабленням впливу суспільних моральних цінностей, критикою визнаних правил поведінки й зрештою втратою цілісного сприйняття реальності. Ведуться дискусії навколо проблеми девіталізації людини, деформації соціальної та особистісної ідентичності, піднімається питання ціннісних орієнтирів особистості у заплутаному цифровому павутинні, аналізуються різноманітні проекти антропологічної катастрофи, як занурення людини у простір хаотичної віртуальності тощо. Зокрема, посилюються умови напруженого світоглядного діалогу, наприклад, «необхідність встановлення діалогу між експертами з ШІ, біоетики, медицини, юриспруденції та іншими зацікавленими сторонами ґрунтується на наступних ключових факторах: складність і багатогранність проблем, етичні дилеми, приватність даних, відповідальність, упередженість алгоритмів, доступність, соціальна нерівність, швидкі темпи розвитку, глобальний характер проблем, соціальні наслідки. Серед цілей діалогу: вироблення єдиних етичних принципів, створення міжнародних етичних комітетів, розробка міжнародних стандартів, освіта та підвищення обізнаності, міжгалузеве співробітництво... Налагодження діалогу між експертами різних галузей є необхідною умовою для відповідального та безпечного розвитку ШІ в біомедицині, і тільки спільними зусиллями можна забезпечити, щоб технології ШІ служили на благо людства» [2, с. 42]. Натомість, частина представників сучасного наукового середовища намагається конструктивно досягнути індивідуально-творчу діяльність людини в інформаційно-насиченому просторі глобальної мережі, стверджуючи, що саме такий ресурсний потенціал породжує тенденцію розширення можливостей стабільного особистісного та професійного вдосконалення в різноманітних видах діяльності.

Отже, діяльнісний вплив різноманітних форм інформаційно-комунікативних моделей на процеси життєтворчості сучасної людини стає надзвичайно значущим. Перш за все, з огляду на отримання відповіді на питання про способи її самоактуалізації та самовираження крізь призму реальності «оцифрованого» буття, індикатором якого стають сучасні мережеві сервіси. При цьому амбівалентна специфіка такого впливу має онтологічний характер і включає два протилежні підходи: з одного боку, формується тенденція опанування наявності конструктивного потенціалу таких процесів, а з іншого, відбувається зачарування від можливостей використання та постійного перебування у мозаїчному мережевому просторі, що поступово починає сприйматися в якості «справжнього» середовища існування людини. Причому взаємодія

зазначених підходів пов'язана з адаптацією інформаційно-технологічних структур цивілізації до національно-культурної специфіки існування певного етносу або конкретної спільноти.

Постантропологічні орієнтири соціальної комунікації створюють принципово нові засади складної технології конструювання смислів суспільного або особистого контексту. Зазначена технологія спирається на вміння та можливості людини створювати уявні моделі поліфонічного світу завдяки кодуванню та декодуванню неререферентних понять, які не мають аналогів в оточуючій предметності. Інформатизація у такому контексті веде до трансформації попередніх «доінформаційних» форм людської чуттєвості й емоційності, адже кібернетично-віртуальна реальність надає можливість людини одночасно спостерігати за собою та навколишнім простором у різних вимірах. Саме такі технологічні можливості суттєво впливають на стани людської психіки і, зокрема, свідомості. Завдяки майже миттєвій обробці інформації цифровими пристроями з'являється ефект так званого «підсвідомого часу». Він означає мислено-уявний інтервал, який не дає жодного шансу людині зареєструвати його відчуттями і певним чином актуалізувати, або нейтралізувати. Вона отримує віртуальну можливість переробити екзистенціальну обмеженість реальності, нібито вийти за кордони часу та смерті, стати немовби всезнаючим, будь-де суцям суб'єктом і завдяки такому «комп'ютерно-магічному» способу спробувати досягнути «вічної» безпеки свого життя [1, с. 8]. Відповідно, своєрідність ціннісних орієнтирів комунікації за допомогою соціальних мережесервісів визначається тим, що сама їх форма набуває характеру самоцінності. У свою чергу, така ситуація виключає необхідність досягнення колективної істини, визнання природи людської унікальності, діяльнісних процесів самоідентифікації та самореалізації особистості, а тому безпосередній вплив комунікаційних процесів на динаміку зміни системи цінностей носить непередбачуваний характер у часі. Певною мірою, можна провести аналогію між інформаційними технологіями і технологіями віртуальної реальності, що передбачає створення за допомогою комп'ютера моделей та напрямків діяльності, якими довільно можна маніпулювати.

Система віртуальної реальності в умовах цифрової епохи, породжує такий образ майбутнього, коли технології штучного інтелекту нібито зможуть змінювати свідомість, перенаправляти прагнення людини у різних сферах діяльності, а з ними й пріоритетність суспільного виробництва. З'являється думка про те, що подальша розробка систем соціальних мережесервісів буде мати революційні соціально-антропологічні та виробничі наслідки, які звільнять людину від потреби всеохоплюючого контролю за повним регламентом своєї діяльності – це стає однією з найактуальніших і дискусійних тем сучасності. Інформаційно-комунікативні технології породжують віру в забезпечення «самодостатності» процесів виробництва, що дає можливість не загрузати себе засвоєнням великої кількості інформації та конкурувати серед штучно сконструйованих світів, обмежених тільки особистою уявою людини. Відтак, змінюється характер історичної динаміки теоретико-методологічних концепцій пізнання суспільного буття, у яких простежується постантропологічна тенденція формування своєрідного інтелектуального стилю дослідження його проявів, до структури якого обов'язково включаються ціннісно-смыслові компоненти. У глибинних джерелах сучасної соціокультурної динаміки *homo intelligens* наполегливо вдосконалює світ соціальних мережесервісів і робить спроби інформаційно-аналітичними методами опанувати процеси визрівання непрогнозованих діяльнісних конфігурацій глобалізованого світу, але фундаментальною складовою таких процедур залишається включений до нього людський ресурс: «багаторівневий підхід до питань інтеграції народів, що асоціює, так би мовити, контратунктивне бачення людства, потребує переходу від реліктової стратегії єднання на унісонній основі до усвідомлення плюралізму його варіантів. Це значить, що треба враховувати не тільки сузір'я можливостей етнічного єднання, а й ситуації неможливостей. Адже коли етнічні колізії зачіпають архетипічний рівень ментальності певних народів, то в кожному разі їх треба не зводити, а розводити. І, навпаки, при політичних чи соціальних колізіях з солідним досвідом співіснування можна сподіватися на подолання будь-яких суперечностей на шляху їх інтеграції» [4, с. 192], – звертає увагу на складність зазначеного процесу С. Кримський.

Власне, усі суспільні процеси постсучасності відбуваються та супроводжуються інформацією, яка є центральною ланкою в системі обміну даними між суб'єктами, причому вона має відображати максимально реальний стан явищ і процесів, включаючи в себе ціннісні орієнтири. Більшість користувачів не має змоги опановувати величезні пласти різноманітної інформації, крім того, її акумуляція та систематизація має високу ринкову вартість. Інформаційні технології допомагають виокремлювати інформацію від трансакції, яка безпосередньо її породжує. Цифрове операційне середовище соціально-економічної сфери, для якого характерними є швидкі темпи розвитку, вимагають від всіх спеціалістів спостерігати за появою нового технологічного продукту, також діюча людина має усвідомлювати ситуацію гіперконкуренції в сучасному світі ринкової економіки, руйнівну дію багатьох ризикованих технологій, стратегію революційних змін та «серфінг» на межі хаосу. Необхідною соціально-антропологічною умовою подальшого розвитку людини стає пошук нових засобів стабілізації життєвого простору свого існування в умовах конкурентної непередбачуваності, де своєрідним стабілізатором може стати ефективне використання переваг соціальних мережевих сервісів.

Отже, можна відзначити, що суспільна ефективність соціальних мережевих сервісів полягає у тому, що вони у глобалізованому світі виконують не тільки функцію засобу комунікації, скільки проявляють себе як механізм конструювання простору такої комунікації, як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Ціннісно-орієнтовані основи їх практичного використання мають відповідати тим соціокультурним смислам, які у формі світоглядних, моральних та професійних настанов задають напрямок та мотивацію творчої діяльності особистості. Паралельно завдяки мережевим сервісам формується середовище, умовно кажучи, з «конструювання» самого індивіда як члена певної соціокультурної спільноти, колективу професіоналів у тій чи іншій сфері діяльності, що стимулює визнання власної унікальності самою особистістю. Водночас, саме ці можливості блогів, вікі та ін. сервісів актуалізують питання персональної ідентичності та звертають увагу на осмислення нових умов прояву самосвідомості людини.

Висновки. У відповідності з поставленою метою та завданнями було встановлено, що постантропологічні орієнтири соціальної комунікації створюють принципово нові засади складної технології конструювання смислів суспільного або особистого контексту, яка спирається на вміння та можливості людини створювати уявні моделі поліфонічного світу. Особливо зараз, завдяки мережевим сервісам, які мають пластичну конструкцію та можуть виконувати функцію критичного аналізу, актуалізуються питання персональної ідентичності та формується інтелектуальне середовище для осмислення нових умов прояву самосвідомості людини. Зазначено, що принципова практичність діалогічного підходу в системі колективної взаємодії сучасного інформаційного простору забезпечує процес гармонійного існування різних моделей соціальної комунікації, які орієнтуються не тільки на здобуття ефективної результативності господарсько-економічного розвитку своєї країни, а включають соціально-антропологічний аналіз самоцінності самої людини, як неповторного й унікального дієвця. З'ясовано, що визначним пунктом зазначених глобальних перетворень стає пріоритет досягнення планетарної єдності *Homo sapiens* за умови збереження індивідуальних особливостей кожного «громадянина планети Земля» завдяки технологіям соціальної комунікації. Перспективи зазначеного підходу визначаються активізацією процесу здорової ринкової конкуренції, появою нових механізмів ефективного державного управління та захисту національних інтересів, а також сприяють розширенню мережевого середовища «конструювання» самого індивіда, як члена певної соціокультурної спільноти або колективу професіоналів у різноманітних сферах діяльності, що стимулює визнання власної унікальності в суспільстві нових можливостей. Акцентовано увагу на тому, що вирішення проблеми гармонійного поєднання людиною свого соціального і природного буття у цифровому суспільстві здійснюється за умови синтезу індивідуально-мотивованої дії та суспільно зумовленої поведінки, тобто процес «творчої адаптації» людини, стає основою її соціального буття та сприяє самоактуалізації персонального творчого потенціалу.

Загалом, високий потенціал постантропологічного концептуального підходу дослідження феномену соціальної комунікації визначається механізмом інтегрального поєднання за допомогою сучасних мережових сервісів таких складових як: 1) унікальні природні здібності людини; 2) соціокультурні умови формування цілісного внутрішнього світу особистості; 3) сучасний рівень свободи дії на тлі державного ліберально-демократичного устрою; 4) діалоговий характер міжнародної колективної взаємодії у ситуації подолання глобалізаційних викликів, що дорівнює їх гуманітарній конфігурації єдиного планетарного діалогу з урахуванням морально-етичної неповторності та раціонально-прагматичних підходів цивілізаційного поступу. Необхідною соціально-антропологічною умовою подальшого розвитку людини стає пошук нових засобів стабілізації життєвого простору свого існування в умовах конкурентної непередбачуваності, де своєрідним стабілізатором може стати ефективне використання переваг соціальних мережових сервісів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Герасимова Е.М. Соціально-антропологічні колізії існування сучасної людини як методологічна проблема. *Вісник національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2021. Вип. 1 (33). С. 5–9.
2. Добродум О.В., Мартинюк Е.І., Никитченко Е.Е. Харизматичний ШІ та майбутнє біоетики. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2024. № 3. С. 36–47.
3. Колізії антропологічного розмислу / Табачковський В.Г. та ін. Київ: Видавець ПАРАПАН, 2002. 156 с.
4. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2003. 240 с.
5. Лук'янець В.С. Науковий світогляд на зламі століть: монографія / Лук'янець В.С., та ін. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2006. 288 с.
6. Habermas, J. *The Enlightenment Values and Religious Fanaticism*. 1989.

REFERENCES

1. Herasymova, E.M. (2021). *Sotsialno-antropologichni kolizii isnuvannia suchasnoi liudyny yak metodologichna problema* [Social and anthropological collisions of the existence of a modern man as a methodological problem]. *Visnyk natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Kulturolohiia* – Bulletin of the National Aviation University. Series: Philosophy. *Culturology*, 1(33), 5–9 [in Ukrainian].
2. Dobrodum, O.V., Martyniuk, E.I., Nykytchenko, E.E. (2024). *Kharyzmatychnyi ShI ta maibutnie bioetyky* [Charismatic AI and the future of bioethics]. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal – Perspectives. Socio-political journal*, 3, 36–47 [in Ukrainian].
3. Tabachkovskiy, V.H., et al. (2002). *Kolizii antropologichnoho rozmyslu* [Collisions of anthropological reflection]. Kyiv: Vydavets PARAPAN [in Ukrainian].
4. Krymskiy, S.B. (2003). *Zapyty filosofskykh smysliv* [Questions of philosophical meanings]. Kyiv: Vyd. PARAPAN [in Ukrainian].
5. Lukianets, V.S., et al. (2006). *Naukovyi svitohliad na zlami stolit* [Scientific worldview at the turn of the century]. Kyiv: Vyd. PARAPAN [in Ukrainian].
6. Habermas, J. (1989). *The Enlightenment Values and Religious Fanaticism*. [in English].

Vykhovanets Zorina Serhiivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Teacher at the Department of Foreign Languages
National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsya
56, Pirogov str, Vinnytsya, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1653-5873

POST-ANTHROPOLOGICAL GUIDELINES FOR SOCIAL COMMUNICATION AS A PREREQUISITE FOR A UNIFIED PLANETARY DIALOGUE

Urgency of the research. *In the third year of the bloody armed confrontation on the territory of our country with the neighbouring Russian Federation, the issue of a single planetary dialogue and tolerant behaviour becomes very concrete in international discussions, but the metaphysical meaning of the principle of dialogue and tolerant behaviour in the processes of collective interaction remains open to socio-philosophical analysis. The overwhelming majority of representatives of the scientific community recognise the fact that the peaceful policy of dialogue communication is experiencing a socio-political crisis, and that the new context of the postmodern information reality has a fundamental impact on the transformation processes of social life and the nature of the human being, his moral and ethical values, world view and problems of corporeality. Accordingly, the **purpose** of this study is to analyse the phenomenon of social communication models as a prerequisite for the development of a single planetary dialogue of postmodernity, based on the principles of the socio-anthropological approach. In order to achieve this objective, the following research tasks are necessary 1) to analyse the postanthropological dimension of the revolutionary consequences of the system-producing developments of social network services; 2) to carry out a fundamental analysis of communication models as multidirectional aspects of the social environment for the construction of polyphonic worlds of globalised space; 3) to find possible mechanisms for harmoniously combining the social and natural being of a person in a digital society. The research methodology is defined by the author as a humanitarian field of interdisciplinary approach and socio-anthropological direction, which are based on the principles of dialogic or dialectic, unity of historical and logical aspects, relevance and social need, comparative and structural-functional analysis, and the main research methods are analytical, cultural-historical, and comparative. **Results of the study.** In accordance with the aim and objectives, it was found that the postanthropological orientations of social communication create a fundamentally new basis for a complex technology of constructing meanings of a social or personal context, based on a person's ability to create mental models of the polyphonic world. It is precisely now, thanks to network services that have a plastic design and can perform the function of critical analysis, that the issues of personal identity are being updated and an intellectual environment is being created for understanding new forms of human self-awareness. It turns out that the vital priority of global transformations is the process of achieving the planetary unity of Homo sapiens, provided that the individual characteristics of each "citizen of planet Earth" are preserved through social communication technologies. The prospects of this approach determine the intensification of the process of healthy market competition, the emergence of new mechanisms for effective public administration and protection of national interests, and create a network environment for the "construction" of the individual as a member of a certain socio-cultural community or a team of professionals in various fields of activity, which stimulates the recognition of one's own uniqueness in the society of new opportunities. The author stresses that the problem of harmonious combination of social and natural being of a person in a digital society is solved by the synthesis of individually motivated action and socially determined behaviour, i.e. the process of "creative adaptation" of a person, which becomes the basis of his/her social being and promotes self-realisation of personal creative potential.*

Key words: anthropocentrism and humanism, social communication, unique human nature, society of new opportunities, the principle of dialogue, tolerance, globalisation, collective interaction.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.5>

Заблоцький Віталій Петрович

доктор філософських наук, професор,

Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

просп. Перемоги, 10, Україна, Київ

orcid.org/0009-0001-6733-6532

МІФОЛОГІЯ І ОБРЯДОВІСТЬ МАНДРІВ

Актуальність проблеми. У сучасному світі переосмислюється межі людського знання: наука, література та мистецтво більше не сприймаються як відокремлені сфери. Це зумовлює актуальність вивчення феномену подорожі та мандрів, які виступають універсальною людською культурою. Подорожі, паломництва, вимушені переселення, туристичні подорожі формують неповторні культурні коди, впливають на світогляд, трансформують суспільства і надають їм нових смислів. **Мета статті** – осмислити подорож як багатовимірний феномен, показати її міфопоетичну основу, культурний та філософський зміст, а також вплив на формування світоглядних структур. **Метод дослідження** – міждисциплінарний філософсько-культурологічний аналіз літературних, філософських та історичних джерел. Автор звертається до широкого корпусу текстів від давньої міфології, античної філософії, епосу, героїчного та релігійного наративу, а також до творів класичної і сучасної літератури. Такий комплексний підхід дає змогу виявити загальнолюдські інваріанти подорожі як форми духовного пошуку, метафори життєвого шляху та засобу пізнання іншого. **Результати дослідження** виявляють, що подорож – не лише географічне переміщення, а й ритуал і міф, які очищують особистість, відкривають нові горизонти пізнання та терпимості до іношості. Подорожуючий є «обраним», стає носієм особливого досвіду. Паломництво поглиблює сакральний сенс подорожі, перетворюючи її на шлях до духовного центру. Мандрівництво розхитує усталені межі, спонукає долати страхи, формує відкритість до змін і діалогу культур. Навіть у сучасному глобалізованому світі із швидкою динамікою змін, подорожі залишаються потужним чинником трансформації індивіда і суспільства. Результати дослідження засвідчують, що подорож виконує важливу аксіологічну функцію, сприяючи переосмисленню ціннісних орієнтирів особистості. Через зустріч з інакістю, подорожуючий переосмислює власні культурні стереотипи та упередження, сприяючи формуванню нових сенсів. Подорож можна розглядати як механізм соціальної інтеграції, адже вона сприяє культурному обміну та діалогу між різними спільнотами.

Ключові слова: подорож, мандри, проща, міфологія, культура, духовність, світогляд.

Вступ. Сучасний світ долає спрощене тлумачення меж людського знання. У минуле йде площинне розуміння науки, літератури, мистецтва як автономних, незалежних одна від одної сфер. Сьогодні пошук й утвердження життєвих смислів вимагає уваги суспільства до всього, що становить багатовимірність людської природи, відкриває глибинний зв'язок між різними формами світогляду й різними видами людської діяльності.

В усіх культурах існують загальнолюдські універсалії, інваріанти людського буття. Завдяки їм люди різних культур можуть порозумітися, знайти спільну мову і співіснувати в мирі. Мандри (подорож, проща) вміщують багатство проявів і розмаїття людського існування і дозволяють глибше зрозуміти значення цього явища для формування образів і смислів як окремих унікальних культур, так і загальнолюдської культурної спадщини. Сучасний глобалізований світ породжує нові реєстри динаміки, стискає час і простір. Існування стає більш ризикованим, непередбачуваним. А людина перетворюється на Транзитного Пасажира, для якого перебувати в дорозі стає нормою, а у спокої – радше стресом, ніж відпочинком.

Мандри породили цілу субкультуру із відповідною міфологією і ритуалістикою, вивчення яких становить величезний науковий і суспільний інтерес. Адже мандри – як і академічна мобільність, туризм та всілякі форми вимушеного і невимушеного переселення – формують (і деформують) сучасний світ, надають йому нових вимірів і якостей, які треба розуміти і передбачати.

Мета та завдання статті. Метою статті є осмислення філософських, культурологічних та міфопоетичних вимірів феномену подорожі (мандрування) та прощі (паломництва). Автор прагне виявити глибинні смисли подорожі як багатовимірного явища, що постає у точці перетину особистісних, суспільних та цивілізаційних процесів. Завдання полягають у:

- аналізі структурних елементів феномену подорожі (мета, шлях, засоби пересування, роль подорожуючого тощо);
- розкритті міфопоетичних та ритуальних вимірів подорожі, включно з традиціями різних культур та релігій;
- з'ясуванні ролі подорожі у формуванні світоглядних парадигм, життєвої філософії та культурної спадщини людства;
- виявленні культурних універсалій, які уможливають взаєморозуміння між представниками різних культур завдяки практиці мандрів;
- окресленні антропологічних, соціальних і метафізичних аспектів подорожі, зокрема її зв'язку з духовним пошуком, ініціацією, очищенням та відкриттям нових горизонтів знання.

Методи дослідження. У дослідженні застосовуються міждисциплінарні методи: *філософсько-культурологічний аналіз* – зосередження на сутнісних смислах подорожі як антропологічного та культурного явища; *міфопоетичний та герменевтичний метод* – інтерпретація міфологічних сюжетів, символів та ритуалів, пов'язаних із подорожами; *порівняльно-історичний підхід* – аналіз подорожньої традиції у різних епохах та культурах (античність, середньовіччя, модерність), а також у різних цивілізаційних контекстах; *літературознавчий аналіз* – розгляд літературних творів як джерела рефлексій подорожнього досвіду, виявлення наративних моделей мандрування у світовій та українській літературі; *соціокультурний підхід* – вивчення впливу подорожей на формування субкультур, мандрівної міфології, ритуалів, а також соціальних практик, що пов'язані з мобільністю сучасної людини.

Результати дослідження. Феномену подорожі і мандрів присвячено безліч праць. Власне, Подорож (зокрема, Проща, Паломництво) споконвічно належить до фундаментальних сюжетів літератури. Тому відповідні твори водночас слугуватимуть нам як джерелом для аналізу, так і прикладом рефлексії подорожніх вражень. Традицію опису подорожей можна починати з пам'ятників стародавньої міфології і епосу (міф про Гільгамеша, «Одіссея» та «Енеїда», міф про аргонавтів). Важлива роль у становленні філософського дискурсу подорожей належить античним авторам – Геродоту, Платону, Страбону, Фулідіду, Ксенофону, Юлію Цезарю, Цицерону, Марку Аврелію та ін. Вони намагалися охопити поглядом всю досяжну ойкумену – і водночас простежити, як подорож – іноді вельми далека – відкриває нам природу людини, її самість як допитливої істоти, відкритої враженням і випробуванням. Адже подорож – доля, спосіб і стиль життя, порівняльне людинознавство, спосіб мислення, а ще – пригода, новизна, потік вражень, які самі по собі задовольняють вітальну потребу людини в оновленні. Стародавні вчителі слушно вважали, що для плекання мудрості бажано подорожувати, відчутти смак свободи і випробувати себе. Багато подорожували представники різних філософських шкіл античності – Ксенофан, Фалес, Солон, Піфагор, Анахарсис і Прокл. Багато філософських шкіл минулого дотримувалось думки, що саме подорожування виховує відвертість і вірність покликанню – невикоріненість, подібна до тієї, що відрізняла першоапостолів, перших монахів-аскетів, дервішів тощо. Таке тлумачення мандрів наближає їх до катарсису, який очищує душу для вищого покликання.

Усі світові релігії знають традицію прощі (паломництва) і відповідні літературні пам'ятки, присвячені описам паломницького досвіду. Багато цінних вражень залишили мандрівники (чи їх супутники), саме ім'я яких стало міфом, метафорою подорожі – згадаємо, скажімо, Марко Поло, Афанасія Нікітіна, Ібн Батуту (його жартома вважають першим мандрівником-блогером), Ібн Фадлана, Фу Сяня, Фернана Магеллана (щоденник вів і завершив Антоніо Пігафетта) та ін. У світовій літературі подорож представлена і освячена величними шедеврами – героїчним епосом, чисельними сюжетами Біблії, комедією Данте, романом Сервантеса, циклом Свіфта про подорожі Гуллівера, роман Стерна, поемою Камю, диалогією Твена про Тома та Гека тощо.

Величезний корпус досліджень належить літературознавцям, які досліджують не тільки власне подію подорожі і так звану «подорожню літературу» (зокрема, жанр тревелогу), але й той соціальний та естетичний (а часто – політичний) вплив, які мали зафіксовані мандрівником враження. Це і книга Олександра Радищева, і враження Адольфа де Кюстіна та Теофіля Гот'є про відвідування Росії часів Миколи I, книга Алексіса де Токвіля про подорож до США тощо. Для XX століття відповідний жанр розквітає з несамовитою силою, і ми не будемо навіть намагатися згадати навіть децицію авторів, що присвятили себе подорожі чи роздумам про неї і враженням від неї.

Згадаймо авторів, чий дослідження дотичні до проблематики нашого дослідження – зокрема, до аналізу особливої міфології і обрядовості мандрів, що утворюють згадану вище особливу субкультуру мандрів і прощі. Обмежимося авторами XIX–XX століть: У. Хезлліт, Й.-В. Гьоте, М. Карамзін, Ч. Діккенс, О. Уайльд, Х.-Х. Андерсен, Дж. Еліот (Мері Еванс), Е. Гіббон, О. Хакслі, І. Во, Д. Лоуренс, Д. Рьоскін, Ч. Доджсон (Льюїс Керролл), О. Бенуа, М. Нестеров, П. Корін, Б. Зайцев, С. Ейзенштейн та ін. Навіть одна-єдина прогулянка одного літературного героя протягом одного-єдиного дня (16 червня 1904 року – Bloomsday) може стати культурною подією, яка вразила й вражає уяву читачів і досі (Джеймс Джойс і його «Улісс»).

Подорож і проща посідає важливе місце в українській історії і культурі. Вона представлена в творчості видатних представників нашої літератури – від Григорія Сковороди (мандрівного філософа!), Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Івана Огієнка і до Майка Йогансена, Миколи Трублаїні, Остапа Вишні, Юрія Андруховича та ін.

У рамках філософського дискурсу ціла низка авторів досліджувала різні аспекти як феномену подорожі як такої, так і більш прикладні напрямки туризмології. Особлива роль в розробці відповідних сюжетів належить Віктору Пазенку, завдяки зусиллям якого свого часу вийшли друком змістовні праці, присвячені проблематиці подорожей та туризму [1; 2]. Серед авторів, які вивчали прагматику й метафізику мандрів, необхідно згадати таких філософів і культурознавців, як Т. Андреєва, Г. Горак, В. Горський, А. Єрмоленко, І. Зязюн, В. Кізіма, М. Кисельов, І. Курас, В. Кушерець, О. Левицька, Я. Любимий, В. Лях, В. Малахов, М. Михальченко, М. Попович, Ф. Рудич, В. Табачковський, М. Цюрупа, П. Яроцький.

Людина подорожує скільки існує. І існує, мабуть, тільки завдяки тому, що подорожує. У нашій душі жевріє ностальгія до мандрів. Люди цінують можливість подорожувати, бачити інші країни, весь світ. Якщо наприкінці життя люди і шкодують за чимось, то хіба за тим, що замало мандрували... Немовби з віком визнаємо марноту усталеного способу існування, накопичення грошей, речей і книг, всіляких ознак статусу тощо.

Подорож – *Міф і Ритуал*. Вона вимагає задовольнятися малим (практика аскези, посту, спрощення – крок до апостольського служіння, подвижництва місіонерів, їх жертвовного служіння). Звичайний подорожуючий розуміє буквально вислів «усе своє ношу з собою», обмежуючись мінімумом речей, зрікаючись (принаймні, тимчасово) власності, статусу, ба навіть власного імені (подорож інкогніто).

Одразу позначимо неспівпадіння понять «подорож» і «мандри». Подорож – слідування в певному напрямку з певною ціллю. Подорожуючий має на меті визначений пункт, до якого прямує. Звісно, основною подією подорожі найчастіше виступає вона сама, а не прибуття до пункту призначення. Формальна дефінітивна ознака подорожі – чітка цілеспрямованість, наявність кінцевого пункту, якого подорожуючий має намір дістатися. Інша справа – мандри. Це – спосіб життя. Перебування в русі без наміру зупинитися де б це не було. Мандри – це коли «ціль – ніщо, а рух – це усе». Якщо подорожі – це світ дискретних цілей, то мандри – це нескінченність, триваючий континуум, який відповідає настановам отримувати враження, насичуватися новизною і відсутністю постійності. Сам міф – це континуум, що складається з дискретних сюжетів.

Окремим різновидом подорожі виступає проща (паломництво), де мають значення як долання відстані і духовна підготовка до зустрічі із святинами, так і досягнення мети,

переживання бажаних внутрішніх перетворень, нумінозних станів, просвітлення тощо. Паломництво – це і відвідування пам'ятних місць, із якими пов'язані незабутні особистісні спогади. Так, Вілен Горський блискуче розповідав (й усно, й у своїх есеях) про свої прогулянки «київськими філософськими урочищами» (парки, Університет, Інститут філософії, Байкове...). Це – данина пам'яті тим, хто вже пішов у засвіти. Так особистісний міф знаного філософа стає невід'ємною частиною міфу Києва... Ця стаття для автора також – привід із вдячністю згадати старших колег – Віктора Сергійовича Пазенка, Сергія Борисовича Кримського, Мирослава Володимировича Поповича, Миколу Миколайовича Мокляка, Людмилу Анатолійовну Ситниченко.

Подорож – метафора загальнолюдського як такого, невичерпності нашої допитливості і непосидючості. Є чимало причин подорожувати – можуть бути мотиви політичні, дипломатичні, комерційні, військові, аванюристичні, матримоніальні тощо. Але ж скільки людей споконвічно «просто» прагне побачити світ, нехтуючи небезпеками й поневіряннями. І мало хто шкодує про такий вибір. Як інакше побачити різні ландшафти і країни, почути різні мови, долучитися до пам'ятників людського генію, недосяжних від тих, хто надає перевагу спокою і безпеці?!

Подорожі і мандри – прояв тенденції до освоєння нового цивілізаційного простору. Мови і культури теж не знають спокою. Вони передаються поестафеті, мандрують крізь серця і душі подорожуючих – насичуючи їх враженнями, засіваючи їх новим досвідом, закарбовуючись в їхній пам'яті. Розпорошені світом, «люди дороги» відкривають світи, вбирають в себе їхнє розмаїття («Світ світів»), вчаться сприймати толерантно «іншість», інаковість, іншомовність. У той самий час спроможність людей мандрувати й спілкуватися з іншими є запорукою того, що культури й цивілізації не приречені фатально на те, щоб перебувати в одвічному конфлікті та зіткненні. Відкритість і взаємопізнання, яким слугує подорож, дають нам надію. слугують справі з'єднання культур, їх взаємопроникнення.

Здавна як сама подорож, так і фігура мандрівника завжди породжувала цілий комплекс уявлень, що утворювала *міфологію і ритуалістику подорожі*. Адже міфологізуюча думка завжди тяжіла до осмислення й міфологічного «супроводження» перехідних станів – подорожі від одного стану до іншого.

Метафізика й міфопоетика подорожі – це не тільки надбання мудреців, які подорожували (на кшталт Платона чи Геродота), щоб ввібрати в себе Всесвіт, дістатися меж ойкумени і побачити Океан. Навіть пересічний мандрівник, який ще мить тому був звичайнісінькою людиною, раптово змінювався, коли переступав поріг отчого дому і поринав у невідомий світ. Він сприймався вже як істота, що потребує особливого ритуального захисту, створення захисного молитовного «щита», що має захищати би рідну людину від небезпек (дикого звіра, лихих людей, хвороби чи природного лиха). Йому лили воду через голову і на дорогу (традиція персів, вірмен та ін.) – щоб шлях його був гладким – у будь-якому напрямку.

Як будь-який казковий герой (який, як правило, безперервно мандрує і долає перешкоди), пересічний мандрівник завжди перебував у стані невизначеності – адже як цілі каравани (байдуже, на воді чи на суходолі), так і окремий поодинокий мандрівник (особливо поодинокий!) немовби навмисне притягували до себе небезпеки. Як ми знаємо з етнографії незліченної кількості народів, прояв гостинності був інваріантним правилом. Гість сприймався посланцем богів, даром Провидіння. Тому належало і приймати гостя шанобливо, пригощаючи його, надаючи йому прихисток тощо. Саме про такі одвічні правила гостинності нагадував Одисей циклопу Поліфему, коли второпав, що велетень збирається зовсім не шанувати ані його, хитромудрого Улісса, ані його супутників. Але та ж сама етнографія беззастережно фіксує, що зразкова гостинність зовсім не заважає тим самим народам (і тим самим гостинним хазяям) згодом пограбувати чужинця, захопити і продати в рабство, вбити врешті-решт. Тому будь-який перехожий, мандрівник, жебракуючий чи прочанин ввіряли свою долю богам, звертаючись до них у молитвах – вголос чи подумки і виконуючи відповідні ритуали.

Звертаючись до елементів подорожі та відповідних міфологем, зазначимо, на мою, думку, немає підстав вважати (слідом, скажімо, за Дж. Кемпбеллом), що немовби існував якийсь «першоміф» («мономіф»), від якого згодом пішли відгалуджуватися інші міфи про подорожі міфологічних персонажів. Якщо критично подивитися на депозитарій великих літературних сюжетів, то усі вони так чи інакше пов'язані із подорожами героїв, їхніми переміщеннями у просторі і часі. Успішний storytelling просто вимагає відрядити героя у подорож – ніяких пригод у стінах домівки міфічна уява не могла передбачити.

Початковий пункт подорожі – певний імпульс, покликання, клич, що заважає перебуванню у спокої, у домашньому затишку, в безпеці тощо. Такий імпульс зазвичай тлумачиться як уособлення призначення, яке людина (обрана для подорожі) має усвідомити і виконати. Люди, що вже за життя самі стали міфами, отримували такий імпульс, який змінював їхнє звичайне життя на епічну оповідь (життя Франциска Асизького, життя Орлеанської Діви, життя великих мореплавців тощо). Людина може переживати сумніви, коливатися, бути непевною у тому, що Провидіння обрало саме її для великої місії. Але те ж саме Провидіння допомагає подолати усі сумніви і зробити крок за поріг. Для людей-міфів характерним ще є досить раннє, профетичне усвідомлення своєї великої місії. Інша справа, що вони рідко могли чітко визначити, в чому саме ця місія полягає. Але тим не менш все життя – до початку подорожі – було немовби попередньою, підготовчою подорожжю.

Суб'єкт подорожі – людина, що подорожує. Міфологія подорожі розглядає подорожуючого як обраного, як людину, що вже не є схожою на пересічних інших. Тут має значення оте перебування на маргінесі між світами, а також необхідність будь-що виконувати своє призначення. Будь-яке усвідомлення своєї великої місії перетворює талановиту людину на такого подорожуючого – хоча б вона і не змінювала своєї локації просторово. Художник часто творить міф власного життя, який важко відокремити від його творчості. Цей міф завжди має свою базову метафору подорож. Часто чутлива натура художника чи мислителя примушує його (чи її) раптово (але, звісно, цей крок може бути підготовлений усім попереднім життям) різко змінити ритм свого життя і почати подорож – Гоген до Полінезії, хтось до Америки чи до Сахаліну, чи до Ієрусаліму тощо. Найцікавіше в подорожах – саме особистість того, хто подорожує, його почуття, його враження. Звісна річ, якісь подорожі здійснюються тільки уявно, що наближає митців до героїв великих міфів.

Подорожуючий сприймався як такий, що перебуває на межі світів живих і мертвих – немовби на півшляху до потойбічного світу. Не випадково некрокультура фіксує звичай багатьох етносів ховати небіжчиків на роздоріжжі чи поблизу доріг – померлих немовби присвячують Вічності. Їм можуть вклонитися перехожі, прочани і мандрівники, – і самі померлі немовби стають мандрівниками, продовжують невпинну ходу – їхні душі розносяться вітрами і віхорами подорожніми, піснями кобзарів, ашугів і скальдів. На великих шляхах немає ані мертвих, ані живих – Путь зрівнює усіх нас. Хтось немовби й помер – але йде без упину, долає вічний шлях. «Хочу померти на ходу!» – зізнається знайомий мандрівник. А скільки таких, хто немовби й живуть, але але й ніколи не народжувалися.

На мандрівника – як і на хворого, як і на воїна в поході – не поширювалися ті заборони й табу, що їх мали дотримуватися люди у своєму звичайному житті (йдеться про харчові заборони, про необхідність дотримуватися певного регламенту культових дій тощо).

Міфологемний образ мандруючого певною мірою зберігається й у свідомості та масовій культурі сьогодні. Незважаючи на безмежний потік інформації, ніхто достеменно не знає, що на тебе чекає, коли ти потрапиш до іншої країни, іншого часового поясу, іншої культури. Тебе спіткатимуть невідомі хвороби (незважаючи на чисельні обов'язкові щеплення, довідку про які ти надаєш при перетинанні кордону) і досвідчені пройдисвіти із своїми апробованими схемами обладунків і омани, корумповані «силовики» (митники, поліцейські, представники спецслужб тощо). Метафоричний образ поодинокі забутої людини вражаюче точно створив Том Генкс у стрічці «Термінал» (2004 р., реж. С. Спілберг) – де пересічний пасажир справді перебуває внаслідок непередбачуваних причин поза межами

«добра і зла» – між легітимними світами, жодний з яких не може прийняти його особистість і прирікає жити «між світами» без можливості належати остаточно хоча б одному з них. Як не прикро це констатувати, сучасний світ насичений сьогодні набагато більш трагічними сюжетами про долі десятків, сотень тисяч людей, що змушені були перетворитися на «мандрівників мимо волі», які не уявляють собі, якому ж світові вони належать, на що сподіватися тощо.

Подолання відстані. Майже завжди відстань у міфопросторі подорожі мислиться не в категоріях одиниць виміру. Міфологія мандрів розглядає подорож як особистісний внутрішній досвід – досвід Путі – коли суто просторове переміщення майже не має значення. Подорож надає людині час і місце пережити необхідну покинутість чи поодинокість, чого не давало попереднє впорядковане життя. Навіть якщо обставини посилають супутника – випадкового незнайомця (який теж може тлумачитися як зовсім невідповідний Посланець від тих сил, які спонукали до подорожі) – то це для того, щоб підштовхнути головного персонажа до головного рішення. Поширений мотив тревелогів – роль випадкового супутника (сусіда по купе, по кріслах у літаку тощо), який вам сповідується – чи йому сповідуєтесь ви (чи герой оповідання). Це – один з інваріантів і філософських роздумів, і предмет міркувань пересічної людини: наскільки випадковим було все те, що з нами відбулось, особливо те, що круто відвернуло нас із попереднього шляху – убік, назад, по колу – чи різко вперед!? Отже, шлях – далеко не те, що відстань. Шлях – перш за все – час, час ритуального очищення, спокути, сповіді. Знов таки, вдаючись до метафори, – шлях має структуру одкровення, він завжди подібний до прощі. Шлях – шлях зустрічей.

Метафора подорожі надає змогу порівняти із мандрами всі більш-менш значущі зміни в людському житті, репрезентуючи їх як перехід до нового стану, нових якостей, нового життя тощо. Врешті-решт життя-подорож – шлях до здобуття мудрості (принаймні, така можливість не виключена) [3, с. 77].

Засоби пересування. Цей елемент структури подорожі потребує окремої уваги. У «зачаклованому» світі, звісно, роль коня чи віслюка завжди оповита низкою міфічних конотацій. Це – помічники, носії якихось знань, що за необхідності стають в пригоді. Сьогодні міфологічні функції переходять до байка і особливо до автомобіля. Техноміфологія автівки – цікавий напрямок для осмислення сучасної міфології мандрів. Особливо з огляду на те, що автомобіль як цілісне явище, що генералізує в собі і корисне, і естетичне, і духовне – немов би «проситься» бути міфологізованим, що з ним давно вже й відбувається [4] може розглядатися як атрибутивна риса певних станів (як соціальних, так і, власне, психологічних) і верств, спосіб життя певних етносів – а також як обов'язкова умова належності до езотеричних спільнот.

Мета подорожі. Найвищою сакралізованою формою подорожі виступає проща (паломництво). Міркуючи про сутність прощі, Франсуа-Бернар Юг писав: «Проща за своєю суттю переважно релігійне явище – це своєрідний міст, що єднає земні місцини з небесним світом, прочанина з мандрівною громадою вірних, тілесну оболонку з перевтіленням, із тим двійником, що відродиться здоровим або очищеним після прощі. такі містки чи зв'язки між порядками реальності передбачають існування відмінності між прощеною й звичайними церемоніями, зібраннями, культами, процесіями чи виявами побожності, навіть якщо проща може їх у себе включати. Вона вимагає водночас святого місця, святого шляху та святої мети». Мета прощі – місце, звідки випромінюється віра, центр, де вона концентрується, або ювілейне святкування – дозволяє численні тлумачення... проща відповідає двом суперечливим засадам – засаді *іншості* (йти до інших країв, жити іншим життям, стати іншою людиною) та засаді *повторення* (повторити святий шлях, повторити тести (випробування – В.З.), повернутися до джерела)» [5, с. 6–8].

Міфологічна свідомість не оцінює зазвичай подорож як щось схвальне чи негативне. Вона тлумачить її як дещо природне, споконвічне. Існують традиції, що в цілому стоять на позиції стримування потягу до мандрів. «Дао де Цзин» містить таку, наприклад, мудрість:

Добре в малій державі, де мало людей.
Де можна обійтися без складних інструментів.
Жити хочеться так, щоб усе було поруч
і не було потреби їздити далеко –
щоб човни і колісники не були потрібні...
Добре, щоб були привітливі сусіди,
чути, як співають їхні півні і гавкають собаки.
В гості не ходити, а жити на одному місці
до самої старості, до самої смерті

(Переклад І. Каганця) [6].

Міфологія подорожі усіх богів і геніїв місця єднає у всезагальний пантеон – адже подорож скасовує (але не зводить нанівець!) відстань, вона перетворює навіть нескінченну дорогу на скарбницю досвіду.

Висновки. Подорож – перш за все явище особистісне, вкорінене у царинах окремої душі. Але подорожують сім'ї, племена і цілі народи. Міфопоетичне мислення завжди й небезпідставно пов'язує подорожі та мандрування з тим, що межує із світом ризику, невизначеності, поневірянь.

Міф тлумачить подорож як уособлення необхідності – як зовнішньої (подорож тіла, подорож у просторі, додання відстані в її переважно географічному розумінні), так і внутрішньої – коли вона віддзеркалює глибоко притаманну людині (і Культурі в цілому) потребу поставити під сумнів усталеність, відкрити себе новому, невідомому. Тому подорожуючий завжди мав подібність до прометеєвських, богоборчих натур, він – нащадок «культурних героїв», які зовсім не зникли безслідно – їхні гени неспокою і завзятості деінде дають себе знати. Подорож – освоєння нових просторів і вимірів культури, нової оптики бачення. Подорож і мандри навіть окремих поодиноких людей спричиняють органічні духовні зміни, що трансформують світи, перетворюють їх на краще. Міфологія засвоює і цінує цей досвід, підштовхуючи думку до розуміння відносності будь-якої усталеності, будь-яких меж.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пазенок В. С., Федорченко В. К. Філософія туризму : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2004. 268 с.
2. Філософські нариси туризму : науково-навчальне видання / за ред. В. С. Пазенка. Київ : Український Центр духовної культури, 2005. 328 с.
3. Заблоцький В. Подорож як метафора. Філософські нариси туризму : науково-навчальне видання / за ред. В. С. Пазенка. Київ : Український Центр духовної культури, 2005. С. 76–90.
4. Денніс К., Аррі Д. Після автомобілізму. Київ : Темпора, 2010. 254 с.
5. Юг Ф.-Б. Містична мандрівка. Кур'єр ЮНЕСКО, 1995, липень, С. 5–8.
6. Дао де Цзин – книга шляху і шляхетності; пер. І. Каганця. <https://www.ar25.org/article/dao-de-dzyn-knyga-shlyahu-i-shlyahetnosti-ukrayinskyy-pereklad.html>

REFERENCES

1. Pazenok, V.S., & Fedorchenko, V.K. (2004). *Filosofia turizmu : Navchalnyi posibnyk* [Philosophy of tourism: Textbook]. Kyiv : Kondor [in Ukrainian].
2. Pazenok, V.S. (Ed.). (2005). *Filosofski narysy turizmu: Naukovo-navchalne vydannia* [Philosophical essays on tourism : Scientific-educational publication]. Kyiv : Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
3. Zablotskyi, V. (2005). *Podorozh yak metafora* [The journey as a metaphor]. In V. S. Pazenok (Ed.), *Filosofski narysy turizmu : Naukovo-navchalne vydannia* [Philosophical essays on tourism: Scientific-educational publication] (pp. 76–90). Kyiv : Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
4. Dennis, K., & Urry, J. (2010). *Pislia avtomobilizmu* [After automobilism]. Kyiv : Tempora [in Ukrainian].

5. Hug, F.-B. (1995, July). Mistychna mandrivka [Mystical journey]. Kur'ier YUNESKO [UNESCO Courier], 5–8 [in Ukrainian].

6. Dao de tszyn – knyha shliakhu i shliakhetnosti [Dao De Jing – The book of the way and virtue] / trans. I. Kahantsia. [Electronic resource]. Retrieved from: <https://www.ar25.org/article/dao-de-dzyn-knyga-shlyahu-i-shlyahetnosti-ukrayinskyy-pereklad.html> [in Ukrainian].

Zablotskyi Vitaly Petrovych

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
V. I. Vernadsky Taurida National University
10, Peremohy Avenue, Ukraine, Kyiv
orcid.org/0009-0001-6733-6532

MYTHOLOGY AND RITUALS OF JOURNEYS

*Relevance of the problem. In the modern world, the boundaries of human knowledge are being redefined: science, literature and art are no longer perceived as separate spheres. This makes it relevant to study the phenomenon of travel and wandering, which are universals of human culture. Travel, pilgrimages, forced relocations, tourist trips form unique cultural codes, influence worldviews, transform societies and give them new meanings. **The purpose** of the article is to understand travel as a multidimensional phenomenon, show its mythopoetic basis, cultural and philosophical content, as well as its influence on the formation of worldview structures. **The research method** is an interdisciplinary philosophical and culturological analysis of literary, philosophical and historical sources. The author turns to a wide corpus of texts from ancient mythology, ancient philosophy, epic, heroic and religious narrative, as well as to works of classical and modern literature. Such a comprehensive approach allows us to identify universal human invariants of travel as a form of spiritual search, a metaphor for the life path and a means of knowing the other. **The results of the study** reveal that travel is not only a geographical movement, but also a ritual and myth that purify the personality, open up new horizons of knowledge and tolerance for otherness. The traveler is the «chosen one», becomes the bearer of a special experience. Pilgrimage deepens the sacred meaning of travel, turning it into a path to the spiritual center. Travel shakes up established boundaries, encourages overcoming fears, forms openness to change and dialogue of cultures. Even in the modern globalized world with the rapid dynamics of change, travel remains a powerful factor in the transformation of the individual and society. The results of the study show that travel performs an important axiological function, contributing to the rethinking of the value orientations of the individual. Through the encounter with otherness, the traveler rethinks his own cultural stereotypes and prejudices, contributing to the formation of new meanings. Travel can be considered as a mechanism of social integration, as it promotes cultural exchange and dialogue between different communities.*

Key words: travel, wandering, pilgrimage, mythology, culture, spirituality, worldview.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.1:316.33:316.776

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.6>

Амма Алефтіна Володимирівна

аспірантка кафедри філософії та політології

Житомирського державного університету імені Івана Франка

вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна

orcid.org/0009-0003-5876-760X

ФОРМИ І СФЕРИ ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Актуальність нашого дослідження визначається, тим, що в останні десятиліття в інформаційному суспільстві зростає рівень відчуження людини. З одного боку, у віртуальній реальності інформаційного суспільства сотні мільйонів людей отримують доступ до великих інформаційних потоків, баз даних, наукових відкриттів та інновацій, продуктів символічного виробництва, що відкриває великі можливості для особистісного зростання. З другого боку, людина у віртуальному середовищі інформаційного суспільства піддається серйозній загрозі зростання рівня самотності і відчуження.

Отже, *метою* статті є аналіз форм і сфер відчуження людини у віртуальному просторі інформаційного суспільства.

Методологічною основою дослідження є методологія герменевтичного і порівняльного аналізу. Застосування герменевтичної категорії «розуміння» дозволяє проаналізувати різні підходи до інтерпретації форм і проявів відчуження у сучасному інформаційному просторі у роботах зарубіжних і вітчизняних дослідників. Методологія порівняльного аналізу використовується у дослідженні під час співставлення різних форм відчуження (відчуження від тіла, підміни або крадіжки особистості, відчуження у віртуальних ігрових стратегіях, інформаційного та професійного відчуження).

Результати дослідження. Соціальне відчуження в інформаційному суспільстві може проявлятися у таких її традиційних формах, як самотність, маргіналізація, девіантність, соціальна ізоляція, соціальна аномія, соціальна апатія, порушення соціальної комунікації, взаємодії між різними суб'єктами соціальної активності. Водночас «втікаючи» у віртуальну реальність, людина виснажується психологічно, стає інфантильною, впадає у соціальну апатію, дистанціюється або уникає вирішення проблем у реальній соціальній дійсності.

У віртуальному просторі інформаційного суспільства тіло людини відчужується від її свідомості і живе в одній реальності, а її розум, свідомість існує в іншій реальності, віртуальній. При цьому поширеними формами відчуження людини у віртуальній реальності є: крадіжка або підміна особистості, міжособистісне відчуження, коли віртуальна комунікація набуває ознак імітації та існування у світі інформаційних симулякрів; інформаційне відчуження в результаті інформаційної нерівності та інформаційного розриву; професійне відчуження внаслідок пришвидшеної діджиталізації, інтернетизації і роботизації різних сфер виробництва і послуг.

Ключові слова: відчуження, інформаційне відчуження, професійне відчуження, віртуальна реальність, інформаційне суспільство.

Вступ. У сучасному суспільстві у сфері віртуальної реальності доволі гостро постає проблема відчуження людини від Іншого і від соціального середовища загалом. У широкому розумінні відчуження у віртуальному просторі пов'язане з феноменами автономності, анонімності, інтерактивності буття суб'єкта. В останні десятиліття кількість людей, залучених у віртуальну комунікацію, значно зростає, а відтак і рівень і форми відчуження людини зазнають суттєвих

трансформацій. З одного боку, у віртуальній реальності сотні мільйонів людей отримують доступ до великих інформаційних потоків, баз даних, наукових відкриттів та інновацій, продуктів символічного виробництва, що відкриває великі можливості для особистісного і колективного зростання. З другого боку, людина у віртуальному світі піддається серйозним загрозам зростання рівня її самотності та ізольованості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження форм відчуження людини в інформаційному суспільстві вимагає звернення до досліджень цілого ряду мислителів, серед яких особливу роль відіграють праці Ж. Бодріяра Е. Гідденса, М. Кастельса, Н. Лумана, М. Маклюєна, К. Мея, П. Слотердайка, Е.Фромма, Л. Шлогеля, в яких інформаційне суспільство розглядається як особлива форма соціального конструювання і простір реалізації символічного, доволі часто імітаційного і споживацького, способу буттєвості сучасної людини. Внаслідок цього людина опиняється перед якісно новими формами відчуження.

В Україні до проблематики відчуження людини в інформаційному суспільстві зверталися різні дослідники. Так, у дослідженнях Н. Бугайової [1] та Г. Сашук [5] окреслені особливості трансформації особистості в епоху цифрових технологій, зокрема її відчуження в умовах діджиталізації і віртуалізації її буттєвості. Деякі аспекти відчуження людини у контексті цифрової нерівності розглядаються у працях Н. Булатової та Н. Резнікової [4]. Професійне відчуження людини в інформаційному суспільстві стало предметом зацікавленості Н. Ковтун і О. Поліщук [8]. Водночас досі відсутні системні дослідження форм і сфер відчуження в інформаційному суспільстві.

Мета та завдання дослідження є аналіз форм і сфер відчуження людини у віртуальному просторі інформаційного суспільства.

Результати дослідження. У сучасному суспільстві під впливом професійної необхідності або у якості відпочинку і розваги мільйони людей проводять значну кількість свого часу у сфері віртуальної реальності. При цьому вони отримують серйозні переваги у можливості фактично необмеженого доступу до інформації, до наукових відкриттів і технологій, до освітніх платформ, до творів мистецтва і різних форм і способів професійної та міжособистісної взаємодії. Однак, доволі часто «втікаючи» у віртуальну реальність, людина виснажується психологічно, стає інфантильною, дистанціюється від вирішення проблем у реальній соціальній дійсності.

На індивідуальному рівні буттєвості сучасної людини, за твердженням Г. Шевченко, відчуження набуває різних форм і втілюється у таких традиційних проявах, як «соціальна ізоляція, аномія, девіантність, маргіналізація, самотність, нестабільність соціальних стосунків, порушення комунікативної взаємодії і взаєморозуміння між різними групами населення, посилення екстремізму та ін.» [6, с. 100]. Ці прояви так чи інакше простежуються у житті більшості сучасних людей.

Поряд з цими формами відсторонення людини у віртуальній реальності інформаційного суспільства простежується відчуження людини від власної соціальної природи. Перебуваючи переважно у сфері віртуальності, людина не здатна уповні пройти всі етапи соціалізації і особистісного зростання. У віртуальному просторі замість самореалізації, як обґрунтовано доводить Г. Сашук, людина звертається до більш «легких шляхів пізнання світу» та «безболісного» становлення особистісного буття, до відповідей на її екзистенційні питання більш «досвідчених людей («знання про знання інших», згідно з Ж. Лаканом)» [5, с. 25]. У такий спосіб якісно змінюється і сама природа соціалізації особистості. Якщо раніше основні етапи соціалізації відбувались у реальній соціальній дійсності, то зараз це відбувається часто у віртуальному просторі. У сучасному світі вже сама відсутність людини у сфері віртуального розглядається як аномалія. На рівні міжособистісної комунікації «невіртуальна людина» чи не відразу зараховується до категорії маргіналів, відкинутих, відчужених від більшості представників сучасного соціуму.

У віртуальному просторі інформаційного суспільства посилюються процеси фіктивної індивідуалізації людини у сучасних ЗМІ, які орієнтуються не на реальну людину, а на «змодельованого індивіда», усереднену людину, «людину з вулиці». Людина відчужується від своєї

сутності, вона вже розглядається не як самобутня особистість, а як товар, який слід капіталізувати і використовувати. І, як наслідок, значна кількість людей відчувають «себе викинутими на узбіччя життя, переживають почуття соціальної ізоляції, безперспективності, власної неспроможності, відчаю і безсилля.

Утім людина у віртуальній реальності інформаційного суспільства може постати не лише перед загрозою втрати своєї соціальної природи. Відчуження людини на особистісному рівні можливе через розвиток або посилення невпевненості в собі, посиленні відчуття безпорадності, порушенні пам'яті, зниженні концентрації уваги, зростанні стомлюваності і тривожності, а в підсумку – зростанні рівня конфліктності і невмотивованої агресії.

Окрім цього людина в інформаційному суспільстві постає перед цілком реальною загрозою відчуження від власної тілесності. Це пов'язане з «прив'язуванням» тіла людини до закритого приміщення з монітором комп'ютера. Наслідком цього може бути втрата зацікавленості у піклуванні про своє тіло, відмова від занять спортом, прогулянок на природі.

При цьому фактично тіло людини відчужується від її свідомості і живе в одній реальності, а її розум, свідомість існує в іншій реальності, віртуальній. Прагнучи слідувати ефемерним ідеалам мережових структур, людина змушена слідувати у житті за їх стандартами та ідеалами, і в результаті бути тим, ким вона не може стати апіорі, зокрема у тілесному вимірі. Таке буття виснажує, вихолощує людину, вкидаючи її у стан соціальної апатії, аномії, заважаючи упорядковувати і гармонізувати своє реальне соціальне буття. Отже, віртуальна реальність постає для людини як значною мірою чужий для неї простір.

Відчуження може виявлятися і в спотворених формах медичного піклування. Турбота про тіло у віртуальному просторі доволі часто зводиться до ятрогенії як особливої форми помилкових або неадекватних, свідомих або несвідомих дій віртуального (дистанційного) медичного працівника, що призводять до виникнення захворювання, його ускладнення або навіть смерті пацієнта [7]. В інформаційному просторі вже існують віртуальні особистості (або реальні лікарі, або створені віртуальні образи лікарів), які широко надають медичні консультації або поради. У зв'язку з цим Н. Бугайова вводить поняття «кіберятрогенії», що позначає спроби самостійного встановлення людиною діагнозу за допомогою інформаційно-комунікативних пристроїв, підключених до Інтернету, а також консультування на Інтернет-сайтах у медичних фахівців або і штучних віртуальних особистостей [1, с. 32]. За допомогою таких «консультацій» тисячі людей, відчужуючись від свого тіла і реального піклування про нього, самостійно встановлюють собі «діагнози» і займаються самолікуванням, що часто має важкі, непрогнозовані наслідки для їх здоров'я, загострення хронічних хвороб, серцево-судинних і ендокринних розладів.

Водночас під впливом віртуальної реальності все більше людей відчужуються від свого тіла через потрапляння в трудове або сексуальне рабство і експлуатацію, залучення до споживання наркотичних речовин та ін. Ще одним аспектом відчуження людини від власного тіла у сфері віртуального світу стає посилення її страхів щодо загрози фізичної смерті і прагнення досягнути хоча б інформаційного, віртуального безсмертя.

Граничною формою відчуження людини у віртуальній реальності є підміна або крадіжка особистості. У кіберсередовищі, як слушно розмірковує Н. Бугайова, людина часто розглядається вже не як жива істота, яка має почуття і емоції, а як своєрідний цифровий клон. У такій системі відліку «...віртуальну особистість можна вкрасти, продати, купити. Йдеться про цифрове життя особистості, яке у Dark Web можна придбати за \$ 50» [1, с. 30]. Подібна послуга завбачує отримання практично усіх даних людини-користувача, від паролів електронної пошти і акаунтів на різних соціальних платформах, до реквізитів і паролів платіжних рахунків і карток, найбільш відвідуваних новою особистістю сайтів та ін. При цьому процес відновлення своєї цифрової особистості зазвичай є дуже тривалим і може розтягуватися на роки.

Наріжною формою відсторонення людини у віртуальному просторі інформаційного суспільства є й ігрове відчуження, або втеча у світ ігрових соціальних імітацій, в яких для створення віртуальних світів використовуються сюжетні лінії художніх фантастичних творів.

Однією з перших таких практик є використання в іграх циклу бестселерів «Дискосвіт» визначного фантаста сучасності Т. Пратчета (1983). У таких іграх гравці можуть довільно у віртуальному світі змінювати його просторово-часові характеристики і способи комунікації між акторами. Ще у вересні 1997 року, як зауважує Г. Сащук, вийшла гра, яка стала революційною в онлайнових рольових іграх – Ultima Online. Її творці відмовилися від використання лише бойових зіткнень і переслідувань як основи ігрових стратегій [5, с. 26]. Натомість у соціальних іграх почалося створення нових соціальних світів, формування якісно нових для людини соціальних ролей і стратегій, які охоплюють широкий діапазон параметрів, від економічних до світоглядно-релігійних.

Досягнути економічних або творчих звершень у реальному соціальному середовищі не так просто, а от в ігровій симуляції у віртуальному світі подібні звершення стають усе більш ймовірними. У ній людина має необмежену кількість спроб побудувати своє нове життя. Реальний соціум під впливом таких ігор втрачає цінність для геймера, адже у сфері віртуальності він може багаторазово повторювати різні варіанти соціального буття. Ігри у всі часи, за слушним твердженням Г. Сащука, відігравали важливу суспільно значущу роль, готуючи молоде покоління до соціалізації, до засвоєння різних соціальних ролей і стратегій. З комп'ютерними іграми усе по-іншому. У віртуальному світі «захоплення іграми починає заважати людині жити в реальному світі й самореалізуватися» [5, с. 27]. Це співвідноситься з формуванням у свідомості людини хибних, спотворених, часто абсолютно нездійснених для застосування у реальному соціумі ідей, цінностей, переконань і соціальних практик.

Через такі механізми людина відчужується від своєї приналежності до сім'ї, до професійної або класової спільноти, до суспільства загалом. Її перевага надається приналежності до новоствореної соціальної спільноти у віртуальному світі. При цьому не можна сказати, що у кіберпросторі людина може повністю уникати негативних проявів соціального життя, адже і там вона зіштовхується з негативними сторонами буття: смертю, насильством, агресією, бійлю та ін. Але у віртуальному світі ці явища можуть розглядатися як тимчасові, потенційно змінювані, які можна подолати, спробувавши ще раз пройти гру або симуляцію.

Окрім ігрового відчуження у віртуальному просторі простежується й відсторонення людини від надмірної кількості інформації. Пришвидшений розвиток інформаційної сфери, порівняно з іншими сегментами соціальної реальності, призвів за влучним висловлюванням Ф. Фукуями до футурошоку від надмірності і фрагментації інформаційних потоків. І як наслідок, за твердженням І. Михальчука, сьогодні людство перебуває серед справжнього інформаційного звалища [3, с. 41]. У цьому звалищі цифрових даних, текстів, візуальних або інформаційних образів, звуків людині дуже легко дезорієнтуватись і потонути. Перенасиченість різними символічними формами, з одного боку, лякає людину, а з другого боку, людина у віртуальній реальності втрачає відчуття цінності будь-якого продукту, будь-якого результату творення. Надмірність призводить до втрати будь-яким предметом своєї ексклюзивності.

Ще однією формою інформаційного відчуження людини є цифрова нерівність. У добу економічної глобалізації у мережевому суспільстві відсутність доступу до Інтернету означає для людини, соціальної спільноти або держави бути викинутими на маргінес соціально-економічного життя. І це виключення, на думку М. Кастельса, відбувається за допомогою цілого ряду механізмів, серед яких слід назвати «відсутність технологічної інфраструктури, економічні або інституціональні перешкоди у доступі до мереж, недостатня освітня та культурна підготовка до самостійного використання Інтернету, недоліки у виробництві контенту, який передається через мережі» [2, с. 277]. Під впливом цих механізмів цифрова нерівність формує розкол не за географічними принципом поділу на Північ-Південь, а за принципом доступу до глобальних комунікаційних мереж, їх центрів та цінностей, які не просто розкинуті по всьому світі, а й у будь-який час здатні змінити свою дислокацію.

В інформаційному суспільстві в умовах пришвидшеної інформатизації, діджиталізації і роботизації виробництва і сфери виробництва людина постає перед реальною загрозою відчуження від праці і професії. «Резервна армія роботів ... буде витіснити людську робочу силу

з секторів виробництва, де можлива легка і швидка автоматизація, у сектори економіки, більш стійкі до автоматизації. Ці процеси і можна назвати «цифровим витісненням» [4, с. 52]. Якраз інформаційна сфера, цифрові ЗМІ, соціальні платформи, де реалізація професійної діяльності і спілкування між людьми вже часто відбувається за допомогою ботів, стають секторами, в яких найбільше простежується цифрове витіснення. У підсумку це супроводжується зростанням безробіття серед людей і зменшенням рівня оплати праці людей та її знеціненням.

Автоматизація виробництва, як наголошує австрійський дослідник Л. Шльогль, а відтак і цифрове витіснення робочої сили, як не парадоксально, пришвидшено відбувається не у торговельних секторах, а в галузі транспорту. І якщо говорити про Південно-Східну Азію, то цифрове витіснення охоплює там, насамперед, сферу рутинної роботи, яка тривалий була час прихистком для роботи людей, а не машин [9, с. 16]. У випадку, якщо вартість автоматизованого та роботизованого робочого місця стає нижчою за заробітну плату робітників і витрати на їх соціальний захист, створюється надлишок робочої сили і зазвичай людина відчувається від робочого місця і навіть своєї професії. У підсумку формується новий кластер технологічного безробіття. В таких умовах навіть плани і розмови про потенційне упровадження роботизованих систем може спричинювати падіння заробітної плати для людей.

Висновки. У сучасному віртуальному просторі інформаційного суспільства поряд з ustalеними формами відчуження (самотність, маргіналізація, девіантність, соціальна ізоляція, соціальна аномія, соціальна апатія, порушення соціальної комунікації) соціальне відчуження проявляється в якісно нових формах і сферах. У віртуальній реальності поширеними формами відчуження людини є: відчуження людини від її тіла; крадіжка або підміна особистості; міжособистісне відчуження, коли віртуальна комунікація набуває ознак імітації та існування у світі інформаційних симулякрів; інформаційне відчуження в результаті інформаційної нерівності та інформаційного розриву; професійне відчуження внаслідок пришвидшеної діджиталізації, інтернетизації, роботизації та автоматизації різних сфер виробництва і послуг.

У віртуальному середовищі інформаційного суспільства тіло людини відчувається від її свідомості і живе в одній реальності, а її розум, свідомість існує в іншій реальності, віртуальній. Відчуження від тіла у сфері віртуального відбувається через «прив'язаність» фізичної сутності людини до монітору комп'ютера, прояви ятрогенії, загострення хронічних хвороб, серцево-судинних і ендокринних розладів, перевтому, зростання рівня апатичності, зниження імунітету, потрапляння у віртуальному просторі в трудове або сексуальне рабство, залучення людини через механізми віртуалізації до споживання наркотичних речовин, кіберзлочів та кібершахрайства.

Поширеною формою відчуження в інформаційному просторі є підміна або крадіжка особистості, яку у віртуальній реальності можна легко вкрати, продати, купити. У світі інформації можна легко опинитись в ситуації, коли людина змушена доводити, що вона автентична особистість, а її дані справді були вкрадені зловмисниками і шахраями. У віртуальному середовищі інформаційного суспільства посилюються процеси фіктивної індивідуалізації людини і орієнтація виробників не на реального споживача, а на «змодельованого індивіда», усереднену людину, «людину з вулиці». При цьому людина відчувається від своєї сутності і розглядається не як самобутня особистість, а як товар, який слід капіталізувати і використовувати.

Важливою формою відчуження людини в інформаційному суспільстві є зростання інформаційної нерівності і, як наслідок, відсторонення значної частини людей від можливостей Інтернет-технологій. Цей процес позиціонується як цифровий розрив («digital divide»), який розглядається як розшарування суспільства через відсутність або диспропорції у доступі та використанні сучасних інформаційно-комунікативних технологій, що втілюються у перешкодах і обмеженні доступу до пошуку роботи, соціальних зв'язків, економічного добробуту, захисту прав, культурного й освітнього розвитку. В результаті цього відбувається активна сегрегація і поділ суспільства на «інфобідних» та «інфобагатих», на багатих власників високотехнологічних виробництв з високим рівнем доданої вартості і мільйони потенційно бідних і часто безправних споживачів цих технологій.

Під впливом цифрової нерівності, пришвидшеної роботизації і автоматизації різних сфер виробництва і послуг людський капітал «швидко старіє» і втрачає свою цінність. У зв'язку з цим мільйони людей постають перед реальною проблемою втрати роботи і навіть зникнення цілих кластерів професій. Встановлено, що саме в інформаційній сфері, зокрема у цифрових ЗМІ, на соціальних платформах, де реалізація професійної діяльності і спілкування між людьми вже часто відбувається за допомогою ботів, простежується цифрове витіснення і відчуження. Прямим наслідком цих процесів стає зростання безробіття серед людей і зменшення рівня оплати їх роботи. У підсумку формується новий кластер технологічного безробіття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бугайова Н. М. Трансформація особистості в епоху цифрових технологій. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія*. 2019. Том. IX. Вип. 12. С. 26–35.
2. Кастельс Мануель. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ : Ваклер, 2007. 304 с
3. Михальчук І. Симуляція реальності людини у віртуальному просторі. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. № 11 (384). С. 38–43.
4. Резнікова Н., Булатова О., Іванченко О. Цифровий розрив чи цифрова нерівність? Нові виміри глобальний асиметрій соціально-економічного розвитку і міжнародної торгівлі в умовах техноглобалізму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Економіка*. 2023. № 13 (25). С. 45–57. DOI:10.34079/2226-2822-2023-13-25-45-57
5. Сашук Г. М. Віртуалізація реальності як феномен культури сучасного інформаційного суспільства. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: електронний науково-практичний журнал*. С. 22–29. DOI:10.32837/2519-8858/10/131
6. Шевченко Г.М. Соціальне відчуження в системі суспільних відносин. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2014. № 1(9). С. 100–108.
7. Iatrogenesis. *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster, 11 Dec. 2023. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/iatrogenesis#medicalDictionary>
8. Kovtun N. M., Polishchuk O. P., Kovtun Yu. V. Disappearing professions: labor market transformation in the condition of modernization challenges of post-industrial society. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*. Vol. 1 (91), 2022. P. 17–29. DOI 10.35433/PhilosophicalSciences.1(91).2022.17-29.
9. Schlogl, Lukas (2020). Leapfrogging into the unknown: The future of structural change in the developing world. *WIDER Working Paper*. No. 2020/25. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/229249/1/wp2020-025.pdf>

REFERENCES

1. Buhaiova N. M. Transformatsiia osobystosti v epokhu tsyfrovyykh tekhnolohii. [Transformation of personality in the age of digital technologies]. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka. Zahalna psykholohiia. Istorychna psykholohiia. Etnichna psykholohiia*. 2019. Tom. IX. Vyp. 12. S. 26–35.
2. Kastels Manuel. (2007). Internet-halaktyka. Mirkuvannia shchodo Internetu, biznesu i suspilstva. [Internet galaxy. Considerations regarding the Internet, business and society]. Kyiv : Vakle. 304 s.
3. Mykhalchuk I. Symuliatsiia realnosti liudyny u virtualnomu prostori. [Simulation of human reality in virtual space]. *Naukovyi visnyk Shchidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. 2018. № 11 (384). S. 38–43.
4. Reznikova N., Bulatova O., Ivanchenko O. Tsyfrovyy rozryv chy tsyfrova nerivnist? Novi vymiry hlobalnyi asymetrii sotsialno-ekonomichnoho rozvytku i mizhnarodnoi torhivli v umovakh tekhnogloblizmu. [Digital divide or digital inequality? New dimensions of the global asymmetry of socio-economic development and international trade in the conditions of technoglobalism]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya Ekonomika*. 2023. № 13 (25). S. 45–57. DOI:10.34079/2226-2822-2023-13-25-45-57

5. Sashchuk H. M. Virtualizatsiia realnosti yak fenomen kultury suchasnoho informatsiinoho suspilstva. [Virtualization of reality as a cultural phenomenon of the modern information society]. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: elektronnyi naukovo-praktychnyi zhurnal*. S. 22–29. DOI:10.32837/2519-8858/10/131
6. Shevchenko H.M. Sotsialne vidchuzhennia v systemi suspilnykh vid nosyn. [Social alienation in the system of social relations]. *Filosofia nauky: tradytsii ta innovatsii*. 2014. № 1(9). S. 100–108.
7. Iatrogenesis. *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster, 11 Dec. 2023. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/iatrogenesis#medicalDictionary>
8. Kovtun N. M., Polishchuk O. P., Kovtun Yu. V. (2022). Disappearing professions: labor market transformation in the condition of modernization challenges of post-industrial society. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*. Vol. 1 (91). P. 17–29. DOI 10.35433/PhilosophicalSciences.1(91).2022.17-29.
9. Schlogl, Lukas (2020). Leapfrogging into the unknown: The future of structural change in the developing world. *WIDER Working Paper*. No. 2020/25. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/229249/1/wp2020-025.pdf>

Amma Aleftina Volodymyrivna

Graduate Student at the Philosophy and Political Science Department

Zhytomyr Ivan Franko State University

40, Velyka Berdychivska str., Zhytomyr, Ukraine

orcid.org/0009-0003-5876-760X

FORMS AND SPHERES OF HUMAN ALIENATION IN THE INFORMATION SOCIETY

The relevance of our study is determined by the fact that in recent decades, the level of human alienation has been increasing in the information society. On the one hand, in the virtual reality of the information society, hundreds of millions of people have access to large information flows, databases, scientific discoveries and innovations, and symbolic production products, which opens up great opportunities for personal growth. On the other hand, a person in the virtual space of the information society is at risk of increasing loneliness and alienation.

The purpose of the article is to analyze the forms and spheres of human alienation in the virtual space of the information society.

The methodological basis of the study is the methodology of hermeneutic and comparative analysis. The use of the hermeneutic category of “understanding” allows us to analyze different approaches to the interpretation of forms and manifestations of alienation in the modern information space in the works of foreign and native researchers. The methodology of comparative analysis is used in the study when comparing different forms of alienation (alienation from the body, identity substitution or theft, alienation in virtual game strategies, information and professional alienation).

Results of the study. Social alienation in the information society can manifest itself in various traditional forms, such as loneliness, marginalization, deviance, social isolation, social anomie, social apathy, disruption of social communication, interaction and mutual understanding between different subjects of social activity. At the same time, by “escaping” into virtual reality, a person becomes psychologically exhausted, infantilized, falls into social apathy, distances himself or herself from solving problems in real social reality.

In the virtual space of the information society, the human body is alienated from its consciousness and lives in one reality, while its mind and consciousness exist in another reality, the virtual one. At the same time, common forms of human alienation in virtual reality are: identity theft or substitution, interpersonal alienation, when virtual communication acquires signs of imitation and existence in the world of information simulacra; information alienation as a result of information inequality and information gap; professional alienation as a result of accelerated digitalization, internetization and robotization of various production and service sectors.

Key words: alienation, information alienation, professional alienation, virtual reality, information society.

УДК 111.32(477):572

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.7>**Іщук Наталія Василівна**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, біоетики та історії медицини
Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
проспект Берестейський, 34, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2291-1238

Васюк Ірина Василівна

кандидат філософських наук,
викладач кафедри філософії, біоетики та історії медицини
Національного медичного університету імені О.О. Богомольця,
проспект Берестейський, 34, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-8453-9502

ІНТЕРНЕТ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

В статті досліджено специфіку розвитку освітнього простору закладів вищої освіти в умовах інформаційного суспільства. Систематизовано найбільш значущі для освіти інноваційні фактори Мережі серед яких такі: трансформація соціальних просторово-часових конфігурацій; ризоморфний, децентралізований, горизонтальний характер технології Інтернет, що демократизує інститут вищої освіти; спричинена Google «смерть ідеальної фаховості» тощо. Окреслено дискурси антропоморфності інтернет-технологій в контексті пізнавальних і прагматичних потреб сучасного студентства. Підданно критиці етосний потенціал цих технологій. Попри це надзвичайно цінною є їхня безпекова місія в умовах триваючої варварської війни росії проти України.

Мета та завдання дослідження полягають у проясненні інноваційного потенціалу технології Інтернету як провайдера інформаційного суспільства в дискурсі його впливу на освітній простір сучасних ЗВО.

Методи дослідження: культурно-історичний підхід, системно-логічний, структурно-функціональний, синергетичний, герменевтичний методи.

Результати дослідження: Рушійною інновацією, визначальним чинником суспільних трансформацій, а отже й освітнього простору сучасних ЗВО є технологія Інтернет, яка виступає не тільки провайдером, а й парадигмою інформаційного суспільства. Інтернет, по-перше, формує мережевий тип особистості, по-друге, адаптує до себе соціальні інституції, по-третє, задаючи нові зразки взаємодії між людьми.

Серед найбільш значущих інноваційних факторів Мережі такі: трансформація соціальних просторово-часових конфігурацій, в тому числі й в дискурсі освіти; ризоморфний, децентралізований, горизонтальний характер функціонування цієї технології, що закладає горизонтальний принцип організації та інтеграції соціуму і його інституцій; стратифікаційний вплив Інтернету на сучасне суспільство й, відповідно, інститут вищої освіти; спричинена гуглом «смерть ідеальної фаховості», що нівелює розрізнення професійного та обивательського знання.

Цифрова освіта амбівалентно впливає на формування особистості студента. Якщо з позицій освітньої функціональності така освіта має більше переваг, аніж недоліків, то її вплив на виховання, формування етосу – здебільшого негативний. Забезпечуючи здатність до безперервності навчального процесу в умовах гострих соціальних криз.

Ключові слова: інформаційне суспільство, економіка знань, Інтернет, освітній простір ЗВО, цифрова освіта, амбівалентність трансформацій.

Вступ. Згідно з даними МВФ населення України у 2021 році становило 41,0 млн. осіб. Унаслідок варварської війни, розпочатої росією проти України у 2022 році воно скоротилося до 34,8 млн. осіб, у 2023 році – до 33,2 млн. осіб [7], і ці процеси, хоча і з меншою інтенсивністю,

але тривають і надалі. Очевидно, що значна частина української промисловості зруйнована. Існує висока ймовірність того, що оптимальним шляхом її відновлення стане не повернення до індустріальної, а побудова економіки постіндустріальної доби, що потребуватиме підготовки фахівців певного профілю. Особливу роль у цьому процесі відіграватимуть інформаційні технології.

Як і в попередні епохи, провідний засіб виробництва переформатує ринок праці, а відтак і діяльність університетів. Зміни позначатимуться не лише на переліку фахівців, що їх готуватимуть ЗВО, а й на їхній структурі, змісті й формі проведення занять, темпоритмі університетського життя, викличуть потребу в залученні професорсько-викладацького складу нового типу, насамкінець вплинуть на характер взаємодій між викладачами і студентами, студентами між собою; навіть матимуть вплив на неформальне університетське життя.

Мета дослідження полягає у проясненні інноваційного потенціалу технології Інтернету як провайдера інформаційного суспільства в дискурсі його впливу на освітній простір сучасних ЗВО.

Методи дослідження: культурно-історичний підхід, *системно-логічний, структурно-функціональний, синергетичний, герменевтичний методи.*

Результати дослідження. Інформаційне суспільство є витком техногенної цивілізації, яка є досить пізнім (приблизно з XVII ст.) і складним продуктом людської цивілізації. Її актуальний етап – постіндустріальне суспільство, що набуло чітких обрисів інформаційного близько 1990 р. (з початком «п'ятої хвилі Шумпетера»). Інформаційне суспільство функціонує на принципах інформаційної економіки. З-поміж найбільш істотних рис цього типу суспільства такі: перетворення інформації на основне джерело виробництва суспільних благ; домінування інтелектуальної власності; проголошення *homoinformaticus* – «людини інформаційної», спроможної генерувати, транслювати і конструювати інформацію на головну продуктивну силу суспільства; зміна парадигми міжособистісного спілкування, що набуває, здебільшого, вигляду короточасних модульних стосунків функціонального характеру; підвищення ролі теоретичного знання, і зростання соціального статусу тих соціальних верств, що є носіями цього знання; поява нових дефіцитів, наприклад, брак інформації й часу тощо. Важливо, що не тільки інформація, а й слова та інші символи стають товаром. Це налаштовує людей на чутливість до нематеріальних цінностей: вражень, емоцій, переживань.

В процесі становлення цього типу суспільства акумулюється те, що являє для неї цінність, і водночас вилучається те, що цю цінність втратило. Зокрема, техногенна доба формує докорінно новий суверенний автономний тип особи: гнучкої у взаємодії з людьми, не прив'язаної до корпорацій, навпаки, вільної співпрацювати або переривати співпрацю з різними спільнотами. Їй властивий особливий, порівняно із традиційним суспільством, тип соціального розвитку, що супроводжуються зростаючою динамікою соціальних зв'язків, їх відносно швидкою трансформацією, коли іноді впродовж одного-двох поколінь відбувається зміна способу життя усього людства.

Якщо у традиційному суспільстві переважали «міцні зв'язки», подібні до цільного міцного тросу, що жорстко інкорпоровали людину в ту чи іншу спільноту, то в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві поруч із «міцними» існує велика кількість «слабких зв'язків» (термін М. Грановеттера), орієнтованих на розваги, приємне спілкування, створення клубів за інтересами тощо. Вони, попри свою «слабкість», завдяки чисельності дозволяють мобілізувати більше ресурсів і можливостей для себе та інших людей, а також дають доступ до нових ідей, які виявляються джерелом креативності.

В дискурсі освіти формування інформаційного суспільства супроводжується розвитком *економіки знань* (М. Блауг і Т. Шульц) й зростанням потреби в людях з вищою освітою, а також складними компетенціями, завдяки яких й відбувається розвиток виробництва. Дещо пізніше такий підхід був підтверджений в аналітичних дослідженнях Світового банку, проведених наприкінці XX ст. у 62 країнах. У результаті цих досліджень було виявлено, що зростання економіки на 16 % забезпечується фізичним капіталом, на 20 % – природними ресурсами і на

64 % – людським капіталом, в основу якого покладено освітній потенціал [10, с. 45–46], особливо з «креативним класом», – людьми, здатними не лише до застосування набутих знань і навичок, а й до створення принципово нового інтелектуального продукту.

Водночас *освіта орієнтована на покращення «людського капіталу»*, створює підґрунтя для забезпечення людини вигіднішою роботою і відповідним рівнем життя. Зі становленням інформаційного суспільства університетська освіта виявилася запорукою вертикальної соціальної мобільності. Цей феномен вдало описує Н. Фергюсон, який на прикладі США спостерігає зміну часів: від періоду, «коли США мали славу країни можливостей, де родина могла лише за одне покоління стрибнути «з хама в пана». Але нині, якщо ви народилися в родині із найбіднішого квінтилію, ваш шанс потрапити до найбагатшого квінтилію без університетського диплома становить лише 5 %» [13, с. 12].

Виділяє він також інший показовий факт – кристалізації з-поміж людей, що отримали вищу університетську освіту дуже обмеженого прошарку «когнітивної еліти» (термін Ч. Мюррея. На додаток до класичної університетської освіти виникають так звані корпоративні університети. А на противагу їй – швидкі програми підготовки фахівців, таких званих «нових комірців» (термін Дж. Рометті) тощо. Ще однією інституційно легітимізованою адаптивною практикою стала дуальна освіта, яка передбачає поєднання навчання у ЗВО з навчанням на робочих місцях, що належать різним (державним і приватним) організаціям з метою набуття певної кваліфікації.

Серед інших рис, властивих освітньому середовищу сучасних ЗВО адекватні викликам глобалізації і конкуренції на ринку праці такі: транспарентність (відкритість ринку освітніх послуг), принципи академічної свободи і студентів, і професорсько-викладацького складу, універсальні стандарти навчання, що полегшують майбутнім фахівцям працевлаштування тощо.

Стисло окреслимо освітні наслідки глобалізації. Під глобалізацією розуміють не лише об'єднання окремих економік, а й створення єдиного інформаційного простору, інтенсифікацію міжкультурної комунікації, руйнування культурних бар'єрів тощо. А також глобалізацію освітнього простору, коли освіта, перетнувши національні кордони, створила можливості, зокрема й для академічної мобільності студентів і викладачів. Головним інноваційним ресурсом розвитку цивілізації, який забезпечує глобалізацію є Мережа Інтернет, яка є джерелом ресурсів і джерелом нарощування капіталів в сучасному світі. Інформаційне суспільство насамперед є суспільством знань і фахівців інтелектуальної праці, його місію він вбачав у накопиченні й поширенні корисного знання, налагодженні конструктивного співробітництва, не обмеженого будь-якими кордонами.

Інтернет як комунікативна технологія забезпечує вільний, швидкий і легкий доступ до інформації, що може бути здійснений у будь-якому, навіть віддаленому, місці планети, звісно, за умови наявності там технічної підтримки Мережі. Завдяки йому оптимізуються процеси перетворення інформації на основний предмет праці; у діяльності, пов'язаній з інформаційними технологіями, стає задіяною все більша кількість людей. Не виключено, що перспективно правдивими виявляться передбачення Е. Тоффлера з приводу того, що у майбутньому кіберпростір стане осередком не лише відпочинку й розваг, інформаційна магістраль замінить навіть поїздки на роботу [12, с. 152]. Це, як людство переконалося під час карантинних заходів 2019–2021 років, вже справджується.

Щоб зрозуміти траєкторію суспільних пертурбацій, зокрема й у системі вищої освіти, потрібно зрозуміти сутність, можливості і цінності, закладені в парадигмі Інтернету.

Показовим є факт, що від початку Інтернет замислювався як когерентна людській психіці та свідомості технологія. Це пояснює зручність Інтернету для людини, його популярність і стрімке поширення. Антропоморфність цієї технології найбільш повно втілилася у феномені гіпертекстуальності, що й структурує зміст та алгоритм руху інформації в Мережі. Як Мережа є мікрокосмом, що містить в собі макрокосм інформаційного суспільства, так гіпертекст є мікрокосмом, що прояснює принципи функціонування макрокосму – Мережі.

У який спосіб алгоритми функціонування Мережі впливатимуть на суспільство і на його освітню сферу зокрема?

По-перше, через *трансформацію соціальних просторово-часових конфігурацій*. Найбільш повно сутність цих процесів сформулював З. Бауман, який підмітив, що сучасна людина (завдяки сучасним швидкісним засобам пересування) живе не стільки у просторі, скільки у часі. Інтернет пропонує миттєвий спосіб подолання фізичної відстані, але не завдяки транспортним засобами, а за посередництвом нового, альтернативного простору, позбавленого традиційних фізичних конфігурацій.

Віртуальний простір є новітнім варіантом соціального простору для реалізації освітніх, робочих, розважальних тощо потреб людини, в якому просторово-часові параметри структуруються в особливий спосіб. Простір комп'ютерної віртуальної реальності як соціальний простір має такі переваги: безпека, економія часу і віртуальна просторова вкоріненість.

Щодо економії часу і віртуальної просторової вкоріненості, то ці чинники взаємопов'язані. У дискурсі освітнього процесу віртуальне навчання зберігає час, що витрачається на дорогу до університету і назад, перехід між навчальними аудиторіями і корпусами тощо. За оптимальних умов заощаджений час можна «інвестувати» у саморозвиток і самоосвіту. Натомість комунікація в Інтернеті можлива із застосуванням мінімуму фізичного простору, а «дистанція» між комунікантами дорівнює відстані між людиною і монітором комп'ютера.

Заслуговує на увагу думка О. Абакумової, яка вважає, що наразі відбуваються якісні трансформації соціального хронотопу, спричинені прогресом інформаційно-комунікаційних технологій, «сутність яких полягає у «стисканні», «ущільненні» соціального хронотопу, що радикально змінює морфологію суспільних зв'язків, перетворюючи вільний час у час та простір самовдосконалення і самоздійснення, хронотоп творчої діяльності. По суті йдеться про новітній спосіб організації просторово-часового континууму освіти» [1, с. 15].

Привнесемо до цих оптимістичних сподівань О. Абакумової частку скепсису, наводячи кілька контраргументів. Перший контраргумент стосується того, що всі ці можливості стануть актуальними у разі виконання низки умов, пов'язаних із вольовими і мотиваційними характеристиками молодшої людини. Утім, перешкоди для їхнього виконання можуть бути й цілком об'єктивними, наприклад, коли домашній простір через якісь обставини непридатний для самоосвіти, а навпаки, спрямовує увагу та енергію в якесь інше річище, як от на домашні обов'язки.

Другий контраргумент апелює до факту впливу робочого простору на здатність людини концентруватися і швидко виконувати завдання, тобто стимулювати мотиви, що, поза всіляким сумнівом, не належить до переваг віртуального простору.

Третій контраргумент спирається на більш глобальний дискурс цілісності та логіки інтеграційних процесів суспільстві. В основу комунікаційних спільнот в Інтернеті покладено дисоціацію між місцем проживання і створенням соціальних взаємодій, коли визначальними стають спільні інтереси членів комунікаційної групи. Саме спільний інтерес, а не примус чи обов'язок, і є основою їхнього виникнення та існування, що й робить їх гнучкими, динамічними, але не стабільними, зокрема й тому, що спілкування в них є «позапросторовим», віртуальним.

Н. Луман, визнаючи здатність простору обмежувати діяльність людини, зауважував й зворотне: «із зникненням простору відбувається зникнення необхідності у просторовій інтеграції суспільних операцій. Під інтеграцією розуміється обмеження ступеня вільності систем..., коли ступінь вільності систем, а відповідно й кількість можливостей, які вони можуть реалізувати, залежить від тих місць простору, на яких вони оперують, і разом з тим від відповідних локальних умов. Будь-яка зміна цих умов, кожний рух вимагає часу і затребує частини обмежених ресурсів» [6]. У такий спосіб *часово-просторова залежність поєднується із соціальною належністю*. Простіше кажучи, звільняючись від тиску простору, людина отримує часові переваги, але втрачає досвід повноцінної соціальної взаємодії. У повній мірі це стосується взаємодії між корпораціями того чи іншого університету.

Другий чинний вплив Інтернету на освітній простір ЗВО впливає із *ризоморфного, децентралізованого, горизонтального характеру функціонування цієї технології, що й закладає горизонтальний принцип організації та інтеграції соціуму і його інституцій*.

Саме інформація завдяки спроможності переміщуватися, концентруватися і децентралізуватися є основою технологічної революції. Проте соціальні зміни, спричинені нею, будуть набагато глибшими. Зокрема, інформаційна рівність є основою майбутньої *рівності між людьми* і в більш глобальному масштабі має пом'якшити соціальну несправедливість. Відповідно до ідей Вінера вільний рух потоку інформації *децентралізує й соціальні інституції*, змусивши їх працювати в мережевому (горизонтальному), а не ієрархічному (вертикальному) режимі [3]. З приводу децентралізації і демократизації соціальних інститутів, завдяки Мережі, то це передбачував не лише Н. Вінер, а й М. Маклуен, М. Кастельс, Е. Тоффлер та інші передвісники цієї доби.

Децентралізаційний принцип поширення інформації в Мережі передбачає рівноцінний доступ до неї всіх людей, що досить повно виражено в «Декларації незалежності кіберпростору», написаній Дж. Барлоу. Центральними цінностями ідеології Мережі він називає вільний і необмежений доступ до комп'ютера; вільний доступ до будь-якої інформації; повний демократизм і заперечення влади будь-яких авторитетів; децентралізацію; заперечення будь-яких форм дискримінації в Мережі (включаючи вікові, освітні, національні, расові критерії соціального статусу), проголошення результатів діяльності людини єдиним критерієм її оцінювання; віра в безкорисливість і необмежені можливості нового віртуального світу [2]. У перспективі ці принципи віртуальної рівності мають закласти зразок справедливих відносин у суспільстві.

У контексті вищої освіти вони виявляються в автономії вишів і демократизації системи управління ними; внутрішній горизонталізації (тобто встановлення партнерських, а не патерналістських принципів взаємодії між всіма учасниками навчального процесу). Про це, зокрема, писав Е. Тоффлер, наголошуючи, що освіті цього періоду властиві такі інституціональні трансформації: децентралізація, демасифікація, гнучкість, осучаснення, урізноманітнення методів отримання знань (їх варіативність), її індивідуалізація, на відміну від традиційної стандартизованої моделі. Також зростає потреба скорочення часового розриву у процесі підготовки фахівця та запитами держави й ринку праці, що в цілому узгоджується й з принципами дуальної освіти [4]¹. **Дуальна форма здобуття професійної освіти** – це спосіб навчання, за яким теоретичний матеріал опановується в закладі з педагогом, а практичне навчання проходить на виробництві

Зазираючи у майбутнє, Н. Вінер був переконаний, що освітня система має втратити бюрократичну складову і перетвориться на місце акумулювання, збереження й оброблення інформації, то це спричинить значну оптимізацію університетів, що призведе до переструктурування факультетів і кафедр, значних кількісних і якісних змін у професорсько-викладацькому та адміністративному управлінні університету, трансформації викладацьких і управлінських ролей тощо [3].

Із другим чинником безпосередньо пов'язаний *третій – стратифікаційний чинник впливу Інтернету на сучасне суспільство й, відповідно, інститут вищої освіти*.

Критерій належності до цифрового світу вже визнається *актуальним чинником соціальної стратифікації*. Не випадково ООН ввела новий термін – «катастрофа покоління», пов'язаний з відсутністю нормального освітнього процесу в умовах корона вірусу, а Генеральний секретар ООН Антоніо Гутерриш наголосив на спроможності цієї ситуації «підірвати десятиліття прогресу і посилити і так глибоко вкорінену нерівність між багатими і бідними країнами». Ця заява – виправдана, оскільки на середину липня 2020 року школи були зачинені приблизно у 160 країнах, що позначилося на навчанні більше ніж 1 мільярду учнів. Окрім цього, щонайменше 40 мільйонів загалом були позбавлені можливості отримати підготовчу і початкову освіту; понад 250 мільйонів дітей перервали освіту, і тільки чверть учнів середніх шкіл у країнах, що розвиваються, отримали лише базові навички навчання. Особливо вразливими виявилися учні з обмеженими можливостями, представники національних меншин,

¹ Дуальна форма здобуття професійної освіти – це спосіб навчання, за яким теоретичний матеріал опановується в закладі з педагогом, а практичне навчання проходить на виробництві

переміщені особи і діти-біженці, а також ті, хто мешкає у віддалених районах [9]. З початком широкомасштабної агресії росії ситуація ще більше ускладнилася. Попри те, що українці мають досить високий рівень доступу до Мережі, її робота повсюдно ускладнюється через російські атаки на інфраструктуру країни. З міркувань безпеки під час цих терористичних актів переривається і навчальний процес, що значно погіршує якість навчання.

У глобальному контексті свобода доступу до Мережі обумовлюється низкою чинників: громадянством, гендерним, класовим, матеріальним тощо характеристиками людей. За цими критеріями до інформаційної еліти належить частина населення найбільш розвинених країн, що нараховують сотні мільйонів людей. Хоча кількість приєднаних до Мережі невпинно зростає, значна кількість жителів планети не має доступу до неї через об'єктивні обставини. Йдеться про те, що називають *digital divide* (цифровий розрив), який у цифровому суспільстві виступає основою для соціальної стратифікації.

Щодо студентства, то включеність у цю взаємодію надає переваги не лише щодо інформаційного обміну у процесі навчання, а й щодо можливості брати участь у наукових заходах, створювати спільноти, словом, бути залученими до різноманітних формальних і неформальних форм комунікації, які інтегрують молоду людину до наукової і студентської спільноти (на локальному і глобальному рівнях).

Існує і менш фундаментальний, порівняно із попередніми, але дедалі більш відчутний *четвертий наслідок* впливу технології Інтернет на освітній простір суспільства, який Т. Ніколс назвав *«смертю ідеальної фаховості»*. Йдеться про явища, коли «спричинений гуглом, заснований на Вікіпедії, підживлений блогами колапс призвів до того, що ніхто не розрізняє професіоналів й обивателів, студентів і вчителів, знавців і шукачів знань – тобто тих, хто чогось досяг у певній сфері, і людей без жодних досягнень» [8, с. 17]. Складно не погодитися з Т. Ніколсом, що ці явища набувають настільки значних масштабів, що у соціумі спостерігається «відкидання науки і неупередженої раціональності»... Ми пройшли повний цикл і повернулися до часів, що передували добі модернізму, коли народна мудрість заповнювала неминучі прогалини у знаннях людства. Пережили період стрімкого розвитку, що став можливим завдяки спеціалізації і фаховості, і опинились у постіндустріальному, інформаційному світі, де всі громадяни вважають, що вони спеціалісти з усіх питань» [8, с. 17], так би мовити, «повстання мас» проти професійного знання. Схожі ідеї висловлювалися і Н. Луманом, який підмітив, що «недалеким є той день, коли кожний буде здатний перевірити висловлювання експертів – у галузі медицини або юриспруденції – на власному комп'ютері» [6, с. 148], що створює ілюзію знання, а інколи призводить до хибних висновків, дій і навіть трагедій.

Технологія Інтернету створила ідеальні умови для так званого «третинного навчання», основаного на конструюванні знання. Оскільки інтереси здобувачів освіти стають центральними для університету, можливі варіанти переформатування курсів, появи адаптивних елективів (предметів за вибором студентів), які виражають запити молодих людей на отримання не тільки професійно-орієнтованої, а й плідної для особистісного зростання інформації. Має значення й те, що завдяки спеціальним форумам і соціальним мережам студенти отримали можливість публічно оцінювати навчальні курси, що викладається в загальнодоступних для інших коментарях. Це мотивує викладачів до вдосконалення курсів і підвищення рівня їхнього викладання.

Цифрова освіта має потенціал горизонталізації стосунків між студентом і викладачем: від ієрархічних до партнерських стосунків. Цей горизонталізм впливає на навчальний процес, на зміст і формат пропонованих навчальних курсів. Наразі навчальні дисципліни (особливо дисципліни за вибором), висловлюючись мовою комунікативної філософії, із «тексту» перетворюються на «інтертекст» – продукт колективної творчості із варіативним змістом. Трансформуючись між полюсами академічності і адаптивності, в них має бути відтворено оптимальний баланс між, з одного боку, цілісним системним поданням інформації і, з другого боку, її цікавістю для аудиторії.

Втримання цього балансу стає обов'язком і водночас ознакою високого професіоналізму викладача, що проводить заняття. В протилежному випадку породжується щось на зразок

«навчального хаосу Вайтгеда», «швидкого каталогу, який божество могло б прогнати у своїй голові тоді, коли б обдумувало б створення світу, але ще не визначило, як його зібрати до купи» [5, с. 275]. Така ситуація не сприяє ні академічній успішності, ні популяризації навчального курсу, по суті, є профанацією освітнього процесу.

Серед інших очевидних переваг здатність цифрових носіїв до довготривалого, а по суті необмеженого у часі збереження інформації; можливість легкого доступу до неї. Як для викладачів і науковців, так і для студентів соціальні мережі надають можливість утворення транснаціонального і навіть трансконтинентального кола спілкування. Це відкриває для студента можливості діяльного спілкування, співпраці і професійного зростання, одним словом, накопичення «соціального капіталу», що стане йому у нагоді протягом професійної діяльності. Умови входження і належності до цього кола – демократичні і не вимагають значних зусиль, окрім імперативу обміну інформацією і думками з приводу тих чи інших професійних питань.

Завдяки цифровим носіям створюються спільноти, групи, блоги педагогічних працівників. Викладачі і науковці в них обмінюються актуальною інформацією, повідомляють про важливі події в тій чи іншій професійній сфері, взаємообмінюються файлами, репрезентують свою професійну активність, що не лише засвідчує їхні професійні успіхи і сприяє створенню позитивного реноме серед колег, але й актуалізує дискурс конкуренції.

Недоліки цифрової освіти є звороним боком її переваг. Зокрема демократичний, ризоморфний характер поширення інформації в Мережі є ідеальним тлом для так званих номадичного способу мислення або того, що Н. Постман називав біхевіористичним мисленням, орієнтоване на зовнішнє, місцеве знання, приватні інтереси. Докладніше, класичні підручники і лекції в основі яких покладено лінійний наратив, передбачають основний напрям викладу. Інформація в них подається, як правило, за певним методологічним алгоритмом, що має сприяти максимально повному і системному засвоєнню інформації студентами. Здобувачі освіти знайомляться з нею від розділу до розділу (від пункту до пункту), від простішого до складнішого. В такий спосіб інформація структурується як цілісний когнітивний наратив, що оптимізує її розуміння.

У випадку самостійної роботи студентів з інформацією в мережі адекватність опрацювання інформації залежить від їхньої когнітивної культури і здатності до самоорганізації. Найбільшою небезпекою залишається номадичне ковзання по поверхні інформації, що унеможливорює її адекватне розуміння. А намагання молодшої людини одночасно робити кілька справ сприяє формуванню у неї хибних навчальних патернів.

Серед представників різних галузей наукового знання ця звичка виконувати багато завдань (так звана багатопрофільність) викликає певний скепсис, оскільки на тлі певних переваг виявляються явні, небажані наслідки, серед яких порушення уваги і концентрації. Це експериментально було доведено науковцями зі Стенфордського університету в рамках дослідження інтелектуальної плідності *heavymediamultitaskers* (НММ) та *lightmediamultitaskers* (ЛММ). Люди із першої вибірки (ті, що виконували багато дій одночасно) виявилися менш ефективними, аніж люди орієнтовані на виконання одного чи двох завдань.

На користь важливості концентрації на одному завданні свідчить і «аргумент від творчості». Автор цього аргументу М. Чиксентмихаї експериментально довів, що будь-якому творчому процесу передують п'ятнадцять хвилин концентрації для занурення мозку у «стан потоку», що переривається у разі відволікання [11]. Це власне й відбувається, коли студент переглядає сторінку соцмереж під час самостійної підготовки чи аудиторного навчання. Сама подія ніби не викликає інтелектуальної напруги, але потребує додаткового часу для повторної концентрації на основному завданні. Не випадково фахівці із психології, нейрофізіології та й коучингу наполегливо радять у випадку необхідності у стислий термін виконати важливе завдання, задіяти методику ізолювання себе від «інформаційних шумів», вимикаючи телефон, блокуючи Інтернет і тимчасово припиняючи «подорожі» соцмережами. На цю тему написана досить значна кількість книг, в яких містяться поради встановлювати жорсткі часові обмеження перебування в Мережі; проглядаючи електронні додатки, зосереджуватися на необхіднішому, не користуватися Інтернетом для розваги тощо.

Також досить сумнівним є і етосний потенціал цифрового навчання. Освіта є не лише процесом та результатом оволодіння людиною знаннями, вміннями і навичками, розвитку світогляду, ідейно-політичних поглядів та моральності, а також творчих нахилів і здібностей. Це також процес і результат формування особистості, яка включена в систему суспільних відносин. Не випадково вона визначається через низку характеристик, серед яких найсуттєвішими є розгляд освіти як: соціального інституту, цілеспрямованого процесу навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства й держави, елементу духовного виробництва.

Етос професіонала є соціальною «матрицею», що формується в процесі безпосереднього тривалого професійного спілкування, більш точно, контекстуальної взаємодії. Він кристалізується не лише завдяки переліку формальних правил (тексту), а й прочитаному «між рядками» (контексту), коли загальноприйняті правила «моралі за звичаєм» набувають особистісних конотацій.

Безпосереднє аудиторне навчання сприяє напрацюванню корпоративної ідентичності, що створює відчуття причетності та захищеності людини через належність до спільноти людей, об'єднаних справою. Прийняття цього типу ідентичності супроводжується ранжуванням норм і цінностей особистості, коли пріоритет надається цінностям, що є конвенційно-оптимальними з позицій майбутньої професійної діяльності. Подекуди це супроводжується партикуляризмом або корпоративним егоїзмом, коли корпоративні інтереси мають більший авторитет, ніж індивідуальні, суспільні чи інші групові інтереси. Виховуючи в людини лояльно-групову свідомість та інкорпорує свого члена, корпорація бере на себе певні обов'язки перед нею.

Професійна соціалізація особистості студента є складним процесом, що пов'язує такі компоненти, як освіта та самоосвіта, виховання та самовиховання. Власне, процес набуття та усвідомлення інформації пов'язують не лише із процесом навчання, а також із процесом виховання. Від зворотного: виховання також містить значну інформаційну компоненту, оскільки апелює до глибинних шарів духовного досвіду людства.

Сучасний ринок праці висуває до професіонала низку вимог, що стосуються його комунікативних компетентностей напрацювання яких можливе лише у форматі «живого» спілкування. Виняткову роль у формуванні етосу майбутнього професіонала мають горизонтальні комунікації: студентів із студентами або викладачів із студентами; не з позиції ієрархії, а обміну професійним і життєвим досвідом. Значуще місце у формуванні особистісної габітуальної «матриці» належить неформальному спілкуванню з людьми, причетних до її майбутньої професії, внаслідок чого її усталені атрибути інтегруються до особистості майбутнього фахівця на рівні автоматизмів. Наприклад, якщо це професія лікаря, то йдеться про стиль поведінки з пацієнтами і колегами, професійні табу і забобони, медичний гумор, спосіб відпочинку, спосіб реагування на стресові реакції, навіть зовнішній вигляд і стиль одягу тощо.

Стикаючись із стандартними для своєї майбутньої професії ситуаціями, молода людина засвоює стереотипні варіанти реагування на них. Сукупність всіх цих атрибутів має зворотній бік, так звану професійну деформацію характеру. Попри це, фактор етосу дозволяє професіоналу ідентифікувати «своїх» і бути ідентифікованим у якості «свого» за малопомітними, а інколи навіть невловимими для представників інших професій ознаками. Навпаки, невідповідність етосним (габітуальним) стандартам професії може викликати несприйняття і навіть відторгнення цієї людини професійною спільнотою.

Наразі в Україні на перший план висунуто безпекові функції цифрового навчання. Власне свого часу й Інтернет було спроектовано у якості засобу комунікації, спроможного функціонувати навіть в умовах ядерного удару.

Протягом останніх трагічних років переконливим аргументом на його користь стала масштабна варварська війна розв'язана росією проти України. В умовах війни освітній процес в Україні відбувається в форматі змішаного навчання, який на практиці найбільш часто є поєднанням очної форми із дистанційною. Будівлі закладів вищої освіти, шкіл і навіть дитячих садочків є для російської армії пріоритетними цілями для знищення. Зокрема, за період з лютого 2022 по січень 2023 в Україні окупаційною армією було пошкоджено 3798 закладів освіти, 365 закладів освіти зруйновано повністю [14]. З огляду на це українськими освітянами

відпрацьовано гнучкий алгоритм швидкого переходу закладів освіти у формат дистанційного навчання. Наразі дистанційна форма переважає для тих студентів, що перебувають на території України. Також вона є єдиним можливим форматом для тих студентів українських ЗВО, які, рятуючись від війни, виїхали закордон й, особливо, для студентів, які перебувають на тимчасово окупованих територіях України.

Висновки. Підсумовуючи, економіку інформаційної доби все частіше називають економікою уваги. Наразі увага стає не тільки компонентою людської свідомості, а й економічною категорією, яка дозволяє швидко зосередитися на робочому завданні і концентруватися на ньому потрібну кількість часу, аж до його виконання; так само швидко перейти до іншого завдання. Це закладає певний темпоритм продуктивності праці. В сучасну добу не тільки якість, а й швидкість стають критеріями професійного успіху і ефективності людини. Цифрова технологія є максимально адаптивна до цих вимог. Попри те, що цифрова освіта має високий освітній потенціал її габітуальний і виховний потенціали досить обмежені. Недоліки цифрової освіти також пов'язані з технологічними особливостями і, так би мовити, людським фактором, неготовністю комунікаторів скористатися перевагами цифрових технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова О.О. Філософська рефлексія феномена дистанційної освіти. [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 / Абакумова Олена Олегівна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 20 с.
2. Barlow John Perry. A Declaration of the Independence of Cyberspace, 1996. URL: <https://www.eff.org/cyberspace-independence> (дата звернення: 12.12.2024).
3. Wiener Norbert. The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society Paperback. 1989, 208 p.
4. Дуальна освіта, 2021. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/profesiyno-tekhnichna-osvita/reforma-profesiynoi-osviti/derzhavno-privatne-partnerstvo-ta-dualna-osvita/dualna-osvita> (дата звернення: 10.12.2024).
5. Ленем Р. Електронне слово: демократія, технологія та мистецтво. Серія «Зміна парадигми». Київ : Видавництво «Ніка Центр», 2005. 376 с.
6. Luhmann Niklas. La réalité des médias de masse, 2013. URL: <https://www.babelio.com/auteur/Niklas-Luhmann/273308> (дата звернення: 29.10.2024).
7. Міжнародний валютний фонд, 2023. URL: <https://www.imf.org/> (дата звернення: 29.10.2024).
8. Ніколс Том. Диванні експерти. Як необмежений доступ до інформації робить нас тупішими. Київ : Наш формат, 2019. 240 с.
9. The United Nations, 2023. URL: <https://www.un.org/en> (дата звернення: 29.09.2024).
10. Семенченко Н. Освіта в Україні. Київ : Самміт-книга, 2010. 320 с.
11. Смартфоновалежність: на якій стадії перебуваєте ви? 2021. URL: <https://www.dw.com/uk/смартфоновалежність-на-якій-стадії-перебуваєте-ви/a-47209024> (дата звернення: 29.10.2024).
12. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
13. Ferguson Niall. The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die. Penguin, 2014. 192 p.
14. 7 мільйонів дітей війни в Україні. URL: <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення: 29.10.2024).

REFERENCES

1. Abakumova, O. O. (2016). *Filosofska refleksiiia fenomena dystantsiinoi osvity* [Philosophical Reflection on the Phenomenon of Distance Education]. [Tekst] : avtoref. dys. ... kand. filos. nauk : 09.00.10 / Abakumova Olena Olehivna; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].
2. Barlow, J. P. (1996). A Declaration of the Independence of Cyberspace. Retrieved December 12, 2024, from <https://www.eff.org/cyberspace-independence>
3. Wiener, N. (1989). *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*. Paperback. 208 p.

4. Dualna osvita [Dual Education]. (2021). Retrieved December 10, 2024, from <https://mon.gov.ua/osvita-2/profesiyno-tekhnichna-osvita/reforma-profesiynoi-osviti/derzhavno-privatne-partnerstvo-ta-dualna-osvita/dualna-osvita> [in Ukrainian].
5. Lenem, R. (2005). Elektronne slovo: demokratiia, tekhnolohiia ta mystetstvo [The Electronic Word: Democracy, Technology, and the Arts]. Seriiia "Zmina paradyhmy". Kyiv : Vydavnytstvo "Nika Tsentr". 376 s. [in Ukrainian].
6. Luhmann, N. (2013). La réalité des médias de masse. Retrieved October 29, 2024, from <https://www.babelio.com/auteur/Niklas-Luhmann/273308>
7. Mizhnarodnyi valiutnyi fond [International Monetary Fund]. (2023). Retrieved October 29, 2024, from <https://www.imf.org/> [in Ukrainian].
8. Nikols, T. (2019). Dyvanni eksperty: Yak neobmezhenyi dostup do informatsii robyt nas tupishymy [The Death of Expertise: The Campaign Against Established Knowledge and Why it Matters]. Kyiv : Nash Format. 240 s. [in Ukrainian].
9. The United Nations. (2023). Retrieved September 29, 2024, from <https://www.un.org/en>
10. Semenchenko, N. (2010). Osvita v Ukraini [Education in Ukraine]. Kyiv : Sammit-knyha. 320 s. [in Ukrainian].
11. Smartfonozalezhnist: na yakii stadii perebuvaiete vy? [Smartphone Addiction: What Stage Are You At?]. (2021). Retrieved October 29, 2024, from <https://www.dw.com/uk/smartfonozalezhnist-na-yakii-stadii-perebuvaiete-vy/a-47209024> [in Ukrainian].
12. Toffler, E. (2020). Tretia khvyliia [The Third Wave]. Kyiv: Vydavnychi dim "Vsesvit". 480 s. [in Ukrainian].
13. Ferguson, N. (2014). The Great Degeneration: How Institutions Decay and Economies Die. Penguin. 192 p.
14. 7 milioniv ditei viiny v Ukraini [7 Million Children of War in Ukraine]. (2024). Retrieved October 29, 2024, from <https://saveschools.in.ua/> [in Ukrainian].

Ishchuk Nataliia Vasylivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Philosophy, Bioethics, and History of Medicine
Bogomolets National Medical University
34, Beresteiskyi Avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2291-1238

Vasiuk Iryna Vasylivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Lecturer at the Department of Philosophy, Bioethics, and History of Medicine
Bogomolets National Medical University
34, Beresteiskyi Avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8453-9502

THE INTERNET AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF THE EDUCATIONAL SPACE OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The article explores the specific features of the development of the educational space in higher education institutions within the context of the information society. The most significant innovative factors of the Internet for education are systematized, including: the transformation of social spatiotemporal configurations; the rhizomorphic, decentralized, and horizontal nature of the Internet technology, which democratizes the institution of higher education; the Google-induced "death of ideal expertise," and so forth. The anthropomorphic discourses of the Internet technologies are outlined in the context of the cognitive and pragmatic needs of modern students. The ethical potential of these technologies is critically assessed. Nevertheless, their role in ensuring security is invaluable during the ongoing barbaric war waged by Russia against Ukraine.

***The purpose and objectives of the study** are to elucidate the innovative potential of the Internet technology as a provider of the information society in the discourse of its influence on the educational space of modern higher education institutions (HEIs).*

***Research methods:** cultural-historical approach, system-logical method, structural-functional analysis, synergetic method, hermeneutic methods.*

***Research results:** The driving innovation and a defining factor of societal transformations – and thus of the educational space of modern HEIs – is the Internet technology, which acts not only as a provider but also as a paradigm of the information society. First, the Internet shapes a networked type of personality; second, it adapts social institutions to itself; and third, it constructs new models of human interaction.*

The most significant innovative factors of the Internet include: the transformation of social spatiotemporal configurations, including in the discourse of education; the rhizomorphic, decentralized, and horizontal functioning of this technology, which establishes a horizontal principle of societal organization and institutional integration; the stratification impact of the Internet on modern society and, consequently, on the institution of higher education; the Google-induced “death of ideal expertise,” which blurs the distinction between professional and lay knowledge.

Digital education has an ambivalent influence on the development of a student’s personality. While it offers more advantages than disadvantages from the perspective of educational functionality, its impact on the cultivation of professional ethos is predominantly negative. Despite this, it ensures the continuity of the educational process during acute social crises.

***Key words:** information society, knowledge economy, the Internet, educational space of HEIs, digital education, ambivalence of transformations.*

УДК 140.8

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.8>**Кадієвська Ірина Аркадіївна**

доктор філософських наук,
професор кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін
Військової академії
вул. Фонтанська дорога, 10, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-3134-8574

Остапчук Тарас Степанович

кандидат педагогічних наук, полковник,
начальник кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін
Військової академії
вул. Фонтанська дорога, 10, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-7461-5508

ПОДОЛАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТА ХРОНІЧНОГО СТРЕСУ ЯК ОДИН ІЗ ПРІОРИТЕТІВ В ВІЙСЬКОВІЙ ОСВІТІ (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)

Актуальність проблеми. Із об'єктивних причин в умовах жорстокої російсько-Української війни особливого значення набуває розвиток Військової освіти, яка має бути зразковим прикладом якості та ефективності. Формування та розвиток у військових фахівців таких сильних духовних якостей, як: стресостійкість, рішучість, сміливість, доброчесність, відповідальність, відкритість, завзяття, оптимізм та ін. набуває особливої актуальності на тлі викликів та загроз спричинених російською агресією проти України. В цілому можна сказати, що численні нововведення та реформи в Українській Військовій освіті є досить обнадійливими, але певні тенденції сьогодні викликають турботу та занепокоєння. Перш за все це стосується стрімкого зростання випадків емоційного вигорання серед освітян та критичного зниження рівню адаптивності до стресів.

Мета статті полягає у соціально-філософському аналізі можливостей подолання емоційного вигорання та хронічного стресу в контексті реалізації одного із сучасних пріоритетів в Військовій освіті.

Для реалізації поставленої мети було використано такі методи як метод критичного аналізу наукової літератури з даної проблематики, спостереження, індуктивний метод і метод системного аналізу.

Результати дослідження. Суттєве підвищення стресостійкості в Військовій освіті пов'язано із різними напрямками профілактики хронічного стресу, та психологічного вигорання. До заходів профілактики та корекції емоційного вигорання можна зарахувати: покращення мікроклімату у колективі (у т. ч. тімбілдинг), надання психологічної допомоги викладачам та курсантам (особливо у період адаптації), формування корисних навичок управління стресом, заохочення творчої ініціативи, а також різноманітні тренінги, наприклад, тренінги впевненості в собі, розвитку емоційного інтелекту, підвищення стресостійкості, підвищення самооцінки, саморозкриття, особистісного росту, прийняття рішення та багато інших. Важливими засобами протидії емоційному вигоранню є розвиток навичок саморегуляції, психогігієни та позитивного мислення. У залежності від виду діяльності й умов її здійснення саморегуляція може реалізовуватися різними методами: антистресове дихання, аутогенне тренування, медитація, релаксація, візуалізація ресурсного стану, кінезіологічний комплекс. За методами саморегуляція може здійснюватися як невербально, так і вербально. Поряд із цим в сучасних умовах особливого значення безумовно також набуває організаційний напрям профілактики емоційного вигорання серед викладачів. Він передусім передбачає створення сприятливих умов для професійного зростання особового складу.

Ключові слова: синдром емоційного вигорання (СЕВ), стрес, дистрес, стресостійкість, саморегуляція, позитивне мислення, освітнє середовище.

Вступ. Військову діяльність можна сміливо віднести до професій з підвищеною відповідальністю за безпеку та здоров'я людей. Вона потребує розвитку високого рівню адаптивності до стресів, мужності та витривалості у особового складу. В умовах Війни спостерігаються загальні небезпечні тенденції стрімкого зростання випадків емоційного вигорання та критичного зниження рівню адаптивності до стресів серед військових фахівців, викладачів та курсантів. Ця проблема потребує створення нових сучасних підходів до її вирішення.

У науковому дискурсі психологи, соціологи та філософи постійно проявляють інтерес до вивчення проблем емоційного вигорання (СЕВ) та хронічного стресу. В роботах А.Я Боднар, Є.В. Кузнєцова, Т.А. Ткачук Н.Г. Макаренко Л. Картенсен, В.І. Мозговий, О.Н. Полякова Н.М. Бамбурак Н.В. Родіна, основна увага приділяється проблемам управління стресом в надзвичайних умовах. Переконливо обґрунтовується позиція про те, що активізація внутрішнього потенціалу в контексті розвитку навичок саморегуляції та різноманітних копінг-стратегій є найбільш ефективним шляхом зниження рівню стресу та профілактики емоційного вигорання (СЕВ) М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, В.І. Розов запропонували власне бачення значення та ролі розвитку психологічних ресурсів в контексті підвищення стресостійкості у фахівців, професійна діяльність яких відбувалася в екстремальних умовах. Разом із цим на сьогодні не достатньо вивченою є проблема подолання емоційного вигорання та хронічного стресу у Військовій освіті.

Мета статті полягає у проведенні соціально-філософського аналізу можливостей подолання емоційного вигорання та хронічного стресу в контексті реалізації одного із сучасних пріоритетів в Військовій освіті. Для реалізації поставленої мети було використано такі методи як метод критичного аналізу наукової літератури з даної проблематики, спостереження, індуктивний метод і метод системного аналізу.

Результати дослідження. В умовах надзвичайно жорстокої, кровопролитної та тривалої агресії РФ проти України особливого значення набуває розвиток Військової освіти, яка має бути зразковим прикладом якості та ефективності. В контексті поставлених перед Військовою освітою завдань, вона має бути за рекордно короткі терміни приведена до найвищих Європейських стандартів, тобто модернізована, осучаснена та оновлена. Реформи спрямовані на всі структурні підрозділи та стосується як вибору предметів, які вивчаються, так і методики викладання. Мова йде про загальну зміну філософії військової освіти в Україні, яка дозволить готувати нову генерацію високоосвічених офіцерів лідерів. Це мають бути знавці своєї справи, мужні, сильні, витривалі та надійні воїни, що здатні бути справжніми захисниками свого народу та держави. Ерудованість, моральність, патріотизм мають гармонійно сполучатись із високим рівнем стресостійкості та професіоналізму. В цілому можна сказати, що численні нововведення та реформи є досить обнадійливими, але певні тенденції сьогодні викликають турботу та занепокоєння. Перш за все це стосується стрімкого зростання випадків емоційного вигорання серед освітян та критичного зниження рівню адаптивності до стресів.

Діяльність викладачів можна сміливо зарахувати до таких видів професійної діяльності, характерною особливістю яких є підвищена емоційна напруга. Загальновідомо, що у викладацькій діяльності об'єктивно існує багато різноманітних стресогенних факторів. Професійне вигорання викладачів являє собою синдром фізичного та емоційного виснаження, який включає як розвиток негативної самооцінки й негативного ставлення до роботи, так і втрату розуміння та співчуття по відношенню до здобувачів освіти та колег.

До основних причини емоційного вигорання викладачів можна віднести зовнішні та внутрішні. До соціальних (тобто об'єктивних) причин емоційного вигорання в сучасній Україні перш за все можна зарахувати такі як: воєнний стан, економічна криза, безробіття, а також низька соціально-правова захищеність особистості у суспільстві.

Має місце посилення рівню апатії та депресії, що супроводжується такими проявами, як: соціальне відчуження, байдужість, демотивація порушення когнітивних функцій, дратівливість, не зібраність, тривожність. Що стосується якості викладацької діяльності, то вона об'єктивно просто не може бути забезпечена викладачами із такими проявами професійного

вигорання, як: деперсоналізація, демотивація та редукція професійних досягнень. Деперсоналізація проявляється в неможливості проявляти відкритість, довіру та емпатію до тих хто навчається.

Редукція професійних досягнень проявляється у когнітивних розладах, що в свою чергу викликає парадоксальні стани, коли високоосвічені науковці можуть втратити впевненість в собі, у власних знаннях та кваліфікації. Загальні симптоми емоційного вигорання легко розпізнати. Людина відчуває хронічну втому через перевантаження робочими завданнями та відсутність часу на власні захоплення. Згодом це може переходити у хронічний стрес. Спочатку в людини може втрачатись інтерес до роботи, та зникати творче натхнення, з'являться байдужість до роботи, апатія, відчуття знесилення, небажання працювати, дратівливість, гнів та негативізм.

Тривожними проявами емоційного вигорання є поведінкові зміни та ригідність, тобто неготовність людини діяти самостійно та нестандартно. Якщо людина зазвичай відкрита та контактна, вона може стати замкнутою, тихою та відчуженою. Або навпаки, особистість, яка зазвичай, була тихою та стриманою, може стати дуже говіркою та активною. Ригідна людина перетворюється на заручника стереотипів, та стандартних моделей поведінки та мислення. Навіть коли подібні стани ретельно приховуються, результати у будь якому випадку можуть бути лише негативними. Правда полягає у тому, що всі люди у стані гострого стресу, психологічного виснаження та емоційного вигорання об'єктивно тимчасово втрачають здатність до якісного виконання своєї роботи та потребують допомоги.

В свій час канадський науковець австрійського походження Ганс Сельє запропонував світу свою теорію стресу, яка дуже швидко набула популярності та стала загальновідомою. У своїй монографії «Загальний адаптаційний синдром Ганс Сельє на підставі численних даних своїх лабораторних експериментів із щурами, довів, що всі живі істоти наділені вродженим, неспецифічним, тобто універсальним механізмом пристосування та адаптації до будь-яких викликів оточуючого середовища. Це можуть бути будь-які подразники та стимули: перегрів чи переохолодження, шум, травми, тощо. Не зважаючи на те, який це стимул, позитивний чи негативний, на реакцію організму впливатиме лише сила, інтенсивність та час дії подразника. Ганс Сельє глибоко вивчаючи фізіологічні механізми загального адаптаційного синдрому, обґрунтовано довів, що під час стресу у всіх організмів відбуваються однакові гормональні зміни. Активізується гіпоталамус, що є центром вегетативної нервової системи та відповідає за емоційне реагування, біоритми харчування та відпочинок. Результати лабораторних досліджень показали, що під час тривалого стресу збільшується кора надниркових залоз та активно виробляються антистрессорні стероїдні гормони глюкокортикоїди. Науковець у своїй дослідницькій діяльності мав можливість переконатись у тому, що інтенсивний та тривалий стрес викликає у щурів однакові фізіологічні реакції: крововиливи, появу виразок у кишково-шлунковій системі, зменшення тімусу, ослаблення імунної системи, тощо. Якщо гострий стрес тривав дуже довго, органічні зміни патологічного характеру наростали та могли призвести до соматичних захворювань та навіть загибелі.

Ганс Сельє у своїй роботі запропонував авторське наукове бачення основних етапів розвитку загального адаптаційного синдрому. На першому етапі Тривоги організм стикається із стресором (що завжди порушує гомеостаз) та намагається пристосуватись до нових умов. Активується симпатичний відділ вегетативної нервової системи та активно виробляються антистрессорні стероїдні гормони глюкокортикоїди. Якщо загроза викликає страх, виділяється адреналін, якщо викликає агресію, то синтезується норадреналін. На другому етапі загального адаптаційного синдрому резистентності або пристосування, організм намагається пристосуватись до нових умов, але якщо дія стресу продовжується занадто довго, настає третя фаза виснаження, коли замість симпатичного відділу вегетативної нервової системи, що за термінологією Г. Сельє дає нам енергію для «нападу або втечі», активується парасимпатичний відділ, що відповідає за збереження ресурсів та відпочинок. Ганс Сельє особливо наголошував на тому, що стрес, як неспецифічна реакція на будь-які виклики, реальну чи ймовірну загрозу

є еволюційно обґрунтованими, корисними та необхідними. Однак в реальному житті людей, фізичне та психічне здоров'я та благополуччя залежить саме від рівню стресу. Тобто виходячи із цієї логіки, профілактичні заходи, які мають проводитись щодо підвищення рівню стресостійкості не ставлять на меті повне уникнення стресів, або звільнення від них. У жодному разі ні! Успіх у подоланні емоційного виснаження та хронічного стресу серед викладачів полягає саме у навичках контролювати рівень власного стресу, аби він не переходив на рівень виснаження та патологічних змін. Г. Сельє особливо підкреслював, що всім людям варто навчитись вимірювати рівень власного стресу.

На думку науковця наше здоров'я безпосередньо залежить від навичок саморегуляції та вміння контролювати власний рівень стресу та управляти ним. Так, низький рівень стресу для організму є майже непомітним. Середній рівень характеризується суттєвими морфологічними змінами. Активація симпатичного відділу вегетативної нервової системи, продукування антистрессорних гормонів, тощо. Людина, яка перебуває на середньому рівні стресу відчуває себе добре, з'являється приємне збудження та енергійність, покращуються когнітивні функції, що проявляється у підсиленні можливостей пам'яті, концентрації уваги та креативності. Людина, яка отримує подібну стимуляцію на середньому рівні стресу проявляє більшу зібраність, блискавичні реакції, здатність у прийнятті творчих та не стандартних рішень. Людина у такому стані приємного збудження проявляє високу працездатність та винахідливість.

Зовсім іншою є картина при високому рівні стресу. Ситуація суттєво погіршується, якщо стрес стає хронічним. У людини у такому стані з'являється сильна втома, яка пов'язана із вимушеною активізацією парасимпатичного відділу вегетативної нервової системи. Окрім цього суттєво погіршуються всі основні фізичні та психічні функції організму, проявляються когнітивні відхилення, що проявляється у порушеннях концентрації уваги та пам'яті. Замість творчого підходу людина вимушено переходить до стандартизованих та автоматизованих звичних моделей поведінки, тощо.

Суттєве підвищення стресостійкості у Військовій освіті пов'язано із різними напрямками профілактики хронічного стресу, психологічного виснаження та СЕВ. До заходів профілактики та корекції емоційного вигорання можна зарахувати: покращення мікроклімату у колективі (у т. ч. тимбілдінг), надання психологічної допомоги викладачам та курсантам (особливо у період адаптації), формування корисних навичок управління стресом, заохочення творчої ініціативи, а також різноманітні тренінги.

Важливими засобами протидії емоційному вигоранню є розвиток навичок саморегуляції, психогігієни та позитивного мислення. Прийоми саморегуляції можна застосовувати в будь-яких ситуаціях. Тривалі нервові навантаження здатні зруйнувати найміцніший організм, тому кожному педагогічному працівникові вкрай важливо вміти вчасно помітити вплив стресогенних факторів, швидко й ефективно «розрядити» психічну напругу, зняти негативний емоційний стан. Не менш важливою є здатність миттєво здійснювати вольову мобілізацію. Досягти цього можна за допомогою методів психічної саморегуляції. Психічна саморегуляція являє собою здатність особистості аналізувати, оцінювати, а потім коригувати як саму свою діяльність, так і її результати. По суті це слово означає «наводити» порядок. У цьому контексті можна сказати, що саморегуляція особистості, це усвідомлений та організований вплив людини на її власну психіку, основне призначення якої у зміні її властивостей та особливостей у потрібному напрямку.

У залежності від виду діяльності й умов її здійснення саморегуляція може реалізовуватися різними методами: антистрессове дихання, аутогенне тренування, медитація, релаксація, візуалізація ресурсного стану, кінезіологічний комплекс. За методами саморегуляція може здійснюватися як невербально, так і вербально. Так антистрессове дихання представляє собою досить легку у використанні техніку, яка може ефективно застосовуватись як викладачами, так й курсантами, які перебувають у стані стресу та тривоги. В результаті досить швидко можна досягти ефекту встановлення порушеної рівноваги та спокою. Дихальні вправи насправді є досить ефективним інструментом подолання ознак тривоги та надмірної психологічної напруги.

Надзвичайно дієвою та результативною методикою саморегуляції є аутогенне тренування. Це досить відомий метод психологічного розвантаження і зняття нервової перевтоми шляхом частого повторення спеціальних мобілізуючих словесних формул. Застосовуючи вправи аутогенного тренування, можна досить швидко досягти розслаблення та заспокоєння.

Також надзвичайно дієвим методом саморегуляції є медитація. Вона дозволяє людині досягти високої концентрації на будь-яких обраних об'єктах уваги. Прекрасний ефект заспокоєння, умиротворення та рівноваги можуть давати навіювані образи. Це можуть бути прекрасні картини природи, тощо. Механізм медитації ще досконало не вивчено, але відомо, що в його основі значне місце належить концентрації уваги на образі уяви шляхом стимулювання творчої уяви та фантазії. Саме цей факт переключення уваги на позитивні, приємні та заспокійливі образи дозволяє на певний час відпочити від впливу стресогенних зовнішніх подразників. А це є одним із найважливіших умов якісного відпочинку та психологічного розвантаження.

Чудові результати також може давати такий різновид методів саморегуляції, як релаксація. Вона являє собою процес пониження тону м'язів людини, завдяки чому можна легше позбавитись й психологічної напруги, адже в людському організмі психічні та соматичні процеси є взаємозалежними та взаємопов'язаними. Релаксація супроводжується внутрішнім станом спокою людини та зняттям нервового напруження в цілому. Візуалізація ресурсного стану відбувається в результаті пробудження різноманітних позитивних образів пам'яті у свідомості людини. Чим приємнішим є образ, що викликається, тим більший позитивний емоційний стан він створює.

Як бачимо розвиток різноманітних ефективних методів саморегуляції є дієвою основою підвищення стресостійкості у військовій освіті. Однак поряд із цим в сучасних умовах особливого значення безумовно також набуває організаційний напрям профілактики емоційного вигорання серед викладачів. Він передусім передбачає створення сприятливих умов для професійного зростання особового складу. Адміністрація Військових закладів освіти має запроваджувати різні ефективні заходи, спрямовані на підвищення мотивації. Адміністрація також має чітко розподілити обов'язки та постійно удосконалювати посадові інструкції.

В контексті організаційних дій важливого значення також набуває вчасне забезпечення колективу необхідними для роботи інформаційними матеріалами, технічна модернізація, тощо. Принципово важливим напрямком профілактики СЕВ є безумовно створення позитивного психологічного клімату у педагогічному колективі. Творчий підхід до роботи визначає готовність змінюватися та відмовлятися від стереотипів. Для цього можуть використовуватись різного роду тренінги, наприклад, тренінги впевненості в собі, підвищення стресостійкості, підвищення самооцінки, саморозкриття, особистісного росту, прийняття рішення та багато інших.

Висновки. Отже, в результаті дослідження нами були зроблені наступні висновки. Численні нововведення та реформи в Українській Військовій освіті є досить обнадійливими, але певні тенденції сьогодні викликають турботу та занепокоєння. Перш за все це стосується стрімкого зростання випадків емоційного вигорання (СЕВ) та критичного зниження рівню адаптивності до стресів. Стрес, як неспецифічна реакція на будь-які виклики, реальну чи ймовірну загрозу є еволюційно обґрунтованим, корисним та необхідним. Однак в реальному житті людей, фізичне та психічне здоров'я та благополуччя залежить саме від рівню стресу. Тобто виходячи із цієї логіки, профілактичні заходи, які мають проводитись щодо підвищення рівню стресостійкості не ставлять на меті повне уникнення стресів, або звільнення від них. У жодному разі ні!

Успіх у подоланні емоційного вигорання та хронічного стресу серед військових спеціалістів, викладачів та курсантів полягає саме у розвитку навичок контролю рівню власного стресу, аби він не переходив на рівень виснаження та патологічних змін. В цьому контексті варто підкреслити, що формування та розвиток у військових фахівців таких сильних духовних якостей, як: стресостійкість, рішучість, сміливість, доброчесність, відповідальність, відкритість, завзяття, оптимізм та ін. набуває особливої актуальності на тлі викликів та загроз спричинених російською агресією проти України.

Встановлено, що нині досить високі показники емоційного вигорання демонструють як військові, так і цивільні працівники Військової освіти, серед яких особливо виділяється

професорсько-викладацький склад. Тому задля успішної реалізації пріоритетних завдань нової державної Доктрини лідерства в військовій освіті, окрім підготовки та перепідготовки всього професорсько-викладацького складу має бути проведена системна робота щодо зниження рівню синдрому емоційного вигорання (СЕВ) як із викладачами, так і з курсантами.

До заходів профілактики та корекції емоційного вигорання можна зарахувати: покращення мікроклімату у колективі (у т. ч. тімбілдінг), надання психологічної допомоги викладачам та курсантам (особливо у період адаптації), формування корисних навичок управління стресом, заохочення творчої ініціативи, а також різноманітні тренінги, наприклад, тренінги впевненості в собі, розвитку емоційного інтелекту, підвищення стресостійкості, підвищення самооцінки, саморозкриття, особистісного зростання, прийняття рішення та багато інших.

Важливими засобами протидії емоційному вигоранню є розвиток навичок саморегуляції, психогігієни та позитивного мислення. Саморегуляція передбачає володіння такими методами, як: антистресове дихання, аутогенне тренування, медитація, релаксація, візуалізація ресурсного стану, кінезіологічний комплекс. За методами саморегуляції може здійснюватися як невербально, так і вербально.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грисенко Н. В. Особистісні детермінанти запобігання емоційного вигорання педагога в аспекті досліджень позитивної психології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2011. 20 с.
2. Емоційне вигорання педагогів. Методичні рекомендації / укладачі: Коняхіна А.В., Гаврик І.Л, Гриценко Н.В. та ін. Суми : Методичний кабінет відділу освіти Сумської районної державної адміністрації, 2016. 60 с.

REFERENCES

1. Grusenko N.V. (2011). Osobustisni determinantu zapobigannya emociynogo vugoranna pedagoga v aspekto loslidgen posutuvnoi psuhologii [Personal determinants of prevention of emotional burnout of a teacher in the aspect of positive psychology research]. Kuiv, 20 p. [in Ukrainian].
2. Konahina A.B., Gavruk I. L., Grucenko N. V. (2016). Emociine vugoranna pedagogiv. Metoduchni recomendacii. [Emotional burnout of teachers. Methodical recommendations]. Sumy : Metoduchnui cabinet viddilu osvitu Sumskoi rayonnoi dershavnoi administracii. 60 p.

Kadievskia Irina Arkadiivna

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor at the Department of Humanitarian and Socio-Economic Disciplines
Odesa Military academy
10, Fontanska doroha str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3134-8574

Ostapchuk Taras Stepanovych

Candidate of Pedagogical Sciences, Colonel,
Head of the Humanitarian and Socio-Economic Department Discipline
Odesa Military academy
10, Fontanska doroha str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7461-5508

OVERCOMING EMOTIONAL BURNOUT AND CHRONIC STRESS AS ONE OF THE PRIORITIES IN MILITARY EDUCATION (SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ASPECT)

Relevance of the problem. For objective reasons, in the conditions of the brutal Russian-Ukrainian war, the development of military education, which should be an exemplary example of quality and efficiency, is of particular importance. Formation and development of such strong

spiritual qualities in military specialists as: stress resistance, determination, courage, integrity, responsibility, openness, zeal, optimism, etc. becomes especially relevant against the background of challenges and threats caused by Russian aggression against Ukraine. In general, it can be said that numerous innovations and reforms in Ukrainian Military Education are quite encouraging, but certain trends today cause concern and concern. First of all, this concerns the rapid increase in cases of emotional burnout among educators and a critical decrease in the level of adaptability to stress.

***The purpose of the article** is a socio-philosophical analysis of the possibilities of overcoming emotional burnout and chronic stress in the context of implementing one of the modern priorities in Military Education. To realize the goal, such **methods** as the method of critical analysis of scientific literature on this issue, observation, the inductive method, and the method of system analysis were used.*

***Research results.** A significant increase in stress resistance in military education is associated with various directions of prevention of chronic stress and psychological burnout. Measures to prevent and correct emotional burnout can include: improving the microclimate in the team (including team building), providing psychological assistance to teachers and cadets (especially during the adaptation period), forming useful stress management skills, encouraging creative initiative, as well as various trainings, for example, trainings for self-confidence, development of emotional intelligence, increasing stress resistance, increasing self-esteem, self-disclosure, personal growth, decision-making and many others. Important means of combating emotional burnout are the development of self-regulation skills, psychohygiene and positive thinking. Depending on the type of activity and the conditions of its implementation, self-regulation can be implemented by various methods: anti-stress breathing, autogenic training, meditation, relaxation, visualization of the resource state, kinesiology complex. According to the methods, self-regulation can be carried out both non-verbally and verbally. Along with this, in modern conditions, the organizational direction of prevention of emotional burnout among teachers is definitely of particular importance. First of all, it provides for the creation of favorable conditions for the professional growth of personnel.*

***Key words:** emotional burnout syndrome (EBS), stress, distress, stress resistance, self-regulation, positive thinking, educational environment.*

UDC 101

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.9>**Karimova Parvin Aydin gyzy**

Teacher at the Department of English Language and Literature,

PhD student on obtaining a degree PhD on philosophy

University of Khazar

41 Mahsati str., Baku, Azerbaijan

orcid.org/0000-0003-2649-4128

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF COMMUNICATIVE ASPECTS OF GAMES IN PRIMITIVE HUMAN SOCIETIES

The main aim of the article is to examine the nature of games created and preserved by people in primitive human societies, to express an attitude towards their communicative properties in the process of forming human essence.

It is noted that the games played an important role in human life, had a great impact on the development of people's cultural worldview, served to strengthen their ties with like-minded people, the formation and transmission of traditions from generation to generation.

Methods: *The article mainly used such methods as a review of relevant research papers on the topic, a comparative analysis of these materials, a historical digression and other general scientific methods.*

The novelty is in the article. *For the first time, the analysis of the work of the Dutch historian and cultural critic Johan Huizinga "Homo Ludens (Latin word means "playing man")", published in 1938, was presented to the attention of the Azerbaijani scientific community. The analysis of the aspects of games in this work was studied as the main methodological resource, the importance of games in the development of culture and society was emphasized.*

Conclusions. *It is reported that many games have already been raised to the level of the law in societies with different socio-economic status, and have become an important educational mechanism for educating the younger generation. They perceive games not as entertainment, but as a way of life. It was through these games that the necessary experience for existence was passed down from generation to generation. The game served as a school for adapting members of the primitive community to the necessary knowledge and skills.*

It is noted that the relevance of studying gaming culture and relevant traditions is determined by the special status of games in human activity. The game, voluntary and built according to the rules, combining reality and fiction, tension and relaxation, forms a cultural layer inextricably linked with development. Historically generalized gaming experience, supported by gaming traditions and passed down from generation to generation, creates conditions for the development of a person as a person, the formation of stable ways of individual gaming existence, early ontogenesis, which plays the role of the meaning of life, even retains the status of a special attitude to the world from adults.

Key words: *primitive human communities, games, communication, tradition, culture, status, education and upbringing.*

Introduction (problem updated). The analysis of empirical material on the topic from the "protocol of accumulation of traditional children's games" by A. Marjanovich [1], the observation of field participants in the play activities of children and adolescents carried out by specialists using the methods of interviewing the relevant contingent of respondents about games and toys. The historical analysis of the games in documentary and literary sources shows their early ethnogenesis and dynamics of development. The analysis examined the characters and descriptions of games and toys, game objects, festive and ceremonial complexes in scientific and literary sources, museum collections, materials of archaeological and ethnographic expeditions.

The main aim of the article is to look at the nature of games created and preserved by people in primitive human societies, to express an attitude towards their communicative properties in the process of forming human essence.

The novelty is in the article. For the first time, the analysis of the work of the Dutch historian and cultural critic Johan Huizinga “Homo Ludens (Latin word means “playing man”)”, published in 1938, was presented to the attention of the Azerbaijani scientific community. The analysis of aspects of games in this work was studied as the main methodological resource, the importance of games in the development of culture and society was emphasized [2].

The main text. “Collective ideas”, according to L. Levy-Bruhl, are passed down from generation to generation and do not depend on the existence of a person at will, which makes him “pre-existing” [3, p. 9].

The philosophical and psychological concepts of “collective ideas” confirm the supreme individuality of the relatively independent “objective reality” of the cultural world. Cultural creativity, found in an individual, acquires relative independence and, as it were, is isolated from his mental activity [3, p. 41].

In Western cultural studies and philosophy, terminological representatives of the unity of culture and personality are presented as categories denoting the central mechanism of assimilation of culture by an individual.

Within the framework of the anthropological paradigm, a class of special tasks is being updated – the analysis and description of the mechanisms of man’s transformation of natural and social prerequisites, cultural and spiritual conditions into a means of his own development.

The inclusion of the category “tradition” in the thesaurus of the study of gaming culture is based on Hegel’s idea of continuity in development, based on the replacement of the old with the new, in which time acts as the highest stage of development, where the new retains all the positive aspects of the old (the law of negation of negation).

The category of “traditionalism”, related to the field of gaming culture, is based on attributive criteria that record the historical age of gaming events, repeatability, similarity, and ethnicity.

In anthropology, according to the historical age criterion, games are defined, the gaming events of which are traditionally considered to be associated with the “childhood period” in the history of mankind.

The games, the formation of which falls on “a century and even a thousand years ago,” are archaic, belong to the early periods of anthropogenesis, to the epochs of human primitiveness – the epochs of the Neolithic and Calcolithic, the philosophical aspects of which are very deep.

According to J. Heizinge, replication is one of the most important characteristics of “games”. “The game is instantly registered as a cultural form, remains in memory as a kind of spiritual creation or value, is transmitted as a tradition and can be played at any time” [2, p. 23].

Repetition ensures the preservation and transmission of game events “from generation to generation, from century to century, from one nation to another”, “entertaining and instructive for children of all races and tribes, all religions and stages of cultural development” [2, p. 19].

The similarity criterion is used to explain the similarity of game motifs and plots, the commonality of socio-economic factors, and migrations of game folklore. Toy samples of all peoples and all times attract with their great similarity to each other, “as if humanity had long ago created certain types of skates, bulls, birds, human figures, etc. for centuries and millennia, it developed and preserved” [1, p. 102].

Another explanation for the similarity of the phenomena of gaming culture lies in the functioning of the imitation mechanism. The most ancient type of imitation behavior – imitation of movements – arose in phylogeny from play and curious behavior. Baby animals repeat the actions of adult animals “with maximum precision, just for fun, long before they begin to understand the meaning and purpose of their respective behaviors.” In early ontogenesis, adults learn the norms of behavior, speech and personal development through emotions, face, voice imitation or imitation reflex.

Unlike the external representative signs of imitation, the similarity of gaming phenomena can be explained on the basis of common socio-cultural conditions that determine common forms of behavior, including gaming behavior. Human labor (i.e. the struggle for existence) It puts all

human masses in the same conditions, requires them to develop the same forms of behavior that crystallize in generally accepted beliefs, rituals and norms.

Dutch historian and cultural critic Johan Heizinge tried to explore the importance of games in the development of culture and society in his work “Homo Ludens (Latin word meaning “playing man”)", published in 1938. Heizinge shows that the game originated before culture and was a fundamental and necessary (though not sufficient) stage in the formation of culture itself. The word “Ludens” has no direct equivalent in English, as it also means sports, games, school and exercises [2, 16].

The author presented Homo Ludens as an important event in the history of gaming research. This later influenced such scientists as Carl Rogers [4]. Although the concepts presented did not play such an important role in Heizinge’s thinking, they were later popularized and expanded in the writings of Katie Salen and Eric Zimmermann in the “rules of the game” as part of educational games [5, 6].

In the preface to his book, Huizinghe explains that the game is not an element of culture, but culture is an element of the game. By doing so, he pointed to a broader understanding of the game. This theme has been repeated many times in culture. According to Huizinghe’s argument, the English version of the book was presented in the subtitle as “a study of the game element in culture.”

According to Huizinge, everyone is a participant in some kind of game in the life they live in. A person is not looking for screenwriters and directors here. In some cases, he performs his functions in accordance with the established rules, becoming both the screenwriter and the director of his role.

Huizinge notes the nature and importance of the game as a cultural phenomenon, stating that the game is older than culture because the game existed before culture was adequately defined. Although the game is an event, it has always acted as a way of life for human society, and people have adopted it from the way of life of animals. This was the case in the most ancient times in history.

The main features of the game. Huizinghe begins by observing in his mind that animals play games before humans. One of the most important (human and cultural) aspects of the game is that it is fun. Huizinghe identifies 5 main characteristics of the game:

1. The game is free, which means freedom.
2. The game is not an “ordinary” or “real” life.
3. The game differs from “ordinary” life in both space and time.
4. The game creates a certain order, which is an example. The game requires an absolute and higher order.
5. The game can be created without any material benefit, and you cannot expect any benefit from it.

Word and thought do not originate from scientific or logical thinking, but from creative language, that is, from countless languages, since this “understanding” creates action over and over again

This is how Huizinghe writes about wordplay in different languages. Latin stands out among them. Perhaps the most unusual words are written in Latin. It is noteworthy that “Ludus”, the general term for the game, not only switched to Romanian, but also did not attract attention there and to some extent did not leave any traces behind. The appearance of “ludus” and “luder” in different languages was also caused by phonetic or semantic reasons. Among all the possible uses of the word “game”, Huizinghe explains the concept of the game, on the one hand, as the equality of the game.

Let’s look at the list of paragraphs in one of the chapters in Huizinghe’s book:

CHAPTER 9

- Game forms of philosophy
- The sophist.
- The sophist and the sorcerer.

- Its significance for Hellenic culture.
- Sophistry is a game.
 - Sophism and mysticism.
- The origins of philosophical dialogue.
- Philosophers and sophists.
- Philosophy is a youth game.
 - Sophists and rhetoricians.
- Topics of rhetoric.
- Scientific debate.
- Medieval disputes.
- Charlemagne Palace Academy.
- 12th century school.
 - Abelard as a master of rhetoric.
- A playful form of school education.
 - The era of difficult battles [2].

As you can see, here we see that games perform the function of transferring inheritance between generations as a way of life for each of us.

To this end, Huizinghe tries to classify game words in various natural languages.

Social life is surrounded by suprabiological forms that enhance its value in a playful way. Functionally, some games also celebrate the use of dance masks of various animals. This turns the user-player into another “creature”. In no case is the game a very ancient feature inherent in the British, anchored by strong traditions. One of the main features of British life is the presence of a fairly large number of sports and humorous entertainment games [6].

In another perspective, according to Heizinghe, in high societies, noble palaces, basically three games were formed. This type of game is still used in various forms. These are:

- 1) gambling;
- 2) demonstration of abilities and strength, going hunting;
- 3) oral polemics – conducting debates and debates.

Given the widespread use of the mentioned games, in some moments of Heizinghe in our time, we can also agree with these ideas [2, 37].

The Games are an event that recognizes the ideal of a society with certain norms, does not allow violations of the rules in the life of any people and supports a system that, on the one hand, rejects war, and on the other hand, supports peace, opposes violence.

These ideas are not only in the book we are talking about, but also in the Marketing. He also occupies a certain place in her own life. The first Dutch version of the book was published in 1938 (before the official outbreak of World War II).

Some of the ideas about war and battles mentioned in his book can be systematized as follows:

1. Declaring war to gain absolute trust.
2. The establishment of justice through armed conflict.
3. The vision of war itself as a form of play [1].

It should be noted that the work contains several surprising observations: if such a game is considered the principle of life of all civilizations, then there is no need to officially invite society to the game. Without the spirit of the game, it is impossible to create a civilization.

For ancient man, the courage to do something is power, but the ability to do it is a magical power. For him, all this special knowledge is sacred knowledge – esoteric and transcendental knowledge, since any knowledge is directly related to order.

Huizinghe's book also devotes a lot of space to the game of guessing riddles and the motive for punishment.

“Poetry is actually a function of the game, the processes that take place in the Mind's own world during the game. There, creatures acquire a physiognomy different from ordinary life, and they are connected to each other for various logical and other reasons [2, 172].

Huizinghe, according to him, the real name of the images created by archaic poets is God-cursed, oppressive disgust. One of the many examples he cites is the image of Alfred, which appears in *Beowulf*, the most famous work of Old English literature [2, 178].

The effect of a metaphor is to describe objects or events in terms of life and action. The depiction or glorification of an influential and immortal personality is the soul of all myths, epics and almost all works. Mythopoeia is a legend in the full sense of the word.

Wherever we find a word ending in "ism", we find a trace of the game. Huizinghe has already noted that there is an inextricable link between the game and poetry. He now admits that "the connection between games and music is at a higher level. But with the transition from "poetry, music and dance to plastics, the connection with the game becomes less noticeable" [2, p. 182].

He cites examples of "architects, sculptors, painters, artisans, potters and graphic designers" who are "guided by discipline and shape their skills despite their creative impulse." On the other hand, the game also becomes "a way for society to perceive a work of art in a social environment."

Conclusions. Thus, almost the entire scientific community recognizes that the game originated at very early stages of the development of civilization. In political contests, in which all countries are involved in one form or another, that is, in all constitutional processes, existing procedures as a factor of the game are in the center of universal attention. For example, treacherously attacking sovereign Ukraine, in self-defense, who were forced to cross the border of the Russian Federation, the head of the occupying country called it "a game outside the rule." I wonder when he signed an agreement with Ukraine on the beginning of his Special Military Operation?

Huizinghe notes that some political issues are resolved in a game format. In the USA, the two-party system long before two huge communities clashed with each other, campaigning in America was like some kind of national sport or game in which political differences were not felt by outsiders [2].

The importance of historical analysis of the process of formation of gaming traditions is emphasized in their works by S. Bishop and M. Curtis. In contrast to the idea of tradition, which was established in the fog of time, as something unchangeable or ancient, lost, when using the concept of "traditionalism" in relation to the repertoire of games with an extensive history, tradition as a process makes it possible to explore the dialectical nature of changes within culture, characterized by stability and dynamism, innovation and conservatism. The traditions of the game are actively formed by human society. With this approach, as the authors note, we can avoid the error of interpreting traditions as absolute continuity and assume that they can be interrupted and then restored [8].

Historical and genetic logic as the logic of deduction focuses the researcher more on the dialectic of the development of gaming culture than on positivization. It is based on the idea of tradition as a way of collective accumulation of social experience of a community, ethnos, class, group; as a condition for the functioning of culture, in which the transmission of cultural texts in a broad (not only oral) sense occurs in live communication between people, in the act of direct communication – from person to person, from generation to generation. In genetic logic, the traditions of gaming culture (Gaming traditions) are defined by us as time-changing phenomena that ensure the continuity and binding nature of the historically generalized experience of human exploration of the world.

Modern humanitarian knowledge recognizes the need for a comprehensive analysis of the problem. "Human culture" tends to integratively cover the social conditionality of gaming traditions, the evolution of gaming phenomena, and their problem, despite the fact that each branch of scientific knowledge has its own subject and methods of studying gaming culture, its role in culture and human life.

The philosophical and anthropological concepts of the game are based on its status as one of the oldest cultural forms and practices of human existence. The philosophical theory of the universality of culture expresses the idea of the game beginning of evolution. In the concept of Y. Huizinghe the game is a cultural and historical universal from which cult, ritual, poetry, music

and dance originated. The concept of cultural syncretism emphasizes the status of the game in the circle of phenomena of primitive culture – art, ritual, religious beliefs. By According to C. Fraser [9], the game, which develops synchronously with art, celebration, carnival, is the oldest source of satisfaction of the human need for self-use (C. Levi-Strauss) [10].

Of the phenomena of primitive culture, their functional unity is due to the “two-dimensionality of behavior”, the possibility of simultaneous realization of practical and conditional, a combination of conventions.

BIBLIOGRAPHY

1. Lucien Lévy-Bruhl. La mythologie primitive (Primitive Mythology). Publisher. AMS Press ; Language. French ; 1975, Pages 335.
2. Marjanovic A. The protocol for the collection of traditional games. Form A1, A2 // Traditional Games and Children of Today. Belgrad, 1986. Pp. 141–152.
3. Huizinga Johan. Homo ludens. Fransız dilindən türk dilinə tərcüməsi Orhan Düzündür. Nəşriyyat “Alfa Yayıncılık”, 2004, 296 səh.
4. Rogers Carl. The Clinical treatment of the problem child; Collation. XIII, 1939, 393 p.
5. Salen, Katie. The Game Design Reader: A Rules of Play Anthology. <https://www.livelib.ru/author/82048/top-eric-zimmerman>
6. Zimmerman, Eric. Game Design and Game Culture (New Literacies and Digital Epistemologies, V. 18) <https://www.livelib.ru/author/82048/top-eric-zimmerman>
7. Sutton-Smith Br. Psychology of Children: The Triviality Barrier // Western Folklore. 1970. No. 9. Pp. 1–8.
8. Bishop, J., Curtis, M. The decline of play in today's world // Play today in the primary school playground: Life, learning and creativity Buckingham. Philadelphia, 2001. P. 1–20.
9. C.Freyzer – Creation and Evolution in Primitive Cosmogonies, and Other Pieces. 1935.
10. Claude Lévi-Strauss. Structural Anthropology, Volume 2. Basic Books, 1963, 352 p.

REFERENCES

1. Lucien Lévy-Bruhl. (1975), Primitive Mythology. La mythologie primitive. Publisher. AMS Press ; Language. French; Pages. 335 [in France]
2. Marjanovic A. (1986), The protocol for the collection of traditional games. Form A1, A2 // Traditional Games and Children of Today. Belgrad, pp. 141–152. [in English]
3. Huizinga Johan. (2004), Homo ludens. Fransız dilindən türk dilinə tərcüməsi Orhan Düzündür. Nəşriyyat “Alfa Yayıncılık”, 296 səh. [in Turkish]
4. Rogers Carl. (1939), The Clinical treatment of the problem child; Collation. XIII, 393 p. [in English]
5. Salen, Katie. (2004), The Game Design Reader: A Rules of Play Anthology. <https://www.livelib.ru/author/82048/top-eric-zimmerman> [in English]
6. Zimmerman, Eric. (2004), Game Design and Game Culture (New Literacies and Digital Epistemologies, V. 18) <https://www.livelib.ru/author/82048/top-eric-zimmerman> [in English]
7. Sutton-Smith Br. (1970), Psychology of Children: The Triviality Barrier // Western Folklore. – No. 9. Pp. 1–8. [in English]
8. Bishop, J., Curtis, M. (2001), The decline of play in today's world // Play today in the primary school playground: Life, learning and creativity Buckingham. Philadelphia, P. 1–20. [in English]
9. C.Freyzer. (1935) Creation and Evolution in Primitive Cosmogonies, and Other Pieces. 420 p. [in English]
10. Claude Lévi-Strauss. (1963), Structural Anthropology, Volume 2. Basic Books, 352 p. [in English]

Каримова Парвін Айдин гизи

дисертант з здобуття наукового ступеня доктора філософії з філософії,
викладач кафедри англійської мови та літератури

Університеті Хазар

вул. Махсаті, 41, Баку, Азербайджан

orcid.org/0000-0003-2649-4128

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КОМУНІКАТИВНИХ АСПЕКТІВ ІГОР У ПЕРВІСНИХ ЛЮДСЬКИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Основна мета в статті розгляду характеру ігор, створених і збережених людьми в первісних людських суспільствах, висловити ставлення до їх комунікативних властивостей у процесі формування людської сутності.

Зазначається, що ігри, які відіграли важливу роль у житті людини, мали великий вплив на розвиток культурного світогляду людей, послужили зміцненню їхніх зв'язків з однодумцями, формуванню та передачі традицій з покоління в покоління.

Методи: У статті переважно використовувалися такі методи як огляд відповідних дослідницьких робіт на тему, компаративний аналіз цих матеріалів, історичний екскурс та інші загальнонаукові методи.

Новизна у статті. Вперше до уваги Азербайджанської наукової громадськості був представлений аналіз роботи голландського історика і культуролога Йохана Хейзінгена «*Notio ludens* (латинське слово означає «грає людина»)», опублікованій в 1938 році. Аналіз аспектів ігор в даній праці вивчався як основний методологічний ресурс, підкреслювалося значення у розвитку культури та суспільства.

Висновки. Повідомляється, що багато ігор вже було піднято до рівня закону в суспільствах із різним соціально-економічним статусом, стали важливим навчально-виховним механізмом для виховання підростаючого покоління. Ігри сприймаються ними не як розвага, бо як спосіб життя. Саме через ці ігри з покоління до покоління передавався необхідний досвід для існування. Гра служила школою для адаптації членів примітивної спільноти до необхідних знань та навичок.

Зазначається, що актуальність вивчення ігрової культури, відповідних традицій визначається особливим статусом ігор діяльності людини. Гра, добровільна і побудована за правилами, що поєднує в собі реальність і вигадку, напругу та розслаблення, утворює культурний шар, нерозривно пов'язаний з розвитком. Історично узагальнений ігровий досвід, підкріплений ігровими традиціями і передається з покоління до покоління, створює умови у розвиток людини як особистості, формування стійких шляхів індивідуального ігрового існування, раннього онтогенезу, що відіграє роль сенсу життя, навіть зберігає статус особливого ставлення до світу з боку дорослих.

Ключові слова: первісні людські спільноти, ігри, комунікація, традиція, культура, статус, навчання та виховання.

УДК 1:323.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.10>**Кийков Олексій Юрійович**

кандидат філософських наук,

директор ДП «Генеральна дирекція

з обслуговування іноземних представництв «Дипсервіс»,

вул. Володимирська, 45, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-8368-6367

ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ГІБРИДНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕВОЛЮЦІЇ УПРАВЛІНСЬКИХ ТЕОРІЙ

Актуальність проблеми. У сучасному глобалізованому та технологічно розвиненому світі організації стикаються з новими викликами, що вимагають переосмислення традиційних управлінських підходів. Гібридний менеджмент виникає як відповідь на необхідність інтеграції різних управлінських парадигм для забезпечення ефективності, адаптивності та стійкості організацій в умовах складності та динамічності середовища.

Метою статті є дослідження філософських основ гібридного менеджменту, аналіз еволюції управлінських теорій та обґрунтування необхідності синтезу різних підходів для вирішення сучасних управлінських завдань.

Методи дослідження. У роботі використано методи теоретичного аналізу, синтезу та порівняння. Проведено критичний огляд літератури з класичних та сучасних управлінських теорій, філософських концепцій та етичних підходів, які впливають на формування гібридного менеджменту.

Результати дослідження. Аналіз еволюції управлінських теорій показав, що класичні підходи наукового менеджменту та адміністративної школи, хоча й заклали основи систематизації управлінських практик, мають обмеження щодо врахування людського фактора. Гуманістичні теорії Елтона Мейо та Абрагама Маслоу підкреслили важливість мотивації та соціально-психологічних аспектів праці. Сучасні підходи, такі як ситуаційний, системний та контингентний менеджмент, акцентують на необхідності гнучкості та адаптивності в управлінні. Гібридний менеджмент, як синтез різних управлінських парадигм, поєднує жорсткі та м'які методи управління, інтегрує технократичні та гуманістичні підходи, впроваджує гнучкі методології, такі як аджайл, та враховує вплив цифрової трансформації і концепції «Індустрія 4.0». Етичні та філософські аспекти, зокрема етика відповідальності Ганса Йонаса, теорія комунікативної дії Юргена Габермаса та концепція корпоративної соціальної відповідальності, є критично важливими для забезпечення стійкості та успіху організацій. Дослідження підтвердило, що гібридний менеджмент, базований на філософських основах та інтеграції різних управлінських теорій, є ефективним підходом до управління в сучасному світі. Він дозволяє організаціям поєднувати ефективність з гуманістичними цінностями, впроваджувати інновації та технологічні досягнення, дотримуючись високих етичних стандартів та сприяючи сталому розвитку.

Ключові слова: гібридний менеджмент, філософія управління, етика відповідальності, цифрова трансформація, гуманістичні теорії, корпоративна соціальна відповідальність.

Вступ. У сучасному глобалізованому світі, де швидкі технологічні зміни, процеси глобалізації та культурне різноманіття стають визначальними чинниками суспільного розвитку, виникає необхідність у переосмисленні традиційних підходів до управління організаціями. Гібридний менеджмент постає як відповідь на ці виклики, оскільки він інтегрує різноманітні управлінські парадигми та практики, дозволяючи організаціям підвищувати свою адаптивність, інноваційність та ефективність в умовах невизначеності та складності. Філософські основи гібридного менеджменту тісно пов'язані з еволюцією управлінських теорій, які формувалися протягом останніх століть, і розуміння цих основ сприяє глибшому усвідомленню можливостей застосування гібридного менеджменту в сучасних організаціях шляхом синтезу класичних та сучасних управлінських підходів.

Метою цієї статті є дослідження філософських підвалин гібридного менеджменту через призму еволюції управлінських теорій, зосереджуючись на класичних підходах, щоб зрозуміти їхній вплив на формування сучасних гібридних моделей управління та визначити уроки, які можуть бути використані для подальшого розвитку цієї концепції.

Методи дослідження. У роботі використано методи теоретичного аналізу, синтезу та порівняння. Проведено критичний огляд літератури з класичних та сучасних управлінських теорій, філософських концепцій та етичних підходів, які впливають на формування гібридного менеджменту.

Результати дослідження. На початку ХХ століття, в умовах промислової революції та швидкого розвитку виробничих технологій, виникла потреба в нових науково обґрунтованих підходах до управління робочими процесами. Фредерік Тейлор, відомий як «*батько наукового менеджменту*», запропонував систему управління, засновану на науковому аналізі праці з метою максимізації її ефективності [26]. Тейлор вважав, що шляхом систематичного спостереження, точного вимірювання та ретельного аналізу можна виявити «найкращий спосіб» виконання кожного завдання, що передбачало розподіл складних виробничих процесів на прості елементарні операції, стандартизацію інструментів та методів роботи, а також навчання працівників виконувати завдання найбільш раціональним чином [26].

Основні принципи наукового менеджменту, сформульовані Тейлором, включали наукове вивчення праці, яке замінювало традиційні методи, базовані на досвіді та інтуїції, застосування наукових методів для аналізу та оптимізації робочих процесів; відбір та навчання працівників з акцентом на виборі кандидатів з необхідними здібностями та їх підготовку відповідно до встановлених стандартів; співпрацю між менеджментом і працівниками, де підкреслювалася важливість тісної взаємодії між керівництвом та персоналом для досягнення максимальних результатів; чіткий розподіл обов'язків, що передбачав розмежування управлінських функцій та безпосереднього виконання робіт з метою підвищення ефективності [26].

Науковий менеджмент Тейлора справив значний вплив на розвиток промисловості та управлінської думки, заклавши основи для подальших досліджень у сфері оптимізації праці та управління виробничими процесами. Однак його підхід часто піддавався критиці за надмірну механізацію праці та ігнорування людського фактора, що виявлялося у зниженні мотивації працівників та недостатньому врахуванні їхніх соціальних та психологічних потреб [23]. У контексті гібридного менеджменту ідеї Тейлора можуть бути розглянуті як одна з компонентів, що поєднуються з іншими підходами для створення більш збалансованих та гуманістичних моделей управління. Інтеграція наукового аналізу з врахуванням людських потреб та мотивації дозволяє розробляти ефективніші управлінські стратегії в сучасних організаціях, які прагнуть досягти високої продуктивності, зберігаючи при цьому задоволеність та залученість персоналу [9].

Наступним важливим етапом у розвитку управлінських теорій стала поява *адміністративної школи* управління, засновником якої вважається Анрі Файоль. Файоль, французький інженер і теоретик управління, запропонував комплексний підхід до організації та управління підприємствами, що базувався на його власному досвіді керівництва великими промисловими компаніями [17]. Він розробив теорію адміністративного управління, яка стала фундаментом для подальшого розвитку менеджменту як науки. Файоль виділив 14 принципів управління, серед яких: поділ праці, влада і відповідальність, дисципліна, єдність командування, єдність напрямку, підпорядкування індивідуальних інтересів загальним, винагорода персоналу, централізація, скалярний ланцюг, порядок, справедливість, стабільність персоналу, ініціатива та корпоративний дух [17]. Він підкреслював важливість планування, організації, керівництва, координації та контролю як основних функцій управління. Ці ідеї заклали основу для систематизації управлінських практик та їхнього впровадження в різних організаційних контекстах.

Адміністративна школа Файоля звертала увагу на структурні аспекти організацій, акцентуючи на необхідності чіткої ієрархії, розподілу обов'язків та формалізації процедур. Це дозволяло забезпечити ефективність та передбачуваність управлінських процесів. Однак, як і науковий менеджмент Тейлора, цей підхід критикувався за недостатнє врахування людського фактора та соціально-психологічних аспектів праці [9].

Гуманістичні теорії менеджменту виникли як реакція на механістичні та формальні підходи попередніх шкіл, підкреслюючи важливість людського фактора в організаціях. Вони зосереджувалися на психологічних і соціальних потребах працівників, мотивації, комунікації та груповій динаміці, що сприяло підвищенню продуктивності та задоволеності роботою. Одним із піонерів цього напрямку був Елтон Мейо, який провів серію досліджень, відомих як *Хоторнські експерименти*. Ці дослідження показали, що продуктивність праці залежить не лише від фізичних умов та матеріальної винагороди, але й від соціальних факторів, таких як відносини в колективі, визнання та відчуття причетності [23; 24]. Мейо встановив, що увага до працівників, їхніх потреб та переживань може значно підвищити ефективність роботи. Це призвело до формування *теорії людських відносин*, яка акцентує на важливості комунікації, лідерства, групової динаміки та участі працівників у прийнятті рішень.

Іншим видатним представником гуманістичного підходу був Абрагам Маслоу, який розробив *ієрархію потреб*, що стала основою для вивчення мотивації в організаціях [22]. Маслоу стверджував, що людські потреби можуть бути впорядковані в піраміду, починаючи від базових фізіологічних потреб до вищих рівнів самоактуалізації. За його теорією, задоволення нижчих потреб є необхідною умовою для виникнення та задоволення вищих. У контексті управління це означає, що організації повинні забезпечувати не лише матеріальні умови праці, але й сприяти особистісному розвитку, визнанню та самореалізації працівників. Маслоу підкреслював, що мотивація є комплексним процесом, який залежить від індивідуальних особливостей та життєвого досвіду кожної людини. Врахування цієї теорії в управлінні дозволяє створювати більш гуманістичні та підтримуючі робочі середовища, де працівники відчують себе цінними та залученими [22].

Обидві теорії, як Елтона Мейо, так і Абрагама Маслоу, сприяли переходу від механістичного до гуманістичного підходу в менеджменті, де людина розглядається не просто як ресурс, але як індивідуальність зі своїми потребами, мотивами та потенціалом. Це змінило парадигму управління, підкресливши важливість соціально-психологічних аспектів та створення умов для розвитку персоналу. У контексті гібридного менеджменту інтеграція гуманістичних теорій з класичними підходами дозволяє створювати більш збалансовані та ефективні моделі управління. Поєднання раціональності та структурованості адміністративної школи з акцентом на людський фактор гуманістичних теорій сприяє формуванню організацій, які є одночасно ефективними та адаптивними, здатними реагувати на виклики сучасного світу [9].

Сучасні підходи до менеджменту відображають усвідомлення складності та динамічності сучасного організаційного середовища, де традиційні моделі управління часто виявляються недостатніми. У цих умовах виникла необхідність у розробці гнучких та адаптивних управлінських концепцій, здатних ефективно реагувати на постійні зміни. Одним із таких підходів є *ситуаційний менеджмент*, який акцентує увагу на тому, що ефективність управлінських рішень значною мірою залежить від специфічних умов та обставин, у яких вони приймаються [9].

Ситуаційний менеджмент базується на ідеї, що немає універсальних управлінських принципів, придатних для всіх організацій та ситуацій. Замість цього він пропонує аналізувати конкретні фактори, такі як зовнішнє середовище, технології, організаційна культура, особливості персоналу та інші змінні, щоб обрати найбільш адекватний стиль управління. Цей підхід відходить від догматичного застосування єдиних управлінських рецептів, натомість підкреслюючи важливість гнучкості та адаптивності. Керівники повинні бути готові змінювати свої підходи залежно від ситуації, враховуючи, що ефективні методи в одному контексті можуть бути неприйнятними або навіть шкідливими в іншому.

Паралельно з розвитком ситуаційного менеджменту сформувалися *системний та контингентний підходи*, які розширюють розуміння організацій як складних відкритих систем, що взаємодіють із зовнішнім середовищем. Системний підхід розглядає організацію як цілісність, складену з взаємозв'язаних частин, де зміна в одній частині впливає на інші та на систему в цілому [11]. Цей підхід підкреслює необхідність розуміння взаємозв'язків

та взаємозалежностей між різними елементами організації, такими як структура, процеси, люди та культура. Він дозволяє виявити, як внутрішні та зовнішні фактори впливають на організацію, і як зміни в одній сфері можуть мати наслідки в інших. Контингентний підхід, тісно пов'язаний із системним, стверджує, що немає «єдиного найкращого способу» організувати та управляти, оскільки оптимальні управлінські рішення залежать від конкретних обставин. Цей підхід акцентує увагу на необхідності врахування контекстуальних змінних, таких як технологічні інновації, конкурентне середовище, правові вимоги та соціально-культурні особливості [9]. Контингентний підхід закликає керівників бути чутливими до цих змінних та адаптувати свої стратегії та структури відповідно до них. Він підкреслює важливість стратегічної гнучкості та організаційної адаптивності як ключових факторів успіху в сучасному бізнес-середовищі.

У контексті гібридного менеджменту ці сучасні підходи надають теоретичне підґрунтя для інтеграції різноманітних управлінських практик та концепцій. Гібридний менеджмент поєднує в собі елементи різних підходів, таких як бюрократичні структури, ринкові механізми, мережеві взаємодії та культурні аспекти спільнот, щоб створити гнучкі та адаптивні організаційні моделі [14]. Він визнає, що складність сучасних організацій вимагає мультидисциплінарного та міждисциплінарного підходу до управління, де різні теорії та практики можуть комбінуватися для досягнення оптимальних результатів.

Системний та контингентний підходи сприяють розумінню організацій як живих систем, які постійно еволюціонують та адаптуються до змінного середовища [11]. Вони підкреслюють необхідність постійного моніторингу зовнішніх та внутрішніх факторів, аналізу їхнього впливу та відповідної корекції управлінських стратегій. Це особливо актуально в умовах глобалізації та цифрової трансформації, де швидкість змін є надзвичайно високою, а невизначеність стає постійною характеристикою бізнес-середовища. Це підкреслює важливість філософського осмислення управлінських теорій та практик, що дозволяє глибше зрозуміти їхню сутність та можливості застосування в різних контекстах.

Ми бачимо, що гібридний менеджмент постає як інтегративна концепція, що поєднує в собі різноманітні управлінські підходи, адаптуючи їх до вимог сучасного динамічного та глобалізованого середовища. Цей підхід визнає, що жодна з існуючих управлінських парадигм не є універсальною, і ефективне управління вимагає синтезу різних методів та практик, враховуючи специфіку організаційного контексту та зовнішніх умов [14].

Поєднання жорстких і м'яких методів управління є одним із ключових аспектів гібридного менеджменту. Традиційні технократичні підходи, засновані на раціональності, стандартизації та контролі, забезпечують структурованість та передбачуваність організаційних процесів [26]. Вони підкреслюють важливість формальних правил, процедур та ієрархії для досягнення ефективності та продуктивності. Однак, у сучасному світі, де інновації та творчість стають вирішальними факторами успіху, виникає потреба в інтеграції гуманістичних підходів, які акцентують на значенні людського фактора, мотивації, комунікації та організаційної культури [22].

Гібридний менеджмент пропонує поєднання цих двох підходів, створюючи баланс між структурою та гнучкістю. Наприклад, використання технократичних методів для забезпечення основної ефективності процесів може бути доповнене гуманістичними практиками, що сприяють залученню персоналу, розвитку творчості та інновацій [9]. Це дозволяє організаціям бути одночасно ефективними та адаптивними, реагуючи на зміни ринку та вимоги клієнтів.

У цьому контексті не можна не згадати про *аджайл та гнучкі методології*, які стали важливим елементом гібридного менеджменту в умовах швидких змін та невизначеності. Аджайл-підхід, який виник у сфері розробки програмного забезпечення, базується на принципах адаптивності та інтерактивності, підкреслюючи важливість швидкого реагування на зміни, тісної співпраці з клієнтами та постійного вдосконалення продукту чи послуги [14]. Цей підхід відходить від традиційних планово-орієнтованих методів, пропонуючи гнучкі рамки, де команди можуть самостійно організовувати свою роботу, експериментувати та швидко адаптуватися до нових вимог.

Гібридний менеджмент інтегрує аджайл-принципи з іншими управлінськими методологіями, створюючи комплексні підходи, що враховують специфіку різних проектів та організацій. Наприклад, поєднання аджайл з елементами водоспадної моделі управління проектами може бути ефективним у великих організаціях, де необхідно зберігати певний рівень структурованості та контролю [14]. Це дозволяє забезпечити гнучкість та інноваційність без втрати керуваності та відповідності стандартам.

Цифрова трансформація управління є ще одним важливим аспектом гібридного менеджменту, який відображає вплив інформаційних технологій на менеджмент. Сучасні технології, такі як великі дані, штучний інтелект, інтернет речей та хмарні обчислення, радикально змінюють способи ведення бізнесу та управління організаціями [8]. Вони дозволяють автоматизувати рутинні процеси, підвищувати ефективність, отримувати глибші аналітичні інсайти та створювати нові бізнес-моделі.

Концепція «Індустрія 4.0» відображає цю цифрову трансформацію, описуючи четверту промислову революцію, яка характеризується повсюдним впровадженням кібер-фізичних систем, інтелектуальних фабрик та цифрових мереж [14]. Це призводить до створення гібридних організацій, де фізичні та цифрові компоненти інтегруються для досягнення більшої гнучкості, адаптивності та ефективності. У контексті гібридного менеджменту цифрова трансформація вимагає переосмислення традиційних управлінських практик та впровадження нових компетенцій. Менеджери повинні розуміти, як використовувати технології для підтримки стратегічних цілей, як управляти змінами, пов'язаними з цифровізацією, та як забезпечити безпеку та етичність у використанні даних [14]. Це включає розвиток цифрової культури в організації, де інновації та експерименти заохочуються, а навчання та розвиток персоналу стають постійним процесом.

Гібридний менеджмент, інтегруючи цифрові технології з різними управлінськими підходами, дозволяє організаціям ефективно функціонувати в умовах цифрової економіки. Він визнає, що технології є не просто інструментами, але й стратегічними активами, які можуть радикально змінити бізнес-моделі та ринкові структури [8]. Це вимагає від менеджерів нових навичок та мислення, орієнтованого на інновації та безперервне вдосконалення.

Етичні аспекти відіграють ключову роль у формуванні концепції гібридного менеджменту, оскільки вони визначають фундаментальні принципи та цінності, на яких базується управлінська діяльність у сучасному складному та динамічному середовищі. Гібридний менеджмент не лише поєднує різні управлінські парадигми, але й вимагає глибокого розуміння етичних імперативів, що регулюють взаємодію між організацією, її працівниками та суспільством загалом.

Ганс Йонас, видатний філософ XX століття, у своїй роботі «Принцип відповідальності» розробив концепцію етики відповідальності, яка є особливо актуальною в контексті сучасних технологічних та екологічних викликів [18]. Він стверджував, що традиційна етика, заснована на антропоцентризмі та короткострокових перспективах, є недостатньою для вирішення проблем, пов'язаних з технологічним прогресом та його впливом на майбутні покоління. Йонас закликав до переосмислення етичних норм, акцентуючи на необхідності врахування довгострокових наслідків людської діяльності та прийняття відповідальності за них.

У контексті гібридного менеджменту принцип відповідальності означає, що керівники повинні не лише прагнути до досягнення короткострокових бізнес-цілей, але й усвідомлювати свій вплив на суспільство, навколишнє середовище та майбутні покоління [18]. Це вимагає інтеграції етичних міркувань у процес прийняття рішень, врахування потенційних ризиків та негативних наслідків технологічних інновацій та управлінських практик. Етика відповідальності сприяє розвитку стратегій сталого розвитку, де економічні, соціальні та екологічні аспекти балансуються для забезпечення довгострокової стійкості організації та суспільства загалом [11].

Юрген Габермас, один із провідних сучасних філософів та соціологів, розробив теорію комунікативної дії, яка підкреслює значення раціональної комунікації та досягнення консенсусу в суспільних відносинах [4]. Він стверджує, що комунікація є фундаментальною основою

соціальної інтеграції та взаєморозуміння, а демократичне суспільство повинно базуватися на відкритому діалозі та участі всіх зацікавлених сторін у прийнятті рішень.

У контексті гібридного менеджменту концепція комунікативної дії вказує на необхідність активної комунікації та співпраці між різними рівнями організації, а також із зовнішніми стейкхолдерами [9]. Важливість комунікації та консенсусу проявляється у здатності керівників залучати працівників до обговорення стратегічних питань, враховувати їхні думки та ідеї, що сприяє підвищенню мотивації, довіри та лояльності персоналу. Це також стосується взаємодії з клієнтами, партнерами та суспільством загалом, де відкритий діалог допомагає будувати міцні відносини та позитивний імідж організації [3]. Габермас підкреслює, що раціональна комунікація повинна бути вільною від владних домінувань та маніпуляцій, спрямованою на досягнення взаєморозуміння та спільного блага [4]. Це вимагає від керівників розвитку комунікативних компетенцій, етичної свідомості та поваги до різних точок зору. У гібридному менеджменті, де поєднуються різні управлінські підходи та культурні особливості, це набуває особливої актуальності, оскільки ефективна комунікація є ключем до успішної інтеграції та адаптації.

Концепція корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) відображає зростаюче усвідомлення компаніями своєї ролі в суспільстві та відповідальності перед різними стейкхолдерами — працівниками, клієнтами, постачальниками, громадами та навколишнім середовищем [3]. КСВ передбачає добровільне прийняття організаціями етичних стандартів та практик, спрямованих на досягнення соціальних та екологічних цілей поряд з економічними. Стейкхолдерський підхід в управлінні підкреслює необхідність врахування інтересів усіх зацікавлених сторін при прийнятті управлінських рішень [3]. Це означає, що організації повинні не лише зосереджуватися на максимізації прибутку для акціонерів, але й враховувати вплив своєї діяльності на інші групи та суспільство загалом. Такий підхід сприяє підвищенню довіри до компанії, зміцненню її репутації та довгостроковій стійкості.

У рамках гібридного менеджменту впровадження КСВ та стейкхолдерського підходу вимагає інтеграції етичних стандартів у всі аспекти управлінської діяльності [9]. Це включає розробку політик та процедур, що забезпечують етичну поведінку, прозорість та підзвітність, а також сприяють сталому розвитку та соціальній справедливості. Організації можуть впроваджувати екологічні програми, підтримувати соціальні ініціативи, забезпечувати рівні можливості та захист прав працівників.

Етичні стандарти в гібридному менеджменті допомагають вирішувати складні моральні дилеми, що виникають у сучасному бізнес-середовищі, де межі між різними культурами, правовими системами та суспільними нормами можуть бути розмитими [12]. Керівники повинні бути здатними приймати рішення, які враховують різноманітні етичні перспективи, та забезпечувати узгодженість між стратегічними цілями та етичними принципами.

Етичні та філософські аспекти гібридного менеджменту є критично важливими для забезпечення ефективності та стійкості організацій у сучасному складному світі. Принцип відповідальності за Йонасом наголошує на необхідності довгострокового мислення та врахування впливу на майбутні покоління. Теорія комунікативної дії Габермаса підкреслює значення відкритого діалогу та досягнення консенсусу як основи соціальної інтеграції та успішного управління. Корпоративна соціальна відповідальність та стейкхолдерський підхід акцентують на етичних стандартах та необхідності врахування інтересів усіх зацікавлених сторін. Гібридний менеджмент, інтегруючи ці етичні та філософські принципи, дозволяє організаціям не лише досягати своїх бізнес-цілей, але й робити позитивний внесок у суспільство, сприяти сталому розвитку та підтримувати високі етичні стандарти. Це створює умови для довгострокового успіху та зміцнення взаємної довіри між організацією та її стейкхолдерами.

Висновки. Гібридний менеджмент постає як сучасна управлінська парадигма, що, базуючись на філософських засадах та еволюції управлінських теорій, пропонує інноваційний підхід до управління організаціями в умовах складності та динамічності сучасного світу. Інтегруючи класичні теорії наукового менеджменту та адміністративної школи з гуманістичними

концепціями, що акцентують на людському факторі, мотивації та соціально-психологічних аспектах праці, гібридний менеджмент створює збалансовані моделі управління, які поєднують ефективність та адаптивність.

Синтез різних управлінських парадигм у межах гібридного менеджменту відображає необхідність поєднання жорстких та м'яких методів управління, інтеграції технократичних та гуманістичних підходів, а також впровадження гнучких методологій, таких як аджайл, які підкреслюють принципи адаптивності та інтерактивності. Цифрова трансформація управління, зокрема концепція «Індустрія 4.0», вимагає переосмислення традиційних управлінських практик та розвитку нових компетенцій, що дозволяють організаціям ефективно функціонувати в умовах цифрової економіки та використовувати технології як стратегічний ресурс.

Етичні та філософські аспекти гібридного менеджменту, такі як етика відповідальності, комунікативна дія та корпоративна соціальна відповідальність, є критично важливими для забезпечення стійкості та успіху організацій у сучасному суспільстві. Принцип відповідальності закликає керівників до усвідомлення довгострокових наслідків своєї діяльності та прийняття етичних рішень, які враховують інтереси майбутніх поколінь. Концепція комунікативної дії підкреслює важливість відкритого діалогу та досягнення консенсусу, що сприяє соціальній інтеграції та підвищенню ефективності управління. Корпоративна соціальна відповідальність акцентує на необхідності врахування інтересів усіх зацікавлених сторін та дотримання високих етичних стандартів у бізнес-практиках.

Узагальнюючи, гібридний менеджмент, базований на філософських основах та інтеграції різних управлінських теорій, пропонує комплексний та адаптивний підхід до управління, який відповідає викликам сучасного глобалізованого та технологічно розвиненого світу. Він дозволяє організаціям поєднувати ефективність з гуманістичними цінностями, впроваджувати інновації та технологічні досягнення, водночас дотримуючись високих етичних стандартів та сприяючи сталому розвитку, що є ключовим для досягнення довгострокового успіху та соціальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аквінський Тома. *Коментарі до Арістотелевої «Політики»*. Пер. з латини О. Кислюк; авт. передм. В. Котусенко. 2-е вид. К. : Основи, 2003. 796 с.
2. Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Савельєв В. Л. Конституціоналізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір. К. : «МП Леся», 2014. 460 с.
3. Васильєва Т. А., Боронос В. М., Захаркін О. О., Білоус Ю. Г. Стейкхолдерський підхід до моніторингу діяльності підприємства в системі стратегічного управління, *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. № 1. 2019. С. 154–158.
4. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. *Філософія освіти*, 2014. Вип. 2, С. 37–79.
5. Геракліт. *Філософський енциклопедичний словник*; В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с. http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf
6. Дерріда Ж. Цілі людини. Після філософії: кінець чи трансформація? / упоряд. К. Байнес. К. : Четверта хвиля, 2000. С. 114–145.
7. Єрмоленко В. *Дерріда, або Повернення*. Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 227–246.
8. Кастельс М. *Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*. Пер. з англ. К. : Ваклер, 2007. 304 с.
9. Осипенко Л. О. Філософія управління як нова парадигма керування складними соціально-економічними системами. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. № 52. С. 189–199.
10. Свириденко Д. Б. *Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 279 с.
11. Солових В. П. Синергетична модель державного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2015. № 1. С. 3–8.

12. Терепиций С. О. *Сучасні освітні ландшафти*. К. : «Фенікс», 2016, 309 с.
13. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, 1996. 229 p.
14. Bai C., Dallasega P., Orzes G., Sarkis J. Industry 4.0 technologies assessment: A sustainability perspective». *International Journal of Production Economics*. 2020, doi:10.1016/j.ijpe
15. Bhabha H. Unsatisfied: Notes on vernacular cosmopolitanism. *Text and nation: Cross-disciplinary essays on cultural and national identities*, 1996, pp. 191–207.
16. Bhabha Homi K. *Nation and narration*. Routledge, 1990, <http://ereserve.library.utah.edu/Annual/SPAN/4900/Guevara/what.pdf>
17. Fayol Henri. *Administration industrielle et générale*. Paris: Dunod et Pinat. 1917. 174 p.
18. Jonas H. *The phenomenon of life: Toward a philosophical biology*. Northwestern University Press, 2001.
19. Karl Polanyi. Hungarian politician. Britannica. Retrieved 3 August 2022, <https://www.britannica.com/biography/Karl-Polanyi>
20. Latour B. *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*, 1987, Harvard university press.
21. Latour B. *We have never been modern*. 2012, Harvard university press
22. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 1943, 50, pp. 370–396, <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>
23. Mayo George Elton. *Psychology of Pierre Janet*, London: Greenwood Press, 1972; Routledge, reprint edition 2013.
24. Mayo George Elton. *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Routledge, 2007.
25. Prigogine I. *Time, Dynamics and Chaos: Integrating Poincare's 'Non-Integrable Systems'*, Center for Studies in Statistical Mechanics and Complex Systems at the University of Texas-Austin, United States Department of Energy-Office of Energy Research, Commission of the European Communities (October 1990), <https://www.osti.gov/biblio/6390561>
26. Taylor Frederick Winslow. *The Principles of Scientific Management*, 1911, <https://archive.org/details/principlesofscie00taylrich/page/n5/mode/2up>

REFERENCES

1. Akvinskyi, Toma. (2003). Kommentari do Aristotelevoi "Polityky". [Comments on Aristotle's "Politics"]. Per. z latyny O. Kysliuk; avt. peredm. V. Kotusenko. 2-e vyd. Kyiv : Osnovy, 796 s. [in Ukrainian].
2. Andrushchenko, V.P., Andrushchenko, T.V., & Saveliev, V.L. (2014). Konstytutsializatsiia osvithnoho prostoru Yevropy: aksiolohichniy vymir. [Constitutionalization of the European educational space: axiological dimension]. Kyiv : MP Lesia, 460 s. [in Ukrainian].
3. Vasylyeva, T.A., Boronos, V.M., Zakharkin, O.O., & Bilous, Yu.H. (2019). Steikkholderskyi pidkhid do monitorynhu diialnosti pidpriemstva v systemi stratehichnoho upravlinnia. [Stakeholder approach to monitoring the enterprise's activities in the strategic management system]. Visnyk SumDU. Seriia "Ekonomika", (1), 154–158. [in Ukrainian].
4. Habermas, Yu. (2014). Dorekonstruktsii istorychnoho materializmu. [Towards a Reconstruction of Historical Materialism]. Filosofiia osvity, (2), 37–79. [in Ukrainian].
5. Heraklit. (2002). Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk; V.I. Shynkaruk (hol. redkol.) ta in. [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Kyiv : Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy: Abris, 742 s. Retrieved from http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf [in Ukrainian].
6. Derrida, Zh. (2000). Tsili liudyny. [The Ends of Man]. Pislia filosofii: kintsi chy transformatsiia? / uporiad. K. Baines. Kyiv : Chetverta Khvylya, 114–145. [in Ukrainian].
7. Yermolenko, V. (2017). Derrida, abo Povernennia. [Derrida, or the Return]. Daleki blyzki. Esei z filosofii ta literatury. Lviv : Vydavnytstvo Staroho Leva, 227–246. [in Ukrainian].

8. Kastels, M. (2007). Internet-halakyta. Mirkuvannia shchodo Internetu, biznesu i suspilstva. [The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society]. Per. z anhl. Kyiv : Vakler, 304 s. [in Ukrainian].
9. Osypenko, L.O. (2013). Filosofiia upravlinnia yak nova paradyhma keruvannia skladnymy sotsialno-ekonomichnymy systemamy. [Philosophy of management as a new paradigm of managing complex socio-economic systems]. Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii, (52), 189–199. [in Ukrainian].
10. Svyrydenko, D.B. (2014). Akademichna mobilnist: vidpovid na vyklyky hlobalizatsii: monohrafiia. [Academic Mobility: Response to the Challenges of Globalization: Monograph]. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 279 s. [in Ukrainian].
11. Solovykh, V.P. (2015). Synerhetychna model derzhavnoho upravlinnia. [Synergetic Model of Public Administration]. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, (1), 3–8. [in Ukrainian].
12. Terepyshchyi, S.O. (2016). Suchasni osvichni landshafty. [Modern Educational Landscapes]. Kyiv : Feniks, 309 s. [in Ukrainian].
13. Appadurai, A. (1996). Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis : University of Minnesota Press, 229 p.
14. Bai, C., Dallasega, P., Orzes, G., & Sarkis, J. (2020). Industry 4.0 technologies assessment: A sustainability perspective. International Journal of Production Economics. doi:10.1016/j.ijpe
15. Bhabha, H.K. (1996). Unsatisfied: Notes on Vernacular Cosmopolitanism. In Text and Nation: Cross-Disciplinary Essays on Cultural and National Identities (pp. 191–207).
16. Bhabha, H.K. (1990). Nation and Narration. London: Routledge. Retrieved from <http://ereserve.library.utah.edu/Annual/SPAN/4900/Guevara/what.pdf>
17. Fayol, Henri. (1917). Administration Industrielle et Générale. Paris: Dunod et Pinat, 174 p.
18. Jonas, H. (2001). The Phenomenon of Life: Toward a Philosophical Biology. Evanston, IL: Northwestern University Press.
19. Polanyi, K. (2022). Karl Polanyi. Hungarian politician. Britannica. Retrieved August 3, 2022, from <https://www.britannica.com/biography/Karl-Polanyi>
20. Latour, B. (1987). Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society. Cambridge, MA: Harvard University Press.
21. Latour, B. (2012). We Have Never Been Modern. Cambridge, MA: Harvard University Press.
22. Maslow, A.H. (1943). A Theory of Human Motivation. Psychological Review, 50, 370–396. Retrieved from <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>
23. Mayo, G.E. (1972). Psychology of Pierre Janet. London: Greenwood Press; Routledge, reprint edition 2013.
24. Mayo, G.E. (2007). The Social Problems of an Industrial Civilization. London: Routledge.
25. Prigogine, I. (1990). Time, Dynamics and Chaos: Integrating Poincare's 'Non-Integrable Systems'. Center for Studies in Statistical Mechanics and Complex Systems at the University of Texas-Austin; United States Department of Energy-Office of Energy Research; Commission of the European Communities. Retrieved from <https://www.osti.gov/biblio/6390561>
26. Taylor, Frederick Winslow. (1911). The Principles of Scientific Management. Retrieved from <https://archive.org/details/principlesofscie00taylrich>

Kiykov Oleksiy Yuriyovich

Candidate of Philosophical Sciences,

Director of the State Enterprise

«Directorate-General for Rendering Services to Diplomatic Missions»

45, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-8368-6367

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF HYBRID MANAGEMENT THROUGH THE PRISM OF THE EVOLUTION OF MANAGEMENT THEORIES

Problem. *In today's globalized and technologically advanced world, organizations face new challenges that require rethinking traditional management approaches. Hybrid management arises*

as a response to the need to integrate different management paradigms to ensure organizations' efficiency, adaptability, and sustainability in conditions of complexity and dynamism in the environment.

Purpose. The article aims to research the philosophical foundations of hybrid management, analyze management theories and justify, and justify different approaches to solving modern management tasks.

Research methods. The work uses methods of theoretical analysis, synthesis, and comparison. It critically reviews the literature on classical and modern management theories, philosophical concepts, and ethical approaches that influence the formation of hybrid management.

Research results. The analysis of the evolution of management theories showed that the classical approaches of scientific management and the administrative school, although they laid the foundations for the systematization of management practices, have limitations regarding considering the human factor. The humanistic theories of Elton Mayo and Abraham Maslow emphasized the importance of motivation and socio-psychological aspects of work. Modern approaches, such as situational, systemic, and contingent management, emphasize flexibility and adaptability. Hybrid management, as a synthesis of different management paradigms, combines hard and soft management methods, integrates technocratic and humanistic approaches, implements flexible methodologies, such as agile, and considers the influence of digital transformation and the concept of "Industry 4.0". Ethical and philosophical aspects, including Hans Jonas' ethics of responsibility, Jürgen Habermas's theory of communicative action, and the concept of corporate social responsibility, are critical to ensuring the sustainability and success of organizations. The study confirmed that hybrid management, based on philosophical foundations and integrating various management theories, is a practical and effective approach to management in the modern world. It allows organizations to combine efficiency with humanistic values, to implement innovations and technological advances, while adhering to high ethical standards and promoting sustainable development.

Key words: hybrid management, management philosophy, ethics of responsibility, digital transformation, humanistic theories, corporate social responsibility.

УДК 140.8+141+314.156.316.347+17.022.1
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.11>

Козленко Павло Юхимович

кандидат філософських наук,

голова правління

Громадської організації «Одеський центр дослідження Голокосту»

вул. Садова, 10, Одеса, Україна

orcid.org/0009-0000-4660-852X

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ СПРОТИВ ГЕНОЦИДУ: СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО У ПЛОЩИНІ КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВУ МОРАЛІ

Актуальність дослідження. Геноцид являє собою найтяжчий злочин, який відомий сучасному людству. Його засудження є обов'язком кожного цивілізованого народу, визнання – обов'язком кожної демократичної держави, а попередження – пріоритетом міжнародного співтовариства.

Будь-яка спроба, за своєю суттю спрямована на попередження злочину геноциду, будь вона зроблена на міжнародному рівні, або організована на локальному рівні з метою ознайомлення широких мас з тими наслідками, які може мати геноцидальна політика як для групи-жертви, так і для організаторів розглянутого злочину, або ж оформлена у вигляді окремого наукового дослідження має велике значення і несе в собі потенціал, необхідний для усвідомлення цінності кожної окремої культури, цивілізації, соціальної групи, соціуму для загальносвітової спадщини, так само як цінності кожної окремої людини для загальнолюдського розвитку.

Найефективніше запобігання злочину геноциду можливе за допомогою соціалізації, яка буде зорієнтована на категоричний імператив моралі як основну екзистенційну цінність сучасного суспільства.

Метою роботи є вивченні культурно-цивілізаційних аспектів опору та попередження геноцидів у сучасному суспільстві. **Об'єктом дослідження** виступає сучасне суспільство і його культурно-цивілізаційні складові. **Предметом дослідження** є концептуальні аспекти поняття «культурно-цивілізаційний геноцид», питання порушення моральних підстав існування сучасного суспільства.

Теоретико-методологічні основи дослідження включає закони і категорії діалектики; системний та історичний підходи як основи дослідження означеної проблеми; методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, сходження від абстрактного до конкретного.

Результати дослідження. Геноцид – це складне явище, що історично змінюється та супроводжує людство протягом всієї його історії, що виявляється в різних формах, які мають найрізноманітніші просторово-часові характеристики і закріплене як самостійний злочин нещодавно. Зазіхаючи на безпеку різних національних, етнічних, расових, релігійних, соціальних, культурних, цивілізаційних груп і, таким чином, на безпеку всього людства, геноцид становить, мабуть, найбільшу суспільну небезпеку серед усіх заборонених кримінальним законом діянь. У зв'язку з цим, проблема вивчення і вдосконалення норми про будь-яку, в тому числі і кримінальну відповідальність за геноцид є особливо важливим завданням, вирішення якої виступає важливою передумовою безпечного існування як окремих груп, так і в цілому всього людства.

При цьому особливо значущим уявляється культурно-цивілізаційний опір геноциду і попередження геноцидальних практик, засновані на категоричному імперативі моралі.

Ключові слова: геноцид, культура, цивілізація, культурно-цивілізаційний спротив, культурно-цивілізаційний геноцид, мораль, суспільство, соціалізація, цінності, відповідальність.

Вступ. Геноцидальна політика являє собою використання комплексу навмисно жорстоких актів, спрямованих на ліквідацію певної людської групи, на основі відмови в повазі прав представників даної групи на гідний життєвий рівень і, в кінцевому рахунку, на життя. У той час як підтримка в державі благополучного рівня для розвитку і вільного і повноцінного участі кожної людини в житті свого суспільства, сприяння повазі всіх категорій його прав може служити

індикатором того, що держава, як і його суспільство, не пронизана геноцидальними настроями.

Міжнародне право передбачає необхідність визнання універсальності всіх категорій прав людини. З часів усвідомлення людством необхідності припинення злочинів проти миру і людяності шляхом закріплення на світовому рівні принципів і норм дотримання законів гуманності, принципу недискримінації та заохочення рівності прав і свобод усіх без винятку людей, недооцінювався потенціал таких прав людини як культурні. При цьому нехтування культурних прав певної групи в суспільстві може служити одним з перших підказок того, що члени цієї групи стають мішенню геноцидальної політики. Для складання повної картини як неповага культурних прав може стати етапом предгеноциду і основою концепції культурного геноциду, розглянемо змістовні особливості культурних прав і свобод людини в історичному контексті їх розробки. Таким же чином можемо сказати, що увага стосовно культурних прав людини може бути так званою «подушкою безпеки», тобто запобігати проявам геноциду у зародку.

Існує ряд міжнародно-правових актів з прав людини, які закріплюють в тому числі і культурні права, однак, офіційного конвенційного визначення культурних прав немає (як немає і офіційних визначень «цивільних», «політичних», «економічних» і «соціальних» прав). Визначити культурні права можна через розуміння «прав в області культури», розвитку і поліпшення наявних робочих визначень. Такі робочі визначення можна знайти, зокрема, у преамбулі до Загальної декларації про культурне різноманіття (Париж, 2 листопада 2001 р.) та зауваженні 63 загального порядку № 21 (2009) з права на участь у культурному житті, прийнятому Комітетом ООН з економічних, соціальних і культурних прав [1].

Але у сьогоденні розуміння геноциду не може бути всеохоплюючим без цивілізаційної точки зору. Введення в науковий обіг поняття «цивілізація» змусило, переглянути багатомірне поле уявлень, що існували раніше, про соціокультурної ідентичності, класифікувати різні культури і способи життя людей, уточнити багато категорій, маючи на увазі глобальний світогляд як точку відліку.

Поєднуючи поняття «культури» і «цивілізації» ми хочемо зазначити важливість культурно-цивілізаційного розуміння геноциду та культурно-цивілізаційного спротиву геноциду як основи існування морального суспільства.

Мета дослідження полягає у вивченні культурно-цивілізаційних аспектів опору та попередження геноцидів у сучасному суспільстві.

Цією метою зумовлюється постановка і рішення наступних **завдань**:

1. Проаналізувати основоположні елементи геноциду як феномену, явища і злочину проти людяності і людства.
2. Розглянути питання створення універсальної системи захисту прав і свобод людини, ґрунтуючись на введенні моральної складової відповідальності за геноцид.
3. Розкрити змістовні особливості культурно-цивілізаційних прав і свобод людини в історичному контексті їх розробки та визначення механізмів їх захисту.
4. Показати необхідність захисту культурно-цивілізаційних прав людини (індивідуальних і колективних) як основи існування сучасного демократичного суспільства.

Таким чином, **об'єктом дослідження** виступає сучасне суспільство і його культурно-цивілізаційні складові.

Предметом дослідження є концептуальні аспекти поняття «культурно-цивілізаційний геноцид», питання порушення моральних підстав існування сучасного суспільства.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Серед представників зарубіжної наукової спільноти в дослідженні геноцидології слід підкреслити внесок В. Шабаса (Schabas W. A.), А. Джонса (Jones A.), Дж. Бахмана (Bachman J. S.), І. Бауера (Bauer Y.), І. Чарні (Cherny I. W.), Б. Харф (Harff B.), роботи яких охоплюють такі теми, як історія розробки Конвенції про геноцид і системи попередження даного злочину. Серед дослідників, які приділили увагу концепції культурного геноциду відрізняються Д. Фріз (Freeze B. Д.), яка займається дослідженням архівних документів Р. Лемкіна, Д. Нерсісян (Nersisyan B.), Д. Мозес (Moses D.). Проблемі культурно-цивілізаційного геноциду, на жаль, увага не приділялася. Серед українських вчених

варіантами даної проблематики займаються Євген Борінштейн, Валентина Борисенко, Володимир Василенко, Семен Глузман, Андрій Козицький та інші. Також треба зазначити значний вклад у дослідження проблеми Національної асоціації дослідників Голодомору-геноциду українців.

Методологія і методика дослідження включає закони і категорії діалектики; системний та історичний підходи як основи дослідження означеної проблеми; методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, сходження від абстрактного до конкретного.

Результати дослідження. Юридичне визначення геноциду не вказує точний спосіб здійснення геноциду, лише констатує, що це руйнування з наміром знищити расову, релігійну, етнічну чи національну групу.

По суті, культурний геноцид, з чого і почалося вивчення самого поняття, передбачає викорінення і знищення культурних артефактів, наприклад, книг, творів мистецтва і споруд, а також придушення культурних заходів, які не відповідають уявленням руйнівника про те, що доречно. Культурний геноцид має на увазі видалення свідчень людей з певної місцевості чи історії; в рамках зусиль, спрямованих на впровадження дослідниками, використовується термін «Нульовий рік», в якому минуле та пов'язана з ним культура видаляються, а історія «скидається».

Поняття «культурний геноцид» було визнано ще в 1944 році, коли юрист Рафаель Лемкін виділили культурну складову геноциду. Сам термін з'явився пізніше [2].

Картина геноциду в сучасному суспільстві буде неповною, коли ми не зазначимо соціальний геноцид. З нашої точки зору, Соціальний геноцид по своїй сутності є створенням нестерпних умов для життя соціально незахищених верств населення, щоб вони виявилися настільки поглинені повсякденною турботою про виживання, що виявилися нездатні відстоювати свої права не тільки через демократичні інститути, але й взагалі. Саме це сьогодні відбувається в Росії чи в північній Кореї, коли значна кількість населення проживає (це зроблено штучно!) за межею бідності й уявляє собою скупчення рабів. Підкреслимо, що прицільний, соціально і територіально виборчий геноцид населення залишається практично непомітним для суспільства в цілому. Цей метод дозволяє паразитам швидко, дешево і майже безпечно ліквідувати «зайвих» людей.

Коли ми поєднаємо соціальний та культурний геноциди в соціокультурний геноцид, то отримаємо більш точну картину злочину.

Міжнародне співтовариство все більше усвідомлює той факт, що забезпечення культурних прав носить соціально-ціннісний характер, і як зазначено в статті II Конвенції про охорону і заохочення різноманітності форм культурного самовираження ЮНЕСКО 2005 р., вони є «засобами підтримки миру, викорінення злиднів і зміцнення соціальної згуртованості, одним з найважливіших вимог забезпечення сталого розвитку в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь, а також взаємної поваги і розуміння між окремими особами і групами людей при всій їх різноманітності» [3].

Розробка універсальної системи захисту прав людини не була б успішною, якби вона не ґрунтувалася на принципах взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємодоповнюваності всіх категорій прав і свобод людини, теза якого постійно підкреслюється в розроблених міжнародних документах даної області. У цьому сенсі незаперечно першорядну роль відіграє Загальна декларація прав людини 1948 р., що проголосила загальні стандарти захисту прав і свобод людини і представляє собою фактично перший Міжнародний акт, в якому підкреслюються етнічна і правова цінність економічних, соціальних і культурних прав людини і їх рівних статус і взаємопов'язаний характер з громадянськими і політичними правами. Так, Загальна декларація прав людини першою проголосила культурні права людей як невід'ємну частину прав людини і поряд з економічними і соціальними правами дала перший перелік культурних прав (статті 22–27). А надалі культурні права були розвинені Міжнародним пактом про економічні, соціальних і культурних права 1966 р., де зазначається що «ідеал вільної людської особистості, вільної від страху і потреби, може бути здійснений тільки, якщо будуть створені такі умови,

при яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само як і своїми громадянськими і політичними правами» [4].

Традиційно культурні права разом із соціальними та економічними правами входили в друге покоління прав людини, відмінність яких від першого покоління, що включає політичні і громадянські права, позначалося особливо. Це підкреслюють також виникли ідеологічні протиріччя при прийнятті Міжнародних пактів 1966 р. Одним з припущень в контексті культурного розмаїття і прав для заснування такого розрізнення є визнання солідарності значущою для держав і захищається ними цінності – культури.

Щоб підкреслити відмінність, в теоретичній площині розуміння є пропозиція визначати політичні та громадянські права саме як права, а соціоекономічні та культурні – як вимоги. Іншими словами, права-свободи визначаються як «право діяти», а соціальні – як «право отримувати». Цей принцип можна сформулювати і по-іншому: політичні та громадянські права визначити як право діяти проти держави, всі інші – як право вимагати щось від держави. Або (ще один варіант визначення) політичні та громадянські права – це права, що реалізуються негайно, а всі інші – права, що реалізуються поступово. Але на наш погляд, така точка зору не врівноважена. Тобто, і політичні, і громадянські, і соціоекономічні, соціокультурні, соціопсихологічні права-свободи потрібно трактувати і як «право діяти» і як «право отримувати» одночасно. Саме це зробить свободу в сучасному демократичному суспільстві максимально допустимою, а геноцидальні прояви будуть «вбиті в зародку».

На наш погляд, це можливо, коли в основу класифікації геноциду буде покладена спрямованість вчинених дій. Тоді до першої групи слід віднести такі ознаки об'єктивної сторони як вбивство і створення життєвих умов, розрахованих на фізичне знищення членів групи. Ці дії спрямовані на заподіяння смерті членам людських груп і в результаті фізичне знищення самих спільнот людей. До другої групи належать дії, спрямовані на фактичне припинення існування групи, без фізичного знищення її членів. Десоціалізація членів групи в разі заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, перешкоджання відтворенню групи у випадку з примусовою передачею дітей і перешкоджання дітонародженню виступають факторами, здатними привести до зникнення групи, не заподіявши жодної смерті її членам. Тоді культурний, соціальний, соціокультурний геноциди будуть відноситись до другої групи, але це й те ж буде геноцидом за який обов'язково буде покарання. Тому викрадення дітей з України – це те ж ознака геноциду, що й визнав суд у Гаазі, видавши ордер на арешт Володимира Путіна як людини, що підозрюється у злочині проти людяності.

Складніша справа з **культурно-цивілізаційним геноцидом**. На наш погляд, це – свідомо умисне масово знищення груп населення або населення певної країни, держави чи території за допомогою нищівних дій зацікавлених людей, соціальних груп, спільнот, соціумів, держав, зовнішніх або внутрішніх сил, за расовими, національними, етнічними, релігійними, політичними, культурними, цивілізаційними ознаками. При цьому широкому тлумаченні, скоріше за все, такий геноцид може віднести до першої групи. Але при судочинстві може бути з'ясовано, що такий тип геноциду відноситься до другої групи. Звісно, на покарання це не буде впливати.

Одним з найбільш обговорюваних напрямків вдосконалення норм про кримінальну відповідальність за геноцид є розширення кількості охоронюваних цими нормами груп. Знищення груп, не зазначених у диспозиції норми про геноцид, здійснювалося режимом «червоних кхмерів» в Камбоджі в 1975–1979 рр. В рамках боротьби з пережитками минулого винищенню піддавалися не тільки національні меншини і релігійні громади, а й представники інтелігенції, торговців, чиновників, колишніх чиновників, офіцерів і прихильників колишнього уряду. Як видно, що підлягають знищенню особи вибиралися не тільки за національною і релігійною ознаками, а й за ознаками соціального стану, політичних та ідеологічних поглядів. І хоча національність жертв в переважній більшості випадків не мала визначального значення, дане діяння було кваліфіковано як геноцид.

Трибунал порахував, що дії вчинені «червоними кхмерами» були набагато більш тяжким, що не мають за цим критерієм аналогів у світовій історії і тому розширив перелік груп в нормі про геноцид, в порівнянні з нормою в Конвенції 1948 року [5].

Таким чином, можемо позначити стійку, наявну в національному праві зарубіжних країн, тенденцію спрямованості сучасного демократичного суспільства на розширення кола груп, що охороняються нормами про геноцид. Тобто, стала все виразніше виділятися моральна складова юридичних, політичних та інших тлумачень щодо норм, що є і що не є геноцидом. Однак дана трансформація в різних країнах відрізняється, і вводяться в норму про геноцид групи в різних державах часто не збігаються. Введення в норми про геноцид політичних груп, а також груп з певним світоглядом, очевидно, засноване на численних історико-цивілізаційних прикладах знищення таких груп. Деякі такі приклади вже були наведені. Але оскільки історія рясніє подіями винищення груп, що виділяються і за іншими ознаками, можна говорити про виправданість введення в перелік груп, стосовно яких вчиняється геноцид та будь-яких інших соціальних спільнот.

Стало зрозуміло, що основним завданням сучасного суспільства є стримування інстинктів завдяки моралі як категоричному імперативу. «Людина є істота моральна лише тому, що вона живе в суспільстві» (Е. Дюркгейм). Таким чином, соціальне регулювання являє собою «накладення моральних обмежень на нестримний егоїзм і тваринну сутність людини» [6]. А, отже, геноцид – не що інше, як важка помилка людства, а не обов'язковий, хоч і негативний, факт.

Єдине повне визначення «геноциду», наведене в Міжнародній конвенції «Про попередження злочину геноциду та покарання за нього» – недосконало. Це пов'язано з обмеженістю виділених груп – жертв злочинів, і дій, спрямованих проти них. Також, поняття не відображає дійсності, так як в сучасному світі можна спостерігати інші «непрямі» маніпуляції, які варто кваліфікувати, як геноцид, або які можуть до нього привести.

На наш погляд, під **геноцидом** необхідно розуміти дії, що здійснюються з наміром знищити повністю або частково, будь-яку групу, об'єднану певним фактором: соціальним, культурним, етнічним, політичним, цивілізаційним або біологічним: вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу; навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне, культурно-цивілізаційне знищення її; заходи, розраховані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи; насильницьку передачу дітей з однієї людської групи в іншу, а також інші свідомі дії, спрямовані на знищення або підірив основ існування спільності людей, насильницьке навмисне втручання в різні сфери життя, що приводить до вимирання або деградації групи.

Саме, засновуючись на цьому висновку, необхідно визначити заходи, які допоможуть оказати культурно-цивілізаційний спротив геноциду.

Практичними заходами запобігання геноциду можуть бути: вироблення і прийняття єдиної стратегії поведінки для держав при здійсненні акту геноциду; удосконалення та уніфікація системи правосуддя в контексті реакції на прояви геноциду; зміцнення соціоекономічної ситуації, що має на увазі зменшення відмінностей в умовах життя і рівні доходу між тими чи іншими групами; створення і розвиток державних і громадських інститутів по врегулюванню конфліктів; організація заходів, спрямованих на вирішення проблем, пов'язаних з дискримінацією; оскільки причини геноциду криються в природі людини, то починати профілактичну роботу потрібно з морального виховання окремого індивіда. Важливо не тільки донести до людини думку про негативність феномену геноциду, а й навчити його розпізнавати ознаки геноциду, прищепити прагнення сприяти виявленню випадків порушення прав людей. Створити методи заохочення за таку діяльність.

Висновки. Викладене в роботі показує, що геноцид є складовою частиною геноцидальної політики. У сучасному світі положення Конвенції про геноцид повністю не охоплюють існуючих і, в деяких випадках, нетрадиційних аспектів злочину геноциду, тому в справі його попередження і покарання у формі вдосконалення конвенційних приписів про геноцид виступають рішення міжнародних трибуналів і Міжнародного кримінального суду.

Оскільки геноцид за своєю суттю та масштабами відрізняється від порушень індивідуальних та колективних культурних прав, які, у свою чергу, регулюються відповідними сферами прав людини, корінних народів та національних меншин, то розгляд екзистенціальних характеристик певної людської групи як об'єкта злочину геноциду вважаємо повністю доречним

і в плані ефективного попередження одного з найбільш жорстоких злочинів і, навіть, необхідним. З цього випливає, що, перш за все, міжнародній спільноті пора повернутися до питання про створення конкретних документів, спрямованих на запобігання умисного знищення культурно-цивілізаційної спадщини певної людської групи, заснованих на категоричному імперативі моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Public petitions: We Commemorate the Armenian Genocide of 1915 and Condemn the Turkish Government's Denial of this Crime Against Humanity. URL: <http://www.genocide-museum.am/eng/150.php> (date of request: 24.12.2024).
2. Raphael Lemkin's. Axis Rule in Occupied Europe: Analysis, Proposals for Redress. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. Pp. 79–95.
3. Basic texts of the 2005 Convention on the Protection and the Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, 2011 edition. 115 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000214824> (date of request: 24.12.2024).
4. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 16 December 1966. URL: <https://www.ohchr.org> › int. (date of request: 25.12.2024).
5. Howard J. De Nike, John Quigley, Kenneth J. Robinson, Helen Jarvis, Nereida Cross. Genocide in Cambodia: Documents from the Trial of Pol Pot and Ieng Sary. USA: University of Pennsylvania Press, 2000. 584 p.
6. Zygmunt Bauman. Modernity and the Holocaust. England: CORNELL UNIV PR, 2002. 254 p.

REFERENCES

1. Public petitions: We Commemorate the Armenian Genocide of 1915 and Condemn the Turkish Governments Denial of this Crime Against Humanity. URL: <http://www.genocide-museum.am/eng/150.php> (date of request: 24.12.2024). [In English].
2. Raphael Lemkins. (1944). Axis Rule in Occupied Europe: Analysis, Proposals for Redress. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace. Pp. 79–95. [In English].
3. Basic texts of the 2005 Convention on the Protection and the Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, 2011 edition. 115 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000214824> (date of request: 24.12.2024). [In English].
4. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 16 December 1966. URL: <https://www.ohchr.org> › int. (date of request: 25.12.2024). [In English].
5. Howard J. De Nike, John Quigley, Kenneth J. Robinson, Helen Jarvis, Nereida Cross. (2000). Genocide in Cambodia: Documents from the Trial of Pol Pot and Ieng Sary. USA: University of Pennsylvania Press. 584 p. [In English].
6. Zygmunt Bauman. (2002). Modernity and the Holocaust. England: CORNELL UNIV PR. 254 p. [In English].

Kozlenko Pavlo Yukhimovych

Candidate of Philosophical Sciences,

Chairman of the Board

Public organization “Odessa holocaust Research Center”

10, Sadova str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0009-0000-4660-852X

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL RESISTANCE TO GENOCIDE: MODERN SOCIETY IN THE PLANE OF THE CATEGORICAL IMPERATIVE OF MORALITY

Relevance of the study. Genocide is the most serious crime known to modern mankind. Its condemnation is the duty of every civilized people, recognition is the duty of every Democratic state, and Prevention is the priority of the international community.

Any attempt, essentially aimed at preventing the crime of genocide, whether it is made at the international level, or organized at the local level in order to familiarize the masses with the consequences that a genocidal policy can have both for the victim group and for the organizers of the crime in question, or framed in the form of a separate scientific study, is of great importance and carries the potential necessary to realize the value of each individual culture, civilization, social group, Society for the global heritage, as well as the values of each individual person for universal development.

The most effective prevention of the crime of genocide is possible through socialization, which will focus on the categorical imperative of morality as the main existential value of modern society.

***The aim of the work is to study** the cultural and civilizational aspects of resistance and Prevention of genocides in modern society. **The object of research** is modern society and its cultural and civilizational components. **The subject of the research** is the conceptual aspects of the concept of “cultural and civilizational genocide”, the issue of violating the moral foundations of the existence of modern society.*

***The theoretical and methodological foundations of the research** include the laws and categories of dialectics; systemic and historical approaches as the basis for the study of this problem; methods of analysis, synthesis, induction, deduction, ascent from the abstract to the concrete.*

***Research results.** Genocide is a complex phenomenon that historically changes and accompanies humanity throughout its history, manifests itself in various forms that have a wide variety of spatial and temporal characteristics and have recently been fixed as an independent crime. By encroaching on the security of various national, ethnic, racial, religious, social, cultural, civilizational groups and thus on the security of all mankind, genocide is perhaps the greatest public danger among all acts prohibited by criminal law. In this regard, the problem of studying and improving the norm on any, including criminal liability for genocide is a particularly important task, the solution of which is an important prerequisite for the safe existence of both individual groups and the whole of humanity.*

At the same time, cultural and civilizational resistance to genocide and Prevention of genocidal practices based on the categorical imperative of morality are particularly significant.

***Key words:** genocide, culture, civilization, cultural and civilizational resistance, cultural and civilizational genocide, morality, society, socialization, values, responsibility.*

УДК 1:808.5:316.77

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.12>**Крикун Віталій Юрійович**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри логікиКиївського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-2531-0414**Бауліна Таміла Ельханівна**кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри логікиКиївського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-8358-5582

«SMALL TALK» ЯК КАТЕГОРІЯ РИТОРИКИ

Актуальність проблеми. У статті досліджено риторичні аспекти, сутність та особливості зародження *small talk* як явища комунікативного простору. Виявлено, що традиція світської бесіди є важливим елементом суспільного життя та відіграє значну роль в комунікативній культурі. Розвиток традиції *small talk*, безсумнівно, має багатовікову історію та обумовлений соціокультурними особливостями певного суспільства. Основний функціонал світської бесіди пов'язаний із забезпеченням налагодження соціальних контактів.

Методи. Теоретико-методологічні засади дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, неупередженості та системності. Під час проведення дослідження були використані загальнонаукові, філософські та спеціальні методи пізнання соціально-політичних явищ, зокрема загальні методи аналізу, синтезу, компаративний метод.

Результати. На прикладах *small talk* у британській, німецькій та японській культурах показано, що традиція світської бесіди визначається соціокультурними особливостями відповідного суспільства і має свої унікальні риси. Обґрунтовується, що *small talk* має досить широкий функціонал у сфері комунікативної практики людини, а саме: а) виступає форматом комунікації, якому притаманним є високий рівень ритуалізації; б) є підготовчим етапом по формуванню сприятливої атмосфери перед справжньою, змістовною розмовою; в) використовується як засіб соціальної взаємодії особливо за умов комунікативних обмежень в ієрархічно побудованих суспільствах. З'ясовано, що традиція *small talk* знаходиться на перетині соціальної, культурної та комунікативної сфер життєдіяльності людини.

Висновки. Виявлено, що світська бесіда є важливим елементом комунікативної практики людини і ефективність її проведення здатна в значній мірі вплинути не лише на результат окремих комунікативних актів, але й на життя людини в її соціальному аспекті. Вивчення теорії та практики ведення *small talk* може покращити ефективність комунікативної діяльності людини, вдосконалити навичку риторичної компетентності та розширити межі риторики як науки.

Ключові слова: *small talk*, світська бесіда, комунікація, соціальні контакти, риторика, переконання.

Вступ. Актуальність дослідження теорії і практики світської бесіди обумовлена важливістю такого формату комунікації для життєдіяльності людини, зважаючи на її соціальний характер. Традиція світської бесіди протягом багатьох століть виступає важливим фактором при побудові соціальних контактів, організації сталої соціальної взаємодії та формування умов для комфортної комунікації. Дослідження культури *small talk* як в Україні, так і в інших країнах сприятиме не лише кращому розумінню соціокультурних особливостей відповідних суспільств, але й покращить ефективність власної комунікативної практики завдяки вдосконаленню навички

риторичної компетентності. Риторична наука не звертала належної уваги на small talk, обмежуючи коло своїх інтересів, відповідно до класичного підходу, передусім ораторською промовою. Але сьогодення висуває до комунікативної компетентності особистості нові вимоги. Свідоме ставлення до теорії та практики світської бесіди може розширити межі риторики як науки та актуалізувати її надбання відповідно до вимог сучасності.

Методи. Теоретико-методологічні засади дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, неупередженості та системності. Під час проведення дослідження були використані загальнонаукові, філософські та спеціальні методи пізнання соціально-політичних явищ, зокрема загальні методи аналізу, синтезу, компаративний метод. Використання цих методів сприятиме більш глибокому вивченню явища «small talk» та визначенню перспектив подальших досліджень в галузі риторики.

Джерельною базою дослідження слугували наукові студії як закордонних дослідників (Fox, 2004; Endrass, Nakano et al., 2011; Malinowski, 1923; Manzo, 2014; Paxman, 2000; Rosenberg, 2003), так і українських (Базарова, 2020, 2021; Матюхіна, 2014, 2024; Шпак, 2024).

Метою статті є визначення сутності small talk як формату комунікації та оцінка перспектив його дослідження в межах риторичної науки.

Результати дослідження. Риторика як наука має багатовікову історію і її існування обумовлене потребою людини в знаннях та навичках у сфері ефективної комунікації. В свою чергу комунікаційна взаємодія обумовлена соціальним характером людини як живої істоти і її результати в значній мірі впливають на життєдіяльність людини. Як наслідок, з давніх часів навичкам ефективної комунікації приділялось чимало уваги. Перші згадки про теоретичні дослідження в сфері ефективного переконання припадають на VII–VI ст. до н.е. в культурі Стародавньої Індії і пов'язані з існуванням навчальної дисципліни «ваковакья» – мистецтво ведення диспуту [1, с. 52], що викладалась молодим брахманам та містила наявні на той час знання з логіки, риторики та еристики. Передумовою виникнення інтересу до ефективної комунікації в культурі Стародавньої Індії того часу можна вважати соціально важливі філософські диспути між брахманами, на яких обговорювались питання трактування ведичних положень. Першим тогочасним посібником з окресленої сфери знання вважають твір «Мілінда-Паньхо» (*“Milinda Pañha”*), який датується I ст. до н.е, написаний у формі філософського діалогу і містить не лише основоположення буддистського світогляду, але й основи формулювання, висловлення своїх думок та ведення діалогу. Схожі процеси відбувались і в Стародавній Греції в період з VI по IV ст. до н.е. і були пов'язані з демократизацією суспільного життя і, як наслідок, зростанням соціальної ролі індивіда, а отже й комунікації.

Аналізуючи процес зародження риторичного знання в Стародавній Індії та Стародавній Греції, можна прийти до висновку, що формування теорії риторики було обумовлено запитом на знання та навички в сфері ефективної комунікації в умовах соціальної активності. Подібна комунікативна активність реалізовувалась передусім в умовах масової комунікації, що було обумовлено публічним характером комунікативних майданчиків того часу: філософських диспутів, народних зборів, суду присяжних тощо. Як наслідок, канон класичної риторики передусім розглядає масову комунікацію та діяльність публічного оратора, поряд із цим, варто пам'ятати, що Арістотель, якого визнають засновником риторики як науки, визначав її як «... здатність знаходити засоби переконання стосовно будь-якого предмета» [2, р. 4624].

Вимоги пересічного громадянина щодо ефективної власної комунікаційної практики дещо інші. З одного боку роль публічного оратора не підлягає сумніву, особливо в контексті роботи ЗМІ. Але, поряд із цим, результати соціальної взаємодії на побутовому рівні також у значній мірі впливають на життєдіяльність людини. Навіть більше, можна стверджувати, що попит на знання та навички публічного оратора в сучасності обмежений певним колом сфер діяльності (політики, представники медіа, маркетологи тощо). А в навичках ефективної щоденної комунікації зацікавлена переважна більшість людей, оскільки це сприяє соціальній інтеграції та взаємодії, що в свою чергу відкриває нові можливості, полегшує процес досягнення поставлених людиною цілей та вирішення життєвих проблем.

Наукові дослідження комунікації, яка спрямована на налагодження соціальної взаємодії, пов'язують з розвідками Б. Маліновського (Bronislaw Malinowski). Саме в його статті "The Problem of Meaning in Primitive Languages", що є додатком до праці Ч. Огдена і А. Річардса "The Meaning of Meaning" (1923), вперше з'являється лексема *phatic communion* (фатична комунікація) для позначення комунікації, основна мета якої полягає не в передачі адресату інформації, а спрямована на підтримку соціальних контактів [3, р. 296]. Маліновський зазначає, що за умов фатичної комунікації слова «... виконують соціальну функцію, що є їх принциповою метою. Вони не є результатом інтелектуального відбиття і не обов'язково викликають таке відбиття у співрозмовника. Мова тут не функціонує як засіб передавання думки» [3, р. 315]. У своїй статті Маліновський обґрунтовує застосування мови на примітивному рівні саме з метою встановлення комфортних соціальних контактів між людьми, що є вкрай важливим зважаючи на їхній соціальний характер. У свою чергу цивілізоване використання мови передбачає орієнтацію на передачу контенту, думок співрозмовників. Але застосування фатичних мовних засобів як у примітивному, так і в цивілізованому варіантах мовлення дозволяє створити позитивну атмосферу для спілкування [3, р. 316]. З того часу фатична комунікація привертала увагу пердусім дослідників у галузі лінгвістики та соціальної психології.

Формат комунікації, що відповідає за забезпечення соціальної взаємодії у формі світських розмов сучасні дослідники позначають за допомогою поняття "small talk". Появу самої лексеми "small talk" для позначення світської розмови в літературних творах та спілкуванні Оксфордський словник англійської мови пов'язує з другою половиною XVI ст. і творами Джона Траппа (John Trapp), священника Англіканської церкви та теолога [4]. Поступово поняття набуло поширення в англійській літературі та побутовому спілкуванні.

На нашу думку, зародження традиції світських розмов саме в британській культурі XVI століття не є випадковим, а обумовлене етичними нормами та соціокультурними особливостями і можна визначити низку передумов, що цьому посприяли, а саме:

1) українські дослідниці фатичної комунікації Ю. Матюхіна та О. Шпак зазначають, що: «... *small talk* функціонує на тому етапі спілкування, коли слід уникнути тривалого та незручного в британській культурі мовчання, а також заповнити паузи, які можуть призводити до зростання психологічної напруженості» [5, с. 24];

2) одними з символів британської культури можна вважати надлишкову манерність, чопорність та прихильність поведінковим ритуалам;

3) також британці відомі у світі завдяки своїй стриманості та ввічливості. За умов, коли важливим є дотримання приватних кордонів інших, культура світської бесіди стає чудовим способом підтримувати соціальні контакти і при цьому уникати порушення приватності;

4) формуванню традиції світської бесіди може посприяти ієрархічність суспільства, оскільки існує потреба в забезпеченні контактів не лише в середині певного класу, але й у міжкласовій комунікації. Саме британську класову систему разом з розмовами про погоду за чашкою чаю з молоком розглядають як символ британського суспільства.

Аналізуючи тематику британського small talk не можна обійти увагою дослідження Кейт Фокс (K. Fox), в якому авторкою аналізуються особливості комунікації в британській культурі. Так, одним з унікальних явищ британської комунікації визнається використання кодів: переважна більшість розмов починається з обговорення погоди, під час якого створюються підґрунтя для подальшої комунікації. Ми маємо справу з метомовою, наприклад: «...фраза «Ой, як холодно!» – як і «Гарний день, чи не так?» та інші подібні – є англійським кодом для «Я хочу поговорити з вами – чи будете ви зі мною розмовляти?» або, якщо хочете, це просто інший спосіб сказати «Привіт». Нещасна жінка просто намагалася завести розмову з містером Паксменом. Не обов'язково довгу розмову – лише взаємне визнання, обмін привітаннями. Згідно з правилами «погоди», все, що від нього вимагалось, це сказати «Мм, так, дійсно?» або якусь іншу таку ж незначну відповідь, що є кодом для «Так, я буду з вами розмовляти/привітати вас». Не відповівши, Паксмен порушив мініатюрне етикетне правило, фактично передавши децю неприємне повідомлення «Ні, я не буду з вами обмінюватися привітаннями» [6, р. 34].

Виникає логічне запитання: а чому саме погодна тематика стала в британській культурі підставою для забезпечення ритуалу світської бесіди? На нашу думку, відповідь варто шукати саме в історичних та соціокультурних особливостях розвитку британського суспільства. Ми підтримуємо думку Кейт Фокс про те, що саме мінливість, нестабільність британської погоди обумовило її залучення у якості матеріалу під час побудови соціальних контактів. Оскільки зміни в погоді, особливо якщо вони мають суттєвий характер, значно впливають на життєдіяльність людини, а тому виступають чудовою темою для спілкування. В той самий час, Фокс закликає не обмежувати тематику спілкування британців лише погодною тематикою і визначає три контексти доречного звернення до погоди, а саме:

- як просте вітання;
- як спосіб розпочати розмову, що веде до інших тем;
- як «запасна», «заповнююча» або «відволікаюча» тема, коли розмова на інші теми переривається і виникає незручна або напружена пауза [6, р. 34–35].

Також цікавим є запитання щодо комфортного місця (умови), де британці готові говорити про погоду. Виявляється, що вести подібну світську розмову вони готові практично будь-де: «...британський small talk може мати місце як у формальному (спілкування ведеться на світському рауті або прийомі, під час званого обіду чи візиту, а учасниками комунікації виступають заможні люди з високою мовною культурою, що відрізняються своїм розумом, вченістю, інтелегентністю, певним талантом, природними достоїнствами, ввічливістю і пристойністю), так і напівформальному (зав'язування ділових і особистих знайомств, телефонні розмови, службові контакти) та неформальному спілкуванні (дружні, сімейні розмови, балачки на кухні)» [5, с. 68–69].

Піднімаючи питання можливих тем для обговорення під час світської бесіди, необхідно визнати, що вони визначаються соціокультурними особливостями відповідного суспільства за певних історичних обставин. Узагальнюючи можливі варіанти, варто звернути увагу на дослідження Клауса Шнайдера (K. Schneider), який пропонує власну класифікацію тем для small talk, а саме:

- а) безпосередня ситуація (immediate situation) – тематика визначається умовами відповідної комунікації (події, що стали причиною, присутні, місце проведення тощо);
- б) зовнішня ситуація (external situation) – характеризується обговоренням тем, які безпосередньо не пов'язані з умовами відповідної комунікації і мають більш загальний характер (важливі для суспільства події: новини, політика, спорт тощо);
- в) комунікативна ситуація (communication situation) – тематика рухається в напрямку більш особистих питань: хобі, родина, кар'єра тощо [7, р. 4].

Але, навіть за умов узагальнення, класифікація Клауса Шнайдера потребує суттєвих уточнень в аспекті прийнятності обговорення певних тем зважаючи на соціокультурні особливості. Так, у Німеччині культура світської бесіди дозволяє звернення до більш особистих для співрозмовників тем (місце проживання, хобі, звички). У свою чергу для Японії більш притаманні теми, пов'язані з безпосередньою ситуацією (місце, погода) та зовнішнім контекстом (наприклад, навчання чи університетські теми), а обговорення особистих питань є неприйнятним [7].

Ілюстрацією відмінностей в культурі small talk у Німеччині та Японії можна вважати результати дослідження щодо розподілу тем для обговорення. У якості відправної точки авторами дослідження було використано класифікацію тем Клауса Шнайдера і було отримано такі результати:

- а) Німеччина: 41% – зовнішня тематика, 41% – комунікативна тематика і лише 18% на безпосередню тематику;
- б) Японія: 52% – зовнішня тематика, 29% – безпосередня тематика і лише припадає 19% на комунікативну тематику [7, р. 7].

Висновки. Теорію і практику small talk досліджують представники широкого кола сфер науки, а саме: лінгвістики (як частину мовленнєвих актів), психолінгвістики (когнітивні

процеси, які відбуваються під час спілкування), соціолінгвістики (як засіб підкреслення соціальних ролей і культурних норм), соціальної антропології (як засіб формування соціальних контактів), соціології (як механізм соціальної взаємодії), психології (як засіб створення емоційного комфорту) тощо. Не викликає сумнівів, що застосування навичок ведення світської розмови в значній мірі сприятиме не лише досягненню переконання в окремому випадку, але й покращить рівень риторичної компетентності особистості загалом.

Підсумовуючи дослідження культури світської розмови варто звернути увагу на такі основні положення:

1. Функціонал “small talk” можна розглядати в декількох аспектах:

а) як один із форматів комунікації, в межах якого використовуються ритуальні за значенням висловлювання, мовні кліше, які використовуються за неписаними, але загальноприйнятими правилами і виникли в процесі суспільного розвитку;

б) як один з етапів комунікації, який передуює змістовній розмові і має на меті формування позитивного/нейтрального ставлення між співрозмовниками, оскільки уникнення негативного ставлення є необхідним задля конструктивності майбутньої комунікації;

в) як засіб забезпечення соціальної взаємодії між представниками різних класів, верств або каст за умов ієрархічної побудови суспільства, яка передбачає, що взаємодія між людьми підпорядковується правилам та нормам, які, у свою чергу, спрямовані на дотримання соціального статусу кожного з учасників комунікації.

2. У сучасності сутність світської бесіди, як одного з різновидів фатичної комунікації, пов'язують саме з етикетними процедурами, які визначаються етичними нормами та культурними особливостями певного суспільства і забезпечують налагодження та підтримку соціальних контактів. Тобто, можна прийти до висновку, що традиція small talk знаходиться на перетині трьох сфер життєдіяльності людини:

а) соціальної, оскільки має сприяти налагодженню контактів;

б) культурної, оскільки соціальна взаємодія в значній мірі визначається культурними особливостями відповідного суспільства;

в) комунікативної, оскільки виступає підготовчим етапом для подальшої ефективної комунікації.

3. Важливість соціокультурного впливу при формуванні традиції світської розмови та її регіональні особливості можна спостерігати завдяки проведенню компаративного аналізу культури small talk в британському, японському та німецькому суспільствах. У результаті можна прийти до висновку, що серед рис, що вирізняють німецьку культуру small talk, варто звернути увагу на прийнятність обговорення особистих для співрозмовників тем (місце проживання, хобі, звички) та прагнення швидше перейти до суті розмови [5].

У свою чергу, британську культуру small talk вирізняють такі риси як:

- надважливе значення погодної тематики;
- однією з базових цілей виступає бажання провести приємно час, поспілкуватися на комфортні теми нейтрального характеру та отримати естетичне задоволення від спілкування;
- змагальний характер: учасники світської бесіди можуть прагнути продемонструвати свою ерудицію, кмітливість тощо [8, с. 24].

Японській культурі світської бесіди притаманні:

- високий рівень ритуалізованості (чайна церемонія);
- неприйнятність тематики особистого характеру [7, р. 7].

4. Дослідження теорії та практики ведення small talk може покращити ефективність комунікативної діяльності людини, вдосконалити навичку риторичної компетентності та розширити межі риторики як науки, сферу інтересів якої не варто обмежувати виключно ораторським виступом, а корисно поширювати на інші формати комунікації відповідно до вимог сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Крикун В. Комунікативна компетентність і воля до влади: аспекти взаємодії. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*, 2019. № 1(29). С. 49–59.
2. Aristotle. *Rhetoric. The complete works of Aristotle: The revised Oxford translation*. Vol. 1. Ed. by J. Barnes. Princeton: Princeton University Press, 1984. P. 215–216.
3. Malinowski B. The problem of meaning in primitive languages. *The meaning of meaning: A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism*. Ed. by C. K. Ogden, I. A. Richards. New York: Harcourt, Brace and World, 1923. P. 296–336.
4. Oxford University Press. Small talk. *Oxford English dictionary* [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.oed.com/dictionary/small-talk_n?tab=factsheet&tl=true#22351456 (дата звернення: 03.12.2024).
5. Матюхіна Ю. В. SMALL TALK як різновид англійської фатичної метакомунікації: аспект діакронії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов»*, 2014. № 77(1102). С. 65–70.
6. Fox K. *Watching the English: The hidden rules of English behaviour*. London : Hodder & Stoughton, 2004. 424 p.
7. Endrass B., Nakano Y. I., Lipi A. A., Rehm M., André E. Culture-related topic selection in small talk conversations across Germany and Japan. *Proceedings of the 11th International Conference on Intelligent Virtual Agents (IVA 2011)*. Vol. 6895. Berlin, Heidelberg: Springer, 2011. P. 1–13.
8. Матюхіна Ю., Шпак О. Британський small talk як еколінгвістичне явище. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов»*, 2024. № 99. С. 22–28. DOI: <https://doi.org/10.26565/2786-5312-2024-99-03>.

REFERENCES

1. Krykun, V. (2019). Komunikatyvna kompetentnist' i volya do vlady: aspekty vzayemodiyi. *Visnyk Natsional'noho aviatsiynoho universytetu. Seriya: Filosofiya. Kul'turologiya*, (1(29)), 49–59.
2. Aristotle. (1984). *Rhetoric*. In J. Barnes (Ed.), *The complete works of Aristotle: The revised Oxford translation* (Vol. 1, pp. 215–216). Princeton: Princeton University Press.
3. Malinowski, B. (1923). The problem of meaning in primitive languages. In C. K. Ogden & I. A. Richards (Eds.), *The meaning of meaning: A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism* (pp. 296–336). New York : Harcourt, Brace and World.
4. Oxford University Press. (n.d.). Small talk. In *Oxford English dictionary* [Elektronnyy resurs]. Retrieved December 3, 2024, from https://www.oed.com/dictionary/small-talk_n?tab=factsheet&tl=true#22351456
5. Matiukhina, Yu. V. (2014). SMALL TALK yak ryznovyd anhliys'koyi fatychnoyi metakomunikatsiyi: aspekt diakhroniyi. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya "Romano-hermans'ka filolohiya. Metodyka vykladannya inozemnykh mov"*, (1102), 65–71.
6. Fox, K. (2004). *Watching the English: The hidden rules of English behaviour*. London: Hodder & Stoughton.
7. Endrass, B., Nakano, Y. I., Lipi, A. A., Rehm, M., & André, E. (2011). Culture-related topic selection in small talk conversations across Germany and Japan. In *Proceedings of the 11th International Conference on Intelligent Virtual Agents (IVA 2011)* (Vol. 6895, pp. 1–13). Berlin, Heidelberg: Springer.
8. Matiukhina, Yu., & Shpak, O. (2024). Brytans'ky small talk yak ekolinhvistychne yavyshe. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: "Inozemna filolohiya. Metodyka vykladannya inozemnykh mov"*, (99), 22–28. <https://doi.org/10.26565/2786-5312-2024-99-03>

Krykun Vitalii Yuriiovych

Candidates of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Logic
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2531-0414

Baulina Tamila Elkhanivna

Candidates of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Logic
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8358-5582

«SMALL TALK» AS A CATEGORY OF RHETORIC

Introduction. *The article examines the rhetorical aspects, essence and features of the emergence of small talk as a phenomenon of communicative space. It is revealed that the tradition of world conversation is an element of social life and plays an important role in communicative culture. The development of the tradition of small talk undoubtedly has a centuries-old history and is determined by the socio-cultural characteristics of a particular society. The main function of world conversation is associated with ensuring the establishment of social contacts.*

Methods. *The theoretical and methodological principles of the study are based on the principles of scientific objectivity, impartiality and systematicity. During the research, general scientific, philosophical, and special methods of studying social and political phenomena were used, including general methods of analysis, synthesis, and comparative methods.*

Results. *Using examples of small talk in British, German and Japanese cultures, it is shown that the tradition of world conversation is enhanced by the socio-cultural characteristics of the corresponding society and has its own unique features. It is substantiated that small talk has a fairly wide functionality in the field of human communicative practice, namely: a) it acts in a communication format that is characterized by a high level of ritualization; b) it is a preparatory stage for the formation of a favorable atmosphere before a real, meaningful conversation; c) it is used as a means of social interaction, especially under conditions of communicative restrictions in hierarchically structured societies. It is found that the tradition of small talk is at the intersection of the social, cultural and communicative spheres of human life.*

Conclusions. *It is revealed that world conversation is an element of human communicative practice and the effectiveness of its implementation can significantly affect not only the result of individual communicative acts, but also human life in its social aspect. Studying the theory and practice of small talk can increase the effectiveness of a person's communicative activity, improve the skill of rhetorical competence, and expand the boundaries of rhetoric as a science.*

Key words: *small talk, social conversation, communication, social contacts, rhetoric, persuasion.*

УДК 159.9:14:004.81

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.13>**Мельник Юрій Миколайович**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і права
Одеського національного технологічного університету
вул. Канатна, 112, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-7020-842X

Тодорова Світлана Миколаївна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і права
Одеського національного технологічного університету
вул. Канатна, 112, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-8606-3018

Шевченко Ганна Анатоліївна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і права
Одеського національного технологічного університету
вул. Канатна, 112, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-3613-7303

ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Актуальність теми. Актуальність проблеми ідентичності особистості в цифровому просторі обумовлена глибокими змінами в розумінні людиною себе та свого місця в світі. В умовах віртуальної реальності, де межі між реальною і цифровою ідентичністю розмиті, людина стикається з новими викликами, котрі ставлять під питання традиційні концепції автентичності, самоті та свободи. Дані проблеми актуальні в світлі сучасного соціального та культурно-філософського контексту, де цифрове середовище все більше визначає людські відносини, уявлення про себе й про систему цінностей.

Мета статті – розглянути філософські аспекти проблем ідентичності особистості в цифровому просторі та проаналізувати можливі шляхи вирішення та їхнього осмислення.

Методи дослідження – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу), а також аксіологічний метод.

Результати дослідження. Питання ідентичності особистості в цифровому просторі представляють собою складний і багатошаровий феномен, котрий торкається таких аспектів, як множинність цифрових образів, залежність від зовнішнього схвалення, визначення меж між публічним і особистим, а також вплив цифрових слідів на самовизначення. Визначено, що вирішення цих проблем пов'язано із здобуттям автентичності, самоусвідомлення та внутрішньої свободи. Зазначено, що підходи філософії екзистенціалізму, стоїцизму, східних практик і постмодернізму допомагають людині зберегти цілісність в умовах віртуального середовища. Зроблено висновок, що проблема ідентичності сучасної людини в цифровому просторі представляє собою складний феномен, в котрому перетинаються питання самовизначення, визнання, соціальної адаптації та приватності. Подолання цих проблем вимагає від людини глибокого осмислення своїх життєвих цінностей, критичного відношення до соціальних стандартів і внутрішнього прийняття себе як мінливої сутності. Цей процес вимагає багато часу та зусиль, великої внутрішньої роботи над собою.

Ключові слова: ідентичність особистості, віртуальний простір, цифрові сліди, псевдонімність, автентичність особистості.

Вступ. Актуальність проблеми ідентичності особистості в цифровому просторі обумовлена глибокими змінами в розумінні людиною себе та свого місця в світі. В умовах віртуальної реальності, де межі між реальною і цифровою ідентичністю розмиті, людина стикається з новими викликами, котрі ставлять під питання традиційні концепції автентичності, самості та свободи. Дані проблеми актуальні в світлі сучасного соціального та культурно-філософського контексту, де цифрове середовище все більше визначає людські відносини, уявлення про себе й про систему цінностей.

Мета статті – розглянути філософські аспекти проблем ідентичності особистості в цифровому просторі та проаналізувати можливі шляхи вирішення та їхнього осмислення.

Аналіз останніх наукових досліджень. В контексті даного дослідження ми опираємось на концепцію конструювання ідентичності в цифровому просторі Дж. Сулера [10], теорію інформаційного суспільства М. Кастельса [9], а також теорію соціального впливу В. Таненко [7]. При аналізі шляхів подолання проблем ідентичності особистості в цифровому просторі ми орієнтуємось на погляди Сократа, роботи Платона, Жан-Поля Сартра, Мартіна Хайдеггера та інших філософів, а також на досвід східних філософських і духовних практик.

Важливими для окреслення поняття «ідентичності» є праці Л. Нагорної та О. Смоліної. На думку Л. Нагорної, ідентичність розуміється як «результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі, створення «образу – Я» та «образу – Ми», тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за певними ознаками [4]. Науковець О. Смоліна розглядає ідентичність «як внутрішню тотожність суб'єкта в процесі сприйняття навколишнього світу, його відчуття часу й простору, відчуття й усвідомлення себе як унікальної автономної індивідуальності, а також тотожність особистих і соціально прийнятих світоглядних настанов» [6].

Результати дослідження. Ідентичність людини не дається їй зразу ж при народженні. Вона формується в процесі соціалізації особистості та інкультурації. В ідентичності втілюється, з одного боку, відчуття власної унікальності, а з іншого – відчуття себе як частини суспільного, почуття єдності з ним. Як стверджує М. Шульга в своїй роботі «Ідентичність», «соціальна ідентичність визначається як ототожнення людиною себе з певною соціальною групою, з її соціальними цінностями, очікуваннями, вимогами тощо. Вона вказує на типові для соціальної категорії норми, ролі, статуси» [8].

Ідентичність сучасної людини в епоху цифровізації та діджиталізації характеризується динамічністю та нестабільністю. А з розвитком соціальних мереж, віртуальної реальності та цифрових просторів взагалі постає актуальне питання про збереження ідентичності власного «Я». «Вплив різних подій (далеких і близьких), нескінченний потік інформації, можливості необмеженого вибору, постійна трансформація навколишньої реальності помітно впливає як на людину, так і на суспільство в цілому. У цьому ракурсі процес створення образу ніколи не закінчується, породжуючи постійні сумніви та пошуки власного «Я» [3, 304].

Як бачимо, проблема ідентичності особистості в цифровому просторі стосується пошуку, усвідомлення та утвердження людиною своєї самості та унікальності в умовах онлайн-світу. З розвитком соціальних мереж, віртуальних світів і множинності цифрових платформ сучасна людина стикається з необхідністю створювати та підтримувати свої багаточисленні віртуальні образи, що породжує ряд складнощів та внутрішніх протиріч.

Розглянемо основні аспекти даної проблеми:

1. Множинність цифрових образів і втрата цілісності. У цифровому просторі людина може примірювати на себе різні ролі, формувати різні образи, котрі відповідають тій чи іншій платформі: професійні профілі в LinkedIn, соціальні сторінки в Instagram або Facebook, анонімні коментарі на форумах тощо. Це призводить до фрагментації ідентичності, коли людина відчуває себе по-різному в залежності від цифрового середовища. Множинні образи можуть утворювати плутанину й втрачати цілісне уявлення про те, ким людина є насправді.

2. Створення «ідеального Я» та розрив з реальністю. Віртуальний простір, де можна створювати ретельно відредаговані фото, контролювати інформацію про себе й демонструвати лише певні моменти життя, сприяє появі ідеалізованої версії себе. Багато людей починають

підлаштовувати своє життя під стандарти, котрі вони самі створюють в інтернеті, що викликає внутрішні протиріччя й розрив між реальним «Я» та «Я» цифровим. Як зазначає дослідниця В. Волинець, таке «формування ідентичності у віртуальному середовищі, що контрастує з реальною ідентичністю особистості, може пояснюватися відсутністю у людини можливостей втілення в реальному житті всіх граней власного «Я» [2, 34].

3. Соціальний тиск і пошук схвалення. Сучасні алгоритми соціальних платформ підштовхують користувачів до створення контенту, котрий буде привертати увагу, збирати вподобайки та коментарі. Це часто призводить до того, що люди починають залежати від зовнішнього схвалення, втрачаючи здібність сприймати та цінувати себе поза думкою інших. Такий тиск порушує почуття власної ідентичності, а безперервне прагнення до визнання та популярності викликає тривожність і відчуття внутрішньої порожнечі.

4. Складнощі особистісних меж і приватності. У цифровому просторі люди часто діляться особистими моментами свого життя. В той же час виникає парадокс: чим більше ми ділимося, тим більше ми відкриваємось, але тим менше ми відчуваємо контроль над власною ідентичністю. Публічність і приватність стають розмитими межами, й людина може відчувати себе вразливою перед великою кількістю людей, котрі отримують доступ до особистої інформації.

5. Вплив цифрових слідів на самовизначення та репутацію. Будь-які дії в інтернеті залишають цифрові сліди – вподобайки, коментарі, історії. З часом вони стають частиною «історії» людини в мережі, навіть якщо самі користувачі давно змінились. Це створює тиск на самовизначення: колишні вчинки, цифрові сліди та спогади можуть входити в конфлікт з новим сприйняттям себе, створюючи складність у здобутті справжньої ідентичності. Особливо проблемним є «серфінгування просторами інтернету, що призводить до появи ключових цифрових атрибутів активності користувача, які залишаються поза увагою або не сприймаються серйозно – це утворення активного та пасивного цифрового сліду, цифрової тіні, які розростаються та поступово проявляють свій вплив на життєдіяльність людини, оприявнюючи відчуття явної чи прихованої залежності, та, як наслідок, формуючи цифрового двійника» [1, 68].

6. Проблема псевдонімної та справжньої самості. Інтернет дозволяє людям виступати анонімно або під псевдонімами. Це може бути корисним для самовираження, однак часто призводить до розділення між реальною людиною та її образом у мережі. Псевдонімність дає свободу, але й утрудняє усвідомлення справжнього «Я», заважаючи людині прийняти й зрозуміти свою справжню особистість.

Таким чином, проблема ідентичності сучасної людини в цифровому просторі представляє собою складний феномен, в котрому перетинаються питання самовизначення, визнання, соціальної адаптації та приватності. В умовах, коли люди стикаються з постійним тиском з боку цифрового середовища та його стандартів, підтримка та усвідомлення власної цілісності й унікальності стає однією з головних задач.

З філософської точки зору вищевказані проблеми можна розглядати через призму самоусвідомлення, свободи, автентичності та духовного зростання. Саме філософський підхід до цих проблем допоможе зрозуміти, як зберегти автентичність, укріпити внутрішню цілісність, не втратити зв'язок із собою в умовах цифрової багатошаровості. Отже, по-перше, постійне усвідомлення та рефлексія. У філософії важливе місце посідає практика самопізнання. Ще Платон і Сократ підкреслювали цінність рефлексії, усвідомлення своїх бажань, мотивів й природи [5]. В умовах цифрової роздрібненості необхідно час від часу задавати собі питання: хто я є поза цими ролями, котрі я граю в мережі? Як я змінююсь під впливом цифрового світу, і що залишається постійним? Регулярний самоаналіз і прагнення до внутрішньої ясності допоможуть залишатися вірним своєму внутрішньому «Я», не дивлячись на множинність цифрових масок.

По-друге, культивування автентичності. Філософи-екзистенціалісти, такі як Жан-Поль Сартр і Мартін Хайдеггер, акцентували увагу на необхідності «справжнього» життя, коли береш на себе відповідальність за свої дії, знаходячи при цьому істинний сенс життя поза будь-якими шаблонами. Автентичність у цифровому світі може бути досягнута, якщо людина усвідомлює, що її цінність не залежить від схвалення інших, від кількості вподобайок та інше.

Практика чесності перед собою та відмова від ідеалізації образу допоможе побудувати більш гармонійну та цілісну цифрову ідентичність.

По-третє, звільнення від залежності від зовнішньої оцінки. Філософи-стоїки, такі як Сенека та Марк Аврелій, учать, що для здобуття спокою та незворушності важливо зосередитись на тому, що знаходиться в нашому розпорядженні, а не на зовнішніх оцінках. В умовах цифрового світу це може означати відмову від постійного прагнення до визнання. Важливо зрозуміти, що внутрішнє почуття гідності та самоцінності не залежить від оцінок інших. Людина може прагнути до розвитку своїх унікальних якостей і талантів, незалежно від її цифрової популярності.

По-четверте, встановлення меж між публічним і особистим. Сучасна філософія особистої свободи та автономії підкреслює право людини встановлювати межі між публічним і приватним життям. Для збереження цілісності особистості в цифровому просторі можна усвідомлено визначати, яка інформація буде публічною, а яка залишиться особистою. Цей підхід допомагає зберегти відчуття контролю над своїм життям й уникнути ефекту «розщеплення» ідентичності, коли публічні очікування та внутрішні бажання входять у конфлікт.

По-п'яте, прийняття мінливості та трансформації ідентичності. Буддистська філософія, а також погляди Германа Гессе та Фрідріха Ніцше, підкреслюють, що самоідентичність – це не статична сутність, а процес змін. Людина постійно розвивається, її ідентичність також може змінюватись. Прийняття цього факту дозволяє легше відпускати старі образи, котрі більше не актуальні, й дозволяє створювати нові, більш автентичні уявлення про себе, не фіксуючись на минулих цифрових слідах.

По-шосте, критичне відношення до соціальних стандартів. Постмодерністська філософія, особливо в роботах Жана Бодрійяра, закликає критично відноситись до масових образів і симулякрів, підкреслюючи, що вони лише відображають культурні конструкції, котрі можуть не мати ніякого відношення до істинної суті. Важливо усвідомлювати, що стандарти та образи, що транслуються в мережі, часто штучні та не завжди слугують критерієм цінності особистості. Людина може задаватись питанням, чи відповідає те, що вона транслює в мережі, її реальним цінностям і переконанням.

Й останнє, розвиток внутрішнього «погляду на себе» та дистанціювання від зовнішнього образу. Філософія східних практик, наприклад таких, як дзен-буддизм, акцентує увагу на важливості внутрішнього спостерігача, котрий здібний усвідомлювати свої думки, дії та образи відсторонено. Цей внутрішній спостерігач може допомогти людині створити зорову дистанцію між собою та своїм віртуальним образом, дозволяючи дивитись на себе в мережі, як на щось тимчасове й несуттєве в порівнянні із своїм глибинним «Я».

Висновки. З філософської точки зору, подолання проблем ідентичності в цифровому просторі – це шлях до глибокого самопізнання, прийняття власної мінливості й свободи, формування внутрішньої стійкості та автентичності. Цей процес вимагає багато часу та зусиль, великої внутрішньої роботи та вміння бачити за цифровими образами ту реальність, котра лежить за межами віртуального.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Водозазька С. А. Етичність використання цифрового сліду як інструменту «культури скасування». International scientific and practical conference “The European development trends in journalism, PR, media and communication”. Republic of Poland. Wloclawek : Izdevnieciba “Baltija Publishing”. 2020. С. 68–71.
2. Волинець В. О. Ідентичність особистості та специфіка її самопрезентації у віртуальному комунікативному просторі. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. 2021. № 2. С. 31–36.
3. Лісовенко А. Ф. Проблема формування особистісної та соціальної ідентичності в епоху цифрової реальності // «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» : мат. Міжн. н.-пр. конф. Одеса : Гельветика, 2022. Т. 1. С. 303–306.

4. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. НАНУ. Ін-тут політичних і етнонац. досліджень. Київ, 2002, 64 с.
5. Платон. Діалоги. К, 1999. 395 с.
6. Смоліна О. О., Ополонін А. М. Культурна ідентичність як динамічне утворення (на прикладі культурної самоідентифікації населення східних областей України). Культура України. Випуск 62, 2018. 123 с.
7. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія. К. : Міленіум, 2008. 216 с
8. Шульга М. Ідентичність [Електронний ресурс] / Микола Шульга // Етнічний довідник: поняття та терміни. Режим доступу: <http://etno.uaweb.org/glossary/i.htm>
9. Castells, M. (2010). *The Power of Identity*. Malden MA : Blackwell.
10. Suler, J. (2004). *CyberPsychology and Behavior*, 7, 321–326.

REFERENCES

1. Vodolaz'ka S. A. (2020) *Etychnist' vykorystannya tsyfrovogo slidu yak instrument "kultury skasuvannya"*. International scientific and practical conference "The European development trends in journalism, PR, media and communication". Republic of Poland. Wloclawek : Izdevnieciba "Baltija Publishing". S. 68–71 [in Ukrainian].
2. Volynets' V. O. (2021) *Identychnist' osobystosti ta spetsyfika yiyi samoprezentatsiyi u virtual'nomu komunikatyvnomu prostopi*. Visnyk Natsional'noyi akademiyi kerivnykh kadrov kul'tury i mystetstv: nauk. zhurnal, № 2. S. 31–36 [in Ukrainian].
3. Lisovenko A. F. (2022) *Problema formuvannya osobystisnoyi ta sotsial'noyi identychnosti v epokhu tsyfrovoyi real'nosti* // "Yevropeys'kyi vybir Ukrayiny, rozvytok nauky ta national'na bezpeka v realiyach masshtabnoyi viys'kovoyi ahresiyi ta hlobal'nykh vyklykiv XXI stolittya" : Mat. mizhn. n.-pr. konf. Odesa: Hel'vetyka, T. 1. S. 303–306 [in Ukrainian].
4. Nahorna L. (2002) *Natsional'na identychnist' v Ukrayini*. NANU. In-tut politychnykh i etnonats. doslidzhen'. Kyiv. 64 s. [in Ukrainian].
5. Platon (1999) *Dialohy*. K. 395 s. [in Ukrainian].
6. Smolina O. O., Opolonin A. M. (2018) *Kul'turna identychnist' yak dynamichne utvorennia (na prykladi kulturnoyi samoidentyfikatsiyi naseleennia skhidnykh oblastey Ukrayiny)*. Kul'tura Ukrayiny. Vypusk 62. [in Ukrainian].
7. Tatenko V. O. (2008) *Sotsial'na psykholohiya vplyvu: Monohrafiya*. K. : Milenium. 216 s. [in Ukrainian].
8. Shul'ha M. *Identychnist'*. Etnichnyy dovidnyk: ponyattya ta terminy. URL: <http://etno.uaweb.org/glossary/i.htm>
9. Castells, M. (2010). *The Power of Identity*. Malden MA: Blackwell.
10. Suler, J. (2004). *Cyber Psychology and Behavior*, 7, 321–326.

Melnik Yurii Mykolaiovych

Ph.D,

Associate Professor at the Department to Philosophy and Law
Odesa National University of Technology
112, Kanatna str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7020-842X

Todorova Svitlana Mykolaivna

Ph.D,

Associate Professor at the Department to Philosophy and Law
Odesa National University of Technology
112, Kanatna str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8606-3018

Shevchenko Hanna Anatoliivna

Ph.D,

Associate Professor at the Department to Philosophy and Law
Odesa National University of Technology
112, Kanatna str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3613-7303

PERSONAL IDENTITY IN THE DIGITAL SPACE: A PHILOSOPHICAL ASPECT

Actuality of theme. The urgency of the problem of personal identity in the digital space is due to profound changes in a person's understanding himself and his place in the world. In the conditions of virtual reality, where the boundaries between real and digital identity are blurred, a person faces new challenges that call into question the traditional concepts of authenticity, identity and freedom. These problems are relevant in the light of the modern social and cultural-philosophical context, where the digital environment increasingly determines human relationships, self-concept and value system. **The purpose of the article** – consider the philosophical aspects of personal identity problems in the digital space and analyze possible ways of solving and understanding them. **Research methods** – general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analogy, analysis, synthesis) and axiological method were used. **Research results.** The issue of personal identity in the digital space is a complex and multi-layered phenomenon, which touches on such aspects as the multiplicity of digital images, the dependence on external approval, the definition of the boundaries between public and private, as well as the influence of digital traces on self-definition. It was determined that the solution to these problems is connected with the acquisition of authenticity, self-awareness and inner freedom. It is noted that the approaches of the philosophy of existentialism, stoicism, Eastern practices and postmodernism help a person to maintain integrity in the conditions of a virtual environment. It was concluded that the problem of the identity of a modern person in the digital space is a complex phenomenon in which the issues of self-determination, recognition, social adaptation and privacy intersect. Overcoming these problems requires a person to deeply understand his life values, a critical attitude to social standards and internal acceptance of himself as a changing entity. This process requires a lot of time and effort, a lot of internal work on oneself.

Key words: identity of the individual, virtual space, digital traces, pseudonymity, authenticity of the individual.

УДК 101.1+159.923.33+130.2+336+331.102+312
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.14>

Музиченко Ганна В'ячеславівна
доктор політичних наук, професор,
проректор з наукової роботи
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-7890-9615

Борінштейн Євген Руславович
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, соціології та
менеджменту соціокультурної діяльності
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0323-4457

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГРОШЕЙ: КОНТЕКСТУАЛЬНЕ ПОЛЕ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Актуальність дослідження. Гроші відіграють важливу роль у житті сучасної людини. Вони служать засобом придбання благ, досягнення поставлених цілей, гарантом самодостатності і незалежності особистості. За допомогою грошей людина організовує навколишній простір, а його фінансове становище у багато в чому визначає його соціальний статус, престиж і спосіб життя. Монетарна складова входить у зміст таких об'єктивних і порівнянних параметрів соціального буття, як рівень і якість життя. Очевидно, що в сучасному суспільстві життя людини без грошей є, по своїй суті, неможливим. Разом із тим, актуалізація проблематики, пов'язаної з грошовими відносинами, не може ігнорувати їх трансформацію в сучасних умовах, що вплинуло на зміну міжособистісних відносин, соціальну комунікацію.

У сучасному суспільстві гроші і грошові відносини постійно трансформуються. Змінюються їх речові властивості, готівкові гроші витісняються електронними, здійснюються спроби створення нових регіональних валют, розробляються проекти реформування грошової системи з метою спрощення буття людини та суспільства. Гроші перестали бути відчутними і повністю занурилися в віртуальний простір, що надає людству нові можливості, але й створює нові виклики. Розуміння сутнісних проблем, що виникають перед сучасним суспільством, не буде об'єктивним без урахування впливу менеджменту соціокультурної діяльності як універсальної системи управління соціокультурними процесами.

Мета дослідження – просування концептуальних основ розуміння грошей як одного з соціокультурних інститутів сучасного суспільства. **Об'єктом дослідження** є процес створення стратегії розуміння трансформації грошової системи в сучасному суспільстві. **Предмет дослідження** – теоретико-методологічні основи і усвідомлення емпіричного досвіду трансформації ролі грошей в сучасному суспільстві з урахуванням розвитку менеджменту соціокультурної діяльності.

Теоретико-методологічними основами дослідження стали діалектичний метод, метод структурно-функціонального аналізу, методи індукції і дедукції. У роботі були використані: системний та інституційний підходи, соціокультурний підхід.

Результати дослідження. Розкриті соціоекономічні та соціокультурні фактори регуляції грошових відносин в контексті менеджменту соціокультурної діяльності ведуть до суттєвої трансформації цих відносин в сучасному, суспільстві, яка на мікрорівні проявляється в наступному: залучення населення в діяльність міжнародних фінансових інститутів; ско-

рочення дистанції між учасниками угод; збільшення значущості довіри до грошей; затвердження договірного характеру грошових відносин; руйнування звичних грошових практик; розширення комерціалізації речей і послуг, що перетворює грошові відносини в центральний компонент соціальних відносин. При цьому спостерігаються протилежні тенденції розвитку грошових відносин: підвищення / зниження довіри до грошей; посилення посередництва / відмова від посередників у грошових відносинах; безпека/вразливість, прозорість/скритність грошових операцій. Найважливіша об'єднуюча тенденція-розвитку суспільства на основі цінностей моралі, повага до кожного конкретного «Я» в глобальній системі буття.

Ключові слова: гроші, трансформація грошей, цінності, соціокультурне, менеджмент соціокультурної діяльності, суспільство, соціальні стратегії, монетарна політика, монетарна поведінка, капітал, людина, мораль, соціальна комунікація.

Вступ. Як об'єкт пізнання гроші протягом тривалого періоду часу вивчалися в межах економічних дисциплін, де вони розглядалися як засіб обміну, що сприяє полегшенню торгівлі. Однак з часом стало очевидним, що цього недостатньо і що їх потрібно вивчати в контексті монетарної економіки та суспільства загалом. Також з'ясувалося, що гроші залишаються недостатньо дослідженою філософською категорією. Сучасне вивчення цього феномену в межах управління грошима і фінансовими потоками передбачає аналіз місця і ролі грошей в регулюванні відносин між індивідами і групами в різних сферах суспільного життя, вивчення численних аспектів управління грошима, що передбачено предметним полем менеджменту соціокультурної діяльності. Такий розгляд дозволяє виявити форми і закономірності функціонування грошей в їх залежності від різних процесів соціальної взаємодії їх місця в системі цінностей і ціннісних орієнтацій.

Вивчення грошових відносин як системоутворюючих в контексті філософського світосприйняття та їх ролі в менеджменті соціокультурної діяльності передбачає, що гроші в смисловитій системі координат виконують не тільки економічні, а й соціокультурні функції. Стосовно до українського суспільства це стало особливо очевидним протягом останніх 30 років, коли його громадяни зіткнулися з низкою економічних, фінансових і соціальних криз, російською агресією, що призвело до змін їх установок і цінностей. У той же час, в результаті соціокультурної трансформації і віртуалізації роль грошей значно змінилася і стала залежати від успішної стратегії менеджменту соціокультурної діяльності, що ми і розглядаємо.

Метою цієї роботи є просування концептуальних основ розуміння грошей як одного з соціокультурних інститутів сучасного суспільства. Подібна мета передбачає вирішення ряду завдань:

- 1) виявлення особливостей генезису та історичного розвитку грошового обігу;
- 2) дослідити роль грошей як об'єкта пізнання буття;
- 3) охарактеризувати процеси трансформації грошей у свідомості людини і суспільства, процесах масової комунікації;
- 4) з'ясувати роль менеджменту соціокультурної діяльності в розвитку монетарної поведінки і в уточненні розуміння функцій грошей в сучасному суспільстві.

Об'єктом дослідження є процес створення стратегії розуміння трансформації грошової системи в сучасному суспільстві.

В якості **предмета дослідження** ми виділяємо теоретико-методологічні основи і усвідомлення емпіричного досвіду трансформації ролі грошей в сучасному суспільстві з урахуванням розвитку менеджменту соціокультурної діяльності.

Теоретико-методологічні основою дослідження стали діалектичний метод в його сучасному розумінні, метод структурно-функціонального аналізу в розгляді досліджуваного предмета, а також загальноприйняті методи індукції і дедукції, що допомагають виявити зміст трансформацій грошей в сучасному суспільстві. У роботі були використані: системний та інституційний підходи, спрямовані на виявлення логістично-концептуальної сутності трансформації грошей у бутті сучасної людини та свідомості суспільства. Соціокультурний підхід надав можливість гносеологічного розуміння специфіки перетворення в різних соціокультурних

сферах з урахуванням впливу менеджменту соціокультурної діяльності як тригера осмислення трансформації грошей.

Наукові аспекти аналізу, динаміки і трансформації грошової системи досліджені в працях зарубіжних вчених: Ж. Бодена, Л. Вальраса, Г. Кнаппа, Д. Локка, К. Маркса, Дж. М. Кейнса, В. Мітчелла, В. Мослера, А. Сміта, Г. Скаруффі, П. Самуельсона, Л. Гарріса, І. Фішера, М. Фрідмана, Д. Юма та інших.

Сучасне розуміння трансформації грошей у суспільній свідомості та вплив на дане розуміння менеджменту соціокультурної діяльності викладено в працях сучасних українських вчених В.В. Базилевича, В.В. Ільїна, Н.В. Кочубей, А.А. Мазаракі, З.Е. Скринник та інших.

Результати дослідження. В сучасному суспільстві досі недостатньо вивчена роль грошей в контексті соціальної взаємодії, їх системоутворююче значення по відношенню до соціальних систем, вплив монетарної культури на суспільні відносини, специфіка успішного управління грошовими системами в умовах постійної соціокультурної трансформації, що і приводить нас до необхідності аналізу ролі грошей в менеджменті соціокультурної діяльності. Можемо зробити важливі вихідні припущення, що склали основу для вивчення цих особливостей:

- гроші виконують цілу низку соціальних і культурних функцій, не зводяться тільки до тих, які приписують їм економісти;
- монетарні відносини, монетарні установки відіграють системоутворюючу роль в процесах економічної соціалізації, а також в системі актуальних ціннісних уявлень і поведінці, в життєвому самовизначенні;
- процеси функціонування грошей вивчаються в контексті соціальних взаємодій;
- гроші чинять різний вплив і виконують неоднакові функції в межах різних сфер соціокультурного простору;
- успішне управління грошима безпосередньо залежить від логічно побудованої системи менеджменту соціокультурної діяльності.

Із сукупності цих припущень випливає, що гроші в своїй глобальній складовій розглядаються як продукт соціальних взаємодій і комунікацій, вони вбудовані в контекст суспільних відносин, що виходять за межі тільки економічних.

Виникнення поняття і пояснення природи грошей як частини товарно-грошових відносин відбувалося ще в межах політекономії XIX століття. У першу чергу, це поняття визначалося через економічні функції – засіб обміну, міра і накопичення вартості, еталонна міра розрахунку, до якої прирівнюється вартість товарів, що дозволяло здійснювати обмін ними.

Завдяки ліквідності гроші дозволяють зберігати і примножувати накопичену вартість. Вони розглядаються в якості своєрідної форми товару, що виражає вартість інших товарів. Дослідження грошей як складової частини товарно-грошових відносин в контексті історичного розвитку дозволило К. Марксу до перерахованих вище трьох функцій (засіб обміну, міра вартості, накопичення вартості) додати ще дві – гроші як засіб платежу і світові гроші [1]. У загальному вигляді він визначив їх в якості «загальної, усталеної як щось самостійне, вартості всіх речей. Саме тому вони позбавили весь світ – як людський світ, так і природу – їх власної вартості» [1, с. 128]. Саме в грошах як в найбільш абстрактній формі, відбувається відчуження праці, речей і людей, гроші стають вираженням потреби і самоціллю для людей – гроші розуміються як загальний еквівалент товарів.

К. Маркс частково проаналізував соціальні функції грошей, розглянувши грошові відносини як соціальне явище, як особливий вид суспільних відносин, які можуть перетворюватися в матеріальні відносини між речами за допомогою так званого «грошового фетишизму», що надає їм форму відчуження. У своїх роботах К. Маркс описує гроші як те, що вторгається в усі аспекти соціального життя і приводить все до єдиної міри, зводячи якість до кількості.

Г. Зіммель аналізував те, як гроші, що є невід'ємною частиною економічного життя, стають універсальним посередником у сучасній культурі, особливою культурною формою. Гроші – формальний, тобто максимально узагальнений посередник будь-яких ціннісних відносин в суспільстві, спосіб вимірювання цінностей – «цільове значення укладено не в ньому

самому, але в його перекладі в інші цінності» [2, с. 54]. Залишаючись абсолютною формою економічних відносин, гроші, проте, є соціальною і культурною цінністю. «Філософія грошей» Г. Зіммеля – це робота не стільки про самі гроші, скільки про те, як гроші виражають сутність сучасного життя. Тому функціональний аналіз сутності грошей займає центральне місце в його роботі.

Г. Зіммель вважав головною тенденцією сучасного життя зведення якісних характеристик до кількісних, що досягає свого найвищого і абсолютно ідеального втілення в грошах: якість грошей виражається в їх кількості, вони можуть замінити будь-яку цінність. Іншими словами, в сучасному суспільстві вони втілюють ідеальний засіб обміну як таке, оскільки дозволяють конвертувати в арифметично розрахункову систему будь-які відмінності між товарами. На гроші не накладаються суб'єктивні обмеження; вони індиферентні до причин поведінки або відносин людини, до його інтересів і прагнень; ліквідність і подільність їх нескінченні. Гроші внутрішньо однорідні, що дозволяє проводити обмін однієї одиниці на іншу. У межах раціонального безособового ринку це нейтральний посередник, який виражає господарські відносини між об'єктами в абстрактних кількісних величинах, не вступаючи в самі ці відносини. Тому, з точки зору Г. Зіммеля, сутність грошей полягає саме в їх універсальності.

Відмінність ідей Г. Зіммеля від К. Маркса полягає в тому, що гроші для Георга Зіммеля є не тільки силою, яка знеособлює, а й тією, яка звільняє: гроші надають індивідам вільний вибір в процесі господарської діяльності та обміну. Гроші – не тільки чиста форма ціннісного обміну, а й форма соціальності, виникнення якої можливо, тільки якщо суспільство досить функціонально і структурно диференційовано. Тип грошової системи дає можливість судити про ступінь автономності окремо взятих соціальних і культурних інститутів, їх функціях і взаємозв'язку, а відповідно, є опосередкованим показником ступеня свободи індивіда від інститутів церкви, громади і держави. Розірвавши особисті зв'язки, характерні для традиційного суспільного укладу, гроші забезпечили кожному індивіду свободу у виборі умов господарського обміну. За допомогою грошей людина набуває незалежності від речей – вона може все придбати або продати; від особистостей – вона може вибрати постачальника або найманого робітника; від власності – володіння грошима ніяк не впливає на її буття. Гроші, за Г. Зіммелем, грають роль найбільшого засобу досягнення не тільки свободи, а й загальної рівності – в користуванні грошима ми всі рівні, будь-яка людина може грошима володіти, а також витратити їх на свій розсуд. Однак, надаючи ці переваги, грошовий світ повільно, але вірно починає переважати над особистими цінностями людини, який стає об'єктом купівлі-продажу.

Цікава точка зору ще одного класика – Макса Вебера [3]. З одного боку, його міркування про монетаризацію – збільшення частки товарів і послуг, що купуються і продаються, експансії ринку, що проникав у всі соціальні простори – доповнювалися визначенням грошей як найбільш абстрактного і безособового елемента людського життя. Розглядаючи проблему з історичної точки зору, М. Вебер стверджує, що найдавнішою функцією грошей було їх використання в якості наданого владою платіжного засобу. Він підкреслює цю властивість тому, що в системі економічного життя можливі відносини або послуги між окремими одиницями, які не мають на увазі обмін, але для яких все ж виявляються необхідними такі види виплат, як данина, подарунки вождю, придане подружжя, і так далі, котрі визнаються прийнятими в такому суспільстві платіжними засобами.

У той же час, М. Вебер наполягає, що роль грошей не обмежується формальною універсальною мірою вартості, з чого випливає, що для більш повного розуміння цього явища, виявляється відносно неможливим розглядання грошей виключно в економічному контексті. М. Вебер показує різницю між ситуаціями, коли гроші є мірою обміну, і де вони використовуються як спосіб встановлення та підтримки соціального престижу. Гроші, за словами М. Вебера, – «це такий засіб сплати, який разом з тим є і засобом обміну в певному колі людей» [3, с. 264]. І далі М. Вебер прагне довести тезу: релігія має вирішальний вплив,

незалежний від економічних інтересів, на раціоналізацію господарського та соціального життя. Таким чином, якщо Г. Зіммель вважає, що сучасна культура, в тому числі і сформована система цінностей, може змінюватися під впливом грошей, то М. Вебер переконує: саме цінності суспільства визначають сформовані в ньому ставлення до грошей.

Пізніше тема грошей зустрічається в роботах Т. Парсонса [4, 5]. Називаючи гроші узагальненим символічним посередником соціального взаємообміну (поряд з політичною владою, впливом і ціннісними зобов'язаннями), він обмежує символізм самих грошей тільки сферою економіки. У його уявленні гроші – це узагальнений механізм, який контролює розміщення ресурсів, це одночасно і міра обчислення вартості, а також – засіб обміну. Як міра вартості гроші можуть бути еквівалентом всіх товарів і послуг, що дає можливість раціонально використовувати ресурси. Як посередник в процесі обміну, гроші можна розглядати як засіб обміну, або в якості винагороди. У першому випадку вони надають можливість розпоряджатися ще більш конкретними засобами, у другому – вони стають мірою цінності виконаного і, одночасно, засобом передачі цінності.

«Через процес кредитування та інвестування гроші можуть бути одним з першорядних інструментів підвищення рівня виробництва, так само як і вдосконалення обміну в системі поділу праці» [4, с.116]. Фундаментальна властивість грошей – «їх здатність через механізм кредиту підвищувати продуктивність економіки» [4, с. 117].

З моменту свого виникнення гроші являють собою соціальну цінність. Вони були і залишаються не тільки засобом володіння плодами своєї діяльності в такій формі, яка гарантує їх збереження. Гроші дозволяють відкладати споживання на будь-який термін, а накопичення грошей – це загальна форма капіталу, який зберігається, а не витрачається.

У той же час Т. Парсонс розглядає співвідношення грошей і свободи. Він виділяє чотири ступені свободи, які дають гроші тим, хто ними володіє: свобода у виборі того, що планується придбати; свобода у виборі продавця; свобода у виборі часу покупки; свобода в тому, щоб прийняти або відмовитися від умов, пов'язаних із покупкою [5, с. 85].

Це означає, що гроші знаходять свою цінність і значимість в процесі обміну, а не в їх прямому матеріальному використанні. Н. Луман [6] і Ю. Габермас [7] вказували, що самі по собі гроші не слід вважати цінністю. Це не предмет, доступний для споживання, не товар, річ або виробничий фактор. Їх символізм лише інструментальний і вказують на кількісні характеристики того, що оцінюється. Гроші розглядаються ними як інституціоналізована сукупність форм і правил, за допомогою яких виражаються наміри, а також створюються і приймаються зобов'язання. У соціальній системі грошам приписуються інтегруючі функції: грошові стандарти (тобто значення грошової одиниці) дають можливість порівняти різні товари, що сприяє їх справедливому і раціональному розподілу між різними претендентами. З цієї точки зору, гроші як соціокультурний феномен уподібнюються іншим формам комунікації, які можуть підвищити ступінь раціональності і розширити діапазон видів діяльності в межах соціальних систем. Однак Ю. Габермас, вивчаючи процес перетворення соціальних відносин в інструментальну раціональність, відзначав, що в сучасній монетарній культурі все менше значення надається речам і людям, все більше – грошам; цінність речей надають не їх власні властивості, а їх грошовий еквівалент, а людям – величина їх багатства. Гроші, на його думку, стали засобом, за допомогою якого економічна сторона захоплює світ монотонного соціального життя, систематично і неприборкано підриваючи «область дії, що залежить від соціальної інтеграції» [7, с. 243].

Отже, по-перше, гроші поступово стають все більш уніфікованими; по-друге, грошові одиниці стають все нечисленнішими; по-третє, зменшується кількість територій, де діють різні грошові форми. Це відбувається в результаті злиття різних регіональних і національних валют. Гроші вільніше конвертуються одні на інші, стаючи все більш універсальними і взаємозамінними. По-четверте, гроші все менше обтяжуються функціями ритуального і соціального контролю, демонструючи зростаючу нейтральність по відношенню до соціальних відмінностей.

Все вищезазначене підводить нас до висновку: докорінно змінюється соціокультурне середовище, стаючи все більш однорідним, глобалізованим. Гроші перетворюються на поза-якісну категорію і загального зрівнювача, що змушує людей вести себе все більш передбачувано, універсального посередника і чистий символ самого обміну, в якому втілена абстрактна купівельна спроможність, і абсолютно деперсоніфіковану силу, яка сприяє тому, що соціальні відносини перетворюються в прораховані інструментальні зв'язки. Тобто справедливим є побоювання Г. Зіммеля, що гроші втягують світ у «величезну арифметичну проблему», а якісні відмінності речей – у «систему цифр» [2, с. 219].

Поряд із законом або інтелектом гроші постають перед нами як потужний засіб раціоналізації вже не тільки господарського, а й усього соціального життя. Вони встановлюють владу зовнішніх форм фетишу над речовим і духовним світом, перетворюючи його в те, що можна порахувати.

Порівняно нещодавно гроші стали розглядатися в межах сучасного наукового знання як соціокультурний інститут. Незважаючи на тенденцію до універсалізації та уніфікації з'явилися нові грошові одиниці, пронизані не тільки соціальними, зокрема владними відносинами, а й культурними змістами. Гроші перестали розглядатися в якості нейтрального посередника в обміні товарами і послугами, як це представляється в класичних економічних теоріях. Увага почала приділятися їх культурним, символічним зв'язкам, породженим їх використанням як форми багатства та основи влади. Їх існування як таких концептуалізується у співвідношенні з категоріями свободи, щастя, чесноти, довіри.

Імплементация в буття людини і суспільства менеджменту соціокультурної діяльності істотно вплинула на трансформацію грошової системи. Головна особливість полягає в тому, що гроші в цій сфері з'являються переважно не на основі комерції, а на основі залучення коштів зацікавлених донорів: спонсорства, патронажу, благодійності. Отже, одним з найважливіших завдань менеджерів в культурі стає пошук додаткових коштів (фандрейзинг). Основним джерелом отримання позабюджетних коштів для культурних установ є платна культурна діяльність, пов'язана з реалізацією додаткових культурних програм.

За допомогою управлінських механізмів у менеджменті соціокультурної діяльності досягається оптимальне співвідношення некомерційної та підприємницької діяльності, забезпечується фінансова стійкість.

Таким чином, головне завдання менеджменту в цій сфері – забезпечити залучення та ефективне використання фінансових ресурсів для успішного функціонування закладів культури, збереження культурної спадщини та відтворення творчого потенціалу особистості, соціуму, суспільства.

Висновки

1. В ході дослідження здійснено комплексний аналіз різних підходів до вивчення грошей, а саме економічного, антропологічного, філософського, психологічного, лінгвістичного та соціокультурного. Такий міждисциплінарний підхід надав можливість розглянути різні прояви грошей як складного соціально-філософського, соціоекономічного та соціокультурного феномену. Серед розглянутих теорій найбільш продуктивним варіантом нам здається системне бачення розвитку грошей, зорієнтоване на соціокультурні детермінанти монетарної поведінки.

2. У результаті цього дослідження можемо виділити глобальні функції грошей в сучасному суспільстві з урахуванням їх еволюційного розвитку. По-перше, гроші є засобом досягнення поставлених цілей, будь то придбання матеріальних або духовних благ, надання допомоги, встановлення згоди і розташування інших людей. По-друге, гроші виступають засобом визначення положення «Я» в соціальній структурі суспільства. По-третє, через усвідомлення свого фінансового становища людина конструє образ себе як соціального суб'єкта, що виражається в здатності грошей бути засобом самоідентифікації. По-четверте, гроші в своїй речовій формі мають здатність транслювати соціокультурні цінності держави. І по-п'яте, значення грошей як засобу соціальної комунікації передбачає, що гроші здатні передавати інформацію щодо свого джерела, власника, ситуації їх використання, а також цільового призначення.

3. Виявлено, що ці глобальні функції грошей зазнають трансформації з урахуванням тієї соціокультурної системи, де вони використовуються. З одного боку, розширення сфери комерційних послуг, поширення споживчого способу життя збільшує значимість грошей як засобу досягнення мети, визначення положення «Я» в соціальній структурі, самоідентифікації. З іншого боку, відмова від готівки веде до нівелювання функції грошей як засобу соціальної комунікації.

4. Найбільш значущими світовими тенденціями розвитку грошового обігу можна назвати поступовий перехід до безготівкового суспільства; трансформацію розстановки сил між резервними валютами; можливість введення єдиної світової грошової одиниці або декількох регіональних валют; розробку проектів з реформування грошової системи; збільшення попиту на криптовалюту; розвиток краудфінансінга.

Необхідно підкреслити значимість впливу норм моралі, етикету, правил-приписів на монетарне поведінку особистості, соціуму, населення конкретних суспільств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Karl Marx: *Das Kapital (Vollständige Gesamtausgabe)*: 3 Bände im Schubert Hardcover, 2020. 2736 p.
2. Зимель Г. *Філософія грошей*. Харків : Фоліо, 2019. 667 с.
3. Вебер М. *Господарство і суспільство*. Київ : Всесвіт, 2013. 1112 с.
4. Parsons T. *Social Structure and Personality*. New York : The Free Press: A Division of The Macmillan Company, 1970. 376 p.
5. Parsons T. *The Social System*. London: Routledge, 1991. 403 p.
6. Луман Н. *Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах*. Київ : Дух і літера, 2011. 336 с.
7. Габермас Ю. *Філософський дискурс Модерну*. Київ : Четверта хвиля, 2001. 424 с.

REFERENCES

1. Karl Marx: *Das Kapital (Vollständige Gesamtausgabe)*: 3 Bände im Schubert Hardcover (2020). 2736 p. [in German].
2. Zymel H. (2019). *Filosofia hroshei*. [Philosophy of money]. Kharkiv : Folio. 667 s. [in Ukrainian].
3. Veber M. (2013). *Hospodarstvo i suspilstvo*. [Economy and society]. Kyiv : Vsesvit. 1112 s. [in Ukrainian].
4. Parsons T. (1970). *Social Structure and Personality*. New York : The Free Press: A Division of The Macmillan Company. 376 p. [in English].
5. Parsons T. (1991). *The Social System*. London: Routledge. 403 p. [in English].
6. Luman N. (2011). *Poniattia tsili i systemna ratsionalnist: shchodo funktsii tsilei u sotsialnykh systemakh*. [The concept of goals and system rationality: on the function of goals in social systems]. Kyiv : Dukh i litera. 336 s. [in Ukrainian].
7. Habermas Yu. (2001). *Filosofskyi dyskurs Modernu*. [Philosophical discourse of Modernity]. Kyiv : Chetverta khvylya. 424 s. [in Ukrainian].

Muzychenko Ganna Vyacheslavivna

Doctor of Political Sciences, Professor,

Vice-rector for scientific work

South Ukrainian National Pedagogical University

named after K. D. Ushynsky

26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0002-7890-9615

Borinshtein Yevgen Ruslavovich

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Sociocultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0323-4457

SOCIAL-PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF MONEY TRANSFORMATION: CONTEXTUAL FIELD OF SOCIO-CULTURAL ACTIVITY MANAGEMENT

Relevance of the study. Money plays an important role in the life of a modern person. It serves as a means of acquiring goods, achieving goals, and as a guarantor of self-sufficiency and independence of the individual. With the help of money, a person organizes the surrounding space, and his financial situation largely determines his social status, prestige and lifestyle. The monetary component is included in the content of such objective and comparable parameters of social existence as the level and quality of life. It is obvious that in modern society, a person's life without money does not seem possible. At the same time, the actualization of the issues related to monetary relations cannot ignore their transformation in modern conditions, which has affected the change in interpersonal relations, social communication.

In modern society, money and monetary relations are constantly transforming. Their material properties are changing, cash is being replaced by electronic ones, attempts are being made to create new regional currencies, projects are being developed to reform the monetary system in order to simplify the life of a person and society. Money has ceased to be tangible and has completely immersed in virtual space, which provides humanity with new opportunities, but also creates new challenges. Understanding the essential problems facing modern society will not be objective without taking into account the influence of socio-cultural activity management as a universal system for managing socio-cultural processes.

The aim of this paper is to advance the conceptual foundations of understanding money as one of the socio-cultural institutions of modern society. **The research object** is the process of creating a strategy for understanding the monetary system transformation in modern society. **The subject of the study** is the theoretical and methodological foundations and awareness of the empirical experience of the money role transformation in modern society, taking into account the socio-cultural management development.

The dialectical method, the method of structural-functional analysis, the methods of induction and deduction were the theoretical and methodological foundations of the study. The systemic and institutional approaches, as well as socio-cultural approach were used in the paper.

Research results. The paper revealed that the socio-economic and socio-cultural factors of the monetary relation regulation in the context of the socio-cultural activities management lead to a significant transformation of these relations in modern society, which at the micro level is manifested in the following: the involvement of the population in the activities of international financial institutions; reducing the distance between the participants in the transactions; increasing the importance of trust in money; confirming the contractual nature of monetary relations; destroying habitual monetary practices; expanding the commercialization of things and services, which turns monetary relations into a central component of social relations.

At the same time, opposite trends in the monetary relations development are observed: increase / decrease in trust in money; increased mediation / rejection of intermediaries in monetary relations; security / vulnerability, transparency / secrecy of monetary transactions. The most important unifying trend is the society development based on moral values, respect for each specific "I" in the global system of human being.

Key words: money, money transformation, values, socio-cultural, management of socio-cultural activities, society, social strategies, monetary policy, monetary behavior, capital, human, morality, social communication.

УДК 327 (477)(4):159.922.4

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.15>

Панчук Ірина Іванівна

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософіїРівненського державного гуманітарного університету
вул. Степана Бандери, 12, Рівне, Україна
orcid.org/0000-0001-6301-4280

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Процес зближення України з Європейським Союзом актуалізують розгляд проблеми збереження національної ідентичності як унікальної, історичної, ціннісної, культурної тотожності індивідів з державною спільнотою. Дослідження феномена національної ідентичності має міждисциплінарний характер та згуртовує у наукових пошуках філософів, психологів, істориків, політологів та дослідників інших галузей наукового пізнання. 90-ті роки ХХ століття активізували проблему концептуалізації національної ідентифікації у постсоціалістичних країнах (Центральна та Східна Європа, Євразія). Такі процеси супроводжуються світовими тенденціями загального загострення почуття національної ідентичності, що все більше приходять на зміну політиці мультикультурності другої третини ХХ століття. Метою дослідження постає визначення ролі національної ідентичності у євроінтеграційних процесах сучасної України.

Методологічною позицією нашої розвідки слугує метод соціального конструктивізму, який артикулює виявлення сутності феноменів сучасного соціального буття, а відтак може бути застосований у соціальному аналізі символічного поля української спільноти.

Результати дослідження. Констатуємо, що входження України до Європейського Союзу зовсім не означає автоматичну, чи навіть поступову втрату національної ідентичності. Адже, попри дискусивність моделей (належність України до євроатлантичної цивілізації; самобутність української цивілізації; межовість між північноатлантичною цивілізацією та євразійською (московсько-православною) цивілізацією) цивілізаційної належності українців, цивілізаційну розколотість українського суспільства (проявляється, здебільшого, регіональною та індивідуальною ментальністю) російсько-українська війна посилює орієнтацію на цивілізаційну модель розвинутого Заходу та утвердженням практик обраному цивілізаційному орієнтіру.

Ключові слова: національна ідентичність, європейська ідентичність цивілізаційний вибір, євроінтеграційні процеси.

Вступ. Повномасштабне російське вторгнення кінця лютого 2022 р. вочевидь активізувало проєвропейський дискурс розвитку України. Спочатку угода про асоціацію, а згодом рішення Ради ЄС про початок переговорного процесу щодо вступу України до Європейського Союзу відкрило нові перспективи для нашої держави. Поза сумнівом – вікно можливостей для України відкрито, проте наскільки ми зможемо ним скористатися залежить від низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Адже, нині уже чітко зрозуміло, що Європа і європейськість – це історично-обумовлений шлях не лише збереження української державності, але і вектор продуктивних трансформацій: економічних, політичних, соціальних. У цьому контексті важливим чинником опору зовнішній агресії, збереження української державності та запорукою стабільності внутрішнього розвитку виступає сильна національна ідентичність. Остання, на думку Ф. Фукуями з якою ми солідаризуємося, не лише підвищує національну безпеку, сприяє якісному державному управлінню, економічному розвитку, довірі між громадянами, породжує підтримку сильних систем соціального захисту і зрештою робить можливою саму ліберальну демократію [2]. У цьому контексті, наголосимо, що саме європейський вибір для України постає гарантом домінування системи усталених європейських цінностей у соціокультурній, політичній та економічній царинах.

Для цілісності аналізу цієї проблеми варто дати загальне визначення цього соціального конструкту. На думку авторів «Політичної енциклопедії» ідентичність нації визначається: по-перше, тотожністю індивіда з державною спільнотою на емоційному рівні та наслідування спільних цінностей, традиції, мови та ін. громадянами певної країни [14]. Енциклопедичне видання історії України розглядає це поняття як «широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутньою спільнотою, що має свою історію територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею» [11]. Л. Грінфелд (американська дослідниця) визначає п'ять ознак національної ідентичності: визнання членами етногрупи один одного як співвітчизників і прагнення до спільного співжиття; спільне історичне минуле і уявлення про спільне майбутнє; спільні дії (дієва ідентичність); територіальність – проживання в одній країні; спільна ментальність [1]. Підсумовуючи вищезначені теоретичні міркування, наголосимо, що хоча не існує чітко визначених факторів самоідентифікації певного етносу, проте беззаперечними є: історичний розвиток держави, мова, історична, пам'ять, віросповідання, традиції, цінності, культурна спадщина тощо. Український контекст самоідентифікаційних процесів артикулюється ще й викликами та перешкодами у боротьбі за власну державність.

Дослідження феномена національної ідентичності має міждисциплінарний характер та згуртовує у наукових пошуках філософів, психологів, істориків, політологів та дослідників інших галузей наукового пізнання. 90-ті роки XX століття активізували проблему концептуалізації національної ідентифікації у постсоціалістичних країнах (Центральна та Східна Європа, Євразія). Такі процеси супроводжуються світовими тенденціями загального загострення почуття національної ідентичності, що все більше приходять на зміну політиці мультикультурності другої третини XX століття. У цьому контексті, підкреслимо, що вагомий внесок у розробці концепції національної ідентичності внесли західні дослідники, зокрема, як: Френсіс Фукуяма [2], Ентоні Сміт, який досліджує питання про сутність національної ідентичності (вважає, що з-посеред розмаїття ідентичностей саме національна постає однією з найважливіших для ідентифікації людини у світі), головні риси й прикмети, що становлять основу національної самобутності і своєрідності [15], Бенедикт Андерсон, який вважає, що у посиленні прагнення до суверенітету і незалежності важливе місце належить національній ідентичності, саме національна ідентичність замінює релігійну спільноту та династичну державу [3], Ернест Геллнер, який зацентрує увагу на конструюванні національної ідентичності як результату функціонування елітної меншості та держави на основі поєднання культури, волі та політичного утворення [6], Етьєн Балібар відносить національну ідентичність до категорії вторинних ідентичностей, яка утворює сильну модель ідентифікації [4, с. 59], українські дослідники: Лариса Нагорна, яка характеризує обшир застосування поняття «національна ідентичність» в українському контексті, змісту поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі [11], Віра Горлова, яка філософсько осмислює процеси формування та функціонування української національної ідентичності та подає компоративний аналіз української національної ідентичності в романтичному, модерному, націоналістичному дискурсах [8], Євген Головаха, який, акцентуючи увагу на роль національної ідентичності для суспільства наголошує на вираженій державній стратегії формування національної ідентичності [7], Микола Козловець розглядає проблему впливу європейських інтеграційних процесів на національну ідентичність і формування європейської [10] тощо. Проте, підкреслимо, що беззаперечно ґрунтовні напрацювання науковців (як вітчизняних, так і зарубіжних) не охоплюють вивчення усього кола питань, пов'язаних з питанням становлення національної ідентичності.

Метою статті постає визначення ролі національної ідентичності у євроінтеграційних процесах сучасної України.

Методи дослідження. Методологічною позицією нашої розвідки слугує метод соціального конструктивізму, який артикулює виявлення сутності феноменів сучасного соціального буття, а відтак може бути застосований у соціальному аналізі символічного поля української спільноти.

Результати дослідження. Проблема пошуку цивілізаційних орієнтирів в Україні постала відразу з проголошенням незалежності. У цьому контексті вагомим значення, як перед державою, так і перед суспільством активізувалося досягнення активною частиною українського соціуму феномену європейськості, як способу життя і самовизначеності (символічна категорія, повністю не ототожнюється з поняттям «Європейський Союз», адже не всі європейці входять до ЄС, яка акцептує ті культурні і світоглядні засади, що визначають обличчя європейської цивілізації та зумовили її історичний успіх), а відтак і пошуку формули інтеграційних процесів у європейські і світові структури.

Попри те, що нині в Україні ми не подолали ще шляху остаточного утвердження української ідентичності, повномасштабна російська агресія значно активізувала прискорення ідентифікаційних процесів. У цьому контексті виглядає показовим аналіз низки соціологічних опитувань, які вказують, що частка українців та українок, які ідентифікують себе передусім як громадян України, становить 85% чи 72%, залежно від методології та конкретного терміну проведення опитування. Для порівняння у 1992-2004 роках частка тих, хто вважають себе передусім громадянами України, не перевищувала 50%. Цей поріг ми перетнули після Помаранчевої революції. Наступний злет припав на Революцію гідності та початок російсько-української війни – тоді був подоланий поріг у 60%. З початком широкомасштабного російського вторгнення українське суспільство здолало поріг у 70%.

Згідно тієї ж соціології, зовнішні межі української ідентичності окреслились значно чіткіше. Європейська ідентичність посилилась – з 3,6 до 6,4 бали (0 означає, що людина зовсім не відчуває себе європейцем, а 10 – що відчуває абсолютно). Натомість ідентифікація себе з «радянськими людьми» послабилась – з 2,9 до 1,1 за аналогічною шкалою. Та й за розпадом СРСР жалкують лише 11%, хоча ще рік тому їх було 32% (і цей відсоток був більш-менш стабільним з 2014 року). З Росією і росіянами також все цілком передбачувано. Наприклад, якщо у 2021 році лише 55% опитаних вважали, що українці та росіяни не є одним народом, то вже у березні 2022 року таких було 77%, а у квітні – 91% [16].

Як бачимо в українському просторі євроінтеграційні прагнення, насамперед, пов'язані з бажанням швидшого позбавлення негативної спадщини радянського минулого, тобто «радянської» та «панросійської» ідентичностей. Для України, починаючи з 2014 р. – це взагалі безальтернативний шлях не просто розвитку, але й збереження як державного утворення та шлях остаточного визначення західної моделі державного розвитку, а відтак і утвердження спільності ціннісних орієнтирів української та європейської спільнот. У цьому контексті власне справжня належність до європейської цивілізації починається лише з власного «Я» у якому як стержень і основа працює характерна для європейців система цінностей: права людини, право приватної власності, свобода. Основний механізм їх функціонування – громадянське суспільство, як спільнота вільних, рівноправних громадян, які самоорганізуються на основі спільних (незалежних від держави) інтересів. Відтак, наслідування принципів демократії та верховенства права, забезпечення рівності в міжкультурній взаємодії та збереження власної культурної спадщини – це саме ті європейські перспективи, які заклали початок нової трансформації української ідентичності, в основі якої постає формула універсальності демократії та прав людини [9]. При цьому, однією з базових європейських цінностей є цінність свободи, яка продукує самовизначення на основі власної волі. Тому, для України євроінтеграційні процеси передбачають не скільки наслідуванням інтересів інших європейців, а навпаки, – це шлях усвідомленої реалізації власної волі, виходячи зі своїх національних інтересів, це певною мірою, засвоєння загальновизнаних у світовому співтоваристві стандартів життя.

Варто наголосити, що і посеред членів ЄС немає чіткої відповіді щодо сталого переліку компонентів спільної ідентичності. Вони постійно трансформуються. На початковому етапі європейських інтеграційних процесів побутувала думка про об'єднаність всіх учасників спільною історією, культурою, територією. Згодом цей процес артикулювався усвідомленням, насамперед, важливістю усвідомлення спільності цінностей – демократії, толерантності, гуманізму. Окрім того, європейську ідентичність артикулює низка системоутворювальних чинників, що

становлять цивілізаційну основу європейців: високий рівень розвитку суспільства, тобто першість суспільства над державою (високий рівень загальносуспільного консенсусу, великий вплив громадських організацій у суспільстві, партнерство між державою і суспільством); верховенство права і влади закону; непорушність прав і свобод людини і громадянина; недоторканість права власності, свобода підприємництва і праці.

У останньому контексті цивілізаційну ідентичність більшості європейських народів (національна ідентифікація яких завершилася ще в епоху буржуазних революцій) визначають християнські цінності. Але нині європейські спільноти, у зв'язку з міграційними процесами, зазнають активних інокультурних впливів, що призводить, часто густо, до переосмислення своєї тотожності. І, як слушно у цьому контексті наголошує українська релігієзнавиця Л. Филипович: «З одного боку, відбувається усвідомлення себе як спільнот, які давно означені в певному етнокультурному просторі, але зазнають активних втручань, інокультурних впливів різноманітних елементів (расових, етнічних, мовних, релігійних), а тому вимушені враховувати і включати нові складники до усталених національних спільнот. З іншого – державні нації постали перед викликом міжнародної спільноти, в межах якої потрібно визначити свою зовнішню належність як загальноєвропейську» [17]. Зрозуміло, що у цьому контексті сприйняття нової ідентичності відбуватиметься досить неоднозначно, навіть з насторогою. Тому, на нашу думку, пріоритетним нині постає «євро-національний» підхід, згідно якого шлях громадян окремих європейських держав до спільної європейської ідентичності лежить через усвідомлення власної національної ідентичності.

Як бачимо думки щодо можливості існування наднаціональної європейської ідентичності різняться. Зрештою, всі держави ЄС єдині у думці щодо спільних цілей розвитку та сповідування демократичних принципів і європейських цінностей. Останні, прописані в Лісабонському договорі, визначаються як базові: верховенство права (мірилом демократії є закон, один для всіх і безпристрасний), рівність (усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах), повага до людської гідності, повага до прав людини, свобода, демократія.

Проте, зауважимо, що нинішні геополітичні реалії в світі, цивілізаційні виклики та початок гарячої фази протистоянь демократії з авторитарними режимами, ставлять на порядок денний утвердження умов (за С. Гантінгтоном) [5] для становлення багатонаціональної ідентичності. Адже по суті належну відповідь загрозі європейськості можуть дати лише сильні інтегровані інституції. Саме тоді соціумом відчувається важливість об'єднання у єдине утворення.

Нині євроінтеграційна формула працює за принципом «єдності в багатоманітті» та передбачає умови співіснування різних національних ідентичностей та зовсім не передбачають осібне зникнення останніх. Хоча, за загального сприйняття такого формату існують і остороги, в основі яких – протест проти спроб знищення або, навіть, послаблення статусу унікальності окремо взятої європейської спільноти. Особливо такі сумніви відчутні з-поміж народів колишніх радянських республік, що зафіксували свої євроінтеграційні перспективи (зокрема, Україна та Молдова). Такій ситуації сприяють коливання між втраченою макро-(радянською) і набутою мікро-(національною) тотожностями. На думку Л. Филипович, з якою ми солідаризуємося, для українців «це озвучено як проєвропейський та проросійський дискурс розвитку». І хоча, останній – надзвичайно ослаблений спочатку анексією Криму, війною на сході України, згодом – повномасштабним вторгненням РФ в Україну, звільнення від пострадянщини і русофільства відбувається болісно і складно [17].

Відтак поряд з національними ідентичностями ведеться дискусія про формування ще однієї – наднаціональної. До прикладу, країни Центральної і Східної Європи, що долучилися до ЄС і НАТО зберігають свою ідентичність і принципово відстоюють власні національні інтереси. Підтвердженням схожих тенденцій слугує світовий досвід. Розвиток країн нової хвилі модернізації свідчить, що успішна модернізація соціального і економічного розвитку не призводить до всеосяжної культурної вестернізації та втрати власної ідентичності. Більше того, наголошено, у цьому контексті особливо актуального значення набуває констатація моделі, яка зовсім не передбачає «заміни» європейською ідентичністю національної. Саме тому багаторівнева

модель співіснування різних народів за формулою «єдності в багатоманітті» під егідою Євро-союзу з обов'язковою умовою дотримання мультикультурності та толерантності, глибокої шани до культури ті історичних коренів власного народу, формує нині загальний порядок денний кожного європейця.

Більше того перспективи євроінтеграції України, як наголошують українські філософи – «не лише демократичні традиції, свобода руху ідей, товарів, фінансів, а й насамперед новий рівень відповідальності. Відповідальності за дотримання високих стандартів у багатьох галузях..., за спільне майбутнє, за ту саму спільну ідентичність, яка нині намагається увиразнитися із непростой взаємодії різних національних культур» [10].

Висновки. Таким чином, на нашу думку входження України до Європейського Союзу зовсім не означає автоматичну, чи навіть поступову втрату національної ідентичності. Адже, попри дискусивність моделей (належність України до євроатлантичної цивілізації; самобутність української цивілізації; межовість між північноатлантичною цивілізацією та євразійською (московсько-православною) цивілізацією) цивілізаційної належності українців, цивілізаційну розколотість українського суспільства (проявляється, здебільшого, регіональною та індивідуальною ментальністю) російсько-українська війна посилила орієнтацію на цивілізаційну модель розвинутого Заходу та утвердженням практик обраному цивілізаційному орієнту. Нині євроінтеграційна формула працює за принципом «єдності в багатоманітті» та передбачає умови збереження європейськими народами своєї самобутності, а відтак і національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Francis Fukuyama. Why National Identity matters. Режим доступу: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/why-national-identity-matters/>
2. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity. Cambridge MA : Harvard University Press. 1992. Р. 34–36.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>
4. Балібар Етьєн. Ми, громадяни Європи? Кордони, держава, народ. Пер. з фр.: А. Рєпи. Київ : Видавництво «Курс». 2006. 354 с.
5. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів : Кальварія, 2006. 474 с.
6. Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: пер. з англ. К. : Таксон, 2003. 300 с.
7. Головаха Є. «Національна ідентичність» – це ключове питання для суспільства. URL: http://www.golos.com.ua/article/350002?fbclid=IwAR0uZd70PVgluAWaaV0XqtID_zumx9mS4SOrlpcWdZ2TOI1Deqlr0jYF2k4.
8. Горлова В. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.12. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 21 с.
9. Двуреченська О. С., Гусениця А. В. Процес трансформації української ідентичності в контексті євро інтеграційних процесів. *Вісник НІОУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 3(54). С. 175–188.
10. Козловець М. А. Європейська інтеграція і національна ідентичність: український контекст. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2008. Вип. 35. С. 148–160.
11. Нагорна Л. П. Ідентичність національна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna.
12. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11617/02-Nagorna.pdf?sequence=1>
13. Панчук І. Проблема національної ідентичності у євроінтеграційних процесах: український контекст. Європейська інтеграція України в умовах війни Росії проти України: роль ака-

демічних та громадських спільнот : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 09 листопада 2023 р.). Українська Асоціація Викладачів і Дослідників Європейської Інтеграції. Київ, 2023. 227 с.

14. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парлам. вид-во, 2011. С. 11–14.

15. Сміт Е. Національна ідентичність. К. : Основи, 1994. 224 с.

16. Судин Д. Як війна вплинула на нашу ідентичність, пам'ять та цінності. 21.10.2023. URL: <https://tyzhden.ua/iak-vijna-vplynula-na-nashu-identychnist-pam-iat-ta-tsinnosti>

17. Филипович Л. Виклики релігійної свободи національній ідентичності. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1447f4b5-0547-4d53-9120-f7b048af6fb7/content>

REFERENCES

1. Greenfeld L. (1992) Nationalism : Five Roads of Modernity. Cambridge MA : Harvard University Press. 1992. P. 34–36.

2. Francis Fukuyama. Why National Identity matters. Rezhym dostupu: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/why-national-identity-matters/>

3. Anderson B. Uviavlennia spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia u poshyrennia natsionalizmu. Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>

4. Balibar Etien. (2006) My, hromadiany Yevropy? Kordony, derzhava, narod. Per. z fr.: A. Riepy. Kyiv : Vydavnytstvo “Kurs”. 354 s.

5. Hantington S. (2006) Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku. Per. z anhli. Natalii Klymchuk. Lviv : Kalvariia. 474 s.

6. Hellner E. (2003) Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm: per. z anhli. K. : Takson. 300 s.

7. Holovakha Ye. “Natsionalna identychnist” – tse kliuchove pytannia dlia suspilstva. URL: http://www.golos.com.ua/article/350002?fbclid=IwAR0uZd70PVgluAWaaV0XqtID_zumx9mS4SOrlpcWdZ2TOI1Deqlr0jYF2k4.

8. Horlova V. (2005) Ukrainska natsionalna identychnist: komparatyvnyi analiz natsionalistychnykh dyskursiv [Tekst] : avtoref. dys. ... kand. filos. nauk : 09.00.12. Khark. nats. un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv. 21 s.

9. Dvurechenska O. S., Husenytsia A. V. Protses transformatsii ukrainskoi identychnosti v konteksti yevro intehtatsiinykh protsesiv. Visnyk NIuU imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. 2022. № 3(54). S. 175–188.

10. Kozlovets M. A. (2008) Yevropeiska intehtatsiia i natsionalna identychnist: ukrainskyi kontekst. Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii. Vyp. 35. S. 148–160.

11. Kuchma L. O., Maksymovych K. Yu. Formuvannia spilnoi identychnosti yak faktor yevropeiskoi intehtatsii Ukrainy.

12. Nahorna L.P. (2005) Identychnist natsionalna [Elektronnyi resurs] // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-Y / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K. : V-vo “Naukova dumka”. 672 s.: il. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna.

13. Nahorna L. Poniattia “natsionalna identychnist” i “natsionalna ideia” v ukrainskomu terminolohichnomu prostori. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11617/02-Nagorna.pdf?sequence=1>

14. Panchuk I. (2023) Problema natsionalnoi identychnosti u yevrointehtatsiinykh protsesakh: ukrainskyi kontekst. Yevropeiska intehtatsiia Ukrainy v umovakh viiny Rosii proty Ukrainy: rol akademichnykh ta hromadskykh spilnot : zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (m. Rivne, 09 lystopada 2023 r.). Ukrainska Asotsiatsiia Vykladachiv i Doslidnykiv Yevropeiskoi Intehtatsii. Kyiv. 227 s.

15. Politychna entsyklopediia (2011) /edkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. Kyiv : Parlam. vyd-vo, 2011. S. 11–14.

16. Smit E. (1994) Natsionalna identychnist. K. : Osnovy. 224 s.

17. Sudyn D. Yak viina vplynula na nashu identychnist, pamiat ta tsinnosti. 21.10.2023. URL: <https://tyzhden.ua/iak-vijna-vplynula-na-nashu-identychnist-pam-iat-ta-tsinnosti>

18. Fylypovych L. Vyklyky relihiinoi svobody natsionalnii identychnosti URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1447f4b5-0547-4d53-9120-f7b048af6fb7/content>

Panchuk Iryna Ivanivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy
Rivne State University of the Humanities
12, Stepana Bandera str., Rivne, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6301-4280

THE PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY IN THE EUROINTEGRATION PROCESSES OF MODERN UKRAINE

The process of Ukraine's rapprochement with the European Union makes it important to consider the problem of preserving national identity as a unique, historical, value, and cultural identity of individuals with the state community. The study of the phenomenon of national identity is interdisciplinary in nature and brings together philosophers, psychologists, historians, political scientists, and researchers from other fields of scientific knowledge in their scientific pursuits. The 1990s intensified the problem of conceptualizing national identification in post-socialist countries (Central and Eastern Europe, Eurasia). Such processes are accompanied by global trends of a general aggravation of the sense of national identity, which are increasingly replacing the policy of multiculturalism of the second third of the twentieth century. The purpose of the study is to determine the role of national identity in the European integration processes of modern Ukraine.

The methodological position of our research is the method of social constructivism, which articulates the identification of the essence of the phenomena of modern social life, and therefore can be used in the social analysis of the symbolic field of the Ukrainian community.

We would like to state that Ukraine's accession to the European Union does not mean an automatic or even gradual loss of national identity. After all, despite the debatable models (Ukraine's belonging to the Euro-Atlantic civilization; the originality of Ukrainian civilization; the boundary between the North Atlantic civilization and the Euro-Asian (Moscow-Orthodox) civilization) of Ukrainians' civilizational affiliation, and the civilizational split of Ukrainian society (manifested mainly by regional and individual mentality), the Russian-Ukrainian war has strengthened the orientation towards the civilizational model of the developed West and the establishment of practices of the chosen civilizational benchmark.

Key words: national identity, European identity, civilizational choice, European integration processes.

УДК 130.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.16>**Поплавська Тетяна Миколаївна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології та
менеджменту соціокультурної діяльності
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-2492-8068

Барков Степан Федорович

аспірант кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної діяльності
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

ДУХОВНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Мета статті – розглянути та проаналізувати роль античної західної та східної філософських традицій у відродженні та формуванні основи духовної детермінації сталого розвитку людства.

Методи дослідження – дослідження проводилося із залученням загально-наукових методів системного підходу, а також історичної реконструкції та компаративістського аналізу.

Наукова новизна дослідження полягає у зверненні до філософії гармонії як можливої духовної основи сталого розвитку сучасної цивілізації.

Висновки. Проблема духовних основ сталого соціального прогресу належить до таких фундаментальних тем філософського дискурсу, які визначають сутнісний сенс філософствування у будь-яку епоху, і значимість яких зростатиме у міру прискорення творчої еволюції світу.

Реконструкція історичного розвитку загальних уявлень про гармонію в античній західній та східній філософській традиціях показала нам її неминучу духовну цінність, яка може трансформуватися в основний принцип реалізації адекватного сучасності проекту розвитку сталої цивілізації, а також для філософського обґрунтування сучасної холістичної картини світу.

Як було показано у статті, формування сучасної філософії гармонії може ґрунтуватися на міцному фундаменті античної західної та східної філософії. У той же час, використовуючи холістичний підхід, цей філософський напрямок може також спиратися і на досягнення сучасної науки – космології, квантової фізики, біоцентризму та інших інновацій.

Якщо до кінця ХХ століття творча природа людини була обмежена вузькими рамками національних традицій, релігійних обмежень та державних кордонів, то з початку ХХІ століття у людства з'явилася можливість розкрити свій творчий потенціал завдяки засобам комунікації та процесам глобалізації. Однак цю соціальну динаміку визначають далеко не духовно осяяні та далеко не відповідальні особистості, що робить наближення майбутньої стійкої чи гармонійної цивілізації дуже проблематичним. У той же час з'ясування критичною масою сучасних пасіонаріїв сутності філософії гармонії та її ролі у розвитку світу та людини може сприяти реалізації проекту ПФВР щодо сталого розвитку.

Ключові слова: гармонія, сталий розвиток, духовність, цивілізація, холізм, телеологія.

Вступ. Сучасне суспільство являє собою новий і небезпечний етап соціальної еволюції. Існує реальна небезпека як екологічної, так і антропологічної катастрофи. Найважливіше питання сучасності полягає в тому, наскільки людство здатне змінити напрямок свого розвитку і забезпечити собі стає і безпечне майбутнє. Відповідь на це питання передбачає теоретичне розуміння шляхів і перспектив суспільного розвитку.

У даний час в області теоретичного знання щодо соціальних процесів, центральне місце займають дві наукові концепції – інформаційне суспільство і сталий розвиток. З точки зору теорії інформаційного суспільства розвиток сучасної цивілізації все більше визначається інноваційним потенціалом і рівнем теоретичного пізнання.

Разом з тим, концепція сталого розвитку, прийнята світовою спільнотою на Конференції ООН (Ріо-де-Жанейро) у 1992 році, продовжує розвиватися в рамках Політичного форуму високого рівня зі сталого розвитку (ПФВР), який після конференції Ріо+20 (2015 р.) замінив Комісію зі сталого розвитку як головну платформу Організації Об'єднаних Націй, що забезпечує політичне керівництво та керівництво з питань сталого розвитку на міжнародному рівні.

Як зазначено у підсумковому документі конференції Ріо+20, ПФВР може забезпечити в якості однієї зі своїх функцій *«зміцнення взаємодії між науковцями та політиками шляхом перегляду документації, яка об'єднує розрізнену інформацію та результати оцінок, у тому числі у формі глобального звіту про сталий розвиток, що був підготовлений на основі наявних оцінок»* [8].

Досвід світової історії свідчить, що найважливішою передумовою формування нової цивілізації є докорінна трансформація духовної (ціннісно-сислової) сфери життя. У свою чергу, така трансформація немислима без філософського проекту перебудови людської свідомості.

Цивілізацію творять люди, і ми ніколи не створимо кращої цивілізації, якщо не будемо виходити з інших думок, поглядів і цінностей, ніж ті, що сформували контури сучасного (техногенно-споживацького) суспільства. Перед нами стоїть завдання визначити філософські та світоглядні орієнтири і пріоритети, які відповідають специфіці нового етапу сучасного суспільства, пов'язаного з переходом до сталого розвитку. Таким чином, актуальність теми дослідження пов'язана з необхідністю узгодження цінностей сталого розвитку та перспектив еволюції сучасного суспільства.

Мета дослідження – розглянути та проаналізувати роль античної західної та східної філософських традицій у відродженні та формуванні основи духовної детермінації сталого розвитку людства.

Результати дослідження. Ідея сталого розвитку є, мабуть, не найкращим вираженням найглибшої філософської істини, що стосується самої природи речей, істини, до якої людство повинно дорости, щоб її відчувати і зрозуміти – мається на увазі ейдос космічної гармонії.

У цьому контексті ми розуміємо гармонію як ієрархічну систему рівноваги у Всесвіті. Для того щоб зрозуміти сутність сталого розвитку людства, необхідно врахувати, що останнє є не що інше, як частина універсального цілісного процесу, де панує закон гармонії.

Гармонія як особлива форма відносин між протилежностями, як специфічний вид протиріччя між сторонами, а також між частинами Цілого, знайшла своє вираження в багатьох філософських вченнях. Початок філософського вчення про гармонію зазвичай пов'язують з іменами Піфагора, Геракліта, Парменіда і Платона, а також їх численних учнів, які жили в наступні століття і розвивали європейську філософію гармонії.

Піфагор вважав, що питання про пропорційну єдність протилежностей є неодмінною умовою їх гармонійного об'єднання. «Гармонія – це пропорційне змішання і поєднання протилежностей, частин цілого, які характеризують гармонію цього цілого» [2, р. 393], стверджував він. Піфагор вважав ознаками гармонії складність, цілісність як відсутність надлишку і недолику, кулястість. Згідно з вченням Піфагора, гармонія грає роль внутрішнього атрибута, свого роду організуючого чинника.

Платон уявляв гармонію як ідеал, своєрідний зразок, до якого світ реальних явищ може тільки наблизитися. За словами Платона, «Гармонія – це співзвуччя, а співзвуччя – це свого роду згода різних начал, поки вони відрізняються один від одного, згоди не виходить. І знову ж таки, те, що розвивається і те, що незгодне не може бути приведені в гармонію, як це видно на прикладі ритму, який створюється координацією спочатку уповільнень, а потім прискорень.

І гармонію в усьому цьому породжує мистецтво музики, яке встановлює, як і мистецтво медицини, любов і однастайність... Однак в самій структурі гармонії ритму неважко помітити любовне начало, і любов тут не двоїста [7, 187 в-с].

В елліністично-римській філософії проблема гармонії розглядалася насамперед у питаннях особистого життя людини, а саме в її внутрішньому духовному світі. Так, Епікур визначає поняття гармонії через призму етичних категорій. Метою гармонійного життя є душевний спокій, рівновага, що зберігає свободу людини від усіх пристрастей. Сенека ототожнював поняття гармонії з дією за власною волею у згоді з природою. Природа – це раціональний і гармонійно влаштований світ. Жити за природою означає прагнути до чесноти, яка досягається таким вдосконаленням людського розуму, при якому він стає гармонійним з ідеальною природою – така доля людини, що веде до щасливого життя. На думку Марка Аврелія, вихід людської особистості зі стану хаосу і розгубленості можливий тільки шляхом відмови від усього земного, занурення в свою душу і звернення до божественності. Мету філософії він трактує як досягнення внутрішнього порядку, внутрішньої гармонії і спокою в людській душі.

Плотін розглядав проблему гармонії за допомогою ціннісного підходу до буття на основі його ієрархізації, визнання вищої божественної Першоедності. За Плотіном, прекрасне і гармонійне виникає в тілах через спілкування з Вищою Красою, що виходить від Єдиного. Таким чином, можна відзначити, що античні мислителі Греції і Риму заклали основу розуміння гармонії, яка не втратила свого значення і в наш час.

У період становлення християнства вчення про гармонію склалося як синтез античних уявлень про гармонію з богословськими концепціями. Головною проблемою було питання про гармонію співвідношення душі і тіла, віри і розуму. Центральним моментом вчення Фоми Аквінського є «гармонійне вирішення проблеми віри і знання». На думку богослова, Бог і гармонія пов'язані один з одним як причина і наслідок.

В епоху Відродження вчення про гармонію склалося в руслі неоплатонізму і неопіфагореїзму. Основою краси проголошується єдність світу, що виявляється в гармонії, злагодженості, яка охоплює «начала» всіх речей. Судячи з робіт Леонардо да Вінчі, Н. Кузанця, Н. Коперника, Г. Бруно, Л. Альберті та інших, мислителі епохи Відродження були переконані в об'єктивності краси і закону Гармонії.

У Новий час робилися спроби сформулювати науковий підхід до вивчення гармонії, що особливо яскраво проявилось в роботах Готфріда Лейбніца. Його погляди на проблему гармонії багатогранні, вона постає перед ним як категорія, що виникає із взаємодії кінцевих і дієвих причин, об'єднує закони дії тіла і закони дії душі, що підпорядковані єдиній сутності Всесвіту. Останню він називає «наперед встановленою гармонією» [9, р. 124].

В рамках класичної німецької філософії поняття гармонії зміцнюється діалектичними ідеями розвитку. Кант розглядав гармонію як об'єктивне явище дійсності, що виявляється в живій і неживій природі, в людському суспільстві, в тому числі і в сфері духовної діяльності людей. Він аргументував припущення існування трансцендентального принципу, який визначає цілеспрямованість природи, тому що її закони сконструйовані так, ніби Розум створив їх для наших потреб.

Тут слід зазначити, що поняття телеології або доцільності задля характеристики кантіанського способу мислення має глибокі підвалини. Ця концепція була використана ним як основа «критики смаку» (теорії прекрасного і піднесеного) і вчення про організми як про «цілі природи», це по-перше. По-друге, в практичній філософії мова йде про мораль, сутність якої розкривається поняттям «царство цілей», вченням про людину як кінцеву мету творіння, мету природи. До однієї з рівнозначних формулювань категоричного імперативу відноситься поняття мети. За Кантом, здатність людини бути причиною реальності свого об'єкта за допомогою своїх ідей є як визначенням мети, так і основою моралі. Каузальність практичного розуму і є саме цілеспрямована каузальність. Мораль існує тільки тому, що людина здатна мислити кінцеву мету свого існування і думати про себе, як і про всіх інших, як про мету природи. Отже, сутність моралі може бути пояснена виключно телеологічним методом. По-третє, філософія

історії Канта, в основі якої лежить філософія моралі, також виходить з поняття схильностей людини і її долі, тобто без поняття мети неможливо пояснити сенс і закони історії цілеспрямовано діючих істот. «Історію людського роду в цілому можна розглядати як виконання таємного плану природи – здійснити внутрішньо і для цієї мети також і зовні досконалий державний устрій як єдиний стан, в якому вона може повністю розвинути всі задатки, вкладені нею в людство» [5, с. 18–19].

Проте, у методології Канта є і другий аспект — ідея цілісності. Кант говорив про ідею цілого, що лежить в основі системності філософії, а не про ідею мети, хоча в цій ідеї цілого важливе місце належить і ідеї мети. Загальний корінь слів «ціле» та «ціль», мабуть, не випадковий. Якщо те ціле, яке визначає свої частини, ще тільки має виникнути, то його здійснення є тимчасовий процес, то таке ціле є мета. Як бачимо, кантівська методологія носить не тільки телеологічний, а й холістичний характер: «Ми бачимо, що філософія так само може мати свій *хліазм*, але такий, проведення якого сама її ідея може, хоч і дуже віддалено, сприяти і який зовсім не фантастичний» [5, с. 19].

У розвитку філософії гармонії важливим етапом є ідеї Гегеля. Він розглядав гармонію як якісну та кількісну зміну сторін динамічного цілого: «Гармонія є саме співвідношення якісних відмінностей і до того ж сукупності таких відмінностей, як вони знаходять свою основу по суті самої речі» [3, с. 143].

Гегель також наполягав на необхідності ставитися до гармонії як до об'єктивного явища, яке є «єдиним у собі цілим». Вона передбачає не однаковість і повторення, а навіть відмінність протилежних якостей, в якій проявляється їх «внутрішній зв'язок і єдність». Гармонія водночас передбачає наявність цілісності. У ній нічого не є одностороннім, а, навпаки, виявляє суттєвий зв'язок та цілісність. У той самий час поняття гармонії у Гегеля передбачає також наявність дисгармонії. За його словами, гармонія не боїться протилежностей, їхньої «гостроти та розірваності», вона всюди передбачає наявність внутрішньої суперечності, внутрішніх дисонансів. Це стосується як усього світу, так і окремої особистості: «Такі є у світі вищі натури, яким дано виносити у собі страждання протилежностей і силу перемагати їх» [3, с. 129]. Тому зовнішній та внутрішній світи постають у нього як гармонія гармоній та дисгармоній.

У дусі піфагореїзму розуміє сутність гармонії і Шеллінг. У нього світ загалом і є гармонія: «Ми тільки тепер можемо твердо встановити найвищий зміст ритму, гармонії та мелодії. Вони виявляються першими найчистішими формами руху в універсумі, вони споглядаються у своїй реальності, а для матеріальних речей вони є спосіб уподібнення до ідей. Небесні тіла ширяють на крилах гармонії та ритму; те, що ми називали доцентровою і відцентровою силою, є не що інше, як друге – ритм, перше – гармонія» [11, с. 84–85].

Французький філософ та соціолог Огюст Конт також цікавився можливостями філософії гармонії. Його соціальна доктрина ставила та вирішувала проблему взаємодії людини та суспільства на основі гармонізації розвитку та досягнення стабільності.

Гармонія у суспільстві, за Контом, є гармонія між цілим і частинами соціальної системи, і навіть між самими частинами, в якості яких виступають духовна, політична, економічна і біологічна сторона суспільства. «Гармонія у суспільстві, – наголошував він – це насамперед, найкраще поєднання інтересів різних особистостей та соціальних верств. Значення політичної влади та гідність політиків полягає у мудрому узгодженні інтересів соціальних суб'єктів. Гармонія у суспільстві досягається, зокрема, тоді, коли політичні установи, з одного боку, звичай та ідеї – з іншого, гармонують між собою» [1, р. 49].

У гармонії суспільства Конт бачив основну умову його стабільності, можливість нормального існування та розвитку у ньому кожної верстви, кожного народу, кожної людини. На його думку, соціальної гармонії та стабільності можна досягти за допомогою науки, яка має знайти потрібний механізм взаємодії між усіма частинами суспільства, узгодження інтересів усіх соціальних верств та особистостей з інтересами суспільства. Як видно проблеми, які вирішувалися у соціальній філософії Конта, дуже актуальні й у наш час.

Багато ідей О. Конта, передусім уявлення про суспільство як цілісний організм, сприйняв і розвинув Г. Спенсер. Він розглядав суспільство як єдину систему взаємозалежних природних, передусім біологічних, і соціальних чинників, вважаючи, що у межах цілісного соціально – природного організму проявляється справжнє значення будь-якого соціального інституту та соціальна роль кожного суб'єкта. Спенсер, так само, як і О. Конт, розглядав проблеми рівноваги, гармонії та стабільності у суспільстві. Соціальна рівновага тлумачилася їм як результат пристосувальних дій людей, досягнення гармонії їхніх інтересів, а також компромісів у діях соціальних груп та інституцій. Рівновага встановлюється як певна збалансованість у взаєминах людей та соціальних інститутів і постає як фактор стабільності в суспільстві. За Спенсером, розпад суспільства є процес, зворотний до соціальної рівноваги, гармонії та стабільності.

Таким чином, антична грецька та римська філософія заклала міцний фундамент для розвитку філософії гармонії у західній півкулі, застосувавши холістичний підхід для її тлумачення та визначення ролі у розвитку як людини, так і суспільства. Ця традиція була продовжена та розвинена низкою європейських мислителів, фундаторів духовних основ європейської культури. Однак західна наука не відгукнулася на заклики своїх геніальних попередників і пішла своїм раціонально-емпіричним шляхом, розчленовуючи, фрагментуючи і аналізуючи все, що траплялося у сфері її інтересів.

Не такі були справи в східній півкулі нашої планети, де в той же «осьовий час» розвивали філософію гармонії індійські та китайські мудреці.

Винятковий інтерес з погляду обґрунтування концепції сталого розвитку представляє філософія «Дао». Ми маємо на увазі, зокрема, принцип єдності людини та природи: все, що відбувається у світі, знаходить відгук у людині; і навпаки, все, що відбувається в людині, луною віддається в космічних просторах. Людина і природа, за даосизмом, мають один і той самий діалектичний космічний код («їнь-ян»); внутрішня досконалість людини є еманациєю гармонії природи. Тут моральні риси людини оголошуються вихідними від «Неба» через «Дао». Вища людська мудрість концентрується у принципі невтручання («недіяння») у природний порядок Буття. Завдання людини полягає в тому, щоб екологічно грамотно та правильно трансформувати закони «Неба» та «Землі» до законів етичного шляху («Дао») людини та держави. Наочним прикладом практичного впровадження цих постулатів у реальне життя є досвід Японії, Кореї, Сінгапуру та Тайваню, що є одними з найпередовіших економічних центрів сучасної цивілізації.

Відповідно до філософії «Дао», еколого-етичний вимір трансцендує соціально-політичний вимір людського буття. Виходячи з вищевикладеного, ми розглядаємо даосизм як ранню еколого-етичну теорію, але дуже актуальну в умовах переходу людства на шлях сталого розвитку.

Східні філософські вчення пронизує дух загальної відповідальності та загального єднання. Усі вони вимагають безумовного та повного дотримання моральних зобов'язань перед іншими, перед суспільством та природою. Для них характерним є пошук синтезу моральної досконалості та соціальної активності людини. Так, ядром конфуціанства є теорія «досконалої людини». Як навчав Конфуцій: «Потрібно вдосконалювати себе, щоб тим самим забезпечити добробут інших» [6, с. 92].

Водночас у цьому навчанні є й установки на обмеження своїх владних устремлінь та бажань межами можливого, які пояснювалися природою людини та задані ритуалом чи законом. Наприклад, у конфуціанській «Книзі ритуалів» наводяться дев'ять «основоположень»: три внутрішні дії (пізнання речей, виправлення серця, вдосконалення особистості), три зовнішні дії (упорядкування сім'ї, порядок у державі, умиротворення Піднебесної), три підвалини (виховання правителів, оновлення народу, досягнення Блага). Ці «основи» повністю узгоджуються з вимогами концепції сталого розвитку.

Спираючись на конфуціанську традицію, сучасні китайські філософи розробляють концепцію сталого розвитку Китаю як стратегію переходу до духовної цивілізації. Однією з важливих особливостей китайської моделі сталого розвитку є здійснення політики модернізації

з урахуванням конфуціанської теорії гармонії, у вигляді «одночасного розвитку матеріальної та духовної цивілізації» [10].

Згідно з вченням Будди Шак'ямуні, соціальний ідеал буддизму – це гармонійне суспільство, де всім забезпечені духовні та екологічні пріоритети. Гуманістичний ідеал буддизму – це людина, яка задоволена життям у суспільстві і живе у гармонії з природою. Буддизм заохочує особисте самообмеження та громадську солідарність, справедливість та рівність, любов і співчуття, чистоту помислів та діянь. Це потужний духовний інструмент, що виринає нас із пут людського егоїзму, із кола споживчої ідеології та технократичної утопії. Економічний ідеал буддизму – малі витрати енергії (і матеріалів) і результати, що повністю задовольняють людину. Економічний розвиток, по буддизму, має не так множити матеріальні блага, скільки сприяти становленню людських якостей.

Ми не можемо тут висвітлити у всій повноті питання, наскільки змінюється концепція сталого розвитку під впливом буддизму в наш час, але основну тенденцію можна позначити, спираючись на висловлювання Далай Лами XIV, який зазначає, що :«Загальна відповідальність – це справжній шлях до виживання людства. Це найкраща основа для миру на землі, розумного використання природних ресурсів та належної турботи про навколишнє середовище заради майбутніх поколінь» [4]. До сказаного слід додати, що саме почуття відповідальності, як стверджують сучасні психологи, відрізняє людину зрілої від інфантильної. Отже, на думку Далай Лами, людство має з необхідністю дозріти для того, щоб вийти на наступний, більш складний, але відповідальний виток свого розвитку.

Як видно, філософські системи античного Сходу та античного Заходу дуже схожі у своїх підставах, особливо це помітно у розумінні філософії гармонії. Позачасова мудрість дає і нам надійні орієнтири у розумінні природи гармонії, природи гармонійного суспільства та гармонійної людини як основи сталого розвитку нашої цивілізації. Тому завдання філософів полягає в тому, щоб на основі синтезу культур Сходу та Заходу розробити таку універсальну філософську систему, яка могла б стати основою (і обґрунтуванням) єднання всього роду людського на засадах сталого розвитку.

Філософія гармонії дуже переконливо показує нам, що у своїх глибинних витоках сталий розвиток суспільства збігається з моральним вдосконаленням людини, укоріненим у трансцендентних підвалинах Буття. Інакше висловлюючись, джерело сталого розвитку світу – це морально досконала людська особистість.

Ми не збираємося переконувати будь-кого в духовній зверхності Сходу; але ми впевнені в одному: діалог зі Сходом необхідний хоча б для того, щоб стримати технократичну агресію Заходу, щоб відновити рівновагу «холодного» розуму та «теплого» серця, матеріального та духовного начал у житті.

Висновки. Проблема духовних основ сталого соціального прогресу належить до таких фундаментальних тем філософського дискурсу, які визначають сутнісний сенс філософствування у будь-яку епоху, і значимість яких зростатиме у міру прискорення творчої еволюції світу.

Реконструкція історичного розвитку загальних уявлень про гармонію в античній західній та східній філософській традиціях показала нам її неминучу духовну цінність, яка може трансформуватися в основний принцип реалізації адекватного сучасності проекту розвитку сталої цивілізації, а також для філософського обґрунтування сучасної холістичної картини світу.

Як було показано у статті, формування сучасної філософії гармонії може ґрунтуватися на міцному фундаменті античної західної та східної філософії. У той же час, використовуючи холістичний підхід, цей філософський напрямок може також спиратися і на досягнення сучасної науки – космології, квантової фізики, біоцентризму та інших інновацій.

Якщо до кінця XX століття творча природа людини була обмежена вузькими рамками національних традицій, релігійних обмежень та державних кордонів, то з початку XXI століття у людства з'явилася можливість розкрити свій творчий потенціал завдяки засобам комунікації та процесам глобалізації. Однак цю соціальну динаміку визначають далеко не духовно осяяні

та далеко не відповідальні особистості, що робить наближення майбутньої стійкої чи гармонійної цивілізації дуже проблематичним. У той же час з'ясування критичною масою сучасних пасіонаріїв сутності філософії гармонії та її ролі у розвитку світу та людини може сприяти реалізації проекту ПФВР щодо сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Auguste Comte. System of Positive Polity, or Treatise on Sociology, Vol. 4: Instituting the Religion of Humanity (Classic Reprint) Forgotten Books Hardcover. August 24, 2018. 793 p.
2. Van der Vaerden. Ontwakende Wetenschar. Pythagorean doctrine of harmony. EGYPTISCH E, BABYLONYSCH E, EN CRIEKSE WISKUNDE. P. NOORDHOFF N. V. 1950. GRONINGEN. P. 435.
3. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. Вид-во «Фоліо», 2022. 480 с.
4. Далай-лама XIV Тензін Г'яццо. Співчуття та загальна відповідальність. Київ : Центр тибетської культури та інформації, 1995.
5. Кант І. Ідея Загальної історії у всесвітньо-цивільному плані. Твори в 6 томах. Т. 6. Київ : Юніверс, 2000. 743 с.
6. Конфуцій. Уроки мудрості. Київ : Основи, 1999. 958 с.
7. Платон. Діалоги. Бенкет. 187 в-с. Київ : Основи, 1999. 395 с.
8. TIMES OF CRISIS, TIMES OF CHANGE SCIENCE FOR ACCELERATING TRANSFORMATIONS TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT. <https://sdgs.un.org/ru/gedr>
9. Freiherr von Leibniz G. W. Monadology and Other Philosophical Essays. Prentice Hall. 1965. 163 p.
10. Чжан Шаохуа. Декларація глобальної цивілізації. Пекін, 2021 г. (Перекл. з кит. Пен Мінкуаня).
11. Шелінг Ф. Філософія містечтва. Київ : Думка, 1999. 608 с.

REFERENCES

1. Auguste Comte. System of Positive Polity, or Treatise on Sociology, Vol. 4: Instituting the Religion of Humanity (Classic Reprint) [Forgotten Books Hardcover. August 24, 2018. 793 p.
2. Van der Vaerden. Ontwakende Wetenschar. Pythagorean doctrine of harmony. EGYPTISCH E, BABYLONYSCH E, EN CRIEKSE WISKUNDE. P. NOORDHOFF N. V. 1950. GRONINGEN. P. 435.
3. Hegel' G. V. F. Fenomenolohiya dukhu. Vyd-vo "Folio", 2022. 480 s.
4. Dalay-lama XIV Tenzin H'yatso. Spivchuttya ta zahal'na vidpovidal'nist'. Kyiv : Tsentr tybet-s'koyi kul'tury ta informatsiyi, 1995.
5. Kant I. Ideya Zahal'noyi istoriyi u vsesvitn'o-tsyvil'nomu plani. Tvory u 6 tomakh. T. 6. Kyiv : Yunivers, 2000. 743 s.
6. Konfutsiy. Uroky mudrosti. Kyiv : Osnovy, 1999.
7. Platon. Dialohy. Banket. 187 v-s. Kyiv : Osnovy, 1999. 395 s.
8. TIMES OF CRISIS, TIMES OF CHANGE SCIENCE FOR ACCELERATING TRANSFORMATIONS TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT. <https://sdgs.un.org/ru/gedr>
9. Freiherr von Leibniz G. W. Monadology and Other Philosophical Essays. Prentice Hall. 1965. 163 p. P. 124.
10. Chzhan Shaokhua. Deklaratsiya hlobal'noyi tsyvilizatsiyi. Pekin, 2021 r. (Perekl. z kyt. Pen Minkuanya).
11. Shelinh F. Filosofiya mistetstva. Kyiv : Dumka, 1999. 608 s.

Poplavska Tetiana Mykolaivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Socio-Cultural Activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

Barkov Stepan Fedorovych

Postgraduate Student at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of Socio-Cultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

SPIRITUAL BASIS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY

***The purpose of the article** – consider and analyze the role of ancient Western and Eastern philosophical traditions in the revival and formation of the basis of the spiritual determination of the sustainable development of mankind.*

***Research methods** – the research was conducted with the involvement of general scientific methods of a systemic approach, as well as historical reconstruction and comparative analysis.*

***The scientific novelty** of the study consists in addressing the philosophy of harmony as a possible spiritual basis for the sustainable development of modern civilization.*

***Conclusions.** The problem of the spiritual foundations of sustainable social progress belongs to such fundamental topics of philosophical discourse that determine the essential meaning of philosophizing in any era, and the importance of which will grow as the creative evolution of the world accelerates.*

The reconstruction of the historical development of the general ideas about harmony in the ancient Western and Eastern philosophical traditions showed us its inevitable spiritual value, which can be transformed into the main principle of the implementation of adequate modernity of the project of the development of a sustainable civilization, as well as for the philosophical justification of the modern holistic picture of the world.

As was shown in the article, the formation of the modern philosophy of harmony can be based on a solid foundation of ancient Western and Eastern philosophy. At the same time, using a holistic approach, this philosophical direction can also rely on the achievements of modern science – cosmology, quantum physics, biocentrism and other innovations.

If until the end of the 20th century, the creative nature of a person was limited by the narrow framework of national traditions, religious restrictions and state borders, then since the beginning of the 21st century, humanity has had the opportunity to reveal its creative potential thanks to the means of communication and the processes of globalization. However, these social dynamics are determined by far from spiritually enlightened and far from responsible individuals, which makes the approach of a future sustainable or harmonious civilization very problematic. At the same time, clarifying the essence of the philosophy of harmony and its role in the development of the world and man by a critical mass of modern passionaries can contribute to the implementation of the PFVR project on sustainable development.

***Key words:** harmony, sustainable development, spirituality, civilization, holism, teleology.*

UDC 316.752:305-021.23:37.014.53](045)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.17>**Zhan Na**

PhD student

National Technical University of Ukraine

“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

37, Beresteyskyi avenue, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-4791-5913

VALUE-ORIENTED PRINCIPLES UNDERLYING THE INDICES OF GENDER DEVELOPMENT IN THE EDUCATIONAL SPHERE

This study examines the critical role of value-oriented principles embedded within gender development indices in the educational sector, emphasizing their importance in addressing gender disparities and advancing equitable access to education. Indices such as the Gender Parity Index (GPI), Gender Development Index (GDI), and Gender Inequality Index (GII) are pivotal instruments for assessing progress and guiding strategies toward achieving gender equality in educational contexts.

The research highlights the increasing prominence of gender equality in education as a determinant of socio-economic development and a cornerstone for achieving sustainable development goals. The primary objective of the study is to analyze the underlying values of these indices and their influence on fostering equality, inclusivity, and social justice within the educational sphere. The research tasks include identifying the foundational principles of these indices, evaluating their implications for policy formulation and implementation, and exploring their application in overcoming structural barriers to education.

A mixed-methods methodology underpins this research. Quantitative analysis evaluates statistical data derived from indices such as GPI, GDI, and GII, focusing on trends in educational participation, gender representation, and equity. Complementary qualitative content analysis of academic literature and policy documents provides a deeper understanding of the value-driven and contextual dimensions of gender equality. Comparative research offers insights into regional disparities and best practices for promoting gender equity in education across diverse contexts.

The findings articulate four core principles underpinning gender development indices: equal opportunities, social justice, inclusivity, and sustainable development. These principles advocate for the dismantling of systemic barriers, the elimination of gender stereotypes, and the establishment of inclusive educational environments for marginalized populations. The study concludes that embedding these values into educational systems is imperative for fostering equity and ensuring that education is recognized and realized as a universal right accessible to all individuals.

Key words: Gender equality, education indices, inclusivity, social justice, sustainable development, gender parity, policy recommendations.

Introduce. Today, the issue of gender equality in the educational sphere is becoming increasingly relevant, considering its impact on the socio-economic development of society. The indices of gender development used to evaluate progress in ensuring equality between men and women in education are based on specific value-oriented foundations that define both the indicators themselves and the methodology for their calculation.

Goal. The goal of this research is to analyze the value-oriented principles underlying gender development indices in the educational sphere, exploring their role in promoting gender equality and sustainable development.

Tasks:

1. Exploring the Value-Oriented Foundations: Analyze the foundational principles, such as equality, inclusivity, social justice, and sustainable development, that underpin indices like the Gender Parity Index (GPI), Gender Development Index (GDI), and Gender Inequality Index (GII), to understand their alignment with societal and educational values.

2. Investigating the Role of Values in Addressing Gender Disparities: Examine how these indices operationalize core values to measure and address gender disparities in education, highlighting their role in fostering equal opportunities and dismantling systemic barriers.

3. Assessing Policy Implications of Value-Oriented Principles: Evaluate how the integration of these principles into the design and application of indices informs and influences educational policies and practices, ensuring that they promote fairness, empowerment, and inclusive development.

Research methods. The study employs a comprehensive mixed-methods approach to explore the principles and applications of gender development indices in education:

Quantitative Analysis: Statistical evaluation of indices such as the Gender Parity Index (GPI), Gender Development Index (GDI), and Gender Inequality Index (GII), focusing on education coverage levels, gender representation in leadership roles, and research outputs.

Qualitative Analysis: Content analysis of academic literature and policy documents to understand the contextual and value-oriented aspects of gender equality in education.

Comparative Research: Cross-regional comparisons to understand effective practices and challenges in advancing gender equality in education.

This mixed-method approach ensures a thorough investigation, integrating numerical data and contextual understanding to analyze gender disparities and propose actionable strategies.

Research results. Key Value-Oriented Principles

1. Principle of Equal Opportunities:

The principle of equal opportunities, which aims to provide equal access to quality education for all individuals regardless of gender, is central to the concept of gender development indices. Indicators such as the Gender Parity Index (GPI) and Gender-Related Development Index (GDI) exemplify this principle. The GPI, developed by UNESCO, compares the ratio of female to male enrollment across educational levels, with values between 0.97 and 1.03 indicating gender balance [1]. The GPI reflects the value of gender equality in education. By quantifying disparities between male and female enrollment rates, it underscores the importance of providing equal educational opportunities to all genders. This emphasis on parity aligns with broader societal values that advocate for inclusivity, fairness, and the empowerment of individuals regardless of gender. Achieving a balanced GPI is indicative of a commitment to dismantling systemic barriers and promoting equitable access to education, which is essential for sustainable development and social progress. Similarly, the GDI, developed by the UNDP, assesses disparities in education, health, and income, emphasizing individual autonomy and freedom of choice [2].

The Principle of Equal Opportunities emphasizes the necessity of ensuring equitable access to education for all individuals, regardless of gender. However, an analysis of data from Germany, China, and Ukraine demonstrates the diverse challenges and achievements in implementing this principle across different national contexts. In Germany, women achieve an average of 14.0 years of schooling compared to 14.5 years for men, resulting in a relatively small gender gap of 0.5 years [3]. This indicates substantial progress toward gender equality in education while highlighting the ongoing need to address even minor disparities to fully realize this principle.

In China, the gender gap is more pronounced, with women averaging 7.5 years of schooling compared to 8.7 years for men – a disparity of 1.2 years [3], the largest among the three countries. This suggests persistent inequalities rooted in traditional gender roles, uneven distribution of educational resources between urban and rural areas, and socio-economic factors that limit women's access to education. These findings underscore the critical need for targeted interventions to close this gap and uphold the principle of equal opportunities in education.

Conversely, Ukraine presents a distinct trend where women surpass men in mean years of schooling, with averages of 11.4 years and 10.7 years [3], respectively, resulting in a gender gap of 0.7 years favoring women. This outcome may reflect the country's successful promotion of female education and the broader socio-cultural emphasis on educational attainment for women. It also aligns with the representation of women in professions requiring advanced education.

However, this reverse disparity raises important questions about potential systemic factors affecting male educational outcomes, such as occupational gender segregation or socio-economic barriers.

These patterns across Germany, China, and Ukraine reveal that the realization of the Principle of Equal Opportunities in education is deeply influenced by cultural, economic, and policy-driven factors. While progress has been made, each country faces distinct challenges that require context-specific approaches to fully achieve gender parity in education. This analysis, grounded in empirical data, underscores the critical role of education as a cornerstone for advancing gender equality and promoting equitable development.

Overall, these variations illustrate how the principles of equity and inclusivity manifest differently based on regional priorities and systemic structures. Addressing these gaps requires a commitment to value-driven policies that not only enhance access but also empower individuals to reach their full potential regardless of gender. As emphasized by Joshi et al. (2002), who argue that value-oriented education can help create equitable opportunities and empower individuals, fostering balanced societal development [4].

2. Principle of Social Justice:

The principle of Social Justice underscores the importance of addressing gender stereotypes in education and career choices to eliminate discriminatory barriers and promote equality. This principle aims to rectify the underrepresentation of women and men in various educational fields and career paths. Social Institutions and Gender Index (SIGI) and Gender Inequality Index (GII) are instrumental in evaluating these dimensions. “The Social Institutions and Gender Index (SIGI) assesses the discriminatory nature of social institutions that limit or prevent women’s access to opportunities and resources, particularly in education; where social institutions include social norms and practices, including legal norms (official laws) and infra-legal (unofficial) norms [5].” “In countries where the level of discrimination in social institutions is higher, as measured by the SIGI, women’s access to education is lower, reducing, by definition, their skill and their capacity to benefit from digitalisation, notably because the content of information is designed for English-speaking educated individuals [6, p. 63].” GII measures disparities in empowerment, labor market participation, and reproductive health, highlighting the necessity of redistributing resources and ensuring equitable participation. SIGI data exposes enduring issues such as discriminatory family practices and restricted physical integrity for women in several regions. Such data underscore the importance of policies that address systemic barriers and promote gender-neutral access to educational resources. By embedding values of equality, choice, and autonomy into educational frameworks, societies can foster environments where every individual, regardless of gender, can fully realize their potential.

Nancy Fraser (2008) argues that achieving social justice requires transforming the foundational structures that perpetuate inequalities. She highlights the importance of addressing economic redistribution, cultural recognition, and political representation to dismantle entrenched power asymmetries and foster inclusive participation [7, p. 78]. These multidimensional efforts are essential for creating fair and equitable systems that challenge systemic injustices.

3. Principle of Inclusivity:

Gender indices play a crucial role in addressing the educational needs of various population groups, including women from rural areas, individuals with disabilities, and ethnic minorities. Indices such as the Gender Social Norms Index (GSNI) and World Inequality Database on Education (WIDE) are pivotal in revealing disparities among rural women, individuals with disabilities, and ethnic minorities. The GSNI highlights how societal biases impede gender equality in education, while WIDE provides granular data on educational access disparities across regions and demographics [8]. WIDE, founded on core values such as equality, equity, and inclusivity, emphasizes ensuring all individuals have equal opportunities for education, regardless of their background. It also recognizes the unique challenges faced by marginalized groups and advocates for addressing them fairly. “Nearly half the world’s people believe that men make better political leaders than women do, and two of five people believe that men make better business executives

than women do [9].” This reflects deeply ingrained biases that affect educational choices and opportunities for women, reinforcing the belief that certain fields are more suited for men. The data reveal stark inequities: entrenched biases limit opportunities for women and marginalized communities in certain regions, underscoring the need for inclusive educational policies. By focusing on inclusivity, these indices emphasize that education is a universal right, one that should be accessible to all individuals, regardless of gender, geographic location, or socio-economic background. The principle of inclusivity in education aims to create learning environments where every student, including those from marginalized groups, can access quality education and participate fully in the educational process.

Colombo (2013) underscores the importance of pluralism in education, which aligns with these inclusive strategies [10, p. 3]. Pluralism recognizes the value of diversity and promotes educational practices that cater to the varied needs of learners from different social, cultural, and economic backgrounds. By integrating pluralism into education systems, countries can ensure that gender equality and inclusivity are not only principles of access but also integral to the overall educational ethos. This approach ultimately supports the belief that education is a universal right, one that should be equally available to all, regardless of gender, disability, or ethnicity.

4. Principle of Sustainable Development:

Education plays a pivotal role in fostering sustainable development by equipping individuals to address global challenges and promoting gender equality as a fundamental enabler of societal progress. As highlighted in the UNESCO Global Education Monitoring Report, “Education is a key driver to achieving sustainable development goals [11]”. Indicators like the Sustainable Development Goal (SDG) Gender Index and the Female Opportunity Index (FOI) underscore this principle. The SDG Gender Index tracks progress on gender equality within the broader context of sustainable development goals, linking education to global societal challenges [2]. FOI evaluates women’s access to education and opportunities in fields like STEM, highlighting advancements in female leadership within government, corporations, STEM, and entrepreneurship, as well as success enablers like access to education and parental leave [12].

This reflects the value of equal access to education as essential for fostering female leadership and participation in traditionally male-dominated fields. By integrating gender equality into educational systems, societies enhance diverse perspectives and solutions to global issues such as climate change and resource management. Values such as ecological awareness, intergenerational equity, and social resilience are vital in this context. Embedding these values into education policies ensures that diverse perspectives and approaches are integrated, expanding opportunities for all individuals to contribute to and benefit from sustainable development efforts. Gender equality in education is not just a moral imperative but also a strategic means to enhance the effectiveness and inclusivity of sustainability initiatives.

The Barro-Lee Educational Attainment Dataset provides detailed data on global educational attainment, categorized by age groups, gender, and educational levels [13]. It reflects the core values of equity, inclusivity, and accountability by emphasizing equal educational opportunities for all individuals and highlighting the need to address disparities across demographic groups. By offering transparent and comparable data, the dataset promotes accountability among governments and institutions to track progress and close educational gaps. Furthermore, it underscores the value of empowerment through education, showcasing its role as a driver of social and economic development. As a critical tool for advancing global initiatives like the Sustainable Development Goals (SDGs), the dataset supports efforts to ensure quality education and lifelong learning opportunities for all [2].

Daun (2002) emphasizes the critical role of globalization and educational restructuring in promoting sustainability and inclusivity, both of which are essential for advancing gender equality [14]. As globalization continues to reshape economies and societies, education systems are increasingly required to adapt and respond to the challenges posed by environmental and social sustainability. This transformation can be achieved by embedding sustainability principles in curricula, which ensures that both women and men are equally equipped to contribute to sustainable

development efforts. In particular, gender-inclusive education in sustainability encourages a broader range of solutions, where both men and women can contribute equally to critical fields like renewable energy, environmental conservation, and climate change mitigation.

Conclusions. The analysis of gender development indices in the educational sphere reveals four key value-oriented principles that underpin efforts to promote gender equality and inclusivity: equal opportunities, social justice, inclusivity, and sustainable development. These principles not only shape the indicators themselves but also define the methodologies and strategies used to address gender disparities.

The principle of equal opportunities emphasizes universal access to quality education, regardless of gender. By embedding values such as equality before the law, freedom of choice, and personal autonomy, this principle ensures that all individuals can pursue their educational and professional aspirations without discrimination.

The principle of social justice addresses the pervasive impact of gender stereotypes and systemic inequalities on career choices and opportunities. Values like cultural recognition, economic equity, and political representation form the foundation of this principle, enabling policies and practices that dismantle discriminatory barriers and promote equitable participation in society.

The principle of inclusivity focuses on meeting the diverse needs of marginalized groups, including rural women, individuals with disabilities, and ethnic minorities. This principle upholds education as a universal right and highlights the importance of values like diversity, accessibility, and respect for cultural and social differences in creating inclusive learning environments.

Finally, the principle of sustainable development underscores the critical role of education in fostering a conscientious approach to global challenges. Gender equality within this context enhances diversity in perspectives and solutions, promoting values such as ecological awareness, resource responsibility, and intergenerational equity.

By integrating these value-oriented principles into educational policies and practices, societies can bridge gender gaps, empower underrepresented groups, and contribute to sustainable socio-economic development. Policymakers and institutions are encouraged to adopt these principles as frameworks for action, ensuring that education systems evolve into equitable and inclusive environments for all.

BIBLIOGRAPHY

1. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education: All means all*. 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380259>
2. Краснікова К. В., Скорик М. М. Україна в міжнародних системах вимірювання гендерної нерівності // *Статистика України*. 2021. № 2. С. 87–100. URL: <https://su-journal.com.ua/index.php/journal/article/download/337/313>
3. United Nations Development Programme. *Gender Development Index (GDI)*. 2024. URL: <https://hdr.undp.org/gender-development-index>
4. Joshi K., et al. Philosophy of Value-Oriented Education // *Yojana-Delhi*. 2002. 46. P. 12–18.
5. Branisa B., Klasen S., Ziegler M., Drechsler D., Jütting J. The institutional basis of gender inequality: The Social Institutions and Gender Index (SIGI) // *Feminist Economics*. 2014. 20(2). P. 29–64.
6. Social Institutions and Gender Index. *SIGI 2019 Global report: Transforming challenges into opportunities* // OECD Development Centre. 2019. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/03/sigi-2019-global-report_24db43b0/bc56d212-en.pdf
7. Fraser N. *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York, NY : Columbia University Press, 2008.
8. UNESCO Institute for Statistics. *World Inequality Database on Education (WIDE)*. 2020. URL: <https://www.education-inequalities.org/>
9. United Nations Development Programme. *2023 Gender Social Norms Index (GSNI): Breaking down gender biases – Shifting social norms towards gender equality*. 2023. URL: <https://hdr.undp.org/content/2023-gender-social-norms-index-gsni#/indicies/GSNI>

10. Colombo M. Introduction: Pluralism in education and implications for analysis // *Italian Journal of Sociology of Education*. 2013. 5(2). P. 1–16.
11. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2021/2: Education as a Key Driver to Achieving Sustainable Development Goals*. 2021. URL: <https://gem-report-2021.unesco.org>
12. N26 GmbH. *The Female Opportunity Index 2021*. 2021. URL: <https://n26.com/en-eu/female-opportunity-index>
13. Barro R. J., Lee J. W. A new data set of educational attainment in the world, 1950–2010 // *Journal of Development Economics*. 2013. 104. P. 184–198. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2012.10.001>
14. Daun H. Globalization and educational restructuring: Implications for sustainability and inclusivity // *Journal of Educational Policy*. 2002. 34(2). P. 89–102.

REFERENCES

1. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2020). *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education: All means all*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380259>
2. Krasnikova, K. V., & Skoryk, M. M. (2021). Ukraina v mizhnarodnykh systemakh vymirivannia hendernoi nerivnosti [Ukraine in international systems for measuring gender inequality]. *Statystyka Ukrainy*, (2), 87–100. Kyiv: Naukova Dumka. Retrieved from <https://su-journal.com.ua/index.php/journal/article/download/337/313> [in Ukrainian].
3. United Nations Development Programme. (2024). *Gender Development Index (GDI)*. Retrieved from <https://hdr.undp.org/gender-development-index>
4. Joshi, K., et al. (2002). Philosophy of Value-Oriented Education. *Yojana-Delhi*, 46, 12–18.
5. Branisa, B., Klasen, S., Ziegler, M., Drechsler, D., & Jütting, J. (2014). The institutional basis of gender inequality: The Social Institutions and Gender Index (SIGI). *Feminist economics*, 20 (2), 29–64.
6. Social Institutions and Gender Index. (2019). *SIGI 2019 Global report: Transforming challenges into opportunities*. OECD Development Centre. Retrieved from https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/03/sigi-2019-global-report_24db43b0/bc56d212-en.pdf
7. Fraser, N. (2008). *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York, NY: Columbia University Press.
8. UNESCO Institute for Statistics. (2020). *World Inequality Database on Education (WIDE)*. Retrieved from <https://www.education-inequalities.org/>
9. United Nations Development Programme. (2023, June 12). *2023 Gender Social Norms Index (GSNI): Breaking down gender biases – Shifting social norms towards gender equality*. Retrieved from <https://hdr.undp.org/content/2023-gender-social-norms-index-gsni#/indicies/GSNI>
10. Colombo, M. (2013). Introduction: Pluralism in education and implications for analysis. *Italian Journal of Sociology of Education*, 5(2), 1–16.
11. UNESCO. (2021). *Global Education Monitoring Report 2021/2: Education as a Key Driver to Achieving Sustainable Development Goals*. Retrieved from <https://gem-report-2021.unesco.org>
12. N26 GmbH. (2021). *The Female Opportunity Index 2021*. Retrieved from <https://n26.com/en-eu/female-opportunity-index>
13. Barro, R. J., & Lee, J. W. (2013). A new data set of educational attainment in the world, 1950–2010. *Journal of Development Economics*, 104, 184–198. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2012.10.001>
14. Daun, H. (2002). Globalization and educational restructuring: Implications for sustainability and inclusivity. *Journal of Educational Policy*, 34(2), 89–102.

Чжань На

аспірантка

Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
просп. Берестейський, 37, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-4791-5913

ЦІННІСНО-ОРІЄНТОВАНІ ПРИНЦИПИ, ЩО ЛЕЖАТЬ В ОСНОВІ ІНДЕКСІВ ГЕНДЕРНОГО РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ

Актуальність проблеми. Дослідження аналізує ключову роль ціннісно орієнтованих принципів, які лежать в основі індексів гендерного розвитку у сфері освіти, підкреслюючи їх значення у подоланні гендерних нерівностей та забезпеченні справедливого доступу до освіти. Такі індекси, як Індекс гендерного паритету (GPI), Індекс гендерного розвитку (GDI) та Індекс гендерної нерівності (GII), є важливими інструментами для оцінки прогресу та розробки стратегій досягнення гендерної рівності у сфері освіти.

Дослідження наголошує на зростаючій значущості гендерної рівності в освіті як важливого чинника соціально-економічного розвитку та основи для досягнення цілей сталого розвитку. Основною **метою роботи** є аналіз базових цінностей цих індексів та їхнього впливу на забезпечення рівності, інклюзивності та соціальної справедливості у сфері освіти. **Завдання дослідження** включають визначення фундаментальних принципів індексів, оцінку їхнього впливу на формування та реалізацію політики, а також вивчення їх застосування для подолання структурних бар'єрів у доступі до освіти.

Дослідження базується на застосуванні змішаної методології. Кількісний аналіз використовується для оцінки статистичних даних, отриманих з індексів, таких як GPI, GDI та GII, з акцентом на тенденціях у рівні участі в освіті, гендерному представництві та справедливості. Додатковий якісний аналіз змісту наукової літератури та політичних документів забезпечує глибше розуміння ціннісних і контекстуальних аспектів гендерної рівності. Порівняльний підхід дозволяє дослідити регіональні відмінності та найкращі практики для сприяння гендерній рівності в освіті.

Результати визначають чотири основні принципи, які лежать в основі індексів гендерного розвитку: рівні можливості, соціальна справедливість, інклюзивність та сталий розвиток. Ці принципи спрямовані на подолання системних бар'єрів, усунення гендерних стереотипів та створення інклюзивних освітніх середовищ для маргіналізованих груп. Дослідження робить висновок, що інтеграція цих цінностей в освітні системи є ключовою для досягнення справедливості та забезпечення визнання освіти як універсального права, доступного для всіх.

Ключові слова: цінності, принципи, гендерна рівність, індекси гендерного розвитку, освіта, соціальна справедливість, сталий розвиток, гендерний паритет.

УДК 141.319.8:17.023.34Ш64

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.18>**Широка Ольга Іванівна**

аспірант 3-го курсу навчання

кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики

Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

вул. Пирогова, 9, Київ, Україна

orcid.org/0009-0000-7086-6414

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ЩАСТЯ У БУТТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячується вибору методології для дослідження проблеми щастя в бутті людини та суспільства. **Актуальність проблеми** в наш час є досить нагальною. Відсутність відчуття повноти щастя дає довгі фрустрації, коли людина не усвідомлює своїх дій і наслідків. Вона не розуміє, що робити, щоб результати життя були краще. Час воєнного стану якраз і є таким особовим показником низького рівню щастя у ворогів, що не розуміють цього і намагаються захоплювати Україну і ресурси. Наші співвітчизники також не можуть бути досить щасливими, тому що живуть в час постійної загрози життю і здоров'ю, в час руйнації цілей та світу. А це і означає, що феномен щастя потребує подальшого дослідження.

Мета роботи в аналізі різних методологічних основ для дослідження феномену щастя в бутті людини та суспільства.

До **методологічної бази** входять історико-філософський метод, герменевтичний, компаративістський, діалектичний. Біографічний метод розгорнутий на прикладі дослідження життя Сократа, Томазо Кампанелі та Г. Сковороди. Вдалим є поєднанням усвідомлення поняття щастя через логотерапію В. Франкла і персоналізм Е. Муньє. Особливий глибокий екзистенціальний сенс додає методологія когнітивного розвитку свідомості Ж. Піаже і арт-терапевтична методологія. Фундаментальними для дослідження щастя стає метаантропологічна методологія та андрогін-аналіз, започатковані і розвинені Назіпом Хамітовим і Світланою Криловою. Основою цих методів є розкриття концепту у межах буденного, граничного і метаграничного буття людини і його вольових характеристик. При усвідомлення дійсності змінюється пріоритети волі, що впливає на дії. Вчинки і вимір буття людини, в свою чергу, тісно пов'язані з переживанням щастя.

Результатом дослідження є підібраний комплекс методологічних прийомів і принципів для розробки цілісного концепту щастя. Він допоможе спрямовувати свідомість на більшій вагомості цінності в житті. Це дає можливість бути щасливими. Практика особистісного і суспільного філософування вимагає вдалого поєднання методологій для активного застосування їх в житті.

Ключові слова: щастя, радість, задоволення, свідомість, усвідомлення, філософська антропологія, метаантропологія, соціальне буття людини.

Вступ. Проблема щастя для людини є однією з ключових в житті навіть в час воєнного сьогодення. Життя завжди нерозривно зв'язано із бажанням жити, бути, відбуватися, проявлятися, і людина обирає такі варіанти для дій, які максимально допомагають бути щасливішими: вижити, захиститися і захистити близьких, мати змогу забезпечити себе і тих, хто від нас залежить, мати максимально гарне здоров'я, настрої, натхнення, розуміти сенс життя і мати можливість брати участь у житті суспільства, тощо. Тому ця проблема є завжди є актуальною. Розвиток філософії і багатьох наук додають до поняття щастя нових граней і відтінків. Цей факт означає, що є потреба визначити, з чим щастя зв'язане в бутті, які є основні і супутні методологічні засади для дослідження феномену й розгорнути їх більш ретельно.

Мета – вибір системи методологічних принципів і методик для детального дослідження феномену щастя в бутті людини та суспільства.

Завдання дослідження:

- проаналізувати методології дослідження феномену щастя в бутті людини і суспільства;
- обрати найбільш плідні концепти і методології дослідження феномену щастя.

Результати дослідження. Методологічну базу дослідження становлять історико-філософський, біографічний, герменевтичний, компаративістський методи. Діалектичний метод допоможе привести до синтезу протиріччя. Нового забарвлення додадуть до дослідження персоналістичний метод Е. Муньє, логотерапія В. Франкла. Також допоможе в розгортанні пріоритетів методологія когнітивного розвитку Ж. Піаже. Основними і фундаментальними методологічними напрямками будуть метаантропологічний та андрогін-аналітичний.

Історико-філософський метод дозволяє дослідити історію виникнення, формування та еволюцію різних теорій пізнання щастя у філософів різних часів. Наприклад, розглянути засади поняття щастя у засновників античної філософії: Піфагора, Епікура, Сократа, Платона, Аристотеля. Важливо співставити їх з розробками мислителів Середньовіччя – Августина Блаженного, Фоми Аквінського, які вплинули на розуміння щастя через християнську етику. Доба Відродження дала нові паростки розвитку поняття у філософських підходах цілої плеяди діячів: Миколи Кузанського, Нікколо Макіавеллі, Миколи Коперніка, Джордано Бруно, Томаса Мора, Томазо Кампанелли, Еразма Роттердамського та Мартіна Лютера. Ще більше різноманіття відкриттів, які потребують синтезу і усвідомлення припало на епоху Нового Часу і пізніше – у роботах Декарта, Спінози, Паскаля, у працях німецьких, французьких та інших філософів.

Біографічний метод дає можливість проаналізувати біографії відомих особистостей та їх шляхи досягнення щастя. Кожен мислитель знаходить свою формулу щастя в невід’ємній залежності не тільки від того, як він виріс і як формувалось його мислення, тобто минулого, а й від процесів, що відбувались у суспільстві в його добу життя. Але можна сказати, що саме творчість і філософський світогляд завжди дають велику перевагу філософам з точки зору відчуття щастя, радості в житті. Дуже показові, наприклад, історії життя Сократа, Григорія Сковороди і Томазо Кампанелли.

Не зважаючи на всі труднощі, Сократ завжди акцентував в своєму житті на цінність свободи, гідності людській, людей, знань, і навіть в момент можливості вибору втекти від переслідування за допомогою його учнів або залишитися у в’язниці та випити отруту, до якої його тоді засудила місцева влада у вигляді віче – він обирає останній варіант – стійко вступити у двобій із невіглаством більшості, що ще більше впливає на його учнів і суспільство. Щоб так вчинити і навіть заплатити за це своїм життям – треба мати досить суттєвий аргумент на користь своєї правоти, сили філософських відкриттів, які дуже хотілося передати людям і майбутнім поколінням, і ця сила завжди виростає з радісного, оптимістичного погляду на життя, з життя по совісті, яке відтворюється в екзистенціальному стані щастя, над яким не володіють навіть більшість оточуючих [2].

Григорій Сковорода залишив нам багато філософських роздумів у своїх творах і завжди діяв так, щоб мати максимальну особистісну свободу, не чіпляючись за владу з її усіма привілеями та протиріччями у суспільстві, бо такий шлях не давала можливості мінімально залежати від оточуючих і часто заважала роздумам та філософським дослідженням людського єства, насамперед, досліджуючи і себе самого. Це саме і доводить, що в нього було досить гармонійне життя, по-справжньому щасливе, бо йому було дуже комфортно наодинці із своїми роздумами, і тому він так цінував свою свободу. Ось чому ми чуємо його вислів, як підсумок всього його невгамовного життя: «Світ ловив мене, та не спіймав» [1, с. 261].

Історія дослідницької творчості Томазо Кампанелли вражає силою духу впродовж всього його життя. Він прожив 71 рік і половину з них, 33 роки у підсумку, провів у в’язницях середньовічної інквізиції в нелюдських умовах і тортурах, і саме в цей час пише свої філософські твори, які зі складнощами передає на волю. Найбільш знаменитий з них – це «Місто Сонця» – квінтесенція всіх його мрій і прагнень, пронизливої жаги до гуманістичного і справедливого світу. І він не просто страждає в катівнях, а ще й не здається в намаганні допомагати іншим, хто

в більш скрутному становищі. Він сам багато потерпав і страждав, тому дуже відгукується на їх страждання і допомагає всім, кому може допомогти, знаходячи фантастично креативні рішення для цього. Наприклад, із в'язниці вирішує відправити листа і стає «заочно адвокатом» Галілео Галілею. Весь час підтримує і організовує допомогу своїм друзям та знайомим. Навіть коли це допомога фінансова, і він сам ледве виживає. Така сила духу може жититися тільки справжнім щастям: сяючим натхненням своїх відкриттів і глибоким усвідомленням своєї місії у суспільстві, активною любов'ю до людей і до життя [4; 7].

Продовжуючи міркування про методологію дослідження феномену щастя, варто назвати герменевтичний метод, який допомагає зрозуміти сутність феномену щастя шляхом аналізу текстів різних мислителів з урахуванням того, які історичні події були головними в той час, що оточувало авторів, як вони жили, як накопичується культурний прошарок того суспільства, яка мова, які є уже відкриті сенси у соціумі.

Компаративістський метод надає можливість порівняти різні концепції щастя, співставити еволюційні тенденції розгортання концепту в різних країнах і епохах, розібратися у взаєминах між ними, їхніх подібностей і відмінностей, та зробити певні висновки.

Розуміння необхідності пошуку балансу при знаходженні істини через раціональну дискусію між співрозмовниками, що мають різні точки зору, дає діалектичний метод. Гармонія дуже важлива для досягнення щастя, тому треба максимально враховувати всі закономірності діалектичної логіки.

Корисним є персоналістичний метод Е. Муньє, який сприятиме усвідомленню феномену щастя в бутті особистості та порівнянні його зі щастям в бутті індивідуальності. В персоналізмі робиться акцент на розвиток і первинність особистості, тому щастя вибудовується особистістю вільно, самостійно, невимушено, творчо. Ніхто не може нав'язати і змусити бути щасливим, якщо це не є усвідомленим самостійно конструктивним і гармонійним рішенням людини і проявленою волею у її бутті. Тому в демократичних суспільствах існує більше розуміння прав людини, більше різноманіття проектів, можливостей для розвитку, – в освіті, бізнесі, громадській діяльності, в науці та творчості. Вирішальним фактором для цього є передумови в суспільстві для особистісної і соціальної активності, коли не треба чекати, що лідер, організація, держава створять всі умови для щасливого життя. Враховуючи свої таланти та здібності кожен може зробити своє життя більш радісним і щасливим, і творча діяльність для цього є провідним фактором [8].

Метаантропологічна методологія Назіпа Хамітова є евристичною і провідною для дослідження, що дозволяє проаналізувати щастя в буденному, граничному та метаграничному вимірах буття. Характеристики різних вимірів буття залежать від типу волі людини, її основних життєвих пріоритетів, усвідомлення цінностей. Якщо в буденному бутті щастя полягає в самозбереженні (фізичному, психологічному, фінансовому) та продовженні свого роду, то в граничному бутті щастям є можливість проявлятися і домінувати у волі до влади чи до слави, а з іншого боку (і це вже більш конструктивний показник розвитку) – у волі до пізнанні та творчості. Але тільки в метаграничному вимірі буття може бути найвищим рівень щастя, який залежить від справжньої любові, толерантності, поваги, що вибудовується в свободі та рівноправному діалозі між особистостями задля розуміння Іншого [3].

Андрогін-аналітична методологія, що започаткована і розроблена Назіпом Хамітовим і Світланою Криловою, дає можливість усвідомити щастя в контексті особистісної та комунікативної андрогінності, де особистісна андрогінність як єдність духовного і душевного начал в одній особистості приводить до гармонійного і щасливого життя. Комунікативна андрогінність – це єдність двох цілісних андрогінних особистостей, які здатні відтворювати гармонійні стосунки і налагоджувати конструктивний повноцінний діалог між собою у співтворчості, турботі та повазі один до одного [3; 6].

Арт-терапевтична методологія допомагає усвідомити і відчувати щастя за допомогою творів мистецтва (музика, поезія, кіно), що дає можливість провести аналогії із власним життям і розумінням картини світу й пережити катарсис та інсайт. Ці екзистенціальні переживання

дають найкращі творчі рішення, які виводять людину з буденності і спрямовують до філософування, що допомагає бути щасливими.

Актуальним для дослідження щастя є підхід Ж. Піаже в теорії когнітивного розвитку, яка стосується розвитку мислення у дітей від самого початку їх життя при народженні і до становлення вже в дитячі і юнацькі роки [9]. Оскільки щастя безпосередньо залежить від рівня усвідомлення цінностей, своїх бажань, суспільних процесів, розуміння поведінки інших людей і можливості вибудовувати діалог з ними, ми розуміємо зв'язок буття людини із свідомістю і розвитком мислення, а також прямі паралелі процесу дорослішання у розумовому сенсі із якістю життя. Треба розуміти, що еволюційний процес становлення думки, як це проходить людство в розвитку всієї цивілізації – повинен пройти кожен окремо. Якщо людина не досягнула відповідальності за свої переконання і вчинки, вона не зможе бути суб'єктом суспільства, а отже, не зможе свідомо впливати на своє життя і своє оточення. В юнацькі роки розвиток мислення не завершується, він досить умовний відносно якості мислення людини, тому такі великі розбіжності можуть бути у кожному конкретному випадку. Розвиток повинен набуватися і далі, – у розумінні себе і своїх потреб, в умінні дивитися на світ очима співрозмовника, в розвитку вищої та професійної освіти, на роботі, в стосунках, в сім'ї та в процесах спілкування в суспільстві. Схожі процеси відбуваються і в розвитку соціуму, тому що вони відображують основні тенденції, які властиві більшості людей (якщо не всім). Тому якість розвитку усвідомлення є основною засадою феномену щастя і буття людини.

Грунтовним для дослідження феномену щастя є метод логотерапії В. Франкла, який він описує в своїй книзі «Людина у пошуках справжнього сенсу». Пройшовши свій власний непростий шлях виживання в концтаборі в нелюдських умовах і аналізуючи стан інших, він усвідомив життєвість висновку Ніцше: «Той, хто знає, навіщо жити, може витримати майже будь-яке як» [5, с. 4]. Тобто знаходження особистісної мети, місії для людства, для майбутніх поколінь, дає поштовх до усвідомлення, що саме цю місію може втілити тільки її автор, тому що саме він зрозумів і вистраждав ці висновки, і саме це стало його провідною ідеєю. Саме особистісна відповідальність перед собою за досягнення мети дає надію на світле майбутнє і допомагає людині подолати навіть такі жакливі умови існування, як концтабір. Глибоке усвідомлення цінності своєї унікальної ідеї та її можливість допомогти іншим жити більш щасливо у перспективі надихають жити і боротись за своє майбутнє, тому що воно належить людям. Якщо людина отримала інсайт від розуміння як вирішити якусь свою проблему, яка її раніше дуже мучила і стримувала енергію, забиравала час на роздуми, то потім ця енергія вибухово вивільнюється в його бутті і настільки тривожить душу, що її неможливо втримувати в собі, тому такі люди завзято надихають інших до життя. Це стосується всіх людей, не тільки відомих та вже визнаних у суспільстві. Людина, яка має критичне і систематичне мислення, розуміє, що набутки людської цивілізації вибудовувались тисячоліттями і мільйонами років, і ми знаємо викарбувані істини про цінність конструктивного впливу на суспільство. Навіть якщо цей вплив невеликий, але допомагає іншим, то це справжній прояв турботи. Хотілося б пригадати вірш з англійського народного епосу у перекладі Маршака: «Не було цвяху – підкова пропала» про те, як зовсім невелика недбалість призводить до масштабних руйнувань та історичних змін. В українському народному епосі є всім відома казка «Ріпка» про унікальну роль миші в справі суспільного значення, бо саме її крихітної участі не вистачало для реалізації всієї глобальної задачі в господарстві.

За результатами дослідження розглянуті супутні концепти для поняття щастя і вибрана система методологічних засад для цього. Методологічну базу складають історико-філософський, біографічний, герменевтичний, компаративістський та діалектичний методи, персоналістичний метод Е. Муньє, концепт логотерапії В. Франкла, методологія когнітивного розвитку Піаже, арт-терапія. Основою методологічної бази складають метаантропологія і андрогін-аналіз.

Висновки. В статті проаналізовано методології для дослідження феномену щастя в бутті людини та суспільстві. Фундаментальною методологією є метаантропологія, за допомогою

якої відбувається аналіз феномену щастя в різних вимірах буття: буденному, граничному і мета-граничному.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Драч І.Ф., Попович М.В., Кримський С.Б. Григорій Сковорода. Харків : Фоліо, 2022. 384 с.
2. Історія філософії. Проблема людини та її меж / під ред. Н. Хамітова, Л. Гармаш, С. Крилової. К. : Наукова думка, 2000. 272 с.
3. Філософська антропологія словник / під ред. Н. Хамітова, С. Крилової, Т. Розової, С. Мінева, Т. Лютого. 4-е видання. К. : КНТ, 2020. 472 с.
4. Філософський енциклопедичний словник, під ред. В.І. Шинкарука. К. : Абрис, 2002. 751 с.
5. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у таборі. Харків : КСД, 2016. 142 с.
6. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. К. : КНТ, 2007. 264 с.
7. Headley J. Tommaso Campanella and the transformation of the world. Princeton : Princeton University Press, 1997. 399 p. ISBN 9780691026794.
8. Mounier E. Passages de Anarchie et Personnalisme. (1937). <https://www.panarchy.org/mounier/anarchie.html>
9. Piaget J. The construction of reality in the child. New York : Basic Books, 1954.

REFERENCES

1. Drach I.F., Popovych M.V., Krymskyi S.B. (2022). Hryhorii Skovoroda. [Hryhorii Skovoroda.]. Kharkiv : Folio, 384 s. [in Ukrainian].
2. Istoriia filosofii. Problema liudyny ta yii mezh, pid red. Khamitova N., Harmash L., Krylovoi S. (2000). [History of philosophy. The problem of man and his limits, ed. Khamitov N., Garmash L., Krylova S.]. K. : Naukova dumka, 272 s. [in Ukrainian].
3. Filosofska antropolohiia slovnyk, pid red. N. Khamitova, S. Krylovoi, T. Rozovoi, S. Mineva, T. Liutoho. (2020). [Philosophical and anthropological dictionary edited by N. Khamitov, S. Krylova, T. Rozova, S. Mineva, T. Liutyi]. 4-e vydannia. K. : KNT, 472 s. [in Ukrainian].
4. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk, pid red. V.I. Shynkaruka.(2002). [Philosophical encyclopedic dictionary, ed. V.I. Shinkaruk]. K. : Abrys, 751 s. [in Ukrainian].
5. Frankl V. (2016). Liudyna u poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u tabori. [Man in search of true meaning. Psychologist in prison]. Kharkiv : KSD, 142 s. [in Ukrainian].
6. Khamitov N., Krylova S. (2007). Filosofskyi slovnyk. Liudyna i svit. [Philosophical dictionary. Man and the world]. K. : KNT, 264 s. [in Ukrainian].
7. Headley J. (1997). Tommaso Campanella and the transformation of the world. Princeton : Princeton University Press, 399 p. ISBN 9780691026794. [in English].
8. Mounier E. (1937). Passages de Anarchie et Personnalisme. [in English]. <https://www.panarchy.org/mounier/anarchie.html>
9. Piaget J. (1954). The construction of reality in the child. New York : Basic Books. [in English].

Shyroka Olha Ivanivna

Postgraduate Student of the 3rd year of study

Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Educational Policy

Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy

Dragomanov Ukrainian State University

9, Pyrohov str., Kyiv, Ukraine

orcid.org/0009-0000-7086-6414

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE PHENOMENON OF HAPPINESS IN THE BEING OF MAN AND SOCIETY

*The article is devoted to the choice of methodology for researching the **problem** of happiness in human existence and society. The relevance of the problem in our time is quite relevant. The lack of a feeling of complete happiness leads to long-term disappointments when a person is not aware of their actions and consequences. A person does not understand what to do to make life outcomes better. It is precisely the time of martial law that is such a specific indicator of the low level of happiness of enemies, who do not understand this and try to seize Ukraine and resources. Our compatriots also cannot rejoice that they live in a time of constant threat to life and health, in a time of destruction of goals and the entire picture of the world. And this means that the phenomenon of happiness requires further research.*

*The **purpose** of the work is to analyze various methodological principles for studying the phenomenon of happiness in human existence and society.*

*The **methodological base** includes the historical-philosophical method, hermeneutic, comparative, and dialectical. The biographical method was developed on the example of researching the lives of Socrates, Tommaso Campanella, and H. Skovoroda. A successful combination is understanding the concept of happiness through the logotherapy of V. Frankl and the personalism of E. Mounier. Particularly profound existential content is added by the method of cognitive development of consciousness by J. Piaget and the methodology of art therapy. Fundamental to the study of happiness are metaanthropological methodology and androgynous analysis, pioneered and developed by Nazip Khamitov and Svetlana Krylova. The basis of these methods is the disclosure of the concept within the frame of ordinary, boundary and metaboundary dimensions of being and its volitional characteristics. When we become aware of reality, the priorities of the will change. And this affects the actions, deeds, and dimensions of human existence, which are closely related to the experience of happiness. Actions and the dimension of human being, in turn, are closely linked to the experience of happiness.*

*The **result** of the study is a selected set of methodological techniques and principles for developing a holistic concept of happiness. This will help direct consciousness to more significant life values. This makes it possible to be happier. The practice of personal and social philosophizing requires a successful combination of methodologies for their active application in life.*

Key words: happiness, joy, satisfaction, consciousness, awareness, philosophical anthropology, metaanthropology, human social existence.

УДК 110.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.19>**Шюкюров Масуд Агаяр оглу**доктор філософії з філософії,
старший науковий співробітник

Інституту філософії та соціології Національної Академії Наук Азербайджану

Баку, Азербайджан

orcid.org/0000-0002-6043-2548

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Мета статті полягає у вивченні філософського аналізу цілей сталого розвитку (ЦСР).

Методологія: У дослідженні використовувалась методологія настільного дослідження. Кабінетні дослідження належать до вторинних даних чи даних, які можна зібрати без польових досліджень. Кабінетне дослідження в основному пов'язане зі збором даних з доступних джерел, тому його часто вважають дешевим методом, ніж польове дослідження, оскільки основні витрати пов'язані з часом менеджера, витратами на телефон та довідники. Таким чином, дослідження було засноване на вже опублікованих дослідженнях, звітах та статистичних даних. Ці дані доступні через ресурси.

Новизна у статті. Дослідження рекомендує інтегрувати різні етичні точки зору в теорії розвитку, наголошуючи на практиці гнучкі підходи та просуваючи комплексні політичні рамки, що відповідають цілісному характеру ЦСР. У ньому наголошується на необхідності надійних механізмів моніторингу та оцінки, широкому глобальному співробітництві та включенні питань стійкості та етики до освітніх програм. Ці рекомендації спрямовані на те, щоб зусилля в галузі розвитку були економічно ефективними, соціально справедливими та екологічно стійкими і, зрештою, сприяли комплексному та ефективному досягненню ЦСР.

Висновки. Результати вказують на контекстуальну та методологічну прогалину, пов'язану з філософським аналізом цілей сталого розвитку. Попередній емпіричний огляд виявив вирішальну взаємодію етичних, епістемологічних та метафізичних міркувань у досягненні глобальної стійкості. Наголошується, що ЦСР ґрунтуються на принципах рівності, справедливості та прав людини, а також на необхідності інклюзивних та контекстно-залежних систем знань. Аналіз також спонукав переосмислити традиційне розуміння розвитку, навівши докази на користь цілісного бачення, що охоплює як соціальне, і екологічне благополуччя. У висновку наголошується на важливості інтеграції цих філософських аспектів у розробку політики для створення ефективних інклюзивних стратегій сталого глобального прогресу.

Ключові слова: Цілі сталого розвитку, складні політичні рамки, механізми моніторингу та оцінки, освіта у сфері сталого розвитку.

Вступ. Цілі сталого розвитку (ЦСР) представляють амбіційний глобальний порядок денний, спрямований на вирішення широкого кола соціально-економічних та екологічних проблем до 2030 року. Незважаючи на їх всеосяжний характер, існує значна потреба в більш глибокому філософському аналізі для розуміння етичних, гносеологічних та метафізичних основ цих цілей. Хоча ЦСР спрямовані на викорінення бідності, зменшення нерівності та сприяння сталому розвитку, залишаються питання про цінності та принципи, що лежать в основі їх реалізації, і наскільки вони дійсно відображають різні культурні перспективи. Наприклад, хоча ЦСР 1 має на меті викоринити бідність у всіх її формах у всьому світі, станом на 2018 рік понад 736 мільйонів людей все ще жили в крайній бідності, підкреслюючи розрив між прагненнями ЦСР та нинішньою реальністю [1, с. 2–3].

Мета та завдання. Метою цього дослідження є подолання цього розриву шляхом критичного вивчення філософських основ ЦСР, що забезпечує детальне розуміння їх етичних наслідків та практичних застосувань. В існуючих дослідженнях існує помітна прогалина щодо інтеграції систем корінних знань та незахідних філософських традицій у рамки ЦСР. Значна частина сучасної літератури та політичного дискурсу домінує над західними парадигмами, які

можуть не повністю відображати цінності та пріоритети різних глобальних спільнот. Наприклад, принципи Убунту в африканській філософії підкреслюють взаємопов'язаність громад та взаємну турботу, що може дати цінну інформацію про впровадження ЦСР, пов'язаних із соціальною справедливістю та екологічною стійкістю [2, с. 2]. Це дослідження має на меті заповнити цю дослідницьку прогалину, вивчаючи, як різні культурні та філософські традиції можуть інформувати та покращувати розуміння та застосування ЦСР. Тим самим воно прагне внести вклад в більш інклюзивний і культурно релевантний підхід до глобального розвитку. Результати цього дослідження будуть корисними для політиків, практиків розвитку та науковців. Політики отримають більш глибоке розуміння етичних міркувань і культурних контекстів, які повинні визначати розробку і реалізацію політики розвитку. Практики розвитку отримають користь від розуміння того, як ефективно інтегрувати місцеві знання та цінності у свої проекти, тим самим підвищуючи актуальність та вплив своєї роботи. Вчені знайдуть це дослідження цінним завдяки критичному вивченню філософських основ ЦСР, що сприяє більш широкому академічному дискурсу про глобальний розвиток. Зрештою, це дослідження має на меті сприяти більш цілісному та інклюзивному підходу до досягнення ЦСР, гарантуючи, що зусилля з розвитку ґрунтуються на етичних принципах та повазі до культурного різноманіття [3, с. 12].

Методи дослідження. У дослідженні була прийнята методологія настільного дослідження. Дослідження Кабінету стосується вторинних даних або тих, які можна зібрати без польових робіт. Дослідження кабінету в основному передбачає збір даних із існуючих ресурсів, тому його часто вважають методом низької вартості порівняно з польовими дослідженнями, оскільки основні витрати пов'язані з часом керівника, телефонними витратами та довідниками. Таким чином, дослідження спиралося на вже опубліковані дослідження, звіти та статистику. Ці вторинні дані були легко доступні через інтернет-журнали та бібліотеку.

Огляд літератури. Утилітаризм, нормативна етична теорія, був розроблений Джеремі Бентамом і далі вдосконалений Джоном Стюартом Міллем. Ця теорія стверджує, що найкраща дія – це та, яка максимізує загальне щастя чи корисність, часто узагальнена фразою «найбільше благо для найбільшої кількості». Утилітаризм оцінює моральність дій на основі їх результатів, підкреслюючи важливість наслідків дій у визначенні їх етичної цінності. Бентам представив цю концепцію у своїй роботі «Вступ до принципів моралі та законодавства» [4, с. 25], де він стверджував, що дії людини визначаються прагненням до задоволення та уникнення болю. Мілл розширив це, розрізняючи вищі та нижчі задоволення, виступаючи за якісні міркування на додаток до кількісних заходів щастя. У контексті цілей сталого розвитку (ЦСР) утилітаризм забезпечує основу для оцінки ефективності різних ініціатив розвитку. Надаючи пріоритет діям, які приносять найбільшу загальну вигоду, політики можуть використовувати утилітаристські принципи для керівництва розподілом ресурсів та розробки втручань, спрямованих на досягнення ЦСР. Наприклад, зусилля щодо зменшення бідності та голоду (ЦСР 1 та 2) можна оцінити на основі їх впливу на добробут найбільшої кількості людей, тим самим гарантуючи, що політика розвитку відповідає меті максимізації суспільного добробуту [5, с. 2–3].

Результати дослідження. Деонтологічна етика, також відома як етика, заснована на обов'язку, є моральною теорією, в першу чергу пов'язаною з філософом Іммануїлом Кантом. На відміну від утилітаризму, деонтологічна етика зосереджується на внутрішній моралі дій, а не на їх наслідках. Згідно з етикою Канта, дії є морально правильними, якщо вони здійснюються з почуття обов'язку і відповідають універсальним моральним принципам, таким як чесність, справедливість та повага до людської гідності. Основоположна праця Канта «основи метафізики моралі» закладає основу для цієї етичної структури, підкреслюючи важливість намірів і дотримання категоричних імперативів, які є абсолютними моральними правилами, застосовними до всіх розумних істот [6, с. 131]. У контексті ЦСР деонтологічна етика може бути особливо актуальною при вирішенні питань, пов'язаних з правами людини, гендерною рівністю та соціальною справедливістю (ЦСР 5 та 10). Ця теорія підкреслює моральний імператив дотримуватися цих принципів незалежно від результатів, тим самим забезпечуючи надійне етичне обґрунтування політики, яка захищає права та гідність усіх людей. Наприклад, зусилля

з ліквідації дискримінації та сприяння рівним можливостям можуть базуватися на деонтологічних принципах, гарантуючи, що ініціативи розвитку будуть не тільки ефективними, але й морально обґрунтованими та справедливими [6, с. 132].

Теорія суспільного договору

Теорія суспільного договору, сформульована такими філософами, як Томас Гоббс, Джон Локк і Жан-Жак Руссо, досліджує походження суспільства і легітимність державної влади. Ця теорія постулює, що люди погоджуються, явно чи неявно, відмовитися від деяких своїх свобод і підкоритися владі держави в обмін на захист своїх прав, що залишилися. Впливова робота Руссо «суспільний договір» [7, с. 1–2] стверджує, що легітимна політична влада виникає з суспільного договору, узгодженого всіма членами суспільства для їх взаємної вигоди. Теорія суспільного договору особливо актуальна для ЦСР, оскільки вона підкреслює роль колективної угоди та співпраці у досягненні спільних цілей. ЦСР являють собою глобальний суспільний договір, в якому країни колективно погоджуються домагатися сталого розвитку на благо всього людства. Ця теорія може забезпечити основу для розуміння обов'язків держав та міжнародних організацій щодо впровадження ЦСР, підкреслюючи важливість глобальної співпраці та солідарності. Наприклад, зусилля по боротьбі зі зміною клімату (ЦСР 13) вимагають колективних зобов'язань всіх країн, що відображають принципи взаємної вигоди і спільної відповідальності, властиві теорії суспільного договору. Обґрунтовуючи політику розвитку ідеєю глобального суспільного договору, ця теорія підкреслює етичні та політичні основи ЦСР та необхідність спільних дій для вирішення глобальних проблем [7, с. 3].

Емпіричний огляд

Сакс прагнув дослідити етичні та філософські основи сталого розвитку, зосередившись на інтеграції економічних, соціальних та екологічних аспектів для досягнення ЦСР [8, с. 6]. Сакс прагнув підкреслити необхідність етичних принципів, таких як рівність, справедливість та стійкість, у прагненні до глобального розвитку. Дослідження використовувало міждисциплінарний підхід, який поєднував якісний аналіз міжнародних політичних документів, широкі тематичні дослідження з різних регіонів та статистичні дані з глобальних організацій, таких як організація Об'єднаних Націй та Світовий банк. Цей підхід дозволив провести надійне дослідження прогресу та проблем у досягненні ЦСР. Дослідження показало, що, хоча в таких сферах, як зменшення бідності та доступ до освіти, досягнуто значного прогресу, постійна нерівність та погіршення стану навколишнього середовища продовжують створювати значні проблеми. Сакс підкреслив, що успіх ЦСР значною мірою залежить від глобальної прихильності етичним принципам і стійким практикам. Він підкреслив, що без істотного міжнародного співробітництва та прихильності цілі навряд чи будуть досягнуті. Автор рекомендував більш тісне міжнародне співробітництво і солідарність, збільшення фінансової підтримки країн, що розвиваються і включення систем знань корінних народів в Глобальні стратегії розвитку. Він стверджував, що ці кроки необхідні для підвищення ефективності та інклюзивності ЦСР.

Сен прагнув забезпечити глибокий філософський аналіз ЦСР, зосередившись на можливостях та свободах людини як центральних елементах сталого розвитку [9, с. 12]. Робота Сена прагнула вийти за рамки традиційних економічних показників і досягти більш всебічного розуміння людського благополуччя і розвитку. Дослідження використовувало його добре встановлений підхід до можливостей, доповнений якісним аналізом різних тематичних досліджень та великою статистикою з індексу розвитку людського потенціалу (ІРПП) та інших соціально-економічних показників. Ця методологія дозволила детально вивчити, як політика розвитку впливає на людські можливості. Результати: дослідження показало, що сталий розвиток повинен надавати пріоритет розширенню людських можливостей і свобод, а не зосереджуватися виключно на економічному зростанні. Сен стверджував, що соціальні та політичні свободи є найважливішими компонентами сталого розвитку і що політика розвитку повинна бути спрямована на розширення цих свобод. Він підкреслив взаємозв'язок економічної і соціальної політики в досягненні всебічного розвитку. Дослідження закликали до політики розвитку, яка надає пріоритет розширенню індивідуальних можливостей, сприяє управлінню на основі

участі та забезпечує соціальну справедливість. Він підкреслив важливість розробки політики, яка є не тільки економічно ефективною, але й справедливою та неупередженою, що відображає більш широкі цілі ЦСР.

Рауорт прагнув кинути виклик традиційним економічним моделям та запропонувати нову структуру, яка відповідає етичним та філософським цілям ЦСР [10, с.21]. Він прагнув забезпечити модель, яка враховує як екологічну стійкість, так і соціальну справедливість. Дослідження використовувало змішаний методичний підхід, використовуючи концептуальний аналіз, широкі тематичні дослідження з різних економічних контекстів та складні методи візуалізації даних для ілюстрації економічних та екологічних тенденцій. Цей підхід дозволив провести всебічну критику традиційних економічних теорій і запропонувати нові, інноваційні рішення. Дослідження показало, що традиційні економічні моделі не підходять для досягнення ЦСР, оскільки вони часто ігнорують екологічні обмеження та соціальну нерівність. Рауорт запропонував модель пончика «економіки, яка врівноважує основні потреби людини з екологічними межами планети. Ця модель візуалізує безпечний і справедливий простір для людства, де розвиток поважає як соціальні основи, так і екологічні стелі. Дослідження рекомендувало прийняття політики, яка сприяє циркулярній економіці, ефективності використання ресурсів та соціальній справедливості. Вона наголосила на необхідності системних змін в економічному мисленні та практиці для досягнення Цілей сталого розвитку. Її робота закликає до зміни парадигми в тому, як структуруються і управляються економіки, узгоджуючи економічну діяльність з етичними імперативами ЦСР. Кейтс, Парріс та Лейзеровіц прагнули прояснити концептуальні та практичні аспекти сталого розвитку [11, с. 56]. Автори прагнули надати детальний аналіз цілей, показників та цінностей, що лежать в основі практики сталого розвитку. Автори використовували всебічний огляд літератури та мета-аналіз показників, цінностей та практик сталого розвитку в різних країнах. Ця методологія дозволила їм синтезувати широкий спектр точок зору та даних, надаючи цілісний погляд на зусилля зі сталого розвитку у всьому світі. Дослідження показало, що сталий розвиток є складною, багатовимірною концепцією, що вимагає інтеграції економічних, соціальних та екологічних цілей. Автори виявили значні прогалини у впровадженні ЦСР, часто через суперечливі пріоритети та відсутність послідовної політики. Вони наголосили на необхідності більш цілісних та комплексних підходів для вимірювання та досягнення сталого розвитку. Автори рекомендували розробку більш цілісних і комплексних показників, розширення участі зацікавлених сторін і сприяння глобальній культурі стійкості. Вони наголосили на важливості узгодження практик сталого розвитку з більш широкими етичними та філософськими принципами для забезпечення їх ефективності та інклюзивності. Елліотт представив всебічний вступ до концепцій та принципів сталого розвитку, зосередившись на їх етичних та філософських аспектах [12, с. 2]. Елліотт використовувала поєднання теоретичного аналізу та тематичних досліджень для вивчення практичних наслідків принципів сталого розвитку. Вона також включила якісні дані з різних проектів розвитку по всьому світу для ілюстрації своїх положень. Дослідження показало, що сталий розвиток вимагає балансу між економічним зростанням, соціальною інклюзивністю та захистом навколишнього середовища. Елліотт наголосила на важливості етичних міркувань у політиці розвитку, особливо у забезпеченні справедливого розподілу вигод від розвитку. Дослідження рекомендувало, щоб політика розвитку керувалася етичними принципами, такими як справедливість, рівність та стійкість. Вона наголосила на необхідності політики, яка є інклюзивною та передбачає участь, гарантуючи, що всі зацікавлені сторони будуть залучені до процесу розвитку.

Скунес проаналізував ЦСР через об'єктив сталого існування, зосередившись на етичних та практичних аспектах розвитку сільських територій [13, с. 11]. Дослідження використовувало якісний підхід з використанням тематичних досліджень з проектів розвитку сільських районів у різних країнах. Він також провів інтерв'ю з практиками розвитку та сільськими громадами, щоб зібрати інформацію про ефективність стратегій сталого розвитку. Дослідження показало, що стійкі засоби до існування мають вирішальне значення для досягнення ЦСР, особливо в сільській місцевості. Скунс наголосив на важливості інтеграції місцевих знань та практик

у політику розвитку для забезпечення її актуальності та ефективності. Дослідження рекомендувало, щоб політика розвитку надавала пріоритет поліпшенню стійких засобів до існування, особливо в сільській місцевості. Він наголосив на необхідності політики, яка враховує контекст і включає знання та практику місцевих громад.

Мартенс критично проаналізував трансформаційний потенціал ЦСР з філософської та етичної точки зору [14, с. 32]. Дослідження використовувало якісний підхід, включаючи критичний огляд політичних документів, літератури про сталий розвиток та інтерв'ю з політиками та експертами з розвитку. Він також використовував аналіз дискурсу для вивчення мови та наративів, що оточують ЦСР. Дослідження показало, що, хоча ЦСР мають значний трансформаційний потенціал, їх реалізація часто ускладнюється політичними та економічними обмеженнями. Мартенс підкреслив розрив між амбітним характером ЦСР і реальністю їх реалізації. Дослідження рекомендувало більш сильну політичну волю та прихильність до етичних принципів, що лежать в основі ЦСР.

Він закликав до більш інклюзивних та інтерактивних підходів до розвитку, гарантуючи, що всі зацікавлені сторони, особливо маргіналізовані громади, будуть залучені до прийняття рішень.

Висновки. Філософський аналіз цілей сталого розвитку (ЦСР) розкриває глибокий перетин етичних, гносеологічних та метафізичних міркувань, необхідних для розуміння та досягнення глобальної стійкості. ЦСР, що охоплюють 17 цілей і 169 завдань, надають всеосяжний план вирішення найактуальніших світових проблем, включаючи бідність, нерівність, зміну клімату і погіршення стану навколишнього середовища. З етичної точки зору ЦСР втілюють принципи рівності, справедливості та прав людини, які є основоположними для їх досягнення. Ця етична структура вимагає, щоб усі зусилля з розвитку надавали пріоритет найбільш вразливим верствам населення та гарантували, що ніхто не залишиться позаду. ЦСР кидають нам виклик критично мислити про наші обов'язки один перед одним і перед майбутніми поколіннями, закликаючи до глобальної прихильності справедливості і неупередженості. Епістемологічно ЦСР спонукають критично осмислювати системи знань, які формують глобальну політику розвитку. Формулювання та впровадження ЦСР вимагає надійних, інклюзивних та контекстно-залежних знань, які включають як наукові докази, так і мудрість корінних народів. Ця Інклюзивна гносеологія визнає, що сталого розвитку неможливо досягти за допомогою підходу «один розмір підходить усім». Замість цього вона вимагає множинності точок зору, які поважають і інтегрують різні способи пізнання і сприйняття світу. Оцінюючи різні типи знань, ЦСР сприяють більш цілісному і точному розумінню проблем і рішень в області розвитку, тим самим підвищуючи ефективність і актуальність втручань в розвиток.

Метафізично ЦСР піднімають фундаментальні питання про природу розвитку і прогресу. Цілі закликають нас переглянути традиційні уявлення про зростання і успіх, відійти від чисто економічних показників до більш збалансованого погляду, який включає соціальне і екологічне благополуччя. Цей зсув у перспективі має вирішальне значення для сприяння сталому майбутньому, оскільки він підкреслює взаємозв'язок усіх аспектів людських та екологічних систем. Таким чином, ЦСР заохочують переоцінку наших цінностей та пріоритетів, виступаючи за парадигму розвитку, яка поважає планетарні межі та сприяє добробуту всіх форм життя. Цей цілісний погляд узгоджується з різними філософськими традиціями, які підкреслюють гармонію, рівновагу та внутрішню цінність усіх живих істот. Філософський аналіз ЦСР підкреслює важливість етичних міркувань, інклюзивних систем знань та переосмисленого розуміння розвитку для досягнення стійкого глобального прогресу. ЦСР - це не просто сукупність цілей, а моральний імператив, який закликає до колективних зусиль для створення справедливого, рівноправного та стійкого світу. Приймаючи етичні, гносеологічні та метафізичні аспекти ЦСР, політики, практики та науковці можуть розробляти більш ефективні та інклюзивні стратегії, які вирішують першопричини глобальних проблем. Цей комплексний підхід гарантує, що сталий розвиток не тільки досяжний, але й глибоко вкорінений у принципах справедливості, рівності та поваги до всіх форм життя. Завдяки цій філософській лінзі ЦСР стають потужним інструментом для перетворення нашого світу і забезпечення кращого майбутнього для майбутніх поколінь.

Дослідження призвело до кількох ключових рекомендацій, які сприяють теоретичним основам, практичному застосуванню та розробці політики. Одним з основних теоретичних внесків є необхідність інтеграції різних етичних перспектив у концептуалізацію сталого розвитку. Традиційні теорії розвитку часто підкреслюють економічне зростання, але ЦСР наголошують на важливості рівності, справедливості та прав людини. Тому теоретичні моделі повинні включати принципи з різних етичних традицій, включаючи утилітаризм, деонтологічну етику та етику чесноти, щоб створити більш цілісне та інклюзивне розуміння розвитку. Ця інтеграція допомагає гарантувати, що зусилля з розвитку є не тільки економічно вигідними, але й соціально справедливими та морально обґрунтованими.

На практиці дослідження підкреслює важливість інклюзивних та спільних підходів до впровадження ЦСР. Практики розвитку повинні залучати всі зацікавлені сторони, включаючи маргіналізовані спільноти, до процесу прийняття рішень. Цей спільний підхід гарантує, що проекти розвитку будуть адаптовані до конкретних потреб і контекстів різних спільнот, тим самим підвищуючи їх ефективність і стійкість. Крім того, включення систем знань корінних народів та місцевих практик до ініціатив розвитку може дати цінні ідеї та інноваційні рішення, які часто не помічаються традиційними моделями розвитку. Практикуючим рекомендується зміцнювати партнерські відносини з місцевими громадами та використовувати їх унікальні знання та досвід для досягнення ЦСР.

З точки зору розробки політики, дослідження рекомендує перехід до більш інтегрованих та послідовних політичних рамок, які відповідають цілісному характеру ЦСР. Політики не повинні розроблятися ізольовано, а повинні враховувати взаємозв'язок економічних, соціальних та екологічних цілей. Наприклад, політика, спрямована на економічне зростання, повинна також враховувати соціальну справедливість та екологічну стійкість, щоб гарантувати справедливий розподіл вигод від розвитку та дотримання екологічних обмежень. Цей комплексний підхід вимагає міжсекторального співробітництва та координації між різними державними департаментами та установами, а також партнерства з неурядовими організаціями, приватним сектором та міжнародними органами. Дослідження також підкреслює необхідність надійних механізмів моніторингу та оцінки для відстеження прогресу в досягненні ЦСР. Ці механізми повинні бути розроблені для оцінки не тільки результатів ініціатив розвитку, але й їх процесів та впливу на різні громади. Моніторинг та оцінка повинні бути відкритими та прозорими, залучаючи всі зацікавлені сторони до процесу оцінки. Це забезпечує підзвітність та надає можливості для навчання та адаптації, дозволяючи фахівцям з розвитку вдосконалювати та вдосконалювати свої стратегії з часом. Політика повинна підтримувати створення комплексних систем збору даних та розробку показників, які відображають багатовимірний характер сталого розвитку.

Крім того, дослідження рекомендує посилити глобальну співпрацю та солідарність для досягнення ЦСР. Проблеми, що вирішуються ЦСР, носять глобальний характер і вимагають колективних дій. Тому політика повинна сприяти міжнародному співробітництву та обміну ресурсами, знаннями та передовим досвідом. Це включає збільшення фінансової підтримки країн, що розвиваються, сприяння передачі технологій та заохочення ініціатив з розбудови потенціалу. Зміцнення глобальних структур і механізмів управління також може допомогти забезпечити виконання зобов'язань, прийнятих в рамках ЦСР, а також прозорий моніторинг і звітність про прогрес. Нарешті, дослідження закликає переосмислити освітні програми з метою включення питань стійкості та етики. Системи освіти повинні бути розроблені таким чином, щоб забезпечити людей знаннями, навичками та цінностями, необхідними для сприяння сталому розвитку. Це включає підвищення обізнаності про ЦСР, розвиток критичного мислення та навичок вирішення проблем, а також заохочення етичного та відповідального громадянства. Політика повинна підтримувати інтеграцію освіти в галузі стійкості на всіх рівнях системи освіти, від початкових шкіл до вищих навчальних закладів, та заохочувати можливість навчання протягом усього життя. Сприяючи формуванню культури сталого розвитку, освіта може відігравати вирішальну роль у досягненні ЦСР та створенні більш справедливого та стійкого світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. United Nations. The Sustainable Development Goals Report 2020. Retrieved from <https://unstats.un.org/sdgs/report/2020/>
2. Tutu, D. Ubuntu: I am because we are. Hachette Books. UNDP (United Nations Development Programme). 2013. Human Development Report 2020. Retrieved from <http://hdr.undp.org>
3. Escobar, A. Designs for the Pluriverse: Radical Interdependence, Autonomy, and the Making of Worlds. Duke University Press. 2018, 312 pages.
4. Bentham, J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Oxford University, Press. book. 1, 2018.
5. Mill, J. S. Utilitarianism. Hackett Publishing Company. book.1. From a 1879 edition. THE FLOATING PRESS. While every effort has been used to ensure . 2009, 120 p.
6. Kant, I. Groundwork of the Metaphysics of Morals. 2nd Edition, Christine M. Korsgaard, 2012, 120 p.
7. Rousseau, J. J. The Social Contract. Penguin Publishing Group, 1968; Length, 187 p.
8. Sachs, Jeffrey D. The Age of Sustainable Development. Columbia University. International Growth Centre London School of Economics, 4 February, 2015, 44 p.
9. Sen, A. The ends and means of sustainability. Journal of Human Development and Capabilities, 14(1), 2013, 6–20.
10. Raworth, K. Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist. Chelsea Green Publishing. Print length. 2017, 320 pages
11. Kates, R. W., Parris, T. M., & Leiserowitz, A. A. What is sustainable development? Goals, indicators, values, and practice. Environment: Science and Policy for Sustainable Development, 47(3), 2016, 8–21.
12. Elliott, J. An Introduction to Sustainable Development. Oxon, UK: Routledge/Taylor and Francis Group, 2013, pp. 361
13. Scoones, I. Sustainable Livelihoods and Rural Development. By Ian Scoones. Rugby: Practical Action Publishing, 2015, 149 pp.
14. Martens, J. SDGs: Transforming our world?. Global Policy, 8(5), 2017, 18–26.

REFERENCES

1. United Nations. (2020). The Sustainable Development Goals Report 2020. Retrieved from <https://unstats.un.org/sdgs/report/2020/> [in English]
2. Tutu, D. (2013). Ubuntu: I am because we are. Hachette Books. UNDP (United Nations Development Programme). (2020). Human Development Report 2020. Retrieved from <http://hdr.undp.org> [in English]
3. Escobar, A. (2018). Designs for the Pluriverse: Radical Interdependence, Autonomy, and the Making of Worlds. Duke University Press. 312 pages. [in English]
4. Bentham, J. (2018). An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Oxford University, Press. book. 1 [in English]
5. Mill, J. S. (2009). Utilitarianism. Hackett Publishing Company. book.1. From a 1879 edition. 2009, THE FLOATING PRESS. While every effort has been used to ensure . 120 p. [in English]
6. Kant, I. (2012). Groundwork of the Metaphysics of Morals. 2nd Edition, Christine M. Korsgaard, 120 p. [in English]
7. Rousseau, J. J. (1968). The Social Contract. Penguin Publishing Group, 1968; Length, 187 p. [in English]
8. Sachs, Jeffrey D. (2015). The Age of Sustainable Development. Columbia University. International Growth Centre London School of Economics, 4 February. 44 p. [in English]
9. Sen, A. (2013). The ends and means of sustainability. Journal of Human Development and Capabilities, 14(1), 6–20. [in English]
10. Raworth, K. (2017). Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist. [Chelsea Green Publishing. [in English]
11. Kates, R. W., Parris, T. M., & Leiserowitz, A. A. (2016). What is sustainable development? Goals, indicators, values, and practice. Environment: Science and Policy for Sustainable Development, 47(3), 8–21. [in English]

12. Elliott, J. (2013). An Introduction to Sustainable Development. Oxon, UK: Routledge/Taylor and Francis Group, pp. 361, [in English]
13. Scoones, I. (2015). Sustainable Livelihoods and Rural Development. By Ian Scoones. Rugby: Practical Action Publishing, 149 pp. [in English]
14. Martens, J. (2017). SDGs: Transforming our world?. Global Policy, 8(5), 18–26. [in English]

Shukurov Masud Agayar Oglu

Doctor of Philosophy in Philosophy, Senior Researcher
Institute of Philosophy and Sociology
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku City, Azerbaijan

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

The aim of the paper is to explore the philosophical analysis of the Sustainable Development Goals (SDGs).

Methodology: *The study used the desk research methodology. Desk research refers to secondary data or data that can be collected without field research. Desk research mainly involves collecting data from available sources, so it is often considered a cheaper method than field research since the main costs are related to the manager's time, telephone and reference expenses. Therefore, the study was based on already published studies, reports and statistical data. These data were available through resources.*

Novelty in the paper: *The study recommends integrating different ethical perspectives into development theories, emphasizing flexible approaches in practice and promoting comprehensive policy frameworks that are consistent with the holistic nature of the SDGs. It highlights the need for robust monitoring and evaluation mechanisms, broad global collaboration and the inclusion of sustainability and ethics in educational programs. These recommendations aim to ensure that development efforts are cost-effective, socially equitable and environmentally sustainable, and ultimately contribute to a more comprehensive and effective achievement of the SDGs.*

Conclusions: *The results highlight a contextual and methodological gap in the philosophical analysis of the SDGs. A preliminary empirical review has revealed the crucial interplay of ethical, epistemological and metaphysical considerations in achieving global sustainability. It highlights that the SDGs are based on principles of equity, justice and human rights, as well as the need for inclusive and context-sensitive knowledge systems. The analysis has also prompted a rethinking of traditional understandings of development, arguing for a holistic vision that encompasses both social and environmental well-being. The conclusion highlights the importance of integrating these philosophical perspectives into policymaking to create effective inclusive strategies for sustainable global progress.*

Key words: *SDGs, complex policy frameworks, monitoring and evaluation mechanisms, education for sustainable development.*

УДК 1:17.022.1+141.7+159.923.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.20>

Юшкевич Юлія Сергіївна

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету
вул. Преображенська 8, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-8295-0346

ПРОБЛЕМА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Актуальність дослідження. Проблема самовдосконалення людини є багатогранною та вимагає комплексного підходу. Її вирішення лежить у гармонійному поєднанні особистих прагнень із реаліями суспільного життя, виборі ефективних і здорових методів розвитку, а також у переосмисленні цінностей. Вивчення цієї проблеми дає змогу не лише краще зрозуміти людську природу, але й сприяти побудові гармонійного суспільства, де розвиток особистості стає ключовою цінністю. **Метою статті** є вивчення аксіологічного виміру процесу самовдосконалення людини в контексті еволюційних змін. **Методологічна основа дослідження** зумовлена поставленою метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичних принципів діалектичного поєднання аналізу і синтезу, історичного та логічного підходів, порівняння та аналогії, а також гіпотетико-дедуктивного, компаративістського, структурно-функціонального та герменевтичного методів. **Результати дослідження.** Парадигмальні та історичні детермінанти просторово-часових змін центризму та аксіосфери, обумовлюють її трансформацію уявлень про еталон досконалості, процес самовдосконалення, а також відповідні шляхи та механізми самовдосконалення. Для кожного історичного етапу розвитку європейської цивілізації, що характеризувався космо-, тео-, антропо-, соціоцентризмом або навіть плюралізмом було притаманне функціонування певної ціннісно-нормативної системи, яка обумовлювала формування відповідної моделі, шляхів та механізмів самовдосконалення, а також еталону досконалості, який можна розглядати як ціннісно-орієнтаційну та внутрішньо-регулятивну основи життєдіяльності людини. Сучасний етап розвитку європейської цивілізації характеризується привалюванням таких цінностей, як гідність, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, та аксіоцентризмом, що ставить цінності, які вважаються самоцінними, в центр розвитку цивілізації. У сучасних умовах, коли світ стоїть перед екзистенційними загрозами, аксіоцентризм може стати тим орієнтиром, який забезпечить не лише виживання людства, але й його процвітання. Сучасним еталоном досконалості стає людина, здатна на реалізацію як діаноетичних, так і етичних цінностей одночасно, а основним змістом концепту «самовдосконалення» виступає його безперервність.

Ключові слова: аксіосфера, аксіоцентризм, еталон досконалості, людина, самовдосконалення, цінності, центризм.

Вступ. Проблема самовдосконалення людини є однією з ключових у філософії, психології та суспільних науках. Від найдавніших часів люди прагнули пізнати себе, розвинути свої здібності та досягти гармонії з навколишнім світом. Це прагнення до самовдосконалення, що спонукає людину до безперервного пошуку нових знань, умінь і сенсу, є центральним аспектом її існування.

Сучасність робить проблему самовдосконалення надзвичайно актуальною. Світ швидко змінюється, і людина змушена адаптуватися до нових умов. Технічний прогрес відкриває безліч можливостей для навчання та особистого розвитку, але водночас створює виклики, пов'язані з інформаційним перевантаженням та залежністю від технологій. Соціальні кризи, такі як пандемії, війни та економічна нестабільність, підштовхують людину до пошуку внутрішньої опори, що потребує глибокого усвідомлення себе та своїх потреб.

Отже, проблема самовдосконалення людини є багатогранною та вимагає комплексного підходу. Її вирішення лежить у гармонійному поєднанні особистих прагнень із реаліями

суспільного життя, виборі ефективних і здорових методів розвитку, а також у переосмисленні цінностей. Вивчення цієї проблеми дає змогу не лише краще зрозуміти людську природу, але й сприяти побудові гармонійного суспільства, де розвиток особистості стає ключовою цінністю.

Мета та завдання. Метою даної статті є вивчення аксіологічного виміру процесу самовдосконалення людини в контексті еволюційних змін. Найголовнішими завданнями виступають: розгляд еволюції уявлень про досконалу людину та процес самовдосконалення в різні історичні епохи; визначення аксіологічних домінант колективного та індивідуального рівнів свідомості в історичному контексті; вивчення залежності розуміння досконалості та самовдосконалення людини від центрizmu та аксіосфери притаманних світоглядній моделі певного історичного періоду; виявлення шляхів та механізмів самовдосконалення людини відповідних актуальній моделі самовдосконалення; розвідка до питання самовдосконалення людини на сучасному етапі розвитку європейської цивілізації.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичних принципів діалектичного поєднання аналізу і синтезу, історичного та логічного підходів, порівняння та аналогії, а також гіпотетико-дедуктивного, компаративістського, структурно-функціонального та герменевтичного методів.

Результати дослідження. Розуміння досконалої людини та самовдосконалення змінювалося залежно від історичних епох і культурних традицій.

Так, східна культура має унікальний світогляд, що сформувався під впливом релігійно-філософських систем, таких як буддизм, даосизм, конфуціанство, індуїзм, тощо. Її центризм і аксіосфера, які визначають уявлення про людину, світ і цінності, ґрунтуються на інтеграції духовності, гармонії з природою, а також внутрішньому саморозвитку.

Важливим аспектом східної філософії є підхід до самовдосконалення як інтроспективного процесу. Вся увага спрямована на розкриття глибинного внутрішнього світу людини. Такий підхід властивий інтровертній природі східної культури, яка прагне до гармонії між особистістю та космосом через духовну самодисципліну і розвиток. Людина вивчає свої емоції, думки та прагнення, досягаючи самопізнання і контролю над собою. На відміну від західної традиції, де самовдосконалення часто пов'язане з матеріальними досягненнями або соціальними змінами, східна культура вбачає основу самовдосконалення у досягненні внутрішньої рівноваги, гармонії та звільненні від пристрастей.

Такий підхід реалізується у східних практиках самовдосконалення: медитації, яка спрямована на зосередження уваги та очищення розуму, що дозволяє людині осягнути сутність власного буття та досягти нірвани, стану повного звільнення від страждань і циклу перевтілень (буддизм); йозі – самопізнанню через пізнання Атмана (внутрішньої душі) і Брахмана (вселенського духу), остаточною метою якого є осягнення єдності індивідуального та вселенського (індуїзм); методи гармонізації енергії Ци – досягненні гармонії з природою, автентичного способу буття, через «дао» – шлях спонтанності, простоти й природності (даосизм); розвитку чеснот, зокрема гуманності, мудрості, вірності й самоконтролю, для досягнення гармонії у суспільстві через дотримання моральних норм і виконання соціальних обов'язків (конфуціанство).

Еталоном досконалості в східних культурах виступають бодхісатва, який допомагає іншим досягти просвітлення (буддизм), просвітлена людина, яка звільнилася від сансари через пізнання Атмана і Брахмана (індуїзм), особистість, яка досягла повного злиття з природою, де вона живе у злагоді з ритмами всесвіту, слідує його природному порядку (даосизм), мудрець, який піклується про добробут суспільства (конфуціанство).

Аксіологічну систему західної культури періоду давніх цивілізацій визначав космоцентризм, в межах якого людина розглядалась як частина гармонійного космічного порядку, а основними цінностями вважались гармонія, доброчесність, краса, мудрість. В епоху Античності панував ідеал «калокагатії» – гармонійно розвиненої особистості, що поєднувала фізичний, моральний та інтелектуальний розвиток.

У філософії цього періоду домінували два ключові підходи, що розглядали різні аспекти самовдосконалення. По-перше, це раціонально-практична етика в межах якої пріоритетним вважалося суспільне благо. Наголошувалося, що самовдосконалення має служити не лише

особистому розвитку, а й забезпеченню гармонії в суспільстві. Людина повинна досягати істини і доброчесності через раціональне мислення, осмислення моральних принципів і спрямування своїх зусиль на досягнення суспільного блага. Так, Сократ основною умовою можливості особистого самовдосконалення вважав усвідомлення власного незнання та необхідності постійного пошуку істини, він закликав «Пізнай самого себе». Арістотель розглядав розвиток чеснот, таких як поміркованість, справедливість і мудрість, фундаментальними у процесі досягнення «евдемонії» – щасливого і доброчесного життя. Епікур вважав можливим досягти щасливого стану завдяки уникненню страждань та розумному задоволенню бажань.

У межах підходу, орієнтованого на суб'єктивно-духовну моральність, основою досконалості вважався розвиток суто індивідуальних чеснот. Акцентувалась увага на індивідуальному пошуку істини, що спрямований на духовне самовдосконалення та здатність діяти у злагоді з внутрішнім світом. Піфагор наголошував на необхідності гармонії між тілом, душею і розумом через аскетизм, пізнання законів всесвіту і розвиток внутрішньої дисциплінованості. Антісфен вважав самодостатність – відмову від зовнішніх благ і розвиток чеснот – засобом досягнення щастя. Зенон акцентував увагу на стоїчній рівновазі – здатності зберігати спокій і гармонію навіть у найскладніших обставинах, спираючись на розум і контроль над пристрастями.

Філософи Античності пропонували різноманітні методи, які допомагали досягати гармонії і досконалості: осмислення своїх внутрішніх потреб, можливостей і обмежень через діалог, рефлексію та філософські роздуми; розвиток вміння керувати своїми емоціями і бажаннями через аскетичні практики або етичні вправи; участь у мистецьких, наукових та освітніх процесах як засобі розширення своїх здібностей і пізнання світу; здійснення фізичних тренувань та проведення змагань, що сприяли вихованню сили волі і витривалості.

Епоха Середньовіччя характеризувалася пануванням теоцентричного світогляду, що розглядав Бога як джерело істини та краси – уособлення абсолютної досконалості. Людина вважалася створеною за образом Божим, і, попри гріховність, у кожній особистості визнавалася позитивна духовна основа, що потребувала розвитку, який розглядався, як суто внутрішня активність, спрямована на збагачення внутрішнього світу, як такий, що може вважатися цінністю сам по собі, незалежно від його результатів чи впливу на зовнішній світ.

Більш того, у цей історичний період акцент робився на вдосконаленні душі, а не на земному житті чи матеріальному благополуччі. Активна діяльність із вдосконалення світу сприймалася як другорядна, порівняно з внутрішнім самовдосконаленням, яке слугувало шляхом до спасіння та досягнення єднання з Богом.

Основними методами самовдосконалення були такі релігійні практики, як молитва – спосіб спілкування з Богом і очищення душі, покаєння і сповідь – методи звільнення від гріхів, паломництва до святих місць задля духовного збагачення. Аскетичний спосіб життя, що передбачав відмову від земних благ і пристрастей, був ключовим методом самовдосконалення і вважався необхідною умовою для очищення душі та досягнення духовного просвітлення. Заохочувався розвиток моральних чеснот, таких як смирення, любов до ближнього, милосердя та терпіння.

Епоха Відродження стала періодом радикальних змін у розумінні сутності людини та її здатності до самовдосконалення. Центром світоглядної парадигми стала людина – мисляча, творча, здатна досягти найвищих рівнів розвитку завдяки власним зусиллям – домінували ідеї антропоцентризму та гуманізму.

На відміну від античного ідеалу, де гармонія досягалася через споглядання і підкорення природному порядку, в межах антропоцентричного бачення наголошувалось на необхідності активного впливу людини на свій розвиток. Людська доля залежала вже не від зовнішніх сил, а від самого індивіда, його здатності до самореалізації. Гуманістичні ідеї проголошували унікальність і цінність кожної людини. Самовдосконалення в цьому контексті розглядалося як інструмент для реалізації людського потенціалу й утвердження свободи особистості.

Необхідно акцентувати на дуалістичності процесу самовдосконалення у період Відродження, що знайшло відображення в етико-естетичній моделі досконалості. Так, одним із

ключових аспектів самовдосконалення стало прагнення до краси – як зовнішньої, так і внутрішньої. Гармонія форм, пропорцій і симетрії розглядалася як ознака досконалості. Цей принцип знайшов відображення у мистецтві, архітектурі, музиці та літературі. Краса, у свою чергу була, нерозривно пов'язана з морально-етичними цінностями – досконалість особистості включала ідеали добра та справедливості.

Ренесанс зумовлює появу нового смислового акценту в проблемі досконалості. «Принцип досконалості був одним з найвагоміших в ієрархії ціннісних структур ренесансної людини і постає не лише як ціннісно-орієнтаційна основа життєдіяльності людини, але і внутрішньо-регулятивний принцип, який полягав у проектуванні особистісної культури» [2, с. 89].

В якості основних шляхів самовдосконалення цього періоду можна розглядати освіту, мистецтво та науку. Велика увага приділялася самоосвіті, читанню класичних текстів, вивченню мов, природничих і гуманітарних наук. Мистецтво стало одним із основних засобів самовираження й духовного розвитку, адже саме через створення прекрасного людина наближається до досконалості.

Новий тип центрizmu – соціоцентризм – приходить на зміну антропоцентричним уявленням епохи Відродження у XVII–XVIII сторіччях, що обумовлює формування нового бачення співвідношення людини і світу, зокрема соціального, а також трансформацію уявлень про досконалість та процес самовдосконалення.

На відміну від Ренесансу, коли домінували гуманістичні ідеали творчої, неповторної особистості, яку порівнювали з Богом, епоха Нового часу змістила акцент на більш прагматичний і функціональний підхід до розвитку людини. Вона розглядалася передусім як частина соціальної системи, а її самовдосконалення сприймалося крізь призму технологічних, виробничих і управлінських цілей. Розвиток особистості все більше пов'язується з її діяльністю в соціально-економічній і політичній сферах, а не з духовним чи моральним самовдосконаленням.

Самовдосконалення починає розглядатися як соціально обумовлений процес, орієнтований на благо суспільства. Відбулася зміна уявлень про ціль самовдосконалення. Якщо раніше це було прагнення до гармонії або духовної досконалості, то в новочасному світогляді основною метою стала реалізація морального самовдосконалення через взаємодію із суспільством.

Однією з головних рис філософії цього періоду стала віра у творчу силу людського розуму та безмежні можливості людини, тому цілком логічно, що саме розвиток розуму, через навчання та накопичення знань, зокрема тих, що отримані через досвід і наукові дослідження, вважалися головним інструментом самовдосконалення та засобом перетворення як особистості, так і навколишнього світу.

Самовдосконалення особистості було актуальним питанням і в межах німецької класичної філософії, яку представляли такі мислителі, як І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, тощо. Вони пов'язували процес самовдосконалення людини з морально-етичними та релігійними цінностями. Попри спільний акцент на морально-релігійному змісті досконалості, їхні погляди на мету та засоби самовдосконалення демонструють певні відмінності, що відображають багатогранність підходів до цієї теми.

Іммануїл Кант розглядав самовдосконалення особистості крізь призму моральності, яку він вважав вищою метою людського існування. На його думку, людина повинна навчитися контролювати свої пристрасті й інстинкти, підпорядковуючи їх раціональному моральному закону. Самовдосконалення вимагає дій, які відповідають універсальним моральним принципам і водночас сприяють загальному благу. Найвища моральна досконалість є універсальною метою людства, а кожна людина має діяти як частина цього процесу, вдосконалюючи не лише себе, а й суспільство.

Йоганн Фіхте розглядав самовдосконалення як індивідуальний і водночас соціальний процес. Людина, вважає він, стає тим, ким вона прагне бути, лише завдяки власним зусиллям: «Я можу бути тільки тим, ким я себе зроблю». Основою самовдосконалення виступає вироблення власного морального ідеалу, відповідно до якого людина спрямовує свої дії. Фіхте наголошував, що самовдосконалення можливе лише через активну взаємодію з іншими людьми: «Людина стає

людиною тільки серед людей, завдяки активним діяльнісним взаємовідносинам з ними»». Таким чином, соціальні зв'язки є ключовим елементом процесу самовдосконалення [4, с. 65].

Георг Гегель розглядав самовдосконалення як частину глобального розвитку «світового Духу». З його точки зору, людина є «недосконалим духом», який через постійну духовну еволюцію стає частиною вищого Духу. Цей процес є невід'ємною частиною духовного прогресу людства.

Філософія кінця XIX–XX століття відзначалася суттєвим відходом від принципів класичної філософії, роблячи акцент на вирішенні проблеми смислу і долі людського буття. У цей період змінюється сприйняття механізмів саморозвитку особистості, що було обумовлено кризою класичного раціоналізму і переоцінкою попередніх ідеалів. Віра у всевладдя розуму, яка панувала у добу Просвітництва і класичної філософії, поступово змінюється на розчарування, скепсис і пошук нових підходів до розуміння людини.

Розум, що у XVIII столітті вважався основним інструментом людського розвитку, тепер піддається критиці за свою неспроможність вирішити глибинні екзистенційні питання. Просвітницький оптимізм поступається місцем сумніву у здатності розуму забезпечити гармонію між людиною і світом. Орієнтація мислення стає більше аксіологічною, ніж гносеологічною. Людина починає шукати сенс життя не лише через знання, а й через осмислення своїх цінностей, цілей і переживань. Особлива увага приділяється унікальності кожної людини, її внутрішньому світу та здатності до творчого самовираження. Самовдосконалення починає розглядатися як індивідуальний шлях, а не універсальна модель для всіх.

Людина вважається такою, що має досліджувати свій внутрішній світ, аби визначитися зі своїми життєвими цілями, цінностями і напрямками розвитку. Самопізнання стає ключовим інструментом у цьому процесі. Самовдосконалення вимагає самостійності у прийнятті рішень і розробці власного життєвого шляху, тому людина не повинна спиратися на авторитети чи соціальні норми, у процесі його визначення. Також, важливим аспектом самовдосконалення стає реалізація індивідуальної творчої діяльності, яка розглядається не лише як мистецтво чи наука, а як спосіб осмислення життя і самовираження.

Самовдосконалення особистості як внутрішньо детермінований процес розглядається в межах таких філософських течій цього історичного періоду, як філософія життя, екзистенціалізм, філософія психоаналізу, тощо.

Представники «філософії життя», зокрема Ф. Ніцше, А. Шопенгауер та А. Бергсон, висунули ідеї, які підкреслювали значення емоційної і вольової природи людини. Вони заперечували виключно раціональне пояснення людської поведінки та самовдосконалення, наголошуючи на глибшій, часом ірраціональній основі людського буття. Зокрема, Шопенгауер говорив про волю як про першооснову світу, відзначаючи, що саме бажання і прагнення визначають життєвий шлях людини. Ніцше зосередився на концепції «волі до влади», розглядаючи її як рушійну силу, яка спонукає людину до подолання власних обмежень і досягнення нових висот. Анрі Бергсон у своїх працях наголошував на інтуїції як основному інструменті пізнання, здатному проникати вглиб явищ, недоступних для логічного мислення. Його ідеї підкреслювали значення творчого імпульсу у процесі розвитку особистості.

Видатні мислителі екзистенціальної філософії, такі як М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, тощо розвинули ідеї, які відкривають нові горизонти у розумінні природи людини. Основною ідеєю екзистенціалізму є твердження, що людина здатна до саморозвитку і самовдосконалення через усвідомлення своєї сутності та глибоке осмислення власного існування. Вислів Жана-Поля Сартра: «Людина є не що інше, як та, якою вона творить себе» яскраво відображає головний принцип цієї філософії. Людина не має наперед визначеної сутності, вона створює її через свої рішення, дії та особистий вибір, несучи відповідальність за своє життя.

Екзистенціалізм підкреслює значення екзистенції – неповторного існування кожного індивіда. Це зумовлює розуміння самовдосконалення як процесу глибокого самопізнання і саморозкриття. Самовдосконалення тут часто трактується як рух до більш повного вираження власного «Я» і реалізації внутрішнього потенціалу. Цей процес може бути незалежним від

зовнішніх моральних норм чи загальноприйнятих стандартів, адже екзистенціалізм акцентує на індивідуальній свободі та автентичності.

Водночас у рамках цієї течії саморозвиток нерідко розглядається як природний, навіть несвідомий імпульс до самоосмислення, що закладений у людській природі. Це прагнення до самовираження не завжди слідує за визначеними моральними координатами, адже екзистенціалізм відстоює ідею свободи індивіда обирати свій життєвий шлях, навіть якщо він суперечить традиційним уявленням про добро та зло.

Разом із тим екзистенціальна філософія наголошує на кризовому характері буття: усвідомлення свободи і відповідальності часто супроводжується переживаннями тривоги, самотності, абсурду. Ці емоційні стани є не просто бар'єрами, а важливими моментами в процесі самовдосконалення, які допомагають людині заглибитися у себе, віднайти сенс у власному існуванні та побудувати автентичне життя.

Сучасний етап розвитку світового соціуму характеризується процесами глобалізації та інформатизації. Це обумовлює виникнення низки загроз. «Виникають нові механізми людського спілкування і взаємодії, розширюється і посилюється взаємозалежність самих різних культур. Сучасний етап розвитку науки характеризується тотальним впливом на всі сфери життєдіяльності людини. Таким чином, мова йде про комплекс породжених цими фактами проблем, пов'язаних як із забрудненням навколишнього середовища, його впливом на біосферу; впровадженням високих технологій; так і з необхідністю формування духовної культури інформаційного суспільства» [1, с. 65].

Слід зазначити, що аксіосфера європейської цивілізації на сучасному етапі її розвитку знаходить своє віддзеркалення у Статті 2. Консолідованої версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського союзу, «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків» [3].

Більш того, Європейський Союз є союзом цінностей, а проєкт європейської інтеграції є проєктом цінностей. Як зазначав Жозе Мануель Дурас Баррозу, президент Європейської Комісії, у зверненні до Європейського Союзу, в Страсбурзі, 11 вересня 2013 року: «Європейський ідеал торкається самих основ європейського суспільства. Це про цінності, і я підкреслюю це слово: цінності» [5, с. 91].

Виходячи з усіх означених аспектів, можна дійти висновку, що сучасною формою центризму виступає аксіоцентризм, в межах, якого цінності, зокрема морально-етичні сприймаються як самоцінність, вони виступають і ціллю, і результатом її досягнення водночас. Це означає, що прогресивність більше не визначається лише за технічними або економічними показниками, а виходить з того, наскільки ці досягнення сприяють збереженню людяності, розвитку культури, освіти та збереженню природи.

Сучасним еталоном досконалості повинна бути людина, здатна на реалізацію як діаноетичних, так і етичних цінностей одночасно. З одного боку, представник «нової глобальної цивілізації» має бути не «статичним» – пасивним споживачем готового знання, що носить скоріше декларативний характер, а «динамічним», креативним, творчим, що вміє оперувати великим обсягом інформації, здатний систематизувати її, робити логічні висновки та приймати нестандартні рішення при цьому в досить обмежений часовий проміжок. З іншого боку, сучасна людина повинна бути високодуховною особистістю, яка свідомо реалізує в своїй діяльності загальнолюдські морально-етичні цінності такі, як справедливість, свобода, відповідальність, тощо. Саме це дозволить їй бути гідним представником сучасного світового соціуму, який не тільки реалізує принцип постійного самовдосконалення, але й сприяє покращенню світів частинкою яких він є – природного, соціального та духовного.

Висновки. Отже, можливо зробити висновок про те, що парадигмальні та історичні детермінанти просторово-часових змін центризму та аксіосфери, обумовлюють й трансформацію

уявлень про еталон досконалості, процес самовдосконалення, а також відповідні шляхи та механізми самовдосконалення. Для кожного історичного етапу розвитку європейської цивілізації, що характеризувався космо-, тео-, антропо-, соціоцентризмом або навіть плюралізмом було притаманне функціонування певної ціннісно-нормативної системи, яка обумовлювала формування відповідної моделі, шляхів та механізмів самовдосконалення, а також еталону досконалості, який можна розглядати як ціннісно-орієнтаційну та внутрішньо-регулятивну основи життєдіяльності людини. Сучасний етап розвитку європейської цивілізації характеризується привалюванням таких цінностей, як гідність, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, та аксіоцентризмом, що ставить цінності, які вважаються самоцінними, в центр розвитку цивілізації. У сучасних умовах, коли світ стоїть перед екзистенційними загрозами, аксіоцентризм може стати тим орієнтиром, який забезпечить не лише виживання людства, але й його процвітання. Сучасним еталоном досконалості стає людина, здатна на реалізацію як діаноетичних, так і етичних цінностей одночасно, а основним змістом концепту «самовдосконалення» виступає його безперервність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Владленова І. В. Антропо-соціоцентризм чи техно-науко-центризм? *Наукова школа академіка І. А. Зязюна у працях його соратників та учнів*: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 16–17 трав. 2017 р. Х. : НТУ «ХПІ», 2017. С. 64–67.
2. Ковальчук І. Л. Самовдосконалення як чинник подолання відчуження: філософсько-антропологічний аналіз : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04. Луцьк, 2009. 212 с.
3. Консолідована версія Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського союзу (2010/С 83/01). *Офіційний вісник Європейського союзу*. 2010. № С 83/1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення 19.12.2024)
4. Уйсімбаєва Н. В. Самовдосконалення особистості як філософська проблема. *Science and education a new dimension. Pedagogy and psychology*. 2016. Issue: 93, IV (45). Р. 64–67.
5. Dratwa J. How values come to matter at the European Commission ethical experimentations of Europe. *Politique européenne*. 2014. № 45(3). Pp. 86–121. <https://doi.org/10.3917/poeu.045.0086>.

REFERENCES

1. Vladlenova, I. V. (2017). Antropo-sotsiotsentryzm chy tekhnno-nauko-tsentryzm? [Anthropo-sociocentrism or techno-scientific-centrism?]. *Naukova shkola akademika I. A. Ziaziuna u pratsiakh yoho soratnykiv ta uchniv*: materialy nauk.-prakt. konf., m. Kharkiv, 16–17 trav. 2017 r. Kh. : NTU «KhPI», 64–67 [in Ukrainian].
2. Kovalchuk, I. L. (2009). Samovdoskonallennia yak chynnyk podolannia vidchuzhennia: filosofsko-antropolohichniy analiz [Self-improvement as a factor in overcoming alienation: a philosophical and anthropological analysis]: [dys. ... kand. filosof. nauk : 09.00.04, Luts'k] [in Ukrainian].
3. Konsolidovana versiiia Dohovoru pro Yevropeyskyi Soiuz ta Dohovoru pro funksiionuvannia Yevropeiskoho soiuzu [Consolidated version of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union] (2010/S 83/01). *Ofitsiinyi visnyi Yevropeiskoho soiuzu*. 2010. № S 83/1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (data zvernennia 19.12.2024) [in Ukrainian].
4. Uisimbaeva, N. V. (2016). Samovdoskonallennia osobystosti yak filosofska problema [Self-improvement of the individual as a philosophical problem]. *Science and education a new dimension. Pedagogy and psychology*, Issue: 93, IV (45), 64–67 [in Ukrainian].
5. Dratwa, J. (2014). How values come to matter at the European Commission ethical experimentations of Europe. *Politique européenne*, № 45(3), 86–121. <https://doi.org/10.3917/poeu.045.0086> [in English].

Yushkevych Yuliia Serhiivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy, History and Political Science
Odessa National University of Economics
8, Preobrazhenskaya str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-8295-0346

THE PROBLEM OF HUMAN SELF-IMPROVEMENT: AXIOLOGICAL ASPECT

The relevance of the problem. *The problem of human self-improvement is multifaceted and requires an integrated approach. Its solution lies in the harmonious combination of personal aspirations with the realities of social life, the choice of effective and healthy development methods, as well as in rethinking values. The study of this problem allows not only to better understand human nature, but also to contribute to the construction of a harmonious society, where the development of personality becomes a key value. The purpose of the article is to study the axiological dimension of human self-improvement in the context of evolutionary changes. The methodological basis of the study is determined by the set goal and objectives of the work and is characterized by the application of theoretical principles of the dialectical combination of analysis and synthesis, historical and logical approaches, comparison and analogy, as well as hypothetical-deductive, comparative, structural-functional and hermeneutic methods. Research results.* Paradigmatic and historical determinants of spatio-temporal changes in centrism and the axiosphere also determine the transformation of ideas about the standard of perfection, the process of self-improvement, as well as the corresponding paths and mechanisms of self-improvement. Each historical stage of development of European civilization, characterized by cosmo-, theo-, anthropo-, sociocentrism or even pluralism, was characterized by the functioning of a certain value-normative system, which determined the formation of a corresponding model, paths and mechanisms of self-improvement, as well as the standard of perfection, considered as a value-orientation and intra-regulatory basis of human life. The current stage of development of European civilization is characterized by the prevalence of such values as dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights, and axiocentrism, which places values that are considered valuable in themselves at the center of civilization development. In modern conditions, when the world is facing existential threats, axiocentrism can become a guideline that will ensure not only the survival of humanity, but also its prosperity. The modern standard of perfection is a person capable of realizing both dianoetic and ethical values simultaneously, and the main content of the concept of self-improvement is its continuity.

Key words: axiosphere, axiocentrism, centrism, man, model of perfection, self-improvement, values.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 133.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.21>

Туляков Олег Олегович

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету
вул. Харківська, 116, Суми, Україна
orcid.org/0000-0002-2025-4601

«ЖИВЕ АКАДЕМІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ» У ВИМІРАХ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ОНЛАЙН МЕДІА «СУМСЬКИЙ КАНАЛ»

Актуальність проблеми. Домінування онлайн навчання разом з іншими критичними обставинами освітнього простору сучасної України періоду гострого військового протистояння та системної економічної та демографічної кризи негативно вплинули на процес мислення. Оскільки процес мислення є основою якісного навчання, виникає нагальна потреба утворення нових форм академічної комунікації, які би повернули у вітчизняне академічне поле мислення, сприяли розвитку пізнавальних здібностей особистостей та у підсумку забезпечували би той рівень знань, що був би достатнім для вирішення доленосних проблем українського суспільства.

Мета. Визначення сутнісних ознак поняття «живе академічне спілкування» у вимірах просвітницької діяльності на основі досвіду онлайн медіа «Сумський канал» та на підставі характеру впливу світоглядних та біологічних факторів на процес мислення як складової просвітницької діяльності.

Методи. Спостереження, статистичний метод, аналіз, узагальнення, системно-логічний, структурно-функціональний методи.

Результати дослідження. Світоглядними факторами «живого академічного спілкування» є розуміння вирішального значення належного рівня логічного мислення у процесі навчання, освіти та виховання. Це зумовлює принциповий вибір учасників освітнього процесу на користь безпосередньої, «живої» офлайн комунікації та форм, які таку комунікацію замінюють. Однією з таких форм є медійна діяльність. Біологічні фактори, що забезпечують «живе академічне спілкування» пов'язані з науковими досягненнями у сфері дослідження «дзеркальних нейронів» та інших способів мобілізації людського організму на мислення.

Досвід онлайн медіа «Сумський канал» визначає наступні форми пізнавальної активності: відео лекція; діалоги про результати курсових проектів та кваліфікаційних досліджень на здобуття відповідних освітніх рівнів; аналітичні передачі про перебіг та результати впровадження міжнародних проектів; передачі про технології організації спротиву; діалоги про загиблих воїнів Збройних сил України; передачі про спорт; медіа продукти на філософську проблематику. Спеціалізованою рубрикою, що привертає увагу найбільш широкого кола споживачів інформації, є передачі про гострі проблеми подолання корупції, про соціально-економічний та культурний розвиток територіальних громад.

Ключові слова: пізнання, пізнавальні здібності, просвітництво, онлайн медіа, мислення, світоглядні фактори мислення, біологічні фактори мислення, світоглядні фактори мислення.

Вступ. За своїми змістовими характеристиками, що сформувалися у Західній Європі XVII–XVIII століть, просвітництво є розробка суспільно-політичних теорій, зорієнтованих на розбудову раціонально організованого суспільства [1, 528]. З огляду на глобальну світову проблематику XX–XXI століть просвітництво разом з іншими процесами спрямовується інтелектуальними спільнотами у контексті сталого розвитку. Для сучасної України гостро постала

потреба забезпечення належного рівня знань населення, достатнього для ефективного виконання завдань оборонних, захисних, економічних, соціальних та культурних в умовах війни, окупації частини території, економічної та демографічної кризи.

Сучасна вітчизняна система освіти діє у таких умовах, коли онлайн форми навчання стали домінуючими. Безпосередні контакти у процесі академічної комунікації стали вельми обмеженими, штучний інтелект та інші способи визначення «правильних рішень» навчальних завдань опанували вітчизняний освітній простір і стали головними діючими особами академічної комунікації. Це та інше об'єктивно мінімізують процес мислення – основу основ будь-якого процесу, що пов'язаний з навчанням, освітою та вихованням.

Отже, ми вбачаємо нагальну потребу пошуку нових форм академічної комунікації, які би повернули у вітчизняне академічне поле мислення, які би сприяли розвитку пізнавальних здібностей особистостей та у підсумку забезпечували би той рівень знань, що був би достатнім для вирішення доленосних проблем сучасної України.

Мета та завдання: визначити змістові ознаки поняття «живе академічне спілкування» у вимірах просвітницької діяльності на основі досвіду онлайн медіа «Сумський канал» та на підставі характеру впливу світоглядних та біологічних факторів на процес мислення як складової просвітницької діяльності.

Методи дослідження: спостереження, статистичний метод, аналіз, узагальнення, системно-логічний, структурно-функціональний.

Результати дослідження. Пізнання розуміється як «... процес взаємодії суб'єкта і об'єкта. В суб'єкт-об'єктному відношенні суб'єкт виступає активною стороною процесу – він вибирає об'єкт, визначає щодо нього свою мету, спрямовує на об'єкт свої пізнавальні здатності і відображає, трансформує та відтворює його у своїй свідомості у вигляді чуттєвих або раціональних образів, понять і суджень» [1, 379]. З наданої дефініції випливає, що атрибутом процесу пізнання є мислення – цілеспрямований активний процес здійснення логічних операцій, міркування поняттями, судженнями, умовиводами, доказом та спростуванням. Організація процесу мислення потребує від особистості максимального залучення свого персонального потенціалу у вимірах світоглядних. Мається на увазі мотивація у частині усвідомлення факторів, що зумовили процес мислення; розуміння значення процесу мислення у контексті ствердження власного соціального статусу та розвитку особистого соціального капіталу; визначення стратегічних завдань конкретного етапу мислення з точки зору формування власного світогляду, виконання своєї життєвої місії, професійного призначення, громадянського обов'язку.

Такі світоглядні обставини, що пов'язані з процесом мислення, видаються цілком природними та очевидними через змістовий та аксіологічний характер самого процесу мислення. Проте, видається важливим звернути увагу і на фізіологічні аспекти мислення – тобто такі, які пов'язані з відповідними процесами, що відбуваються в людському організмі. Ці процеси можна охарактеризувати як зосередження вищого гатунку, коли особистість стає здатною до абстрагування, генерації власних думок, максимально адекватного сприйняття дійсності. У такому стані людські міркування знаходять свій розвиток відповідно законам логіки: вони точні та виразні (закон тотожності), вони несуперечливі (закон несуперечності), вони послідовні (закон виключеного третього), вони передбачають перевірку на предмет істинності у вимірах доказу та спростування (закон достатньої підстави). Також міркування будуються відповідно правил побудови логічних форм мислення (поняття, судження, умовивід).

Поряд з процесами духовними, ментальні процеси особистості будуються в тому числі відповідно фізіологічних закономірностей, вони є наслідком правильної мобілізації людського організму, вищим рівнем вияву пізнавальної здатності, яка мають біологічну основу. Якщо врахувати, що пізнавальні здатності обумовлені соціально і в сукупності з інтелектуальними та технічними надбаннями утворюють пізнавальний потенціал суспільства, ми можемо досягнути значення фізіології, анатомії, нейробіології, та інших біологічних наук, що описують феномен мислення, фактори його розвитку та умови результативності.

Відправною точкою розуміння біологічних аспектів мислення є ствердження того, що у процесі когнітивної діяльності задіяний людський організм у своїх найглибших, найдосконаліших та найскладніших вимірах, що пов'язані з мисленням. Насамперед вважаємо за доцільне вказати на «дзеркальні нейрони», які збуджуються одночасно при виконанні певної дії та при спостереженні за нею [2]. Робота «дзеркальних нейронів» у пізнавальній діяльності забезпечує формування рухових, сенсорних та інтелектуальних умінь (навичок), що об'єктивно утворює можливості для професійної та громадської активності, яка реалізується в умовах раціонального використання енергії [3].

Важливість впливу факторів біологічного характеру на організацію процесу мислення має бути врахована у справі впровадження пізнавальної діяльності, зокрема – навчального процесу, просвітництва, громадянської освіти. З урахуванням обставин, пов'язаних з «дзеркальними нейронами», можемо стверджувати про ефективність тих засобів освіти, навчання та виховання, у яких впроваджуються «живі образи», передані мистецтвом, літературою, історією, музикою. При цьому головним «живим образом» є образ педагога – безпосереднього носія знань та його наочного прикладу. Педагог як живе втілення знання, що ним викладається, є одним з самих потужних за впливом, ефектом та результативністю «живий образ», що спрацьовує у тому числі внаслідок дії «дзеркальних нейронів». Педагогічний вплив на прийнятному рівні, коли є підстави стверджувати про виконання навчальних завдань, досягається внаслідок «живого академічного спілкування» між викладачем та студентом, учителем та учнем, наставником та підопічним.

Забезпечити «живе академічне спілкування» в умовах спричинених війною та іншими факторами обмежень у контексті логіки нашого мислення – це виокремити способи залучення важелів біологічного характеру. Нами у свій час було доведена ефективність просвітницької медіа діяльності шляхом організації онлайн медіа науково-популярного та громадсько-політичного спрямування, в якому головним носієм інформації є Youtube-канал [4]. Авторська відео лекція у межах відповідної навчальної дисципліни; науково-популярна передача з приводу актуальної проблематики, спрямованої на вирішення суспільно значимого питання; академічні розмови викладачів та студентів, що спрямовані до уваги інтелектуальної аудиторії; передачі за участю представників академічної спільноти з приводу критично важливих проблем економіки, оборони та організації спротиву, енергетики, подолання корупції тощо – ці та інші типи медіа продуктів були з успіхом впровадженні на онлайн медіа «Сумський канал» (<https://www.youtube.com/@sumychannel>).

Старт процесу впровадження академічної медіа діяльності був на початку 2020/2021 навчального року як відповідь на виклики стосовно пандемічних обмежень на кафедрі психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету. Вже тоді ми використовували соціальні мережі та відео хостінги з метою розміщення відео лекцій, іншого навчального контенту, а також популяризації соціально значимих аспектів студентських курсових та кваліфікаційних проєктів. Коли пандемічні обмеження змінилися обмеженнями у зв'язку з війною, до медіа діяльності були залучені студенти та викладачі у якості учасників науково-популярних передач.

Наразі є підстави говорити про повноцінний авторський проєкт, сутність якого полягає у впровадженні практики виготовлення та розміщення просвітницького контенту на регіональному онлайн медіа «Сумський канал». У складі вказаного онлайн медіа є Youtube-канал науково-популярного та громадсько-політичного спрямування. Тому відео-лекції можуть переглядатися як студентами, котрі безпосередньо вивчають відповідну навчальну дисципліну, так і абітурієнтами, науково-педагогічними працівниками та усіма, хто цікавиться відповідною проблематикою. А це, поряд з основною метою щодо надання знань безпосередньо цільовій аудиторії, сприяє також і підвищенню рейтингу впізнання та популярності університету.

Інтеграційна проєктна ідея полягає у синергії гострого громадсько-політичного, філософського та просвітницького контенту, наслідком якої поряд з виконанням поточних навчальних університетських завдань є нейромаркетинговий ефект [5], який, зокрема, полягає у поширенні

інформації про освітні послуги СумДУ серед широкого загалу, що, у свою чергу, позитивно впливає на профорієнтаційну роботу. Важливо вказати, що у такий спосіб з урахуванням ефективного вітчизняного та зарубіжного досвіду використання відео хостингів та соціальних мереж [6] протягом останньої вступної кампанії до лав студентів були залучені вмотивовані особистості, що на достатньому рівні осмислювали своє професійне призначення та у цілому усвідомлювали коло завдань, які стояли перед ними протягом студентського життя.

Внаслідок системної роботи на онлайн медіа «Сумський канал» були апробовані наступні типи освітніх медіа продуктів.

Відео лекції. З навчальних дисциплін «Логіка», «Риторика», «Соціальна робота в громадах та місцеве самоврядування», «Анімація громадської діяльності» з використанням програми для організації відео конференцій кампанії Zoom Video Communication та програми забезпечення для підготовки презентацій Power Point з періодичністю, що відповідала навчальному розкладу, на онлайн медіа «Сумський канал» публікувалися лекції, що були спрямовані до уваги студентів та широкого загалу, який цікавиться відповідною проблематикою. Чисельні обстріли громад Сумської області та інших громад, де перебували студенти, не завадили засвоювати матеріал через те, що відео можна було передивитися у той час, коли ситуація була найбільш прийнятною для засвоєння матеріалу. Лекції переглядалися студентами неодноразово, під відео вони залишали свої коментарі, у яких дякували за надану можливість послуговуватися навчальним матеріалом у такий спосіб, а також висловлювали свої думки по суті лекції. Вчасне та якісне опанування теоретичними аспектами навчальних дисциплін за допомогою відео лекцій стало запорукою успішного виконання практичних завдань. Так, у межах навчальної дисципліни «Логіка» були у цілому всіма студентами успішно виконані задачі, що були пов'язані з майбутньою професією студентів. Належний рівень знань було підтверджено й на підсумковій атестації. «Живий образ викладача», що був представлений у відео лекціях, відповідав вже вказаним нами біологічним аспектам ефективної просвітницької діяльності, зокрема – через дію «дзеркальних нейронів».

Ефіри про результати курсових та кваліфікаційних досліджень. Відповідно класичних вимог щодо курсових проектів у межах навчальних дисциплін та кваліфікаційних робіт на здобуття відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів потрібно визначати актуальність обраної проблематики. Іншими словами, кожна робота, тим більше у такі критичні для України часи, має бути спрямована у бік вирішення проблем соціального значення. Така обставина була використана у процесі підготовки та випуску в ефір діалогів зі студентами, що були присвячені результатам їх робіт у частині актуальності та визначених перспектив вирішення проблем. Такі ефіри були спрямовані до уваги громадськості та суб'єктів прийняття рішень, що давало підстави студентам відчувати себе дотичними до вирішення питань загальнодержавного та регіонального значення. Рекомендації для органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, які були сформульовані у висновках досліджень, завдяки відео ефірам набували статус відкритих публічних звернень, що об'єктивно розширювало перспективи стосовно практичного впровадження отриманих результатів. Важливим є те, що подібний відео контент може сприяти розвитку важливих дискурсів у відкритому інформаційному просторі, до якого можуть бути залучені поряд з академічними спільнотами фахівці, політики, державні службовці.

Ефіри у межах міжнародних проектів. Протягом 2024 року на онлайн медіа «Сумський канал» була започаткована та успішно апробована практика висвітлення діяльності в межах проектів за підтримки міжнародних партнерів за участю студентів та викладачів. Така діяльність поширює вплив академічної спільноти на процеси суспільного значення, що сприяє впровадженню наукового підходу в організації урядування на загальнодержавному рівні та рівні громад. Зокрема, на базі кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету відповідного договору громадської організації «Центр громадських ініціатив «Інтелект Сумщини» та Ініціативного центру сприяння активності та розвитку громадянського почину «Єднання» коштами фонду «Партнерство за сильну Україну» протягом

лютого-серпня 2024 року був реалізований проект «Посилення стійкості та соціальної згуртованості деокупованих українських громад у вимірах консультативно-дорадчих та медійних практик». У межах вказаного проекту на онлайн медіа «Сумський канал» було випущено в ефір 60 відео передач за участю студентів та викладачів, а також учасників проекту – голів територіальних громад, депутатів місцевих рад, керівників підприємств, установ та організацій, представників бізнесу та експертів. Це був яскравий приклад того, як у межах міжнародного проекту академічна спільнота може впливати на вкрай важливі процеси, що наразі відбуваються у прикордонних громадах.

Внаслідок інтенсивної системної медійної діяльності були виконані основні проектні завдання: посилено стійкість та соціальну згуртованість Лебединської міської, Недригайлівської та Степанівської селищних, Садівської та Новослобідської сільських територіальних громад Сумської області у вимірах консультативно-дорадчої роботи та усталеного дискурсу в медійному просторі, професійних та громадських колах навколо проблематики стратегій соціально-економічного розвитку; для проектних громад були розроблені стратегії розвитку відповідно затверджених норм розробки таких документів; утворено передумови для виходу консультативно-дорадчих груп в проектних громадах на інвестиційну діяльність, бізнес-планування, грантову діяльність тощо; запроваджено та апробовано практику консультативно-дорадчої та стратегічної роботи фахових ініціативних груп у проектних громадах за участю науковців та місцевих фахівців з числа жителів громад з представництвом молоді, працівників владних та самоврядних структур, науковців та експертів, громадських активістів та працівників соціокультурної сфери.

Фінальні показники медійної компоненти проектної діяльності значно перевищували заплановані. Окремі медіа продукти навчально-методичного характеру розкривали методику підготовки стратегій територіальних громад, що має практичну цінність для усієї української спільноти у частині забезпечення стратегічної сталості, стійкості та соціальної згуртованості. Медійна діяльність у межах цього та інших міжнародних проектів засвідчила перспективність такого напрямку в процесі використання наукового потенціалу для вирішення нагальних проблем оборони, соціально-економічного та культурного становлення України та її територіальних громад.

Ефіри на філософську проблематику. Відношення онлайн медіа «Сумський канал» до царини духовно-академічного у найбільшій мірі визначає рубрика «Друже філософе», у межах якої за участю представників університетської спільноти, а також осіб з філософським способом мислення розкриваються світоглядні проблеми Буття, Часу, Призначення, Місії тощо. Така тематика особливо значима у сучасній Україні, яка бореться за власне існування. Саме у часи війни з особливою гостротою постають питання сенсу людського життя, способів визначення ролі окремої особистості у загальному процесі розвитку нації та Всесвіту, формування цілісного світогляду. Філософський контент «Сумського каналу» вказує на усвідомлене бажання академічної спільноти визначати онтологічну основу, ідейне підґрунтя усім процесам, що відбуваються наразі в українському суспільстві, аби спрямувати їх правильним шляхом. Матеріали рубрики «Друже філософе» спрямовані на активізацію процесу мислення в суспільстві, вони сприяють утворенню перспективних дискурсів, допомагають розвивати національну свідомість.

Технології українського спротиву. Відразу з початку фази активного вторгнення ворожих військ на територію України на «Сумському каналі» була започаткована рубрика «Технології українського спротиву», до якої поряд зі студентами та викладачами Сумського державного університету були залучені військові, державні службовці, волонтери, експерти, політики. Учасники ефірів розповідали про свій досвід організації спротиву, внаслідок чого виголошена публічно практика набувала ознак транзитивності – тобто вона здобувала перспективи впровадження в інших регіонах України. Зокрема, на «Сумському каналі» розповідалося про історії виникнення та організації роботи «Сумського гуманітарного штабу», який протягом лютого-червня 2022 року відіграв критично важливу роль у частині соціального захисту населення

у найважчі часи ворожого наступу та окупації окремих населених пунктів. Також на каналі були розповіді про унікальні та ефективні волонтерські технології, інформація про порядок надання допомоги пораненим та родинам загиблих воїнів, методичні рекомендації з приводу питань безпеки та збереження здоров'я.

На честь загиблих воїнів. З перших днів ворожого вторгнення Сумська область зазнала людських втрат як серед мирного населення, так і серед вояків Збройних сил України та добровольчих формувань. З метою вшанування пам'яті загиблих за Україну воїнів на онлайн медіа «Сумський канал» була впроваджена рубрика на честь героїв. Діалоги записувалися з близькими, колегами та друзями загиблих, аби привернути увагу суспільства до них, а також зберегти про них пам'ять. У такий спосіб «Сумський канал» зробив свій внесок в благородну справу героїзації тих, хто втратив життя в боях за Україну.

Спорт. Тематика організації спортивної діяльності в умовах воєнного стану була започаткована з метою довершення цілісного образу представника місцевої університетської спільноти, що була утворена навколо «Сумського каналу». У цій рубриці були впроваджені два типи медіа продуктів: діалоги з спортсменами та тренерами, у яких послідовно стверджувалося значення спортивної діяльності у воєнний час, а також проводилися трансляції спортивних змагань. Також надавалися поради стосовно організації здорового харчування, організації розумової активності та психологічного здоров'я.

Вісник громадської ради. Деякі викладачі кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету входять до складу громадської ради при Сумській обласній військовій адміністрації. У межах такої діяльності ведеться системна консультативно-дорадча робота у напрямках вирішення проблем захисту та оборони регіону, сталого соціально-економічного розвитку громад та культурного розвитку. Онлайн медіа «Сумський канал» виконує функцію інформаційного супроводу такої діяльності. Поряд з викладачами ефіри готуються з місцевими політиками, експертами, державними службовцями та представниками бізнесу. Рубрика «Вісник громадської ради» сприяє росту числа осіб, що підписалися на канал, а також сприяє збільшенню кількості переглядів, реакцій і коментарів, чим позначається важлива функція рубрики у частині розвитку медіа. Перш за все завдяки цій рубриці до читацької та глядацької аудиторії наразі долучені громадяни понад 40 держави світу.

Саме медіа продукти громадсько-політичної проблематики викликають найбільший інтерес аудиторії, про що свідчать кількісні показники стосовно переглядів. Також важлива функція «Вісника...» – ствердити позитивний вплив університету на процеси в українському суспільстві. При цьому не залишається поза увагою гостра проблематика стосовно боротьби з корупцією, викриття негативних явищ в організації управління регіоном та громадами, а також бар'єрів, що спричиняють проблеми соціально-економічного розвитку. Залучення студентів та викладачів до регіональної політики та висвітлення їх діяльності на онлайн медіа «Сумський канал» надає учасникам такої діяльності ознак академічних лідерів, які є спроможними організовувати суспільно корисні процеси, надавати цим процесам наукове підґрунтя, сміливо демонструвати свою громадянську позицію з приводу негативних явищ.

На початку 2024/2025 навчального року діяльність онлайн медіа «Сумський канал» набула ознаки цілісного освітнього експериментального проекту. Серед факторів, що обумовлювали необхідність його впровадження, були вказані такі: спричинені війною обмеження щодо «живого», безпосереднього контакту студентів та науково-педагогічних працівників; можливості перегляду лекцій неодноразово та у зручний час (перш за все – з точки зору психологічної готовності до сприйняття матеріалу); необхідність повної та якісної організації навчального процесу в умовах критичних обмежень; потреби зміцнення позицій університету на ринку освітніх послуг.

Результати, які отримано внаслідок реалізації проекту: забезпечено «живий», безпосередній контакт студентів та викладача через представлення у відео контенті особистого образу, персональних образів колег та студентів; відкрито можливості перегляду лекцій неодноразово

та у зручний час (перш за все – з точки зору психологічної готовності до сприйняття матеріалу); надано сприяння щодо повного та якісного виконання освітніх послуг з боку Сумського державного університету в умовах критичних обмежень; надано медіа супровід авторським та міжнародним проектам; зроблено внесок у зміцнення позицій університету на ринку освітніх послуг через підняття рейтингу впізнання; протягом року збільшено кількість підписників онлайн медіа «Сумський канал» з 1 тисячі осіб до 36 тисяч осіб. Діяльність медіа була оцінена конкурсною комісією Сумського державного університету, яка визнала переможцем конкурсу «Педагогічні інновації СумДУ» в 2024 році проєкт «Жива» академічна комунікація у науково-популярних та громадсько-політичних мейнстрімах онлайн медіа «Сумський канал» (Наказ № 1212-І від 18.12.2024). Набутий досвід планується використати у процесі подальшого стратегічного розвитку Сумського державного університету, що є продовженням втілення ефективних комунікативних моделей університетів-лідерів [7].

Висновки. Вимушене впровадження онлайн навчання у вітчизняну освітню практику разом з іншими критичними обставинами сучасної України періоду гострого військового протистояння та системної економічної та демографічної кризи негативно вплинули на процес мислення. Оскільки процес мислення є основою якісного навчання, вбачається необхідність утворення нових форм академічної комунікації, які би повернули відповідний рівень логічного міркування у вітчизняне академічне поле, сприяли розвитку пізнавальних здібностей особистостей та у підсумку забезпечували би той рівень знань, що був би достатнім для вирішення доленосних проблем сучасної України.

Світоглядними факторами «живого академічного спілкування» є розуміння вирішального значення належного рівня логічного мислення у процесі навчання, освіти та виховання. Це зумовлює принциповий вибір учасників освітнього процесу на користь безпосередньої, «живої» офлайн комунікації та форм, які таку комунікацію замінюють. Однією з таких форм є медійна діяльність. Біологічні фактори, що забезпечують «живе академічне спілкування» пов'язані з науковими досягненнями у сфері дослідження «дзеркальних нейронів» та інших способів мобілізації людського організму на мислення.

На основі досвіду онлайн медіа «Сумський канал» на підставі характеру впливу світоглядних та біологічних факторів визначити змістові ознаки поняття «живе академічне спілкування» можна у апробованих формах медійної діяльності учасників освітнього процесу. Типи освітніх медіа продуктів, що були апробовані на онлайн медіа «Сумський канал»: відео лекція; діалоги про результати курсових проєктів та кваліфікаційних досліджень на здобуття відповідних освітніх рівнів; аналітичні передачі про перебіг та результати впровадження міжнародних проєктів; передачі про технології організації спротиву; діалоги про загиблих воїнів Збройних сил України; передачі про спорт; медіа продукти на філософську проблематику. Спеціалізованою рубрикою, що привертає увагу найбільш широкого кола споживачів інформації, є передачі про гострі проблеми подолання корупції, про соціально-економічний та культурний розвиток територіальних громад.

Набутий досвід може бути використаний у стратегіях розвитку сучасних українських університетів в умовах дальшого панування у вітчизняному освітньому просторі методів онлайн навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В.І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : НАН України, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди, 2002. С. 742.
2. Heyes Cecilia, Catmur Caroline. What Happened to Mirror Neurons? *Perspectives on Psychological Science*. 2022. Т. 17. № 1. Р. 153–168.
3. Mayer Karl Ulrich. Heike Solga. Skill Formation: Interdisciplinary and Cross-National Perspectives. *Cambridge University Press*, 2009. Р. 1–18.
4. Туляков О.О. Академічне лідерство у вимірах науково-популярної просвітницької діяльності на регіональному інформаційному рівні: досвід онлайн-медіа «Сумський канал». *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*. 2024. № 17. С. 129–140.

5. Chygryn, O., Sevchenko, K., Tuliakov, O. Neuromarketing as a Mechanism of Communication with the Consumer: Case for Small Business. *Marketing and Management of Innovations. Sumy State University*. 2024. 15(2), p. 26–38.

6. Datsenko, T., Vyhovska, O., Sinko, A. Social media and higher education institutions: using social networks to recruit students. *The Modern Higher Education Review*, 2020. № 5, p. 91–99.

7. Луговий, В., Слюсаренко, О., Таланова, Ж. Концентрація та комунікація в моделі і стратегії розвитку університетів-лідерів. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*, 2020, № 13, с. 5–25.

REFERENCES

1. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk (2002) [Philosophical Encyclopedic Dictionary] / redkol.: V.I. Shynkaruk (holova) ta in. Kyiv : NAN Ukrainy, Instytut filosofii im. H.S. Skovorody. 742 s. [in Ukrainian].

2. Heyes Cecilia, Catmur Caroline (2022) What Happened to Mirror Neurons? // *Perspectives on Psychological Science*. T. 17. № 1. S. 153–168.

3. Mayer Karl Ulrich. Heike Solga. (2009). Skill Formation: Interdisciplinary and Cross-National Perspectives. *Cambridge University Press*.

4. Tulyakov O. (2024). Akademichne liderstvo u vymirakh naukovu-populiarnoi prosvitnytskoi diialnosti na rehionalnomu informatsiinomu rivni: dosvid onlain-media “Sumyskyi kanal” [Academic leadership in the dimensions of popular scientific educational activities at the regional information level: the experience of the online media “Sumy Channel”] // *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal “Universytety i liderstvo”*. № 17, p. 129–140.

5. Chygryn, O., Sevchenko, K., Tuliakov, O. (2024). Neuromarketing as a Mechanism of Communication with the Consumer: Case for Small Business // *Marketing and Management of Innovations. Sumy State University*. 15(2), p. 26–38.

6. Datsenko, T., Vyhovska, O., Sinko, A. (2020). Social media and higher education institutions: using social networks to recruit students. *The Modern Higher Education Review*, № 5, s. 91–99.

7. Luhovyi, V., Sliusarenko, O., Talanova, Zh. (2020). Kontsentratsiia ta komunikatsiia v modeli i stratehii rozvytku universytetiv-lideriv. [Concentration and communication in the development model and strategy of leading universities]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal “Universytety i liderstvo”*. № 13, s. 5–25.

Tuliakov Oleg Olegovich,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of

Psychology, Political Science and Sociocultural Technologies

Sumy State University

116, Kharkivska str., Sumy, Ukraine

orcid.org/0000-0002-2025-4601

“LIVE ACADEMIC COMMUNICATION” IN THE DIMENSIONS OF EDUCATIONAL ACTIVITIES ON THE ONLINE MEDIA “SUMY CHANNEL”

The dominance of online learning, together with other critical circumstances of modern Ukraine during the period of acute military confrontation and systemic economic and demographic crisis, negatively affected the thinking process. Since the thinking process is the basis of quality learning, there is an urgent need to create new forms of academic communication that would return thinking to the domestic academic field, contribute to the development of cognitive abilities of individuals and ultimately provide the level of knowledge that would be sufficient to solve the fateful problems of modern Ukraine.

Purpose. Determination of the essential features of the concept of “live academic communication” in the dimensions of educational activity based on the experience of the online media “Sumy Channel” and based on the nature of the influence of worldview and biological factors on the thinking process as a component of educational activity.

Methods. Observation, statistical method, analysis, generalization, system-logical, structural-functional methods.

Research results. The ideological factors of “live academic communication” are the understanding of the crucial importance of the proper level of logical thinking in the process of learning, education and upbringing. This determines the principled choice of participants in the educational process in favor of offline communication and forms that replace it. One of such forms is media activity. Biological factors that ensure “live academic communication” are associated with scientific achievements in the field of research into “mirror neurons” and other methods of mobilizing the human body for thinking.

The experience of the online media “Sumy Channel” determines the following forms of cognitive activity: video lecture; dialogues about the results of course projects and qualification studies for obtaining the appropriate educational levels; analytical programs about the progress and results of the implementation of international projects; programs about resistance organization technologies; dialogues about the fallen soldiers of the Armed Forces of Ukraine; programs about sports; media products on philosophical issues. A specialized section that attracts the attention of the widest range of information consumers is programs about the acute problems of overcoming corruption, about the socio-economic and cultural development of territorial communities.

Key words: cognition, cognitive abilities, education, online media, thinking, worldview factors of thinking, biological factors of thinking, worldview factors of thinking.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.22>**Федорова Інна Валеріївна**

аспірантка кафедри філософії,
соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»
orcid.org/0000-0002-6345-2309

АНАЛІТИЧНА ТА ХОЛІСТИЧНА МЕНТАЛЬНОСТІ У СУЧАСНОМУ ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Метою статті є дослідження властивостей холістичної та аналітичної ментальностей задля більшого розуміння парадоксів та протиріч, які виникають у сучасному науковому дискурсі щодо існування різних типів мислення.

Методологія. Вирішення цієї проблеми вбачається в застосуванні аналітичного підходу до дослідження переваг та недоліків досліджених ментальностей, та в застосуванні холістичного підходу щодо розгляду концепцій та засобів освіти, які сприяють формуванню та розвитку холістичної ментальності.

Наукова новизна. У статті зроблено порівняльний аналіз холістичної та аналітичної ментальностей на базі дослідження групи американських психологів на чолі з професором Річардом Нісбеттом задля актуалізації питання формування холістичної ментальності засобами освіти в українському освітянському просторі.

Висновки. Аналіз дослідження групи американських науковців аналітичного та холістичного мислення показав як позитивні, так і негативні властивості обох типів, але холістичний тип при цьому має такі риси, які сприяють більш гармонійним відносинам у соціумі, наприклад толерантність більш плідним відносинам у бізнесі та політиці, наприклад прагнення до консенсусу та запобігання конфлікту, нарешті, наявність холістичної ментальності сприяє ширшому прояву творчих здібностей особистості у будь-якому виді діяльності.

У зв'язку з цим у статті було приділено увагу саме формуванню холістичної ментальності засобами освіти та існуючим педагогічним концепціям, які використовують суто холістичні методи навчання. Як виявилось, у світі інтерес до холістичної освіти має досить високий рівень і серед батьків, і серед педагогів-новаторів, і серед науковців. Є доволі ґрунтовні дослідження як у західній філософії освіти, так і в українській педагогічній думці, які мають вихід на практичне використання ідей сучасного холізму в школах, дитячих закладах та університетах.

Ключові слова: ментальність, холізм, освіта, методологія, гармонійне суспільство.

Вступ. Ми всі живемо у дуже складний час – час змін. Зміни відбуваються практично у всіх видах людської діяльності, причому ці зміни не завжди призводять до поліпшення чи прогресу, скоріше навпаки – є ціла низка глобальних проблем, вирішувати які необхідно невідкладно, причому не окремим країнам чи регіонам, а всім світом.

У зв'язку з цим нарізла необхідність для людства перейнятися ідеєю єдності світу, тим більше що на фундаментальному рівні, як нам пояснюють фізики, природа єдина і всі межі в ній дуже умовні і лише відображають послідовне наближення суспільної свідомості до істини. Якщо природа єдина і цілісна у своїй сутності, значить такими ж цілісними повинні бути методи її пізнання.

У той же час існуюча методологія наукового підходу, що заснована на раціоналізмі та аналізі складного шляхом розкладання його на частини показала, що при вивченні цілісних властивостей системи вона не в змозі їх описувати. Відбувається це тому, що будь-яка, навіть уявна операція виокремлення елемента означає руйнування цілісності і втрату ряду якісних властивостей, яке призводить до фрагментарності знання, а разом з цим і фрагментарності світогляду.

Це глухий кут, в якому зараз знаходиться техногенна цивілізація зі своїм культом науково-технічного прогресу, зі своїм ставленням до природи як до безликого, а іноді навіть як до ворожого навколишнього середовища, зі своїм індивідуалізмом як основою суспільства, зі своїм соціальним пануванням фінансової олігархії та багатьма іншими настановами мислення та сприйняття, які власне і породжують наявну низку глобальних проблем.

Відповіддю на виклики кризової ситуації в епістемології можна вважати численні публікації, в яких автори обговорюють ситуацію, що склалася, і пропонують різні варіанти виходу з неї.

«Гуманитарії» пропонують свої, часто неординарні, може навіть екзотичні виходи з епістемологічної кризи, «природознавці» наполягають на традиції, оголошуючи різного типу походи проти лженауки, паранауки, позанаукового знання. Розібратися, хто має рацію, а хто ні – не складно. По суті, мова йде про протиріччя різних стилів мислення, які зумовлені і фізіологією мозку, і системою освіти, що впливає на формування певного типу мислення, і навіть устроєм нервової системи, яка багато в чому визначає схильність людини до того чи іншого заняття.

Чи можливий діалог та взаєморозуміння між представниками різного типу мислення? І так, і ні, тобто, теоретично – так, практично – ні, внаслідок слабого бажання сторін або повної його відсутності. Проблема у тому, що у сучасній культурі наукове знання асоціюється лише з лінійним типом мислення, тобто аналітичним, або лівопівкульним, водночас правопівкульний чи образний тип мислення асоціюється з художньою чи теологічною його спрямованістю, в якому домінують ірраціональні елементи, такі як інтуїція, осяяння, натхнення та інші не зрозумілі та не контрольовані явища людської психіки.

Метою даної статті є дослідження властивостей обох типів мислення задля більшого розуміння парадоксів та протиріч у сучасному науковому дискурсі.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення низки **завдань**:

- аналіз дослідження американських науковців холістичної та аналітичної ментальності;
- розгляд засобів освіти та освітянських концепцій, які сприяють формуванню та розвитку саме холістичної ментальності.

Методи дослідження. Дослідження властивостей холістичного та аналітичного мислення здійснено за допомогою метода порівняльного аналізу, в той же час розгляд освітянських концепцій та засобів освіти зроблено при використанні холістичного підходу.

Результати дослідження. У 2001 році в журналі «Psychological Review» вийшла цікава стаття, написана групою психологів на чолі з професором університету Мічігану Річардом Нісбеттом, присвячена порівняльному аналізу холістичного та аналітичного мислення [7].

Сама ідея дослідження досить революційна як для західних, так і для українських вчених, тим паче цікаві висновки, яких дійшла група Р. Нісбетта внаслідок своїх наукових пошуків. Як виявилось, велика кількість когнітивних процесів, які вважалися в психології «базовими» та універсальними, виявилися вельми мінливими: у всіх дослідженнях східні азіати та американці реагували на одну і ту саму стимульовану ситуацію якісно різними способами, тобто при вирішенні тих самих завдань у азіатських і західних піддослідних актуалізуються абсолютно різні пізнавальні процеси, що природним чином відбивається на відмінності в способах мислення.

Ці способи мислення автори позначили як холістичне та аналітичне. Холістичне мислення науковці визначили як орієнтацію на контекст чи поле як ціле, включаючи увагу до взаємин між об'єктом та полем (фоном, середовищем), та прагнення пояснювати та передбачати події на основі цих взаємин. Холістичний підхід спирається скоріш на знання, що були почерпнуті з досвіду, ніж на формальну логіку, і є суто діалектичним, тобто наголошує на змінах, визнає протиріччя, необхідність брати до уваги різні точки зору і шукати якийсь «середній шлях» (золоту середину) між протилежними твердженнями.

Для аналітичного ж мислення характерні тенденція відокремлення об'єкта від контексту, фокусування уваги на властивостях (атрибутах) об'єкта з метою подальшого віднесення його до тих чи інших категорій, а також прагнення використовувати правила, що характеризують

ці категорії для того, щоб пояснити і передбачити поведінку об'єкта. Висновки частково спираються на деконтекстуалізацію (тобто на відділення структури від змісту), на використання формальної логіки та уникнення протиріч.

Як зазначає у своїй книзі відомий сходознавець і філософ Анагаріка Говінда ("Creative meditation and multi-dimensional consciousness", 1976), західна логіка рухається до об'єкта мислення або споглядання по прямій лінії, від певної точки зору або однозначно сформульованої передумови; у той час як східний спосіб мислення швидше полягає у русі по колу навколо об'єкта споглядання. Західна «лобова атака» призводить до швидшого і однозначного результату, проте він так само односторонній, як і однозначний. Схід досягає результату шляхом постійно відновлюваної «концентричної атаки», рухаючись до об'єкта по колах, що звужуються; внаслідок підсумовування чи інтегруючого поєднання одиничних вражень, отриманих із різних точок зору, формується багатостороннє, тобто багатовимірне враження, доти, коли на останній, концептуально не збагнутій стадії цього концентричного наближення суб'єкт, що пізнається, ототожнюється з об'єктом споглядання. З цього досвіду народжується символ, що спрямовує знак, який можна порівняти з символічною мовою математики, і парадокс, який трансцендує сам себе [1].

Такий спосіб пізнання, що використовує багатовимірну логіку, діаметрально протилежний відомому нам лінійному і одномірному, і сприяє розвитку холістичного мислення і холістичного світосприйняття. Наскільки такий тип мислення продуктивніший і ефективніший?

Дослідники також розглянули як ці способи мислення виявляються у соціальній практиці. Аналізуючи закони та контракти, риторику, мову, ігри, писемність та релігію, вчені дійшли висновку про те, що холістичний тип мислення орієнтований на гармонію у соціальних відносинах, на пошук компромісного вирішення проблем, на примирення суперечливих тверджень, на пошук аргументів, заснованих на принципах холізму, безперервності та мінливості. У той самий час західний аналітичний чи лінійний тип мислення спрямовано на вирішення протиріччя у суперечці, через конфлікт і протистояння.

Таким чином, наші уявлення про світ у цілому, про наше місце у цьому світі і про те, як ми можемо його і себе пізнати, тобто стратегії мислення формуються певною культурою і не мають універсального характеру, як це вважали багато західних вчених і філософів, починаючи з XVII століття. Це по-перше, а по-друге, цілісна або холістична картина світу і холістична епістемологія формують відповідно холістичний тип ментальності, для якої складність означає динамізм і постійну мінливість, а переконання в нестабільності та постійній мінливості веде до того, що звички до категоризації та пошуку універсальних правил втрачають сенс; суперечність видається неминучою, оскільки все безперервно змінюється і протилежні фактори постійно співіснують; інтерес до конкретних об'єктів і подій видається кориснішим, ніж пошук абстракцій.

З таким набором когнітивних установок більш важливою людина вважатиме пошук взаємозв'язків між подіями, а формальній логіці не буде дозволено здобути гору над чуттєвим досвідом чи здоровим глуздом, тому що будь-яка причинність сприймається не однозначно, а як складний результат безлічі факторів, що впливають на об'єкт, який перебуває у певному полі: культурному, інформаційному, семантичному тощо.

На відміну від холістичної, носії аналітичної ментальності вважають, що знання про окремі об'єкти – це саме те, що необхідно і достатньо для розуміння світу і себе, вони також переконані в тому, що достатньо знайти відповідні категорії, які застосовуються до цих об'єктів, та правила, що застосовні до цих категорій. Пошук цих категорій та правил диктуватиме і специфічні способи організації знання, а також процедури для отримання нового знання про правила. Подібним діям у свою чергу допомагає опора на формальну логіку, включаючи особливу увагу до тих протиріч, які вказують на необґрунтованість обраних правил. Метою когнітивного пошуку у носіїв аналітичної ментальності стають саме абстракції, оскільки категорії та правила корисні лише тією мірою, якою вони мають широку застосовність і оскільки правила формальної логіки легше додавати до абстракцій, ніж до конкретних об'єктів.

У зв'язку з тим, що саме носії аналітичної ментальності є авторами техногенної цивілізації, що розвивається, а разом з нею і цілого комплексу глобальних проблем, є сенс зосередитись на формуванні саме холістичної ментальності засобами освіти.

Наразі існують декілька напрямків у сучасній педагогіці, які вирішують проблему формування саме холістичного світогляду. По-перше, це Вальдорфська педагогіка, яка була запроваджена на початку XX століття австрійським філософом Рудольфом Штайнером [8].

Вальдорфська педагогіка – це найпоширеніша незалежна система альтернативної освіти у світі, метою якої є гуманістична та цілісна освіта дітей. Це система, в якій обсяг вивчених знань далеко не єдиний критерій успіху школяра. Однією з головних відмінностей вальдорфської педагогіки є вивчення предметів історичними епохами. Замість того, щоб вивчати кілька уроків щодня одночасно, як у звичайних школах, вальдорфці протягом місяця глибоко вивчають щось одне – наприклад, відбувається глибоке занурення в історію чи географію. У цей час вони приділяють менше уваги іншим предметам.

У початкових та середніх класах школи немає знайомих оцінок чи тестів, що дозволяє уникнути конкуренції між дітьми, які, на думку вчителів є зайвими у ранньому та підлітковому віці. Особливий акцент робиться на мистецьких об'єктах, таких як музика, вокал, живопис та евритмія – спеціальна вальдорфська дисципліна, подібна до танцю. Школа також не заохочує дітей до 10 років використовувати комп'ютери та різні гаджети.

До речі, в Україні до російсько-української війни, існувало всього чотири такі школи, у той же час у світі існує трохи більше тисячі вальдорфських шкіл, більшість з яких знаходиться в Центральній Європі. На території колишнього «соціалістичного табору» є близько ста таких установ.

Проблеми холістичної педагогіки у XX столітті активно обговорювались низкою філософів, серед яких слід зазначити американського реформатора освіти і філософа Джона Дьюї, який розвивав ідеї прогресивної освіти та у своїй роботі “Democracy and Education” обґрунтував ідею навчання, яке має бути інтегрованим у досвід дитини і спрямованим на підготовку до активного життя в демократичному суспільстві [3].

Французький філософ, соціолог і культуролог, один із найвпливовіших мислителів сучасності Едгар Морен присвятив дві свої праці “Seven Complex Lessons in Education for the Future” [5] та “La Tête Bien Faite: Repenser la Réforme, Réformer la Pensée” [6] проблемі необхідності зміни освітніх систем для формування цілісного мислення, яке враховує складність сучасного світу. Він також пропонує підхід до освіти, орієнтований на інтеграцію знань з різних дисциплін, розвиток глобального мислення та етичних принципів.

Морен закликає до реформування освітньої системи, щоб навчити людей «мислити складно» або «комплексно». Він стверджує, що світ є надзвичайно складним і взаємозалежним, тому його неможливо зрозуміти через ізольовані дисципліни чи лінійне мислення. Його концепція комплексного (холістичного) мислення базується на інтеграції різних галузей знання для врахування багатовимірності реальності.

Наразі Морен є провідником міждисциплінарності, його роботи вплинули на освітню реформу, екологічну думку та соціологію. Він залишається активним у своїй діяльності, продовжуючи писати й виступати на підтримку ідей комплексного мислення та глобальної етики, а його ідеї використовуються у дослідженнях складних систем, культурної антропології та глобальних змін.

Не можна не згадати в цьому зв'язку і канадського педагога, професора університету Торонто і одного із провідних теоретиків холістичної освіти Джона Міллера (John P. Miller). Його праці зосереджуються на інтеграції духовності, співчуття та усвідомленості в навчальному процесі. Серед його ключових робіт: “The Holistic Curriculum” [4] в якій він розглядає холістичну освіту як спосіб інтеграції різних аспектів навчання. “The Contemplative Practitioner: Meditation in Education and the Workplace” (2013), робить акцент на практиках медитації в освіті. Аналіз поліспівчуття у викладанні був зроблений вченим у роботі “Love and Compassion: Exploring Their Role in Education” (2018). Ці праці мають значний вплив на розвиток сучасної холістичної педагогіки.

В Україні холистичний підхід до формування освітніх технологій відбувається у напрямку ноосферної освіти. Доктор педагогічних наук, професор Житомирського університету О.В. Вознюк виклав концепцію ноосферної освіти у наступних положеннях:

«Психолого-педагогічна концепція ноосферної освіти базується на двох аспектах, пов'язаних 1) як з резонансними ефектами, що мають просторово-польову, ноосферну природу, 2) так і з завданням з формування самосвідомості людини як вільної самодетермінованої, творчої сутності.

Метою життя людини є ноосфера як гармонійний суспільний лад, що реалізується через:

- принцип «ціле – більше частин»
- феномен резонансу
- особистість як вільну, творчу, гармонійну істоту
- механізм певної критичної маси гармонійних особистостей.

Гармонійні особистості складають ноосферні осередки, які існують і створюються, зокрема, на основі НАН України» [2].

Висновки. Аналіз дослідження групи американських науковців аналітичного та холистичного мислення показав як позитивні, так і негативні властивості обох типів, але холистичний тип при цьому має такі риси, які сприяють більш гармонійним відносинам у соціумі, наприклад толерантність, більш плідним відносинам у бізнесі та політиці, наприклад прагнення до консенсусу та запобігання конфлікту, нарешті, наявність холистичної ментальності сприяє ширшому прояву творчих здібностей особистості у будь-якому виді діяльності.

У зв'язку з цим у статті було приділено увагу на саме формуванні холистичної ментальності засобами освіти, та на існуючі педагогічні концепції, які використовують суто холистичні методи навчання. Як виявилось, у світі інтерес до холистичної освіти має досить високий рівень і серед батьків, і серед педагогів-новаторів, і серед науковців. Є доволі ґрунтовні дослідження як у західній філософії освіти, так і в українській педагогічній думці, які мають вихід на практичне використання ідей сучасного холізму в школах, дитячих закладах та університетах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Govinda Anagarika. *Creative Meditation and Multi-Dimensional Consciousness: Theosophical Publishing House*, 1976. P. 294.
2. Вознюк О. В. Концепція ноосферної освіти у першому наближенні. Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука: колективна монографія за наук. ред. А.П. Самодріна. Київ–Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2021. Т. 1. 352 с. С. 120–145.
3. Dewey John. *Democracy and Education*: Macmillan Company, 1916. P. 434.
4. Miller John P. *The Holistic Curriculum*: University of Toronto Press, 2019. P. 200.
5. Morin Edgar. *Seven Complex Lessons in Education for the Future*. UNESCO, 1999. P. 63.
6. Morin Edgar. *La Tête Bien Faite: Repenser la Réforme, Réformer la Pensée*. Seuil, 1999. P. 153.
7. Nisbett Richard E., Peng Kaiping, Choi Incheol, Norenzayan Ara. *Culture and Systems of Thought: Holistic vs. Analytic Cognition*. *Psychological Review*. 2001. № 108. P. 291–310.
8. Steiner Rudolf. *The Education of the Child in the Light of Anthroposophy*: Rudolf Steiner Press, 1965. P. 48.

REFERENCES

1. Govinda, Anagarika. (1976). *Creative Meditation and Multi-Dimensional Consciousness: Theosophical Publishing House*, 294 p.
2. Voznyuk, O.V. (2021). *Kontseptsiya noosfernoyi osvity u pershomu nablyzhenni*. [The concept of noospheric education in a first approximation] // *Noosfera Vernads'koho, suchasna osvita i nauka: kolektyvna monohrafiya / za nauk. red. A.P. Samodryna*. Kyiv–Kremenchuk : PP Shcherbatykh O. V., 1, S. 120–145 [in Ukrainian]
3. Dewey, John. (1916). *Democracy and Education*: Macmillan Company, 434 p.
4. Miller, John P. (2019). *The Holistic Curriculum*: University of Toronto Press, 200 p.
5. Morin, Edgar. (1999). *Seven Complex Lessons in Education for the Future*. UNESCO, 63 p.

6. Morin, Edgar. (1999). *La Tête Bien Faite: Repenser la Réforme, Réformer la Pensée*. Seuil, 153 p.
7. Nisbett, Richard E., Peng, Kaiping, Choi, Incheol, Norenzayan, Ara. (2001). Culture and Systems of Thought: Holistic vs. Analytic Cognition. *Psychological Review*, 108, P. 291–310.
8. Steiner, Rudolf. (1965). *The Education of the Child in the Light of Anthroposophy*: Rudolf Steiner Press, 48 p.

Fedorova Inna Valeriivna

Postgraduate Student at the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Sociocultural Activities
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6345-2309

ANALYTICAL AND HOLISTIC MENTALITY IN MODERN PHILOSOPHICAL – METHODOLOGICAL DISCOURSE

***The purpose** of the article is to study the properties of the holistic and analytical mentality in order to better understand the paradoxes and contradictions that arise in the modern scientific discourse regarding the existence of different types of thinking.*

***Methodology.** The solution to this problem is seen in applying an analytical approach to studying the advantages and disadvantages of the studied mentalities, and in applying a holistic approach to considering the concepts and means of education that contribute to the formation and development of a holistic mentality.*

***Scientific novelty.** The article makes a comparative analysis of holistic and analytical mentalities based on research by a group of American psychologists led by Professor Richard Nisbett in order to actualize the issue of the formation of a holistic mentality by means of education in the Ukrainian educational space.*

***Conclusions.** Analysis of the research of a group of American scientists of analytical and holistic thinking showed both positive and negative properties of both types, but the holistic type has such features that contribute to more harmonious relations in society, for example, tolerance, more fruitful relations in business and politics, for example, the desire for consensus and conflict prevention, finally, the presence of a holistic mentality contributes to a wider manifestation of the creative abilities of the individual in any type of activity. In this regard, the article paid attention to the formation of a holistic mentality by means of education, and to existing pedagogical concepts that use purely holistic teaching methods. As it turned out, in the world, interest in holistic education has a fairly high level among parents, innovative teachers, and scientists. There are quite thorough studies in both Western philosophy of education and Ukrainian pedagogical thought, which have implications for the practical use of the ideas of modern holism in schools, kindergartens, and universities.*

***Key words:** mentality, holism, education, methodology, harmonious society.*

ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА

UDC 177

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.23>**Budz Andrii Volodymyrovych**Postgraduate Student at the Department of Philosophy,
Sociology and Religious Studies

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

57, Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, Ukraine

orcid.org/0000-0003-3514-9385

CONSCIENCE IN N. HARTMANN AS MEANS OF RETHINKING MODERN VALUES

*N. Hartmann's idea of conscience as a means of actualization of values from the ideal world into the real world is relevant in the context of its application in the rethinking of modern values, which emphasize negative, pessimistic, defeatist, and fatalistic worldviews and thinking which leads to destructive ethical behavior. The **purpose** of the article is to examine the importance of the concept of conscience in N. Hartmann's philosophy of values and determine the aspects of practical implementation of this concept for the rethinking of modern values since conscience is at the center of structuring of values. The historical-comparative method, the method of philosophical reconstruction, and the systemic approach are used in the article. N. Hartmann's stance on the idea of conscience, which relates to value of life, is investigated from the point of view of the philosopher's subjective approach to values. In the article, the attention is drawn to such concepts of his philosophy of values as the "feeling of value" and "valuational consciousness" which shed light on the ways that his objective ideal values are constituted in the real world by a priori emotional means of the subject. In the article, the author emphasizes the possibility of the application of N. Hartmann's idea of conscience as an inner voice from the ideal world of values, as a peculiar "innate pure ethical consciousness" for the rethinking of stereotypical and postmodern modern values from the point of view of the value of human life. The practical value of the article is that it proposes the ontological criterion for the rethinking of modern values, since if the value of human life is a universal value and conscience is innate or pure ethical consciousness, then the stereotypical worldview paradigms, including postmodern, can be verified on this basis for their truthfulness or falsity.*

Key words: pure ethical consciousness, personality, modern values, emotional apriorism, value of life, phenomenological approach to values.

Introduction. The modern world is characterized by rapid and extreme changes, both of technological and social nature, which makes it hard to keep track of the values that are constantly being reshaped and rethought to new needs. The modern era is characterized by the decline of traditional values, the rise and emergence of new values, the rapid rise of individualism, and relativism, and the change of ethical paradigms, which in totality poses a challenge to the understanding of modern values. Consumerism, extreme attention to the materialistic side of things, and ignoring the spiritual, and social aspects of human life pose danger to the ethical essence of a human being and can lead to societal breakdowns. From this perspective, N. Hartmann's idea of conscience as a voice from the outer transcendent world that "directs" humans into an Apriori emotional perception of values is important to investigate in the context of it being the guide to comprehend and determine the usefulness of values for a human being. The value of life, in this case, serves as a reliable criterion of moral judgment and of identification of values. The apriorism of values in N. Hartmann's views can be interpreted in the context of life as a fundamental value.

The problem of conscience is in the focus of attention of many researchers. Particularly, M. Hoecamp et al. [5] examine conscience through the prism of the philosophy of personalism of P. Kohnstamm, whose views influenced the idea of conscience in a child who is becoming a personality and emphasized the importance of education in the creation of one's conscience. The authors state that God is the one who leads the human by speaking to a person's conscience. They also say that there is a strong connection between Kohnstamm's explanation of personality as the uniqueness of a person and his plea for education that is characterized by differentiation and the desire to develop the child's intelligence, talents, and qualities. D. McConnel and J. Savulescu [11] try to present a balanced view of the value of conscience. They claim that consciences are dynamic, they interact with the best moral human judgments to shape moral values. They object to C. McLeod's claim that conscience encourages its retooling, arguing that it creates a motivational barrier to the change of moral judgment. Also, they state that this motivational barrier enables the conscience to play a valuable role – compensate for the limitations of moral judgment.

M. Machinek [10] explores the issue of the freedom of conscience and its definition. He states that it is important to point out the various dimensions of conscience, arguing that it can be defined as moral self-consciousness in its deepest personal dimension, and can be described as the guardian of moral integrity, and what is common. He touches upon the relationship with God and claims that only when these three dimensions are considered, the freedom of conscience can be achieved. L. N. Ibrahim et al. [6] investigate conscience in the context of its connection with God's voice in human life. They state that the main essence in the connection between God's voice and conscience is reflection that comes with matters of universality and particularity. They also claim that humans should find balance in identifying profane and sacred values, while the existence of God's voice in conscience is contestable due to opposition of worldly and spiritual matters. E. V. Garcia [2] aims to offer concrete guidance for engaging in acts of conscience in morally virtuous ways. He argues that the agents are subject to two basic duties: duty to oneself and duty to others related to demands of civility. He states that people need to rethink their views on conscience and integrity with to duties to others.

A. Itaparica [7] examines the emergence of consciousness as an epistemic faculty and its pivotal role in the development of conscience as a moral faculty, establishing the connection between consciousness and the genesis of conscience. C. Coady [1] explores the concept of conscience in the context of its nature. He outlines the essential features of conscience and its significance for a coherent moral psychology. He argues that conscience is a complex concept that resists reduction to its component features. He also discusses the significance of various distortions of the concept helping to avoid conceptual confusion both theoretically and in practice. Researchers in various aspects analyze the concept of conscience, however, attention should be drawn to the idea of conscience as the criterion of value judgment, a clear ethical consciousness not influenced by stereotypes and norms.

The article explores the phenomenological philosophy of value of N. Hartmann and investigates conscience as the main method of realization of ideal values and their transition into the real world. Consequently, the article focuses on exploring the role of conscience as an a priori feeling of value and its role in the rethinking of modern values, specifically the ones that are fatalistic and defeatist by nature, and propagate disruptive, harmful, and unethical behavior. Conscience in N. Hartmann's views can be treated as a peculiar "pure ethical consciousness", which is independent of the established worldview traditions, and therefore, it can be a universally significant criterion of the constitution of values, their identification, and the analysis about their truthfulness or falsity. Such exploration is grounded on the concept of conscience as it is understood by N. Hartmann and with the connection to the value of life, which the philosopher mentions in his work, and I develop in the article as an ontological criterion for the verification of values by their usefulness for the good moral life of a human and their utility for solving ethical dilemmas in the context of rethinking modern values.

The purpose of the study is to investigate the possibility of practical application of the idea of conscience as a tool for the verification of values as good or bad precisely from the point of view of the value of life.

Methods of research. Among the methods used in the article, one can single out the historical-comparative method, the method of historical reconstruction, and the systemic approach.

Results and discussion

1. The phenomenological approach to values in the philosophy of N. Hartmann

N. Hartmann builds his phenomenological axiology based on the criticism of the philosophical ideas of I. Kant. The philosopher criticizes the Kantian formal approach to values, believing that “an ethics exclusively of the Ought is a moral delusion, is a blindness to the value of the actual. No wonder that, historically, pessimism follows in its track. In a world stripped of values and profaned, no one could tolerate life” [3, p. 36]. To my mind, ethical formalism, including Kantian, does not point to a certain way of realization of values from a certain moral rule, since it requires a great number of specifications and interpretations of concepts. The erosion of moral values and the blurring of norms of ethical behavior often due to ethical formalism leads to the vagueness of such moral values, which in turn may lead to the neglect of the phenomenon of the will to life, destructive and harmful unethical behavior. Criticizing I. Kant’s ethical formalism and looking for ways of transforming values from the ideal world into the real world, N. Hartmann connects his axiology with the subject and develops a phenomenological variant of solving this issue. He emphasizes the “feelings of values”, and “valuational consciousness” of the subject, which indicates the direct dependence of values on the subject and his phenomenological intentions, particularly emphasizing conscience.

Phenomenological intentions are usually deciding in the constitution of values. For example, as L. Kopciuch states, “Value consciousness is, in fact, a process composed of three main moments. These are: (i) the assumption of an inner attitude by emotional awareness (e.g., admiration, awe, affirmation, objection, indignation, scorn, rejection, dislike); (ii) the awareness of the object towards which this attitude is taken; (iii) the awareness of the basis or criterion that determines the assumption of the attitude” [8, p. 43]. Thus, such dependence on the subject is an indicator of the phenomenological formation of values in N. Hartmann’s axiology. In addition, N. Hartmann believes that “valuational consciousness... is a sense of value, a primal, immediate capacity to appreciate the valuable” [3, p. 86]. In its essence, the “feeling of values” of N. Hartmann has an a priori dimension, thus, in my opinion, he develops emotional and axiological apriorism, since “the apriorism of thinking and judging is accompanied by an apriorism of feeling, the intellectual a priori by an emotional a priori which is equally independent and original” [3, p. 177]. Meaning humans, as subjects, possess an a priori ability to “feel” and “perceive” the values. The philosopher believes that “the apriority of values is even more unconditional, more absolute, than that of the theoretical categories... The whole responsibility for the legitimacy and objectivity of the standard of values falls upon the distinctively aprioristic vision of values – that is... upon the sense of value” [3, p. 192]. However, even if all values according to N. Hartmann are absolute, then the subjective “sense of value” is the basis of their coherence with the actual world. As N. Hartmann believes, “the apriorism of emotional acts is just as “pure,” original, autonomous and “transcendental” an authority as the logical and categorical apriorism in the domain of theory” [3, p. 178]. In this sense, Hartmann’s “apriorism of emotional acts” has a transcendental dimension, which is associated with the moral and axiological subject.

N. Hartman’s phenomenological approach to values also lies in the fact that he claims that “every moral value is a value of disposition, but all disposition is towards someone” [3, p. 212]. That is, in the context of the realization of moral values, one subject is related to other subjects who take part in moral behavior, specifically “only a being who can will, act, set up ends and pursue them, who can foster dispositions and feel values, is capable of moral conduct, either of a positive, or negative kind. Such a being is a moral subject, a person” [3, p. 214], who manifests certain phenomenological intentions.

The philosopher notes that “every person, every human peculiarity is filled with them (*values*), is significant and unique... Each is a world in miniature, and not only as a specific structural entity but also as a specific structural value” [3, pp. 39–40]. To some extent, N. Hartmann’s approach to values is, in my opinion, anthropocentric, however, such anthropocentrism is based on phenomenological intentions because it is the subject that has a “feeling of values” in its structure [3, p. 38].

Emotional interpretation of the nature of values. In the context of the phenomenological approach to the constitution of values, N. Hartmann also tends to an emotional interpretation of the nature of values. In particular, he speaks of “the emotional apriorism of the sense of value” [3, p. 176], stating that “every moral preference position is intuitive... It does not first wait for a judgment of the understanding. Comprehension of ethical reality... is transfused with valuations” [3, pp. 176–177]. He also states, that “the apriority of the knowledge of them (*values*) is no intellectual or reflective apriority, but is emotional, intuitive” [3, p. 185]. Hence, in the understanding of N. Hartmann, emotional understanding and interpretation of values is no less important than other types of a priori senses. In this context, N. Hartmann develops a phenomenological approach to values, because the basis of the axiological situation is the subject with his emotions, will, and choice. He believes that “there is a pure valuational a priori which directly, intuitively, in accordance with feeling, penetrates our practical consciousness, our whole conception of life, and which lends to everything which falls within the range of our vision the mark of value or anti-value” [3, p. 177]. According to the philosopher, the subject “for in his practical conduct outward or inward, he is always the carrier of moral values and disvalues... He is himself at the same time an ontological and an axiological entity” [3, p. 269]. In such a perspective, Hartmann’s “subject” and “personality” acquire their meaning depending on their possession of values and are axiological by nature.

N. Hartmann combines emotional apriorism of values with the ideas of the “philosophy of life” since he believes that a person needs to have “an elemental feeling which connects all things and relations that come within his range of vision with the value of life, and he thereby separates them into goods and evils” [3, p. 187]. In this sense, the category of “value of life” [3, p. 187] is a criterion for the division of things into what’s beneficial for the human and what’s harmful. In the same context, N. Hartmann believes that “...a thing can be valuable only through its relation to a value itself” [3, p. 189]. In this aspect, the philosopher is close to the pragmatic criterion of value formation.

1.2. Conscience as the means of realization of values

The ways of realization of objective transcendent ideal values of N. Hartmann are through phenomenological acts, one of such phenomenological acts, the primal way to actualize values is through the idea of conscience. N. Hartmann understands conscience as the inner voice in a human that guides one’s conduct, and tells a human what is good and what is bad. He states that “...that which we call conscience is at bottom just this primal consciousness of value, which is found in the feeling of every person” [3, p. 200]. Moreover, conscience is not just the inner voice from the ideal world of objective values or a subjective intuition, it is also a reflective and dynamic process connecting personalities with the ideal world of values. The idea of conscience, in this case, works as an intermediary between the hierarchical Apriori structure of values and the subject, guiding them towards higher, more valuable values which result in morally beneficial and ethical behavior.

P. Pandit states that “Hartmann endorses that the moral worth of any actions depends on the valuational qualities they produce... a morally good person can distinguish himself as how he morally ought to be from the moral valuations of his actions. To overcome the rigorism of Kant’s theory, Hartmann relocates the focus of the moral worth from the universality of moral law and applies the moral worth to moral values or goods of the actions and relates it with the agent” [12, p. 415]. In this case, the agent is an active bearer of values who possesses valuational feelings.

For N. Hartmann how conscience expresses itself is “...most exactly the emotional apriority of the valuational consciousness, the obscure, half-conscious sense of value... the so-called “voice

of conscience” is a basic form of the primal consciousness of value... the most elemental way in which the sense of value gains currency among men” [3, p. 201]. At the same time, N. Hartmann defines conscience “... as the voice of God in man, (which) fits only too closely the concept of emotional a priori” [3, p. 201]. However, in such a case, the “manifestation of values”, whatever their nature, is initially possible only through the subject, who is the “carrier” of conscience. From this point of view, the idea of conscience in N. Hartmann as a moral principle in a human is one of the ways of actualization of ideal values in the real world through the autonomous subject on a phenomenological basis. N. Hartmann believes that conscience “...is a self-dependent and self-active power in man which is set apart from man’s will. It really is the influence of a “higher” power, a voice from another world – from the ideal world of values” [3, p. 201]. That is, “conscience is the revelation of moral values in actual consciousness ... It is a primitive form of the sense of value” [3, p. 202]. In this aspect of interpreting conscience as an axiological basis, values should also be understood as transcendental conditions for assessing reality, and conscience as a phenomenological basis for the existence of values.

N. Hartmann emphasizes the transcendentalism of values, saying that “in the revolution of the ethos, the values themselves do not shift. Their nature is super-temporal, superhistorical. But the consciousness of them shifts. From the whole realm it cuts out... a little circle of something seen” [3, pp. 88–89]. In the same context, N. Hartmann notes that “...values have actually an existence in themselves, independent of all imagination and longing. It means that the consciousness of them does not determine values, but that values determine the consciousness of them” [3, p. 93]. At the same time, “values are not laws of existence; they have no binding necessity over the actual. One can never know whether in the given conduct of a man they are actualized or not” [3, p. 97]. That is, “values exist independently of the degree of their fulfilment in reality. Over against the real they signify only a claim, an Ought-to-Be, no inevitable necessity...” [3, p. 98]. He also believes that “valuational structures are ideal objects, beyond all real Being and Not-Being, also beyond the really existing feeling of value, which alone grasps them” [3, p. 180]. However, such an existence of values “on the other side of being” and “on the other side of the subject” is possible only in the form of divine consciousness, or social consciousness, that is, in cultural and historical forms. N. Hartmann also gives a leading role to ethics, since “values are not only conditions of the possibility of goods, but are also conditions of all ethical phenomena in general” [3, p. 192].

N. Hartmann raises the question of the **realization of transcendental values** and solves it in the phenomenological context. He reflects: “How do valuational principles acquire efficacy and the power to mold the real? It is easy to see that consciousness herein plays an integrating role, that values operate otherwise than categories of existence – not directly, but, if at all, through the mediation of the consciousness of value” [3, p. 67]. From his point of view, “... every reaching forth of values out of the ideal realm into the actual depends upon the part played by the subject. Among all real entities only the subject has the power of mediation” [3, p. 317]. In such a perspective, the subject is a necessary condition for the realization of values. In the hierarchy of values of N. Hartmann, the value of life occupies a central position because it enables other values to be actualized, otherwise such groups of values as aesthetic, moral, and spiritual could not be realized in the real world without the prior value that enables them – the value of life. Conscience, in this case, is the a priori guide to ethical behavior, which prioritizes the preservation and continuation of life.

2. Critique of modern values through conscience from the position of the value of life

The modern world is characterized by postmodernist thought, which emphasizes the importance of the individual truth rather than objective truth. In this sense, values tend to become relative, depending on one’s judgment at a specific moment, rather than by its objective utility for the human experience. Moreover, materialistic, and consumerist ways of interpreting human nature, predominant in today’s society puts aside the spiritual human virtues, such as compassion, humility, and integrity, emphasizing the external factors of human behavior. Hence, here raises

the question on what grounds can a human judge and evaluate values, the answer to which, to my mind, is based on one's conscience in connection with the value of life. Conscience, in this case, serves as an objective *Apriori* human capacity to foresee and perceive the universal principles of right and wrong. Conscience can be comprehended as primal or pure ethical consciousness, being free of modern constructs imposed on a human by acquired experience, allows humans to evaluate the value based on its usefulness for human life.

N. Hartmann considers the "value of life" to be the criterion of values [3, p. 187]. According to N. Hartmann, "in the first series the most elementary value is that of life... only the much narrower value of life as the ontological basis of the subject, and thereby indirectly also of the moral being and value-carrier, the person" [3, p. 131].

Moreover, N. Hartmann, standing on the phenomenological position in the interpretation of values, is at the same time on the position of pluralism of values, since "a man may find himself confronted with different tasks which his own valuational consciousness imposes upon him. And these may conflict with one another. Then behind the plurality of conflicting trends there exists a plurality of directions in the Ought-to-Be and ultimately a plurality in the values themselves. If there were a single concrete supreme value, from which all others could be derived, such a conflict could not properly arise ..." [4, pp. 299–300]. From this point of view, in my opinion, the pluralism of values is methodologically related to axiological ideas, that is, subjectivism is characterized by axiological pluralism, because it is the subject that can have and experience different values that are no longer transcendent and identical for everyone. In turn, the idea of axiological pluralism can be the basis for the formation of the idea of the relativity of values. In this aspect, as J. Kuosmanen argues, for example, value pluralism in its practical dimension has a positive dimension, because it can be a characteristic of a broad political society, the main goal of which is to ensure the coexistence of consensual ways of life [9, p. 90].

In the context of N. Hartmann's phenomenological approach to values, the "source" of values is the subject, but not simply the subject as an ontological or epistemological category, but the subject as an ethical and axiological category, which is no longer considered as a subject, but as a personality, a person who determines moral and axiological priorities that are individual, unique, and hence pluralistic. Therefore, the phenomenological approach to values can also be considered the basis for the formation of axiological personalism with an emphasis on the importance of the individual and his feelings in the formation of values.

2.2. Conscience as a pro-life stance on the utility of values

Often the values that degrade life, propagate degrowth, fatalism, defeatism, and overall negative destructive attitude towards life rise in prominence and influence in the modern world. This is profoundly evident in the philosophy of postmodernism, which negates the idea that objective truth exists, which is a cause of the rise of individualism with its extreme instances accentuating the irrelevance of meaning. Such prevalence of negative, or pessimistic values and ideas regarding the essence of human life leads to harmful and damaging unethical behavior. To battle this, I propose conscience with its connection to the value of human life as the criterion of judging values, which is an *aprioristic* universal tool that can be used by all of humanity. The *apriority* of conscience as an intermediary between the ideal world of values and their actualization in actual human life is a great tool since it is devoid of the acquired indoctrinated thinking of the dominant philosophical or worldview narrative. In short, through conscience, a human can make moral judgments about the usefulness of values based on a universal ontological criterion – the value of life.

In this sense, N. Hartmann accentuates that conscience has functions of freedom and responsibility. On the one hand, freedom allows the choice among values, but on the other hand, that choice has to be faithful to the inherent hierarchy of values. Hence, conscience does not simply follow the ethical norms of a society but also directs humans to stick to the objective order of values.

Critically rethinking modern values from the perspective of the value of life highlights some key aspects in nowadays attitude and position of the life-promoting values. In my opinion, there is a strong

sense of disconnection of the human societal fabric from the individual, which manifests in loneliness, unhappiness, and in total, discontent with life. Individualism, though needed, can devolve into its radical branches, and disregard the being of collective. Rapid technological progress is yet to be traced on the level of its influence on the human ethical compass, specifically because it promotes specific human behavior and demotes another. Such selectiveness of type of behavior risks detaching humanity from ethical patterns and norms that are beneficial for the human condition. Without conscience with its connection to the value of life as a guiding Apriori compass, values can quickly become dependent on the current agenda, and the impulses of expediency rather than based on human decency, empathy, and justice. Putting conscience with its connection to the value of life back at the center of value judgment and assessment offers a way toward preserving genuine moral and ethical structures and simultaneously promoting beneficial, constructive behavior. By concentrating on values such as empathy, altruism, and compassion one can preserve the relevance of beneficial values, and by their extension, beneficial moral and ethical behavior.

N. Hartmann's philosophy of values underlines the necessity of authenticity in the process of actualization of values. An authentic conscience avoids ethical relativism and uncertainty, instead, it stays connected with the objective hierarchy of values, striving at the same time for moral behavior and a higher level of values. Authenticity of conscience in this case is a criterion of staying true to such hierarchy, avoiding misjudgment, it transcends individual subjectivity and biases regarding values.

Conclusions. In conclusion, it is important to emphasize that the idea of conscience as a moral Apriori guide in the world of real values through the context of the importance of the value of life serves as an adequate ontological criterion for selecting beneficial and virtuous values that result in generally accepted ethical behavior. Conscience as an ontological criterion of choosing and constituting values is objective because it provides clear guidance in the world of the postmodern faltering of meaning and senses with its relativism where meaning is devoid of meaning. Conscience, as an Apriori guide provides a universal framework that can be applied by all humanity, as it centers on the question of the value of human life, which is universally accepted, transcending cultural and temporal borders.

BIBLIOGRAPHY

1. Coady C. The Significance and Complexity of Conscience. *Philosophia*. 2023. Vol. 51. P. 2497–2516. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11406-023-00692-3>
2. Garcia E. V. Rethinking Acts of Conscience: Personal Integrity, Civility, and the Common Good. *Philosophy*. 2022. Vol. 97, Iss. 4. P. 461–483. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0031819122000328>
3. Hartmann N. Ethics: in 3 Vol. London : George Allen & Unwin Ltd, 1932. Vol. I. 343 p.
4. Hartmann N. Ethics: in 3 Vol. London : George Allen & Unwin Ltd, 1932. Vol. II. 476 p.
5. Hoencamp M., Exalto J., de Muynck B. & de Ruyter D. Personalism: An Elucidation of the Philosophical Foundations of the Educational Theory of Philipp Abraham Kohnstamm (1875–1951). *Journal of Philosophy & History of Education*. 2022. Vol. 72, No 1. P. 1–22. URL: http://www.journalofphilosophyandhistoryofeducation.com/jophe72_individual_files/Hoencampetal_jophe72.pdf (дата звернення: 23.11.2024).
6. Ibrahim L. N., Calista S. N. & Pasopati R. U. The Relevance of God's Voice in Conscience and Its Impact to Character Building. *Proceeding International Conference on Religion, Science and Education*. 2023. Vol. 2. P. 349–355. URL: <https://sunankalijaga.org/prosiding/index.php/icrse/article/view/934> (дата звернення: 02.12.2024).
7. Itaparica A. From Consciousness to Conscience: Cognitive Aspects in Nietzsche's Genealogy of Conscience. *Nietzsche-Studien*. 2024. Vol. 53, No 1. P. 226–245. DOI: <https://doi.org/10.1515/nietzstu-2023-0032>
8. Kopciuch L. Nicolai Hartmann's Ethics. Feeling and Cognition of Values: Between Emotionalism and Rationalism. *Ruch Filozoficzny*. 2022. Vol. 78, No 3. P. 39–64. DOI: <https://doi.org/10.12775/RF.2022.022>
9. Kuosmanen J. Diversity in Value Pluralism. *SATS. Northern European Journal of Philosophy*. 2010. Vol. 11, No 1. P. 90–106. DOI: <https://doi.org/10.1515/sats.2010.008>

10. Machinek M. Freedom of Conscience as a Subject of Contemporary Controversies. *Collectanea Theologica*. 2021. Vol. 90, No 5. P. 585–606. DOI: <https://doi.org/10.21697/ct.2020.90.5.25>
11. McConnell D. & Savulescu J. The Balanced View of the Value of Conscience. *Journal of Applied Philosophy*. 2023. Vol. 40, Iss. 5. P. 884–899. DOI: <https://doi.org/10.1111/japp.12655>
12. Pandit P. Toward a More Credible Principle of Beneficence. *Journal of Indian Council of Philosophical Research*, 2021. Vol. 38. P. 407–422. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40961-021-00258-2>

REFERENCES

1. Coady, C. (2023). The Significance and Complexity of Conscience. *Philosophia*, 51, 2497–2516 <https://doi.org/10.1007/s11406-023-00692-3>
2. Garcia, E. V. (2022). Rethinking Acts of Conscience: Personal Integrity, Civility, and the Common Good. *Philosophy*, 97(4), 461–483. doi:10.1017/S0031819122000328
3. Hartmann, N. (1932). *Ethics*. Volume I. London : George Allen & Unwin Ltd.
4. Hartmann, N. (1932). *Ethics*. Volume II. London : George Allen & Unwin Ltd.
5. Hoencamp, M., Exalto, J., de Muynck, B., & de Ruyter, D. (2022). Personalism: An Elucidation of the Philosophical Foundations of the Educational Theory of Philipp Abraham Kohnstamm (1875–1951). *Journal of Philosophy & History of Education*, 72(1), 1–22. http://www.journalofphilosophyandhistoryofeducation.com/jophe72_individual_files/Hoencampetal_jophe72.pdf
6. Ibrahim, L. N., Calista, S. N., Pasopati, R. U. (2023). The Relevance of God's Voice in Conscience and Its Impact to Character Building. *Proceeding International Conference on Religion, Science and Education*, 2, 349–355. <https://sunankalijaga.org/prosiding/index.php/icrse/article/view/934>
7. Itaparica, A. (2024). From Consciousness to Conscience: Cognitive Aspects in Nietzsche's Genealogy of Conscience. *Nietzsche-Studien*, 53(1), 226–245. <https://doi.org/10.1515/nietzstu-2023-0032>
8. Kopciuch, L. (2022). Nicolai Hartmann's Ethics. Feeling and Cognition of Values: Between Emotionalism and Rationalism. *Ruch Filozoficzny*, 78(3), 39–64. <https://doi.org/10.12775/RF.2022.022>
9. Kuosmanen, J. (2010). Diversity in Value Pluralism. *SATS. Northern European Journal of Philosophy*, 11(1), 90–106. <https://doi.org/10.1515/sats.2010.008>
10. Machinek, M. (2021). Freedom of Conscience as a Subject of Contemporary Controversies. *Collectanea Theologica*, 90(5), 585–606. <https://doi.org/10.21697/ct.2020.90.5.25>
11. McConnell, D. Savulescu, J. (2023), The Balanced View of the Value of Conscience. *Journal of Applied Philosophy*, 40(5), 884–899. <https://doi.org/10.1111/japp.12655>
12. Pandit, P. (2021). Toward a More Credible Principle of Beneficence. *Journal of Indian Council of Philosophical Research*, 38, 407–422. <https://doi.org/10.1007/s40961-021-00258-2>

Будз Андрій Володимирович

аспірант кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна
orcid.org/0000-0003-3514-9385

СОВІСТЬ В Н. ГАРТМАНА ЯК СПОСІБ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ СУЧАСНИХ ЦІННОСТЕЙ

Ідея совісті в Н. Гартмана як способу актуалізації цінностей із ідеального світу в світ реальний є актуальною в контексті її застосування в переосмисленні сучасних цінностей, які наголошують на негативному, песимістичному, поразенському, фаталістичному світогляді та мисленні, яке призводить до деструктивної етичної поведінки. Мета статті – дослідити значення поняття совісті у філософії цінностей Н. Гартмана та визначити аспекти практичного застосування цього поняття для переосмислення сучасних цінностей, оскільки совість перебуває у центрі структурування цінностей. У статті використано історико-

порівняльний метод, метод філософської реконструкції та системний підхід. З точки зору суб'єктивного підходу філософа до цінностей досліджено позицію Н. Гартмана щодо ідеї совісті, яка пов'язана з цінністю життя. У статті звертається увага на такі концепти його філософії цінностей, як «почуття цінності» та «оціночна свідомість», які проливають світло на способи конституювання об'єктивних ідеальних цінностей у реальному світі апріорними емоційними засобами суб'єкта. У статті звертається увага на можливість застосування ідеї Н. Гартмана про совість як внутрішній голос з ідеального світу цінностей, як своєрідну «вроджену чисту етичну свідомість» для переосмислення стереотипних та постмодерністських сучасних цінностей з точки зору цінності людського життя. Практична цінність статті полягає в тому, що пропонується онтологічний критерій переосмислення сучасних цінностей, бо якщо цінність людського життя є універсальною цінністю і якщо совість – це вроджена, або чиста етична свідомість, то стереотипні світоглядні парадигми, в тому числі постмодерністські, можна верифікувати на цій основі на їх істинність чи хибність.

Ключові слова: чиста етична свідомість, особистість, сучасні цінності, емоційний апріоризм, цінність життя, феноменологічний підхід до цінностей.

УДК 123.1:005.963

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.24>

Голубовська Ольга Вікторівна

магістр філософії,

асистент кафедри філософії та педагогіки

Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій

імені С.З. Гжицького

вул. Пекарська, 50, Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-2842-9955

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ СВОБОДИ ВОЛІ В ІНФОРМАЦІЙНУ ДОБУ СЬОГОДЕННЯ

Актуальність проблеми визначається тим, що саме в сучасних реаліях інформаційно-технологічного поступу поняття свободи волі набуває особливого значення в процесі становлення, самовизначення, самореалізації людини. При цьому, морально-етичний аспект свободи волі, як індикатор визначає сутність людини, її внутрішню змістовність. Дискусії щодо існування свободи волі тривають дотепер, а пов'язане з нею питання несення моральної відповідальності є одним із найголовнішим. Сучасний динамічний світ вимагає від нас швидкого прийняття оптимальних рішень для усунення проблем людства, «бути в моменті».

Мета дослідити дискурс питання морально-етичного аспекту свободи волі в сучасному інформаційному світі. **Завдання** проаналізувати можливість та необхідність вирішення цього питання, розкрити зміст основних смислових понять даної проблематики.

Методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, феноменологічний метод.

Результати дослідження. Саме в інформаційну добу сьогодення значно зросли небезпека атомної війни, екологічна криза та інші проблеми людства, чому сприяла низька моральність суспільства. Тому зараз виникла ситуація, в якій люди, завдяки, спільній небезпеці, змушені взяти на себе відповідальність. Для збереження існування та продовження еволюції людству необхідно організувати відповідальність за наслідки (побічні наслідки) своїх колективних дій у планетарному масштабі. Це неможливо без попереднього усвідомлення кожною окремою людиною доцільності нагальної необхідності врятування життя на нашій планеті. В ціннісній свідомості людини ХХІ століття технологічні та антропологічні компоненти тісно поєднанні. Універсальним принципом світосприйняття і світорозуміння має бути релятивізм, а антропологізм має визначати сучасний світогляд. Оскільки людина залишила сферу детермінації природних законів, виникає необхідність її невідкладного звернення до принципів етики. Усе вищевказане охоплює сучасне поняття «макроетики», яке, фактично, розкриває морально-етичні принципи, необхідні людству для можливості гідного, гармонійного життя.

Ключові слова: людина, мораль, моральність, свобода волі, відповідальність, етика, макроетика.

Вступ. Поняття свободи волі, як гарант самовираження, самореалізації особистості, продовжує і сьогодні бути для людини надзвичайно вагомим та актуальним. Завдяки волі ми здатні перетворювати дійсність відповідно до наших потреб і тому необхідність її свободи дуже важлива для нас.

Кожна епоха розглядала проблему свободи волі виходячи з тогочасних реалій, умов існування. Змінювалися підходи, тлумачення у вирішенні цієї проблеми. Але одвічна дискусія щодо існування свободи волі або її відсутності триває і зараз. Чи ми маємо свободу волі і відповідаємо за свої дії на об'єктивний світ, які змінюють його, чи наші дії детерміновані, визначені наперед або соціально обумовлені? Якщо ми маємо свободу волі, тоді моральність є її обов'язковим атрибутом. Моральність постає із здатності володіти собою, свідомо визначати своє місце у світі, свою позицію в житті.

На відміну від моралі, яка поряд із законом, є зовнішньою вимогою до поведінки індивіда, моральність, у більш вузькому значенні, – це внутрішня установка індивіда діяти відповідно до своєї совісті і свободи волі.

Сучасний динамічний світ вимагає від людини, будучи творчою та ініціативною, досягнути реалізації своєї успішності. А успіх неможливий без відчуття свободи, внутрішньої енергії, яка спонукає нас до змін.

Справжня вартість людини, а саме її поглядів та ідей, визначається і підтверджується реальною поведінкою, конкретними справами. Маючи свободу волі, людина самостійно приймає рішення, обирає методи діяльності, а також несе моральну відповідальність за втілення своїх дій у життя.

Мета дослідити дискурс питання морально-етичного аспекту свободи волі в сучасному інформаційному світі. **Завдання** проаналізувати можливість та необхідність вирішення цього питання, розкрити зміст основних смислових понять даної проблематики.

Методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, феноменологічний метод.

Результати дослідження. У зв'язку із величезним розвитком інформаційних технологій, які значною мірою трансформують соціально-економічний і соціокультурний порядок сьогодення, виникають нові проблеми і виклики. Можна навіть сказати, що формується нова реальність, головною ознакою якої є лавиноподібне прискорення змін, яке спричиняє появу безлічі викликів, які апелюють до здатності людей знайти їм відповідь або належним чином пристосуватися. Зрештою, оскільки перетворення стосуються не лише пропускну здатності попередніх соціальних інституцій, а й широкої соціокультурної сфери, то виникає питання виживання людства в цілому. Йдеться про необхідність переосмислення попереднього набору основних понять, соціокультурних та психологічних установок, за допомогою яких люди раніше визначали своє ставлення до світу та які забезпечували можливість їх комфортного виживання в тогочасних умовах.

Відтак змінюється функція свободи самовираження, яка стає характерною особливістю постіндустріального світу. Якщо раніше такого типу свобода була своєрідним протестом проти занадто жорсткої регламентації попередньої соціально-економічної системи (самовияв набував цінності вже через те, що сприяв розширенню меж дозволеного, виступав формою боротьби проти відчуження), то в умовах інформаційного суспільства йдеться більше про змістову характеристику самовизначення [5, с. 4].

Зрештою, на думку Вітторіо Гьосле, будь яка філософія сучасності приречена на провал, якщо вона вважатиме непотрібним осмислення технічного прогресу. Сьогодні без знання найважливіших досягнень сучасної техніки не можна займатися політичною філософією, а без морально-технічної компетентності навряд чи можна чітко ставити чисельні, болісні для нашого часу, моральні питання, а тим більше говорити про їх вирішення. І навпаки, проблемі наслідків технічного розвитку навряд чи можна вирішити без нормативного обґрунтованого погляду на всю людську культуру, тобто без філософії. Філософія не може бути справжньою, якщо лишається осторонь викликів сучасного світу та долі нашої дійсності [3, с. 100].

Белл Деніел вбачає, що значення постіндустріального суспільства полягає в посиленні ролі науки й когнітивних цінностей як основної інституційної необхідності суспільства. Перетворюючи ухвалення рішень на більш технічну процедуру, воно дещо безпосередніше вводить у політичний процес ученого або економіста. Постіндустріальне суспільство створює технічну інтелігенцію та значно розширює її чисельність. У підсумку поява нового типу суспільства гостро ставить питання про розподіл багатства, влади й статусу, котрі є головними для будь-якого суспільства. Відтепер багатство, влада і статус є не вимірами класу (of class), а цінностями, яких домагаються і досягають класи (by classes). Власність і знання є двома головними осями стратифікації [8].

На думку Елвіна Тоффлера, через відсутність системної основи для розуміння зіткнення сил у сучасному світі ми подібні до екіпажу корабля, що потрапив у шторм і намагається переміщатися між небезпечними рифами без компаса чи карти. У культурі ворогуючих спеціалізацій, потонулих у фрагментованих даних і детальному аналізі, синтез не просто корисний – він має вирішальне значення [10].

В кінці XX століття Тоффлер проголосив нову цивілізацію, яка є настільки глибоко революційною, що кидає виклик усім нашим старим припущенням. Старі способи мислення, старі формули, догми й ідеології, незалежно від того, наскільки вони плекалися чи були корисними в минулому, більше не відповідають фактам. Світ нових цінностей та технологій, нових геополітичних відносин, нових життестилів і способів спілкування вимагає абсолютно нових ідей і аналогії, класифікації та розуміння. Ми не можемо пристосувати ембріональний світ завтрашнього дня до вчорашнього. І ортодоксальні погляди чи настрої також не підходять.

У час бурхливих змін, коли особисте життя розривається на частини, коли руйнується існуючий соціальний лад та з'являється новий спосіб життя, ставлячи найбільші визначальні запитання про наше майбутнє, – це не просто питання інтелектуальної цікавості. Це питання виживання.

Тоффлер зазначає: «Знаємо ми про це чи ні, але більшість із нас уже займається тим, що чинить опір створенню нової цивілізації. Третя хвиля буде, і я сподіваюсь, допоможе кожному з нас зробити вибір».

Перша хвиля змін відбулася десять тисяч років тому завдяки винаходу сільського господарства. Друга карколомна хвиля змін була спричинена промисловою революцією. Ми є дітьми наступної трансформації, третьої хвилі.

У нашому житті з'являється нова цивілізація, але всюди недолугі люди намагаються це придушити. Ця нова цивілізація несе з собою нові сім'ю, стилі; змінився спосіб роботи, любові та життя; з'явилися нова економіка, нові політичні конфлікти. Частини цієї нової цивілізації існують і сьогодні. Мільйони вже налаштували своє життя на ритми завтрашнього дня. Інші, налякані майбутнім, займаються відчайдушною, марною втечею в минуле, намагаючись відновити вмираючий світ, який породив їх [10].

Ще далекоглядніші припущення висловив японський дослідник інформаційного суспільства Йонезі Масуда, який у праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» висунув цікаву гіпотезу щодо обрисів майбутнього суспільства і свободи людини. На його думку, нове суспільство докорінно відрізнятиметься від індустріального, оскільки в ньому вирішальне значення належатиме виробництву інформаційних і нематеріальних цінностей. Він вважає, що існуючий зразок індустріального суспільства є тією соціетальною моделлю, на підставі якої можна повністю уявити композицію інформаційного суспільства. Користуючись методом історичної аналогії, Масуда вирізняє сімнадцять компонентів індустріального суспільства і показує, у чому полягає специфіка і новизна компонентів майбутнього суспільства. Зокрема, соціетальним символом індустріального суспільства є завод, у новому суспільстві ним буде інформаційна мережа і банки даних. Якщо індустріальне суспільство – це лад централізованої влади та ієрархії класів, то інформаційне суспільство, навпаки, буде вільним суспільством, багатоцентровим з навзаєм доповнювальними функціями. Якщо метою індустріалізму є досягнення національного добробуту, то інформаційне суспільство буде мати за мету реалізацію цінностей часу, тобто цінностей, які позначає й актуалізує майбутній час.

На думку Масуди, виникає нова реальність – «Комп'ютопія», під якою він розуміє «глобальне футуризоване суспільство, в якому кожен домагається однієї з можливостей свого власного майбутнього, актуалізує і реалізує одну з власних інтенцій і потреб, діючи цілеорієнтованим чином» [9].

Йонезі Масуда показує специфіку нового розуміння свободи, яка набуває чинності в умовах інформаційного суспільства. Попередня парадигма свободи зародилася в період становлення громадянського суспільства, коли свобода і рівність визнавалися природними правами людей. При капіталістичній економічній системі під принципами свободи і рівності починають розуміти «свободу робити щось за своїм власним вибором» і «рівність прав на власність». Зрештою, у загальному плані це постає як свобода конкуренції. «Інформаційне суспільство, – відзначає Йонезі Масуда, – відкриває нове поняття свободи і рівності, що втілюватиме свободу прийняття рішень і рівність можливостей. Найбажанішою свободою буде та, яка передбачає вільний вибір людиною на пряму реалізації цінності часу в процесі

використання доступного для неї майбутнього часу. Назвемо це «свободою рішення». Йдеться про вибір цілеспрямованої дії і право кожного вільно визначати, як використовувати майбутній час для досягнення мети» [9].

Тобто йдеться про свободу самореалізації, яка для Масуди є досить високим мірилом особистості, і яка має активним чином задовольнятися. Майбутнє суспільство не зможе відбутися, якщо не буде реалізована свобода кожного задовольняти потребу в самореалізації та досягненні такої мети. Під самореалізацією дослідник розуміє потребу реалізувати цінність часу, що має своєю передумовою наявність власного задуму самореалізації людини. Цінність часу – це цінність, що створюється у часовому процесі шляхом перетворення теперішнього стану на бажаний. Масуда наводить приклад зі студентом, який працює над тим, щоб стати адвокатом. Але це буде прерогативою не лише окремих осіб, а справою широкого загалу, включаючи міні-групи, локальні об'єднання і функціональні асоціації. Таким чином, людство рухатиметься від задоволення матеріальних потреб до реалізації цінностей вищого порядку, якщо воно визначатиметься, заради чого варто жити [6, с. 20].

У праці «Гіпотеза про генезис *Homo intelligens*» Йонезі Масуда здійснив спробу безпосередньо пов'язати соціальні перетворення, які несе із собою інформаційне суспільство, зі зміною людини у цілому, включаючи також її біологічну природу. Він висловив припущення, що зростання у суспільстві ролі біокомп'ютерної технології, розвиток на цій основі нової культури спричинить не лише зміни в деяких рисах характеру сучасної людини, а й сприятиме її генетичній перебудові. Тобто не лише збільшиться різноманітність соціально зумовлених рис, а й відбудеться докорінна трансформація самої людини. Тоді на зміну *Homo Sapiens* прийде новий тип людини – *Homo intelligens* («людина тямуща»). Масуда обґрунтовував свою точку зору шляхом застосування історичної аналогії: ті чинники, які сприяли виникненню *Homo Sapiens* (розвинуті лобні частки мозку; здатність до мовлення і, відповідно, нові можливості спілкування; вправність рук), аналогічні тим, які виникають в інформаційному суспільстві (новітні комп'ютерні технології, що значно посилюють інтелектуальні можливості людини; мережа глобального інтерактивного спілкування; роботи, які демонструють небачену раніше точність і вправність рухів). На основі цієї історичної аналогії Масуда робить висновок про те, що виникають передумови для формування нового типу людини.

Відмінність *Homo Sapiens* від *Homo intelligens* полягає, передусім, у тому, що *Homo Sapiens* сформувався і вижив завдяки орієнтації на матеріальне виробництво і всеосяжний контроль. Боротьба з природою і задоволення егоїстичних потреб зумовили вироблення у *Homo Sapiens* таких здібностей, як кмітливість і хитрість, але аж ніяк не мудрість. Звичайно, сучасна людина, завдяки функціонуванню розвинутих лобних часток, здатності до логічного мислення теж досягла великих успіхів порівняно з первісною людиною, чий інтелектуальні здібності ґрунтувалися на обмеженій інформації і чий світоглядний горизонт був досить вузький. Крім того, інтелектуальна кмітливість людини, досі стимульована егоїзмом і орієнтацією на задоволення матеріальних потреб, розвивалася лише в двох напрямках: у матеріальному виробництві і системі контролю (владних відносин). Отже, знання і технології також застосовувалися для вирішення двох основних завдань: панування людини над природою й панування людини на людиною. Тому не дивно, що людська історія була історією кривавих війн, грабіжницьких завоювань, історією гострої ринкової боротьби у сфері підприємництва і торгівлі. В результаті завдяки цій надкмітливості сучасна людина, як вид, перебуває на межі самознищення.

На противагу цьому, *Homo intelligens* побудує цивілізацію, яка всебічно відрізнятиметься від тієї, яку створив *Homo Sapiens*. Найголовнішим завданням *Homo intelligens* стане розбудова суспільства нового типу. Це буде глобальна спільність громадян, котрі утворюватимуть поліцентроване, комбіноване суспільство, схоже на організм, з розгалуженою мережею прямого зв'язку, призначеного для забезпечення швидкої і динамічної відповіді на зміну зовнішнього середовища. На зміну різним державним установам і формам організації соціальної поведінки має прийти вільне об'єднання громадян, діяльність яких спрямовуватиметься на попередження й оптимальне розв'язання кризових явищ [6, с. 22–23].

Гіпотеза про нову людину не є чимось на зразок образу космічної людини з фантастичної літератури, а спробою науково передбачити генезис нової людини, пов'язуючи недавно одержані результати палеоантропології й соціобіології з досягненнями інформаційної науки, а також використовуючи історичну аналогію.

Сильною науковою основою аргументу щодо генезису нової людини є поява комп'ютерів, нового способу комунікації й роботів, які є наслідком дивовижного розвитку інформаційних наук, а саме з науки комп'ютерної комунікації та інтелектуальної технології [4].

Комп'ютер є третім соціетальним виробничим засобом, який людство створило протягом свого розвитку. Першим була кам'яна сокира як перше універсальне знаряддя; другим була парова машина, як рушійна сила індустріальної революції XVIII століття. На відміну від першого й другого, комп'ютер є епохальним засобом інтелектуального виробництва в тому плані, що продукується велика кількість нової інформації, а не матеріальних речей.

У минулому людство винайшло чотири види епохальної інформаційної технології – мову, писемність, друк і спілкування. Це стосується висловлювань і копіювання (у вигляді звуків і символів) інформації, породженої людським мозком, тобто оригінальна інформація продукується самим мозком. Проте комп'ютер, який здійснює три функції – пам'ять, арифметичні операції й контроль, може продукувати велику кількість оригінальної інформації, якщо відомості та програма задані людиною.

Комп'ютерна та інформаційна технології роблять можливим для людини охоплення складного явища у всій його багатовимірній структурі та аналіз явища у його відношенні до цілого завдяки необмеженому часові й виконанню великої сукупності операцій, що виходить далеко за межі здатності людських лобних часток. До того ж, ця технологія може змінити людський критерій цінностей від вузьких, прямих і егоїстичних інтересів до етичних цінностей, орієнтованих у напрямі до інтересів цілого.

Ця зміна цінностей матиме такий сильний вплив на людство, що радикально змінить нашу концепцію світу, наше мислення й наш спосіб поведінки [4].

Роль і значення свободи зростають і в більш широкому контексті, якщо зважати на тренди, що засвідчують перехід людства до нової хвилі цивілізації. Водночас у цей критичний період глобальної трансформації надзвичайно зростає відповідальність кожного свідомого мешканця планети за збереження сучасної людиновимірної цивілізації [6, с. 5].

На думку Пітера ван Інвагена, ми всі віримо в те, що інколи люди є морально відповідальними за те, що вчинили. Ми всі віримо, що така відповідальність існує. Якщо ж ми щиро, серйозно та ретельно проаналізуємо наші переконання, то виявимо, що не можемо вважати свою згоду з цим твердженням простим наслідком природного та суспільного примусу (на відміну від поведінкового вияву згоди з твердженням, що ми маємо свободу волі, зумовленого явною неможливістю життя без обміркування своїх майбутніх вчинків). Гадаю, ми виявимо, що не можемо не вважати нашу віру в моральну відповідальність обґрунтованою настільки, що її просто неможливо піддати розумному сумніву. Особиста думка Пітера ван Інвагена: твердження, що ми часто є морально відповідальними за вчинене, є таким, що ми всі знаємо його істинність [5, с. 316].

Якщо ми справді знаємо, що моральна відповідальність існує, нам не варто було б сумніватися, чи ми маємо добру підставу визнавати наявність у нас свободи волі. Гадаю, саме це і лише це дає нам підставу визнавати свободу волі. Припустимо іронічну ситуацію: ми віримо, що вільні, бо не маємо вибору, у що нам вірити щодо цього (через необхідність вірити у свою власну свободу волі. Зумовлену нашим плануванням своїх майбутніх вчинків). Але цей факт ні для кого не може бути підставою для віри у свободу волі; щонайбільше це могло б бути виправданням для когось, кому закидають, що його віра у свободу волі цілком безпідставна. Якщо когось попросити обґрунтувати його віру в свободу волі, то він не міг би сказати у відповідь, що не має вибору, чи вірити йому в свободу волі. Проте сказав би: «Без свободи волі ми не були б морально відповідальними за будь що; але ж інколи на нас лежить моральна відповідальність», що є настільки ж адекватним захистом

тези свободи волі, наскільки взагалі може бути адекватним захист будь-якої філософської концепції [5, с. 317].

Першим і основним запереченням детермінізму є наявність у людини сумніння. Більшість своїх вчинків людина оцінює з морального погляду: одні з них вона визначає як добрі, другі – як злі, як такі, яких не повинно було б бути. Але це не є холодною, позбавленою емоційних переживань оцінкою; її не можна прирівняти, наприклад, до оцінки чужих чи своїх теоретичних думок, або продуктів своєї чи чужої праці [2].

Але всякий світогляд взагалі, і християнський світогляд зокрема, може формувати в певному порядку характер людини лише тоді, коли він реалізується в дії. Для цього, передусім, потрібно, щоб він став переконанням людини, тобто, щоб людина не тільки зрозуміла й засвоїла його, а щоб він став часткою її духовного єства. Є люди, які формально дотримуються того чи іншого світогляду, а в своєму практичному житті діють всупереч йому. Про таких людей можна сказати, що у них слово розходиться з ділом, іноді це розходження має характер лицемірства. Це буває тоді, коли людина вдає з себе добру й милосердну, а насправді робить зло.

Узгодження між світоглядом і дією, навіть коли він стає переконанням, не дається людині без напруження і боротьби. Не треба забувати про тіло, що має свої потреби, які іноді суперечать вимогам духу. Щоб перебороти таку суперечність і досягти внутрішньої гармонії, людина повинна довго й уперто працювати над собою [1, с. 250–251].

Мораль спирається на свідомість людської гідності, яка, в свою чергу, спирається на свідомість своєї свободи. Цим людина істотно відрізняється від тварини, що позбавлена свідомості свободи, волі й гідності. Тому-то людина так тяжко зносить рабство. Тому такою тяжкою і малопродуктивною є рабська праця.

Аморальне життя, коли воно тягнеться довший час, глибоко порушує і псує саму природу людини. У ній все більше і більше заглушується голос сумніння. Але в аморальних людей сумніння не тільки мовчить у такі моменти, коли воно повинно голосно кричати, а навіть змінює свою природу, стає викривленим. Те, що нормальна людина визнає за зло, вони визнають за добро, і навпаки. Типовий шахрай, який шахрайством нажив собі великі маєтки, у своїй душі схвалює свою поведінку і визнає за дурнів чесних людей, що уникають шахрайства, коли б воно могло їм принести якісь вигоди. Такі явища повного викривлення поглядів на мораль дуже часто трапляються саме в сучасному суспільстві. І це загрожує катастрофою, коли краща частина людства не виявить більшої енергії у боротьбі з аморальністю, що поступово охоплює людство. Тим не менше, як би ці люди низько не впали, для них не закрита дорога до вільного повернення на шлях добра і шляхетності [2].

Кожний з нас, як жива істота, повинен також і морально відповідати за свою систему самоствердження: за себе самого, за свою родину, за соціальну групу, з інтересами якої він себе ідентифікує, нарешті, зокрема як політик, – за державу як самостверджуючу систему. Лише в цьому полі відповідальності людина навіть не може уявити, щоб інші, які так само самостверджуються як системи і мусять відповідати за це, не дотримувались би категоричного імперативу або, в нашому розумінні, принципу узагальненої взаємності, на основі якого можна дійти консенсусу. Тобто, вона в такій ситуації може діяти не лише консенсуально-комунікативно, а також і стратегічно [7].

На думку Карла-Ото Апеля, теза, ситуація людини як етична проблема, стосується не тільки сьогоденної ситуації людства, а й зумовленого родовою історією становища людини взагалі – становища вільновідпущеника природи. Отже, людина полишила сферу детермінації природних законів зовнішньо як «*homo faber*» і внутрішньо як «*homo sapiens*», а тому мусить звернутися до принципів етики. Останні завдяки звичному дотриманню цих нормативних принципів, можуть нею тлумачитися за аналогією до незмінних законів природи.

Що мають на увазі, коли говорять про «ситуацію людини»? Можна думати про сучасну ситуацію людства, а саме про той виклик моральності, що постає в небезпеці ядерної всезнищуючої війни, або, може, ще й у більшій небезпеці руйнації людської еко – та біосфери.

Фактично уже цим окреслено обставини, які цілком зумовлюють становище людини, оскільки небезпека атомної війни так само, як і екологічна криза, стосуються усіх: тут уперше за всю історію людства є очевидною ситуація, в якій люди, завдяки спільній небезпеці, змушені взяти на себе спільну відповідальність. Отже, можна до будь-якого філософського аналізу та обґрунтування таких понять, як «мораль» та «відповідальність», відзначити те нове, що характеризує сучасне становище людини: нова проблема полягає, таким чином, у необхідності макроетики. Тут ідеться про те, якщо не брати до уваги моральної відповідальності індивіда щодо свого ближнього, і навіть відповідальності політика в сенсі «державного розуму», щоб організувати відповідальність людства за наслідки (побічні наслідки) своїх колективних дій у планетарному масштабі [7]. Це неможливо без попереднього усвідомлення кожною окремою людиною доцільності нагальної необхідності врятування життя на нашій планеті.

Висновки. Саме в інформаційну добу сьогодення значно зросли небезпека атомної війни, екологічна криза та інші проблеми людства, чому сприяла низька моральність суспільства. Тому зараз виникла ситуація, в якій люди, завдяки, спільній небезпеці, змушені взяти на себе відповідальність. Для збереження існування та продовження еволюції людству необхідно організувати відповідальність за наслідки (побічні наслідки) своїх колективних дій у планетарному масштабі. Це неможливо без попереднього усвідомлення кожною окремою людиною доцільності нагальної необхідності врятування життя на нашій планеті. В ціннісній свідомості людини XXI століття технологічні та антропологічні компоненти тісно поєднанні. Універсальним принципом світосприйняття і світорозуміння має бути релятивізм, а антропологізм має визначати сучасний світогляд. Оскільки людина залишила сферу детермінації природних законів, виникає необхідність її невідкладного звернення до принципів етики. Усе вищевказане охоплює сучасне поняття «макроетики», яке, фактично, розкриває морально-етичні принципи, необхідні людству для можливості гідного, гармонійного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ващенко Григорій. Виховання волі і характеру. Частина 1. Лондон : Видавництво Спілки Української Молоді, 1952. 256 с.
2. Ващенко Григорій. Свобода людини як філософсько-педагогічна і політична проблема; опубл. 15.04.2015. URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/407-svoboda-lyudini-yak-filosofichno-pedagogichna-i-politichna-problema> (дата звернення: 30.07.2024).
3. Гьосле Вікторіо. Практична філософія в сучасному світі. Пер. з нім., примітки і післямова Анатолія Єромоленка. Київ : Лібра, 2003. 248 с.
4. Масуда Йонезі. Гіпотеза про генезис Homo intelligens. URL: <https://javalibre.com.ua/java-book/book/223> (дата звернення: 20.12.2024).
5. Пітер ван Інваген. Нарис про свободу волі. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 344 с.
6. Практичні виміри свободи в історико-філософських дискурсах / В. В. Лях, Я. В. Любимий, Л. А. Ситніченко, О. М. Йосипенко, А. В. Усик, К. Ю. Райда, Р. В. Самчук ; відп. ред. В. В. Лях. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2023. 311 с.
7. Apel, Karl-Otto: Die Situation des Menschen als ethisches Problem – In: Zeitschrift für Pädagogik. (1982). Jahrgang 28. Heft 5. S. 677–693. URL: https://www.pedocs.de/volltexte/2020/14223/pdf/ZfPaed_1982_5_Apel_Die_Situation_des_Menschen.pdf (дата звернення: 28.12.2024).
8. Bell, Daniel. The coming of post-industrial society. In Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective, Second Edition. New Yourk : Routledge, 2019. 928 p.
9. Masuda, Yoneji. The information society as post-industrial society. Washington : World Future Society, 1981. 171 p.
10. Toffler, Alvin. The third wave. New York: Morrow, 1980. ISBN: 517. URL: https://archive.org/details/The_Third_Wave_Alvin_Toffler (дата звернення: 18.12.2024).

REFERENCES

1. Vashchenko Hryhorii. (1952). Vykhovannia voli i kharakteru [Education of will and character]. Chastyna 1. London : Vydavnytstvo Spilky Ukrainskoi Molodi, 256 s [in Ukrainian].

2. Vashchenko Hryhorii. (2015, 15 квітня). Svoboda liudyny yak filosofsko-pedahohichna i politychna problema [Human freedom as a philosophical pedagogical and political problem] [in Ukrainian]. <http://education-ua.org/ua/ekskurs/407-svoboda-lyudini-yak-filosofichno-pedagogichna-i-politichna-problema> (data zvernennia: 30.07.2024).
3. Hosle Vittorio. (2003). Praktychna filosofii v suchasnomu sviti [Practical philosophy in the modern word]. Per. z nim., prymitky i pisliamova Anatoliia Yeromolenka. Kyiv : Libra, 248 s [in Ukrainian].
4. Masuda Yonezi. Hipoteza pro henezys Homo intelligens [Hypothesis about the genesis of Homo intelligens]. [in Ukrainian]. <https://javalibre.com.ua/java-book/book/223> (data zvernennia: 20.12.2024).
5. Piter van Invahen. (2016). Narys pro svobodu voli [Essay on free will]. Kyiv : DUKh I LITERA, 344 s [in Ukrainian].
6. Liakh V. V. (Vidp. red). (2023). Praktychni vymiry svobody v istoryko-filosofskykh dyskursakh [Practical dimensions of freedom in historical and philosophical discourses] / V. V. Liakh, Ya. V. Liubyvyi, L. A. Sytnichenko, O. M. Yosypenko, A. V. Usyk, K. Yu. Raida, R. V. Samchuk; Kyiv: Instytut filosofii imeni H. S. Skovorody NAN Ukrainy, 311 s [in Ukrainian].
7. Apel, Karl-Otto. (1982). Die Situation des Menschen als ethisches Problem [The situation of man as an ethical problem]. Zeitschrift für Pädagogik, 28 (5), S. 677–693 [in German]. https://www.pedocs.de/volltexte/2020/14223/pdf/ZfPaed_1982_5_Apel_Die_Situation_des_Menschen.pdf (data zvernennia: 28.12.2024).
8. Bell, Daniel. (2019). The coming of post-industrial society. In Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective, Second Edition. New Yourk : Routledge, 928 p.
9. Masuda, Yoneji. (1981). The information society as post-industrial society. Washington: World Future Society, 171 p.
10. Toffler, Alvin. (1980). The third wave. New York : Morrow, ISBN: 517. https://archive.org/details/The_Third_Wave_Alvin_Toffler (data zvernennia: 18.12.2024).

Holubovska Olha Viktorivna

Master of Philosophy,

Assistant at the Department of Philosophy and Pedagogy

Stepan Gzhytskyi National University of

Veterinary Medicine and Biotechnologies

50, Pekarska str., Lviv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-2842-9955

MORAL AND ETHICAL ASPECT OF FREE WILL IN TODAYS INFORMATION AGE

Problem. *The relevance of the problem is determined by the fact that it is precisely in the modern realities of information and technological progress that the concept of freedom of will acquires special importance in the process of forming self-determination and self-realization of a person. At the same time, the moral and ethical aspect of free will as an indicator determines the essence of a person, his inner content. Discussions about the existence of free will continue to this day, and the related issue of moral responsibility is one of the most important. The modern dynamic word requires us to quickly make optimal decisions to solve the problems of humanity, “to be in the moment”.*

Purpose. *To explore the discourse on the issue of the moral and ethical aspect of free will in the modern information word. The task is to analyze the possibility and necessity of solving this issue, to reveal the content of the main semantic concepts of this issue.*

Methods: *analysis, synthesis, generalization, comparison, phenomenological method.*

Results. *It is in the information age of today that the danger of nuclear war, the ecological crisis, and other problems of humanity have significantly increased, which has been facilitated by a number of moral and social. Therefore, a situation has now arisen in which people, due to a common danger, are forced to take responsibility. To preserve its existence and continue its evolution, humanity needs to organize responsibility for the consequences of its collective actions*

on a planetary scale. This is impossible without each individual's prior awareness of the expediency of the urgent need to save life on our planet. In the value consciousness of a person in the 21st century technological and anthropological components. The universal principle of word perception and understanding should be relativism, and anthropology should define the modern worldview. Since person has left the sphere of determination by natural laws, there is a need for his immediate appeal to the principles of ethics. All of the above encompasses the concept of "macroethics", which actually reveals the moral and ethical principles necessary for humanity to be able to live a decent, harmonious life.

Key words: *person, morals, morality, free will, responsibility, ethics, macroethics.*

УДК 128+177.7

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.25>**Місержи Світлана Дмитрівна**

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, біоетики та історії медицини
Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
Берестейський проспект, 34, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-7403-9261

ФІЛОСОФСЬКІ ТА БІОЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ БІОМЕДИКОЕТИЧНОГО ВИБОРУ

Актуальність проблеми. Роздуми про життя, таємниця народження завжди хвилювали людей. Проблематика живого та життя є однією з центральних протягом усієї історії філософської думки і зберігає ці позиції в біоетиці, в т.ч. біомедичній етиці як її напрямі. Високий рівень медикалізації життя суспільства XXI століття, значною мірою детермінований розвитком та розширенням застосування досягнень біомедицини та біотехнологій, ставить сучасну людину перед біомедикоетичним вибором. Цей екзистенційний вибір часто пов'язаний з теоретичною невизначеністю біомедикоетичного супроводу та має культуруутворююче значення.

Методи дослідження. Дослідження побудовано на міждисциплінарному та поліпарадигмальному підходах, із переважним застосуванням історичного та порівняльного методів.

Метою дослідження є проаналізувати осмислення феномена життя (живого та життя) в протонауковий та науковий періоди пізнання в контексті теоретико-методологічних засад біоетичного супроводу пацієнта на етапі особистісного біомедикоетичного вибору, який несе екзистенційний та культуруутворюючий характер.

Результати дослідження. В історії вивчення феномена життя простежуються два основні підходи: редукціоністський та холістичний, які також визначають розуміння природи здоров'я та хвороби, особливості лікування та стосунків між лікарем та пацієнтом на різних етапах розвитку медицини. У Новий час феномен життя стає предметом наукового пізнання, проте загальну теорію життя не створено. Біомедична етика як прикладна етика спирається на інтеграцію концепцій живого та життя, іманентно розділяючи їх. Однією із засадничих проблем залишається визначення критерію початку людського життя, що встановлює заборону або допущення застосування медичних маніпуляцій у пренатальний період розвитку людини. Співіснування різних етичних систем у суспільстві та недостатня визначеність теоретико-методологічних засад сприяють диверсифікації біомедичних практик та варіантів біомедикоетичного вибору. Сучасні біомедичні технології є не просто новими методами лікування, а й засобами модифікації людського тіла та свідомості, що можуть застосовуватися поза традиційними медичними показаннями. Це спричиняє зміну самого розуміння сутності здоров'я, норм і стандартів, а разом з ними й філософії життя, що в свою чергу сприяє цим змінам.

Ключові слова: живе та життя, біомедикоетичний вибір, біоетична межа, редукціонізм, холізм, критерії початку життя, фетальна хірургія.

Вступ. Високий рівень медикалізації життя суспільства XXI століття, значною мірою детермінований розвитком та розширенням застосування досягнень біомедицини та біотехнологій, ставить сучасну людину перед біомедикоетичним вибором. Цей вибір раціонально, етично та емоційно навантажений, найчастіше дає єдиний шанс на порятунок життя людини. Водночас, наслідки застосування біомедичних та біотехнологічних рішень непередбачувані в довгостроковий період як для життя окремої людини, так й для людської популяції в цілому. Біомедикоетичний вибір як екзистенційний є вибором між життям та смертю, а також й тим, яким якісно та змістовно буде подальше життя людини. Біомедична етика як прикладна етика, розробляючи інструментарій супроводу пацієнта, який стоїть перед

моральною дилемою (в біомедикоетичному конфлікті), спирається на інтеграцію концепцій живого та життя, іманентно розділяючи їх.

Особистісна концепція життя формується під впливом повсякденних життєвих подій, практик, виховання та освіти. Протягом життя формуються певні стратегії прийняття рішень. Для сучасної людини в біоетичному конфлікті з приводу власного здоров'я або здоров'я близького важлива експертна думка лікаря. Пацієнт потребує також опори на знання, що мають певного рівня наукову доведеність ефективності та безпеки. «Певного рівня», бо, коли йдеться про інформованість добровільної згоди пацієнта на застосування здобутків сучасної біомедицини, то має місце обмеженість цієї інформованості через новизну розробок. Так, дискусії навколо вакцинації під час пандемії COVID-19 та застосування нового типу РНК-вакцин зокрема, яскраво висвітлили цю проблему. Хоча у більшості країн вакцинація проводилася в межах державних експериментальних програм.

Метою дослідження є проаналізувати осмислення феномена життя (живого та життя) в протонауковий та науковий періоди пізнання в контексті теоретико-методологічних засад біоетичного супроводу пацієнта на етапі особистісного біомедикоетичного вибору, який несе екзистенційний та культуруотворюючий характер.

Методи дослідження. Дослідження побудовано на міждисциплінарному та поліпарадигмальному підходах, із переважним застосуванням історичного та порівняльного методів.

Результати дослідження. З початком широкого використання біомедичних та біотехнологічних розробок в 70-ті рр. XX ст., вперше в історії медицини лікарі відмовилися від монополії на прийняття рішень щодо методів лікування пацієнтів. З одного боку, ці розробки часто є єдиною надією на порятунок життя людини за умов високих ризиків, з іншого – вони можуть суперечити ціннісним орієнтирам пацієнтів. У зв'язку з цим біоетика розширила автономію пацієнта, надавши йому право (а часто й зобов'язуючи) давати добровільну інформовану згоду на застосування біомедичних технологій для лікування. Приймаючи таке рішення, пацієнт (або його родич) потрапляє в зону біомедикоетичного конфлікту – протиріччя з усталеним алгоритмом прийняття рішень у сфері охорони здоров'я, що не враховує нові знання та можливості медицини, застосування яких дисонують з його уявленнями та переконаннями. Водночас суспільство на рівні законодавства (як виразу суспільного договору) не «допомагає» прийняти це рішення, оскільки законодавча регламентація в цих питаннях ускладнена співіснуванням у ньому носіїв різних ціннісних систем координат. Таким чином, людина робить свій вибір у ситуації невизначеності, багатьох невідомих та ризиків. Ісайя Берлін пише: «Поняття досконалого, остаточного рішення, в якому всі блага співіснують, як на мене, не просто неможливе..., але концептуально непослідовне. Деякі з великих благ не можуть співіснувати разом. Це концептуальна істина. Ми приречені обирати, і кожен вибір може спричинити непоправну втрату» [1, с. 12].

Біоетична межа як умовна риска, що визначає рамки допустимої поведінки, рішень чи дій з погляду моралі та етичних норм є рухливою. Біомедикоетичний вибір є пов'язаним з розривом меж старих уявлень про можливе й неможливе, припустиме й неприпустиме. Він виступає актом трансгресії, пов'язаним із перетином усталених біоетичних меж, подоланням старих правил та заборон і окресленням нових біоетичних кордонів. Нова межа допустимого і неприпустимого від пунктирної стає поступово дедалі більш вимальованою, але такою, що постійно змінюється і формується. Так, вибір одних біомедичних та біотехнологічних рішень (ЕКО, електрокардіостимулятори, біонічне протезування тощо) поступово стає повсякденністю сучасної медицини, інших – сповнений тривоги, страху та тихої надії. Біомедикоетичний вибір включається в моральні принципи особистості, формує її цінності та норми.

Біоетика загалом працює на межі – передусім межі початку людського життя, життя і смерті, смерті й вмирання, тіла й тілесності. Будучи міждисциплінарною галуззю знання, вона прагне інтегрувати різні підходи, наприклад, працювати на компромісі між редуccionістським і холістичним уявленнями про життя та здоров'я, градуалістичною та континуальною концепціями початку людського життя, а також зрівняльною і розподільною концепціями справедливості

при реалізації права людини на охорону здоров'я. Біоетичний вибір перед пацієнтом постає, як правило, у межевому стані. Його особистісний вибір має як ціннісні, так й раціональні підстави. Складнощі полягають ще й у тому, що наукове визначення будь-якого явища передбачає також виявлення його меж. Тому біоетика чутлива до наукових досліджень феномену життя, осмислення якого в біоетиці посідає центральне місце, як і в філософії.

В історії пізнання феномена життя простежуються два основні підходи – редукціоністський та холістичний. Перший виходить з того, що у живому немає нічого принципово відмінного від неживого, тому всі процеси в біологічних системах можна пояснити законами фізики та хімії. По суті, біологія є прикладною фізикою, яка використовує фізичні та хімічні принципи для розуміння законів життя. Біологічні системи лише складніші за звичайні фізико-хімічні. Представники другого, холістичного, підходу стверджують, що біологічні системи є особливими, такими, що включають не лише фізико-хімічну складову, за допомогою якої повністю пояснити феномен життя неможливо. Необхідно виявляти біологічні закономірності, тому біологія є фундаментальною наукою, яка досліджує органічні процеси. Власне, якість живого, що притаманна органічним системам, принципово відрізняє їх від неорганічних. Саме життя є феноменом, який не може бути поясненим виключно методами природничих наук. Наприклад такі її прояви, як сама наука, цінності, мистецтво тощо.

Ці два підходи, визначаючи сутність життя, у медицині зумовлюють розуміння здоров'я, патології, діагностики, лікування, а також особливості взаємин між лікарем та пацієнтом. Їхня історія бере свій початок в давні часи. Так, редукціонізм був представлений античною натурфілософією, яка стала теоретичною основою для оформлення різних медичних шкіл того часу. Очевидним є зв'язок гуморальної теорії походження патології (як порушення балансу рідин), яка була сформульована представниками Коської медичної школи (Асклепіади, Гіппократ), із мілетською натурфілософією. Школа методистів, засновником якої вважають Асклепіада Віфінського, спиралася на солідарну теорію походження захворювань, згідно з якою хвороба зумовлена порушенням співвідношення та характеру руху твердих частинок організму, яка сходиться до вчень Демокріта та Левкіппа. Представників цього напрямку об'єднує уявлення про те, що живе може виникати з неживого, органічне – з неорганічного під впливом природних чинників. Але вже у вченнях Платона та Арістотеля містяться елементи віталізму, який є різновидом холізму. Платон вважав, що всесвіт складається з п'яти елементів: землі, повітря, вогню, води та космосу. Життя є втіленням божественного творчого акту творця («деміурга») всього живого, тобто того, що має душу, яка є причиною саморуху. Світ речей є відображенням світу ідей. Поєднуючись з речами, ідеї надають їм певних якостей і властивостей. Все живе одухотворене і стоїть вище за неживе. Як рослини, так й тварини набувають статусу живих унаслідок оживлення безсмертною душею – «психеєю». Людина за Платоном покликана пізнавати, наслідувати, той порядок, що встановлений в світі ідей. Інакше людська душа втрачає життєдайні сили. Душа і тіло пов'язані між собою, і розвести їх може лише смерть. «Душа» є неподільною, протилежною до ідеї смерті субстанцією. У діалозі «Евтидем» звучить думка про те, що «живі істоти всі ті, хто має душу» [3, с. 581].

У роботах Арістотеля, насамперед «Історії тварин», «Про частини тварин», «Про виникнення тварин», які служили довгий час джерелом знань із зоології, була дана класифікація та опис численних видів тварин. Він вважав, що разом із народженням живих істот від собі подібних завжди відбувалося й самозародження з неживої матерії, поняття якої він запроваджує. Матерією життя Арістотель бачив тіло, формою – душу, яку називав ентелехією. Вона є внутрішньою силою, що містить у собі потенційні цілі та остаточний результат. У трактаті Арістотеля «Про душу» здібності душі набувають тричастинного (трихотомічного) поділу: здатності до живлення (зростання і розмноження), відчуття (почуття, бажання, рух), мислення (теоретичного, практичного) [3, с. 59]. Арістотелю належить вчення про біологічну доцільність або телеологію, засновану на спостереженнях над будовою живих організмів. Зразки доцільності Арістотель вбачав у розвитку органічних структур із насіння, проявах доцільності в інстинктивних діях тварин та взаємній пристосованості їх органів.

Говорячи про філософські аспекти античної медицини, слід наголосити, що ці галузі знання завжди були взаємопов'язані. Досить згадати імена лікарів-філософів тієї епохи: піфагорійця Емпедокла (засновника Сицилійської медичної школи); «батька медицини» Гіппократа (Коська медична школа), на честь якого названо збірку з 72 давньогрецьких медичних текстів різних шкіл. З ім'ям Гіппократа ми пов'язуємо оформлення першої моделі європейської лікарської етики, головний принцип якої «Насамперед не нашкодь» (“Primum non nocere”) залишається у біоетиці. В тексті вище згаданого збірника «Про пристойну поведінку», автором якого вважають Гіппократа, підкреслюється: «...лікар, що любить мудрість, дорівнює Богові. Між мудрістю та медициною немає міцної прірви; насправді медицина має всі якості, необхідні для мудрості» [2, с. 287]. До речі, Арістотель був сином лікаря, який належав до Книдської медичної школи, представники якої першими почали використовувати аутопсію тварин як метод пізнання. Багато дослідників його спадщини, насамперед перекладачі його текстів, пов'язаних із зоологією, вважають, що він володів лікарською справою, використовував медичну термінологію, мав досвід медичної практики, в т.ч. допомагаючи своєму батькові. Це повністю вписується в існуючу тоді практику підготовки лікарів у домашніх школах, власне чому й не підписані авторами твори згаданого «Корпуса Гіппократа», оскільки вони призначалися для учнів – членів родини.

Так, медико-філософські праці Клавдія Галена – філософа-платоніка, який стояв на позиції натурфілософського раціонального пізнання, заклали основи сучасної європейської медицини. Він був випускником Олександрійської медичної школи, засновники якої Герофіл та Еросистрат вперше стали застосовувати аутопсію людини як метод дослідження, який в історії медицини визнається важливим двигуном її розвитку. Вони використовували живосічення (вівісекцію) людини, прагнучи «схопити» цей невидимий життєвий початок – пневму (з грец. «дих», «подих», «дух»), що відрізняє живе від мертвого, дає життя всьому. Завдяки розширенню і систематизації знань про будову і функції людського організму, ця школа залишалася однією з провідних на величезному просторі, де понад тисячоліття змінювалися імперії та історичні епохи. Вчення Клавдія Галена (галенізм), який навчався, коли аутопсія людини вже була заборонена, зберігало панівне становище в медицині як мінімум до XVII ст. (тобто протягом 1500 років).

З початком середньовіччя настає криза натурфілософії та утвердження холізму у вигляді віталізму. Віталізм постулює, що процеси в біологічних організмах не можуть бути пояснені законами фізики та хімії. Він виходить з того, що є особлива життєва сила (лат. *vis vitalis*, «душа», «ентелехія»), яка властива тільки живому і відсутня в неорганічних об'єктах. Якщо до Відродження уявлення про життя складалося перш за все під впливом ідей креаціонізму, тобто світ і людина створені Богом за допомогою акту надприродного творіння, то пізніше посилюються антропоцентричні уявлення, коли людина розглядається не тільки в її стосунках з Богом, а й її земному способі життя.

На межі епох Блаженний Августин у своїй «Сповіді» писав: «...Я не знаю, звідки я прийшов сюди, у це, чи сказати мертве життя, чи живу смерть? Не знаю» [4, с. 6]. Як бачимо, межа живого і неживого для автора не визначена. А чи стала вона яснішою зараз? Життя як біологічний феномен стало предметом наукового пізнання у Новий час. На початок XIX ст. біологія оформилася як наука. За свою понад 200-річну історію, починаючи з клітинної теорії та еволюційної теорії Дарвіна до генетичної та клітинної інженерії у поєднанні з біохімією, вона пройшла складний шлях відкриттів, осяянь та помилок. Однак, представники природничих наук, зокрема біологи, не прийшли до єдиного визначення живого. Постає питання про те, яке життя має охоплювати його визначення: відоме нам життя на Землі; невідоме нам, але можливе; конструйоване, наприклад, на стику біоінженерії та цифрових технологій? В цілому оформилися два підходи – сутнісний та функціональний. Перший походить від античної традиції пошуку першооснови, який представлений концепціями «ідентичності життя та білка», «ідентичності життя та вуглецю», «ідентичності життя та клітини», «ідентичності життя та нуклеїнової кислоти», «ідентичності життя та інформації» [5, с. 501].

Другий відбиває намагання визначити життя через його властивості та функції. Скажімо, лауреат Нобелівської премії Ф. Крік, один із засновників молекулярної біології, визначив життя відповідно до таких характеристик: самовідтворення, спадковість, еволюція та метаболізм [6]. Часто до них додають: зростання, розвиток, генетика, еволюція, стрес, гомеостаз та самоорганізація. Чи «схоплює» розширення переліку природу та сутність життя? Існує спадкоємність між живими та неживими явищами, між якими немає чіткої межі. Визначення живого або виключають деякі живі системи, або містять деякі неживі системи (сперматозоїд, вірус, насіння рослин). Так, К. Фр'юліх наполягає на тому, що життя засноване на симбіозі. Градація між живим і неживим заснована на кількості симбіозу, яка має бути виявлена. Ідеї «етики» та «реальності» мають розглядатися у контексті такого визначення [7, с. 188]. Аналіз лінгвістичної структури 150 наукових визначень показав, що здатність до самовідтворення з варіаціями визнається найважливішою характеристикою живого [8]. Деякі біологи-філософи вважають визначення життя філософською проблемою, тому точне визначення поняття життя не є необхідним для біологічного дослідження. Є також позиція абсолютизації ролі біологічних наук в цьому [5, с. 498]. Існує й радикальна позиція про те, що визначення життя не тільки не потрібне, а й може завдати шкоди розумінню, оскільки вчені характеризують життя, використовуючи критерії, отримані із сучасних властивостей, що робить їх результати залежними від своїх початкових припущень [9, с. 324].

У зв'язку з обмеженістю обсягу статті зупинимося на біоетичній проблемі визначення межі початку людського життя. Автором присвячена окрема стаття біоетичним та філософським аспектам меж життя та вмирання і смерті [10]. В рамках історії біомедичної етики ключовою дискусійною темою з самого початку її оформлення стало визначення критеріїв початку людського життя, що має прикладне значення. До речі, «батько» біомедичної етики Андре Хелегерс був ембріологом, що закономірно визначило його інтерес до етичних питань репродуктивної медицини.

Робота з пацієнтами, які стоять перед вибором допоміжних репродуктивних технологій, або біоетична експертиза правових документів, що регламентують їх застосування, не можуть спиратися на єдиному науково обґрунтованому знанні про початок життя людини. Ембріологи пропонують дві основні концепції початку людського життя: з моменту запліднення (1 доба) та моменту імплантації ембріону до стінки матки (6–8-й дні). Фізіологи пропонують три найвпливовіші концепції, що пов'язують початок життя людини: з розвитком системи дихання (4–20 тижні); з формуванням серцево-судинної системи (20-й день – 20-й тиждень, оформлення поки серця ссавця); із розвитком центральної нервової системи. Прибічники останньої концепції вважають, що на 30-й день після запліднення відбувається диференціація центральної нервової системи, на 6-му тижні ембріон реагує на дотик, а на 7–8-х тижнях відчуває біль. Багато вчених пов'язують початок життя із формуванням первинної смужки (видно на 14–15-й дні), попередника нервової трубки, навколо якої розгортається ембріогенез. Така позиція зафіксована у законодавстві Великобританії: до 14-го дня можна говорити про пре-ембріональний період, коли ще немає нервової системи. Це розширює можливості застосування медичних маніпуляцій, у т.ч. науково-дослідного характеру. У соціогуманітарних науках сформувалися два підходи: градуалістичний, який виходить із того, що життя – це процес, тому визначити якийсь момент, як й ототожнювати ембріон з людиною з моменту зачаття, було б некоректним (він поступово набуває морального постійно зростаючого статусу і права на життя); континуальний, представники якого вважають, що момент початку людського життя можна визначити, прикладами чого є кілька вище перелічених концепцій.

Така теоретична невизначеність неминує призводить до етичних колізій у сфері біомедицини. Позиція щодо межі початку людського життя забороняє, або дозволяє та регламентує застосування тих чи інших медичних маніпуляцій на різних етапах пренатального розвитку людини, наприклад, редукцію або утилізацію ембріонів, фетальну хірургію, переривання вагітності, науковий експеримент. Візьмемо, наприклад, практику застосування фетальної хірургії, яка є одним зі складних сценаріїв з точки зору біомедичної етики. Таке оперативне втручання

на етапі пренатального розвитку є можливістю запобігання: внутрішньоутробної загибелі плода; штучного переривання вагітності для попередження загибелі плода; народження дитини з великими ризиками інвалідності, що не підлягає постнатальній корекції. Відразу виникає питання про те, чи є фетальна хірургія плодовою за своєю суттю, а не материнсько-плодовою, оскільки вона передбачає порушення цілісності меж також тіла матері (інвазійне втручання). Якщо виходити з ліберальної позиції про те, що ембріон/плід є продовженням тіла (гістацією тканини) матері, то не можна не прийняти того, що об'єктом оперативного втручання є орган ненародженої дитини, що свідчить про певне визнання його суб'єктності. Який же правовий та моральний статус ембріона/плоду? Якщо з правової точки зору брати за критерій «життєздатність плоду», то його визначення відрізняється в різних країнах. Так, у розвинених країнах він визначається приблизно на 24-му тижні гістаційного віку, оскільки може підтримуватися та розвиватися за технологічною підтримкою поза організмом матері. Тільки після того, як плід стане пацієнтом, у лікаря виникають зобов'язання щодо захисту його життя та здоров'я. Однак, за законами про охорону здоров'я більшості країн на будь-якому етапі вагітності все одно вагітна жінка має дати згоду на втручання, яке стосується плоду, інакше операцію не буде проведено. У США федеральні правила вимагають також згоди батька на фетальну хірургію та фетальні дослідження, за винятком випадків, коли він не може дати згоду через недоступність, некомпетентність, тимчасову непрацездатність або вагітність, що виникла внаслідок насильства, інцесту [11]. Лікар розглядає процедуру, її переваги та ризики у формі інформованої згоди вагітної жінки та батька. Однак, остаточне рішення приймає жінка як автономна особа, яка має право вирішити не проводити втручання. Останнє свідчить про те, що при застосуванні фетальної хірургії моральний статус плода на практиці визначається вагітною жінкою. Однак, цей принцип не зберігається у випадках інших втручань, наприклад, штучного переривання вагітності, особливо в країнах, де це оперативне втручання законодавчо значно обмежене.

Фетальна хірургія застосовується з метою лікування плоду і від нас «вислизає» оцінка ризиків та користі для матері. Операція проводиться на двох учасниках, чії ризики та інтереси не обов'язково збігаються. Діапазон ризиків матері широкий і не пов'язаний лише із загрозами для її життя та фізичного здоров'я. Вона потрапляє в зону широкого спектру ризиків соціально-психологічного характеру, які зумовлюються різними чинниками, починаючи з готовності жертвувати собою та закінчуючи складнощами можливого виховання дитини з різним ступенем інвалідності. Відкритим залишається питання про те, чи можна гарантувати в такій ситуації справжню інформовану згоду і що є її критерієм. Біоетичний вибір батьків заснований не тільки на клінічних фактах, а й на моральних цінностях і релігійних переконаннях. Стандартна процедура інформованої згоди не враховує такого роду впливу як: наукова невизначеність та складність співвіднесення ризиків для матері та ризиків для дитини; авторитет лікарів, які можуть бути під впливом особистих та професійних переконань; внутрішній чи зовнішній тиск, що змушує жертвувати собою заради дітей тощо.

Біоетика виходить із того, що життя є не лише біологією, тому пояснювальні можливості природничих наук обмежені. Як інтуїтивно осяжна цілісна реальність, воно стає предметом осмислення філософії життя – філософської течії кінця XIX – поч. XX ст. Її яскраві представники Ф. Ніцше, В. Дільтей, А. Бергсон, О. Шпенглер, Г. Зіммель намагалися зрозуміти, як живий досвід, інтуїція та почуття людини визначають її сприйняття світу, що стоїть за переживанням буття. Так, медикалізація життя сучасної людини, розширення застосування біомедичних технологій сприяли дедалі більшій популяризації трансгуманістичного світогляду, формуванню певної нової філософії життя, спрямованої на розвиток та розширення можливостей людства за допомогою, зокрема, біомедицини та біотехнологій. Трансгуманізм є не просто певним поглядом на майбутнє, це цілком конкретна життєва філософія, яка впливає на те, як ми сприймаємо власне життя, його цілі та позиції. Її представники вважають, що завдяки розвитку науки можна перемогти хвороби, подолати старість, досягти безсмертя і надати людині право вибору, жити чи помирати, а також як жити. Завдяки новітнім технологічним рішенням

можна впливати на тіло людини, звільняючи його від усіляких недуг, удосконалюючи природно задані параметри. Трансгуманісти натхненні можливостями застосування біологічних трансплантатів, редагування ДНК (хімеризація, біохакінг) та небіологічного походження імплантатів (кіборгізація). Вони покладаються на розвиток штучного інтелекту та його перенесення на зовнішні носії (цифровий мозок).

У біомедицинській етиці розв'язання складних морально навантажених ситуацій зазвичай ґрунтується на двох ключових підходах: кантіанському та утилітарному. Досвід викладання біоетики дозволяє відзначити, що у студентській аудиторії під час дискусій дедалі частіше лунає лібертаріанський підхід. Певні зміни в аргументації, зокрема, пов'язані з абсолютизацією ролі інформованої згоди без належного врахування медико-психічного стану пацієнта та інших соціальних факторів, що створює ризики криміналізації медицини. Крім того, спостерігається ідеалізація приватного медичного страхування та ринкових відносин у сфері охорони здоров'я, а також використання біотехнологій поза медичними показаннями з метою виходу за межі природно заданих параметрів і можливостей людини. Як відомо, лібертаріанці виступають проти надмірного регулювання технологій, які перетинаються з трансгуманістичними ідеями щодо необхідності мінімізації бюрократичних перешкод. Динаміка біоетичної межі, як результат біоетичного вибору, що має перш за все ціннісну основу, вносить зміни в культуру сучасного суспільства, однак її сталість не слід применшувати. Так, Ю. Кристева пише: «Грубе і різке вторгнення чужорідного... тепер мучить і невідступно переслідує мене як абсолютно чуже, окреме і мерзенне. Є «щось», яке я ніяк не можу визнати як щось визначене... Це на кордоні не лише неіснування та галюцинації, а й реальності, яка, якщо я її визнаю, знищить мене. Огидне і відразу – та огорожда, що утримує мене на краю. Опори моєї культури» [12, с. 2]. Змінюючи уявлення про біоетичні межі, які перебувають у безперервному процесі становлення, суспільство змушене постійно визначати ціннісні координати як основу культури для регулювання відносин у зв'язку з розширенням застосування досягнень біомедицини та біотехнологій.

Висновки. Роздуми про життя і таємницю народження завжди цікавили людство. Проблема життя та смерті є однією з центральних протягом усієї історії філософської думки і зберігає ці позиції в біоетиці, в т.ч. біомедицинській етиці як її напрямку. Розширення застосування досягнень біомедицини та біотехнологій ставить сучасну людину перед біомедикоетичним вибором. Він виступає актом трансгресії, пов'язаним із перетином усталених біоетичних меж, подоланням старих правил та заборон і окресленням нових біоетичних кордонів. Біоетична межа допустимого і неприпустимого від пунктирної стає поступово дедалі більш вимальованою, але такою, що постійно змінюється і формується. Цей екзистенційний вибір часто пов'язаний з теоретичною невизначеністю біомедикоетичного супроводу та має культуротворююче значення.

В історії вивчення феномена життя простежуються два основні підходи – редукціоністський та холістичний, які також визначають розуміння природи здоров'я та хвороби, особливості лікування та стосунків між лікарем та пацієнтом на різних етапах розвитку медицини. Біомедична етика об'єктивно дотримується переважно поміркованого холістичного підходу. У Новий час феномен життя стає предметом наукового пізнання, проте загальну теорію життя не створено. Концептуалізація живого залишається актуальною у біофілософії. Біомедична етика, як прикладна етика, спирається на інтеграцію концепцій живого та життя, розрізняючи їх за своєю суттю. Однією із засадничих проблем біоетики залишається визначення критерію початку людського життя, що встановлює заборону або допущення застосування медичних маніпуляцій у пренатальний період розвитку людини. Неясність теоретичних засад може розмивати етичні основи професійної діяльності лікарів та роботи системи охорони здоров'я і, зрештою, негативно відбиватися на благополуччі пацієнтів.

Співіснування різних етичних систем у сучасному суспільстві та недостатня визначеність теоретико-методологічних засад сприяють диверсифікації біомедичних практик та варіантів біомедикоетичного вибору. Сучасні біомедичні технології є не просто новими методами лікування, а й засобами модифікації людського тіла та свідомості, що можуть застосовуватися

поза традиційними медичними показаннями. Це спричиняє зміну самого розуміння сутності здоров'я, норм і стандартів, а разом з ними і філософії життя, яка в свою чергу сприяє цим змінам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Berlin I. The pursuit of the ideal. *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*. New York : Alfred A. Knopf, 1991. P. 1–19. URL: <http://surl.li/bgqqew> (accessed 27 December 2024).
2. Hippocrates. *Hippocrates, Volume II: Prognostic, Regimen in Acute Diseases, The Sacred Disease, The Art, Breaths, Law, Decorum, Physician, Precepts, Nutriment*. Translated by W.H.S. Jones. Loeb Classical Library 148. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1923. Available at: URL: <http://surl.li/udysms> (accessed 26 December 2024).
3. Мартич Р. Концепція живого у філософії Платона і Арістотеля: світоглядно-освітологічний аспект // *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. Науково-методичний журнал. Випуск 3 (44). Серія: Філософія освіти. Київ : ТОВ «Видавниче підприємство «Едельвейс», 2015. С. 56–62.
4. Святий Августин. Сповідь / Перекл. з лат. Ю.Мушака. К. : Основи, 1999. 319 с.
5. Li J. On the Definition of Life. *Philosophy Study*. 2019. 9 (9). P. 497–510.
6. Crick F. *Life Itself: Its Origin and Nature* Hardcover. New York : Simon & Schuster, 1981. 192 p.
7. Fröhlich K. Scientific-Philosophical definition of life. *Science and Philosophy*. 2022. 10 (2). P. 188–205.
8. Zimmer C. Can Science Define Life In Three Words? January, 11. 2012. URL: <http://surl.li/ybdwet> (date of access: 27.11.2024).
9. Hengeveld R. Definitions of Life are not Only Unnecessary, but they can do Harm to Understanding. *Foundations of Science*. 2011. 16 (4). P. 323–325.
10. Місержи С.Д. Філософські та біоетичні аспекти смерті та вмирання. *Культурологічний альманах*. Видавничий дім «Гельветика». 2024. № 2. С. 199–207.
11. Cavolo A., Gastmans C., Crombag N. Ethical challenges in conducting maternal-fetal surgery trials. A systematic review // *Pediatric Research*. 2024. URL: <http://surl.li/efzrxl> (date of access: 27.11.2024).
12. Kristeva J. *Powers of horror. An Essay on Abjection*. Translated by. L. Roudiez. New York : Columbia University Press, 1982. 219 p.

REFERENCES

1. Berlin, I. (1991). *The pursuit of the ideal*. In *The crooked timber of humanity: Chapters in the history of ideas* (pp. 1–19). New York, NY: Alfred A. Knopf. Retrieved from [<http://surl.li/bgqqew>]
2. Hippocrates. (1923). *Hippocrates, Volume II: Prognostic, Regimen in acute diseases, The sacred disease, The art, Breaths, Law, Decorum, Physician, Precepts, Nutriment* (W. H. S. Jones, Trans.) (336 p.). Cambridge, MA: Harvard University Press. (Loeb Classical Library No. 148). Retrieved from <http://surl.li/udysms>
3. Martych, R. (2015). Kontseptsiiia zhyvoho u filosofii Platona i Aristotelia: svitohliadno-osvitohichnyi aspekt [The concept of the living in the philosophy of Plato and Aristotle: Worldview and educational aspect]. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka. Naukovo-metodychnyi zhurnal*, 3(44), 56–62. [In Ukrainian]
4. Sviatyi Avhustyn. (1999). *Spovid* [Confessions] (Yu. Mushaka, Trans.) (319 p.). Kyiv, Ukraine : Osnovy. [In Ukrainian]
5. Li, J. (2019). On the definition of life. *Philosophy Study*, 9(9), 497–510.
6. Crick, F. (1981). *Life itself: Its origin and nature* (192 p.). New York, NY : Simon & Schuster.
7. Fröhlich, K. (2022). Scientific-philosophical definition of life. *Science and Philosophy*, 10(2), 188–205.
8. Zimmer, C. (2012). Can science define life in three words? *Science 2.0*. Retrieved from <http://surl.li/ybdwet>
9. Hengeveld, R. (2011). Definitions of life are not only unnecessary, but they can do harm to understanding. *Foundations of Science*, 16(4), 323–325.

10. Miserzhy, S. D. (2024). Filozofski ta bioetychni aspekty smerti ta vmyrannia [Philosophical and bioethical aspects of death and dying]. *Kulturolohichniy almanakh*, (2), 199–207. [In Ukrainian]
11. Cavolo, A., Gastmans, C., & Crombag, N. (2024). Ethical challenges in conducting maternal-fetal surgery trials: A systematic review. *Pediatric Research*. Retrieved from [<http://surl.li/efzrxl>]
12. Kristeva, J. (1982). *Powers of horror: An essay on abjection* (L. Roudiez, Trans.) (219 p.). New York, NY : Columbia University Press.

Miserzhy Svitlana Dmytrivna

PhD in Political Science, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy,
Bioethics, and History of Medicine
O.O. Bohomolets National Medical University,
34, Beresteyskyi Avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7403-9261

PHILOSOPHICAL AND BIOETHICAL ASPECTS OF LIFE IN THE CONTEXT OF BIOMEDICAL ETHICAL CHOICE

Relevance of the Problem. Reflections on life and the mystery of birth have always intrigued humanity. The issues of the living being and life have been central throughout the history of philosophical thought and continue to hold this position in bioethics, including biomedical ethics as one of its branches. The high level of medicalization in 21st-century society, largely driven by the development and expanded application of achievements in biomedicine and biotechnology, places modern individuals before biomedical ethical choices. This existential choice is often associated with theoretical uncertainty in biomedical ethical support and has a culture-forming significance.

Research methods. The study is based on interdisciplinary and multiparadigm approaches, with a predominant use of historical and comparative methods.

The study aims to analyze the comprehension of the phenomenon of life (the living being and life) during both protoscientific and scientific periods of knowledge development, within the context of the theoretical and methodological principles of biomedical ethical support for patients at the stage of personal biomedical ethical choice, which carries existential and culture-forming significance.

Research results. The history of studying the phenomenon of life reveals two main approaches: reductionist and holistic, which also define the understanding of the nature of health and disease, treatment methods, and the relationships between doctors and patients at different stages of medical development. During the Modern period, the phenomenon of life became the subject of scientific inquiry; however, a general theory of life has not yet been developed. Biomedical ethics, as an applied ethics, relies on integrating the concepts of the living and life while inherently distinguishing between them. One of the fundamental issues remains the determination of the criterion for the beginning of human life, which establishes the prohibition or allowance of medical interventions during the prenatal period of human development. The coexistence of various ethical systems in society and the insufficient clarity of theoretical and methodological principles contribute to the diversification of biomedical practices and options for biomedical ethical choices. Modern biomedical technologies are not merely new treatment methods but also means of modifying the human body and consciousness, which can be applied beyond traditional medical indications. This leads to a shift in the very understanding of health, norms, and standards, along with the philosophy of life, which in turn facilitates these changes.

Key words: living being and life, biomedical ethical choice, bioethical boundary, reductionism, holism, criteria for the beginning of life, fetal surgery.

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

UDC 141.32

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.26>**Dankanich Artem Serhiiovych**

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0824-1936

PROTESTANT EXISTENTIALISM AND THEOLOGICAL CRITIQUE OF RELIGION

Topic. *There are two common approaches to critiquing religion. The first is closely related to atheism, agnosticism, and skepticism. The second stems from the core of religion itself and is known as the theological critique of religion. This critique, framed within the popular philosophical and religious trend of the early 20th century known as Protestant existentialism, is particularly insightful. Its main representatives included Paul Tillich, Karl Barth, Rudolf Bultmann, Dietrich Bonhoeffer, among others. Although Protestant existentialism was not a homogeneous movement, the critique of religion was a theme that unified all its proponents.*

Aim. *In this paper, the critique of religion is analyzed through historical and philosophical perspectives. Special emphasis is placed on Protestant existentialists, who are considered some of the most insightful critics of religion from within.*

Methodology. *Protestant existentialists have not offered a comprehensive theological critique of religion, which necessitates an analysis of their various and dispersed writings. This survey starts with two key points: First, we support the concept of “Protestant Existentialism”, highlighting that this movement began with Søren Kierkegaard and was later developed by his followers, such as Rudolf Bultmann, Karl Barth, Paul Tillich, Emil Brunner, Friedrich Gogarten, Richard Niebuhr, and Dietrich Bonhoeffer. Second, we contend that notable Protestant existentialists have critiqued religion in multiple ways, not solely from a biblical standpoint.*

Results. *For Tillich, the critique of religion highlighted five main issues: a lack of a critical approach, which involves questioning within religion; an over-reliance on rationalist apologetics; religion's claim to authority on matters of natural science and history; a tendency towards literalism; and a disregard for the concept of risk in theology. Tillich pointed to the fundamentalism seen in various European and American Christian movements as historical examples that illustrated these problematic approaches. Karl Barth offered a striking theological critique of religion, which contrasts with Paul Tillich's approach due to Barth's more biblical foundation. He questioned the validity of morality, religiosity, and humanity's capacity for divine knowledge. For Barth, a genuine experience of God arises not from human understanding, but from the transcendent. This continuous tension between God and humanity, the secular world and the kingdom of God, as well as between religion and faith, characterizes his dialectical method in theology.*

Key words: *theological critique of religion, protestant existentialism, fundamentalism, anthropocentrism, literalism.*

Introduction. The term “critique of religion” refers to a variety of intellectual movements worldwide that argue religion is built on non-rational, superstitious, primitive, and unfounded beliefs. Philosophical systems such as “The New Atheism”, “The Brights Movement”, and “Atheists United” are examples of this critique. These movements challenge the core aspects of religion – metaphysical, ethical, and historical. According to the prominent thinkers within these groups, religion is nothing more than a collection of ancient superstitions that taint every facet of social life. They argue that religion is fundamentally incompatible with

a rational, moral, and self-assured existence. As Christopher Hitchens puts it, “religion poisons everything. As well as being a menace to civilization, it has threatened human survival” [4, p. 25].

There is another aspect of religious critique known as theological critique. While the first type can be referred to as the outward dimension of religious critique, the theological critique represents the inward dimension, primarily because theology arises from religion itself. Therefore, the idea of a theological critique of religion needs to be examined with as much attention to its complexity and peculiarities as one would give to atheistic critique.

The purpose of the study. In this paper, we will focus on theological critique of religion in the light of historical and philosophical analysis. Special focus will be on the Protestant existentialists, who are considered as the sharpest critics of religion from within.

Method of research. Given that protestant existentialists made no systematic presentation of theological critique of religion, we will be required to search for and uncover it in their scattered writings. Exploring various philosophical and religious issues inevitably broadens and transforms the nature of our inquiry and its assumptions. This survey is no exception, as it begins with two key points: First, we advocate for the concept of “Protestant Existentialism”, emphasizing that this movement originated with Søren Kierkegaard and was later developed by his followers, including Rudolf Bultmann, Karl Barth, Paul Tillich, Emil Brunner, Friedrich Gogarten, Richard Niebuhr, and Dietrich Bonhoeffer. Second, we argue that prominent Protestant existentialists have critiqued religion in various ways, not solely from a biblical perspective. Since the article has a limited scope, we intend to explore the theological critique of religion as articulated by Paul Tillich and Karl Barth.

Results and discussion. Before we examine the Protestant existentialist critique of religion, it is essential to briefly discuss and clarify the concept of theological critique. This critique fundamentally revolves around the pursuit of authentic faith and serves to highlight the shortcomings in certain approaches to theology, worship, and practice. Moreover, theological critiques of religion include an emotional aspect, urging both believers and religious leaders to repent. There is also a rational aspect represented by apologetics within these critiques. The final point refers to the authentic doctrine, highlighting inconsistencies, inaccuracies, and errors within the teachings of certain denominations.

The theme of theological critique of religion has received significantly more attention since 2010, when several monographs were published in both German and English. Here we appeal to Michael Weinrich’s “Religion und Religionskritik” [7], “Theology against Religion Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth” by Tom Greggs [3]. Also, there is a paper appeared in a companion “Religion in Europa heute: Sozialwissenschaftliche, rechtswissenschaftliche und hermeneutisch-religionsphilosophische Perspektiven” by acclaimed scholar Christian Danz called “Theologie als Religionskritik. Zum Kritikpotential der Religion” [2]. However, there seems to have been no significant attempt to perceive the term “Theological critique of religion” as the trend within Christian intellectual circles, particularly from a Protestant existentialism perspective. The present paper hopes to fill this gap.

Distinguished Protestant existentialist Paul Tillich, in his article titled “Religion and its Intellectual Critics”, classifies two types of religious critique: intellectual and religious. The first type is associated with debunking the foundations of religion, while the second focuses on revealing the flaws within traditional religious systems. According to Tillich, religious critique identifies distortions in the priestly tradition within a historical context. He distinguishes two main sources of this critique: the biblical prophets and the Protestant reformers. The biblical prophets aimed to differentiate between truth and falsehood in religion. In contrast, the theological critiques of the reformers targeted hierarchical distortions within the Roman Catholic Church [5, p. 389].

Not limited only to the classification of the theological trend of religion critique, Tillich gives a clear explanation of his option as well. Consider the following. First, he emphasizes that, as beings created in the image of God, humans possess the rational ability to question everything they encounter, including matters of faith. Unlike, fundamentalist and conservative circles, Tillich points

out that criticism is compatible with religion. He pays attention, to criticism as a religious necessity, leading to a free and open religion. Similar to Martin Heidegger, Tillich emphasizes the importance of the element of asking (Fragen) as a crucial feature of human beings. Second, unlike the majority of Christian apologists, Tillich, downplays the methodology of rational apologetics, arguing that religion cannot compete with factual statements about history and nature alongside science. Tillich points out that way leads to intellectual dishonesty because religion doesn't belong to the dimension of natural sciences [5, p. 392].

Third, Tillich argues that religion is often reduced to a series of statements that resemble discussions about the finite world of time and space. According to Tillich, the question about God's existence cannot be limited by whatever it may be. Since God transcends both time and space, Tillich considers the inquiry into His existence to be blasphemous. Additionally, he asserts that the realm of religion does not align perfectly with the divine realm, as religion experiences God, truth, and revelation within the constraints of time and space [5, p. 393].

Fourth, Tillich criticizes religious literalism, which he argues persists in the minds of some educated people. He states, "people who know the difference between the objective world of time and space and the meaning of religion sin against religion if they take its symbols literally because they provoke, inescapably, the questioning mind of the intellectual, its criticism, its skepticism, and its radical wrath". As in his other works, Tillich asserts that religion must rediscover that all theological concepts are symbolic. It is important to note a well-known claim by Tillich: "Symbolic doesn't mean unreal". From his perspective, symbolic representations can be more real than anything confined to time and space. Additionally, he believes that intellectual criticism cannot undermine these symbols, nor can intellectual defense uphold them. Interestingly, Tillich acknowledges that this idea also applies to Biblical symbols, which may seem absurd and blasphemous when taken literally but serve as adequate expressions of truth when understood symbolically [5, p. 393].

Fifth, Tillich's challenge to dogmatism is closely related to his concept of risk in theology. He believes that theology must confront the verification problem because religion inherently involves risk. Verification in the realm of religion is not akin to the verification of a physical experiment rather, it pertains to the verification of life's risks. Drawing from the New Testament, Tillich asserts that risk is an existential force, often accompanied by a lack of justified knowledge. The verification of religious spirit and power, as described in the New Testament, serves as a pragmatic element of risk, countering any form of dogmatic absolutism [5, p. 393].

As previously mentioned, Tillich is an open-minded thinker who advocates for a synthesis of religious and intellectual attitude. For this reason, he asserts, "The theologian is both an intellectual critic and a representative of what he criticizes" [5, p. 394]. In summation, Tillich makes a perplexing point concerning church congregations, wishing to remove intellectuals from public impact and the permission to ask the radical question. Furthermore, Tillich claims, that every religion which cannot stand ultimately the radical question which is asked by the intellectual critic of religion is superstition.

One important point deserves special attention here. After arriving in the U.S., Tillich encountered fundamentalist circles that represented a significant and mainstream segment of the American religious landscape. The implications of this interaction are evident in Tillich's Magnum Opus, "Systematic Theology". Tillich offers a critical evaluation of the fundamentalist attitude, suggesting that religious individuals adopt a fundamentalist worldview to shield themselves from the constant change and upheaval in their communities. According to Tillich, in their fear of missing out on eternal truth, they often identify it with previous theological works, along with traditional concepts and solutions, attempting to impose these on new and different situations. This leads to a confusion between eternal truth and its temporal expressions. In Europe, this type of religious attitude is represented by European theological orthodoxy, which in America is known as fundamentalism. When fundamentalism combines with an anti-theological bias, as seen in its biblicist-evangelical form, it defends the theological truths of the past as unchangeable messages against the theological truths of today and tomorrow.

Tillich argues that fundamentalism fails to engage with the present situation, not because it speaks from a timeless perspective but because it is rooted in past issues. It mistakenly elevates something finite and transitory to a status of infinite and eternal validity [6, p. 3].

Karl Barth is another great example of a critical theologian whom we intend to label a Protestant existentialist. In his acclaimed “Der Römerbrief”, he depicted a desperately sharp critique of religion. For this reason, we place Barth as the greatest theological critic of religion within the movement of Protestant existentialism. Undoubtedly, this trend has not been homogenous by ideas, methodology, and even denominational identity. Nevertheless, we can trace the common point to all of those thinkers, namely, critique of religion from within.

According to Barth, human possibility, as a historical phenomenon and reality, is inherently tied to the law and intertwined with the human experience. This intertwining, encompassing its asserted content as well as its underlying psychological, intellectual, moral, and sociological aspects, represents the old world, shadowed by sin and death. The divine possibility of religion, however, never translates into a human possibility. In this context, criticisms of religion hold a degree of truth. While the relationship with God necessarily involves a subjective aspect, this subjectivity is also governed by the law of death in an equally essential way [1, p. 165].

Moreover, Barth emphasizes that religion, in any visible, understandable, and historical context, must be recognized as an event occurring within the realm of humanity, which is marked by sin and death. While religion may deserve attention and admiration in this world, it is crucial to acknowledge that any assertion of its absoluteness, transcendence, or immediacy is not valid [1, p. 165].

In “Der Römerbrief”, we are continually reminded of the significant gap that exists between God and humanity. With prophetic zeal, Barth asserts that the kingdom of God – where God’s lordship and authority prevail – represents a new world. We stand at the threshold of this new world as transformed individuals [7, p. 165].

Given Barth’s appraisal of religion, it is no wonder he was labeled a dialectical theologian. In this context, the following remark by noted German academic Michael Weinrich seems justified: “The crisis of European culture, marked by the First World War, was primarily a crisis of idealistic philosophy and its optimistic views on progress celebrated within the human spirit. The connection between the understanding of religion and this idealistic spirit inevitably drew religion into a tumultuous period of significant upheaval. In this context, religion is perceived as a human concern that is not necessarily aligned with the reality of God. The assumption that humans can seamlessly refer to the divine presence in their history is fundamentally challenged. Knowledge of God is separated from its anthropological interpretations. Conversely, human piety – and therefore religion – now comes under critical scrutiny due to the newly affirmed sovereignty of the God as revealed in the Bible (dialectical theology)” [7, p. 263].

Further, Weinrich defines Two lines of theological criticism of religion. One assigns theology the task of countering the incessant religious self-immunization of man and the church by constantly listening anew to the Word of God testified to by the Bible, to keep man’s religious existence in motion by constantly reaffirming the Word of God and thus to protect it from hopeless religious stagnation. According to Weinrich, this is the view expressed in particular by Karl Barth. The other line tries to go one step further by believing that theological existence can be completely detached from religion as a mere historical garment. The impetus in this direction came from some remarks by Dietrich Bonhoeffer, which were then taken further and finally found their most radical expression in the “Death of God theology”. It may initially remain open whether the second line represents a radicalization compared to the first or rather a moderation in the direction of the anthropocentrism that has just been overcome [7, p. 263].

Conclusions. We have explored some theological critiques of religion in the writings of Paul Tillich and Karl Barth. It is important to present these critiques in the following order:

1. Both Tillich and Barth argue that localized religion ultimately leads to literalism, moralism, and a theology of self-salvation through ethical and religious practices such as piety, humility,

and obedience. They contend that this approach to religion undermines genuine faith, which is characterized by risk-taking, openness to the transcendent, questioning, and critical thinking.

2. In fundamentalist circles, Tillich points out that literalism, dogmatic thinking, claims of scientific validity, and a belief in the unlimited potential of rationalist apologetics prevail.

3. For Karl Barth, the most significant danger lies in the assertion of religion as an entity in itself. He argues that this perspective creates an unbridgeable gap between the transcendent God and humanity. Therefore, he believes that religion must be criticized from within to restore its authentic foundations.

Tillich and Barth laid the foundation for two distinct strands of theological criticism of religion. The first strand contributed to the development of radical theology in the 1960s, while the second continued to evolve until the end of the twentieth century. The differences between these strands lie in their foundational premises and methodologies. Tillich's symbolic approach is notably more open to the Christian tradition and encourages dialogue between religion and science, as well as between religion and culture. In contrast, Barth's biblical-hermeneutic method is more localized in its focus. The most original continuator of the theological critique of religion was Dietrich Bonhoeffer. Drawing in part on the ideas of Tillich and Barth, he introduced a new perspective known as "religionless Christianity".

BIBLIOGRAPHY

1. Barth K. Der Römerbrief. 2. Aufl. in neuer Bearbeitung. München : Chr. Kaiser Verlag, 1922. 523 s.
2. Danz C. Theologie als Religionskritik. Zum Kritikpotential der Religion. *Religion in Europa heute: Sozialwissenschaftliche, rechtswissenschaftliche und hermeneutische-religionsphilosophische Perspektiven*. Göttingen, 2012. S. 24–37.
3. Gregg T. Theology against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth. London, New York : T&T Clark, 2011. 242 p.
4. Hitchens C. God is not Great. Crown West: Allen & Unwin, 2007. 307 p.
5. Tillich P. Religion and its Intellectual Critics (1955) / *Paul Tillich. Paul Tillich: Main Works = Hauptwerke* / ed. by Carl Heinz Ratschow. With the collab. of John Clayton. Berlin, New York: De Gruyter = Evangelisches Verlagswerk, 1987. Vol. 4. P. 389–394.
6. Tillich P. Systematic Theology. Volume I. / P.Tillich. *Paul Tillich: Systematic Theology: Three volumes in one*. Chicago, 1967. P. 3–289.
7. Weinrich M. Religion und Religionskritik. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. 333 S.

REFERENCES

1. Barth, K. (1922). *Römerbrief* (2 Aufl. 2. in neuer Bearbeitung) [The Epistle to the Romans]. München: Chr. Kaiser Verlag.
2. Danz, C. (2012). Theologie als Religionskritik. Zum Kritikpotential der Religion. In *Religion in Europa heute: Sozialwissenschaftliche, rechtswissenschaftliche und hermeneutische-religionsphilosophische Perspektiven* (pp. 24–37).
3. Gregg, T. (2011). Theology against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth. London, New York: T&T Clark.
4. Hitchens, C. (2007). God is not Great. Crown West: Allen & Unwin.
5. Tillich, P. (1987) Paul Tillich: Main Works = Hauptwerke (Eds.), *Religion and its Intellectual Critics (1955)* (Vol. 4, pp. 389–394). Berlin, New York: De Gruyter – Evag. Verlagswerk.
6. Tillich, P. (1951–1963). *Systematic Theology*. 3 vols. (Vol. 1, pp. 3–289). Chicago: University of Chicago Press, Digswell Place.
7. Weinrich, M. (2011). Religion und Religionskritik. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Данканіч Артем Сергійович

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

пр. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна

orcid.org/0000-0003-0824-1936

ПРОТЕСТАНТСЬКИЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ І ТЕОЛОГІЧНА КРИТИКА РЕЛІГІЇ

Актуальність проблеми. Існує два поширені підходи до критики релігії. Перший тісно пов'язаний з атеїзмом, агностицизмом і скептицизмом. Другий випливає з суті самої релігії і відомий як теологічна критика релігії. Ця критика, сформульована в рамках популярної філософсько-релігійної течії початку 20-го століття, відомої як протестантський екзистенціалізм, є особливо проникливою. Його головними представниками були Пауль Тілліх, Карл Барт, Рудольф Бультман, Дітріх Бонхеффер та інші. Хоча протестантський екзистенціалізм не був однорідною течією, критика релігії була темою, яка об'єднувала всіх його прихильників.

Мета. У цій статті критика релігії аналізується з історичної та філософської точок зору. Особлива увага приділяється протестантським екзистенціалістам, які вважаються одними з найбільш проникливих критиків релігії зсередини.

Методологія. Протестантські екзистенціалісти не запропонували всебічної богословської критики релігії, що зумовлює необхідність аналізу їх розрізнених праць. Цей огляд починається з двох ключових моментів: По-перше, ми підтримуємо концепцію «протестантського екзистенціалізму», підкреслюючи, що цей рух розпочався з Сьорена К'єркегора і пізніше був розвинутий його послідовниками, такими як Рудольф Бультман, Карл Барт, Пауль Тілліх, Еміль Бруннер, Фрідріх Гогартен, Ріхард Нібур і Дітріх Бонхеффер. По-друге, ми стверджуємо, що видатні протестантські екзистенціалісти критикували релігію в різний спосіб, а не лише з біблійної точки зору. У статті, враховуючи її обмежений обсяг, розглядаються підходи до теологічної критики релігії, розроблені Паулем Тілліхом і Карлом Бартом.

Результати дослідження. Для Пауля Тілліха критика релігії висвітлювала п'ять основних проблем: брак критичного підходу, який передбачає сумніви всередині релігії; надмірне покладання на раціоналістичну апологетику; претензії релігії на авторитет у питаннях природничих наук та історії; тенденція до буквалізму; ігнорування концепції ризику в теології. Тілліх вказав на фундаменталізм у різних європейських та американських християнських рухах як на історичні приклади, що ілюструють ці проблемні підходи. Карл Барт запропонував вражаючу теологічну критику релігії, яка контрастує з підходом Пауля Тілліха завдяки більш біблійному фундаменту першого. Барт ставив під сумнів обґрунтованість моралі, релігійності та здатності людини до божественного пізнання. Для Барта справжній досвід Богопізнання походить не з антропологічного, а з трансцендентного джерела. Ця постійна напруга між Богом і людством, світом і Царством Божим, а також між релігією і вірою характеризує його діалектичний теологічний метод.

Ключові слова: теологічна критика релігії, протестантський екзистенціалізм, фундаменталізм, антропоцентризм, буквалізм.

УДК 141.7:316.75

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.27>**Ончуленко Михайло Іванович**здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри філософії та культурології

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

вул. Коцюбинського, 2, Чернівці, Україна

orcid.org/0009-0007-8582-8737

ТЕОРІЯ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ ОГЮСТА КОНТА В НЕПОВНОМУ ТА ПОВНОМУ ПОЗИТИВНИХ ЗНАЧЕННЯХ

Актуальність. Цілепокладання філософсько-соціологічних штудій секуляризації з самого початку було орієнтоване на ідеали позитивістської науки, провадження та культивування яких призвели до негативних для релігії наслідків. Огюста Конта, теорія секуляризації якого аналізується в цій статті, часто називають головним винуватцем такого положення справ. Саме його позитивна філософія стала початковим джерелом зазначеного вище підходу. Але, такий погляд лише частково вірний, так як у творчості французького мислителя було два періоди і, відповідно, два варіанти позитивної філософії, кожен з яких має свою специфіку щодо секуляризації. Аналізу цієї розбіжності присвячена дана стаття.

Метою цього дослідження є аналіз зміни характеру теорії секуляризації О. Конта в контексті першого та другого періодів його творчості, які ще можна назвати услід за самим філософом «неповним» та «повним» позитивізмом. Досягненню цієї мети сприяло виконання таких завдань: а) аналіз положень позитивної філософії (поступ, порядок, закон трьох стадій) на першому етапі творчості О. Конта; б) аналіз ідей (релігія людства, повний позитивізм, альтруїзм) філософії О. Конта на другому етапі його творчості; в) визначення розбіжності у теорії секуляризації О. Конта.

Методи дослідження. Основний метод дослідження – історико-філософський. Допоміжні методи – порівняльний (компаративний), інтерпретативний, бібліографічний, системно-функціональний та міждисциплінарний. Окрім того в роботі застосовувалися загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез тощо).

Результати. О. Конт, на нашу думку є не тільки творцем класичної теорії секуляризації у звичному для нас сенсі, але і, певною мірою, предтечою постсекулярної доктрини. Цей факт мусить усунути розповсюджене уявлення про відверто секуляристське тлумачення контівської теорії секуляризації. Більш справедливим, на наш погляд, є позиція, в якій можна твердити про існування у О. Конта двох теорій секуляризації, а не одної.

Ключові слова: теорія секуляризації, позитивна філософія, поступ, закон трьох стадій, повний позитивізм, релігія людства.

Вступ. Поява секулярних теорій збігла по часі зі становленням соціології як науки. Понад те, найбільш авторитетні з них зародилися саме в перших соціологічних ученнях. На історичну пов'язаність соціології і теоретичного осмислення процесу секуляризації звертає увагу У. Луц: «поняття «секуляризація» стало популярним саме завдяки соціології, і саме соціологічні дослідження посприяли розширенню меж цієї проблеми» [1, с. 13].

З того моменту сплило багато часу – відбулися значимі зміни як у характері самої соціології так і у способах осмислення феномену «секуляризації». При цьому незмінним залишається пріоритет філософсько-соціологічного підходу¹ серед існуючих секулярних рефлексій.

Соціологія (соціальна філософія, соціологія релігії, соціологія науки тощо) нині є безумовним сучасним лідером усіх актуальних профільних інтелектуальних дискусій щодо

¹ Словосполучення «філософсько-соціологічний» підкреслює методологічну глибину аналізованого підходу на доктринальному рівні соціологічної науки. Немає таємниці в тому, що більшість засновників соціології були знаними філософами: О. Конт, К. Маркс, Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, М. Вебер тощо. Ця тенденція, хоча й у меншій мірі, залишається актуальною й понині.

секуляризації. Що стосується науково-популярного дискурсу, то і тут соціологічному підходу немає рівних².

Телеологія філософсько-соціологічних штудій секуляризації з самого початку була орієнтована на ідеали позитивістської науки, провадження та культивування яких призвели до негативних для релігії наслідків. Ціллю секуляризації завжди була дискредитація релігії. Ця мета досягається як прямо – через прямий осуд релігійного світогляду, так і опосередковано – через провадження різноманітних компромісних варіантів, наприклад, створення деякої моделі існування релігійного та світського, профанного та священного і т. д., і т. п. Звернемо увагу, що досягнення справжнього компромісу не цікавить провідників цього підходу – вони бажають вдосконалення дискурсу секуляризації, а не відмови від нього. Так було і так багато в чому залишається й нині.

Огюста Конта часто називають головним винуватцем такого положення справ. Саме його позитивна філософія стала початковим джерелом зазначеного вище підходу. Але, такий погляд лише частково вірний, так як у творчості французького мислителя було два періоди і, відповідно, два варіанти позитивної філософії, кожен з яких має свою специфіку щодо секуляризації. Аналізу цієї розбіжності присвячене наше дослідження.

Мета та завдання. Ціллю цього дослідження є аналіз зміни характеру теорії секуляризації О. Конта в контексті першого та другого періодів його творчості, які ще можна назвати услід за самим філософом «неповним» та «повним» позитивізмом. Досягненню цієї мети має сприяти виконання таких завдань: а) аналіз положень позитивної філософії (поступ, порядок, закон трьох стадій) на першому етапі творчості О. Конта; б) аналіз ідей (релігія людства, повний позитивізм, альтруїзм) філософії О. Конта на другому етапі його творчості; в) визначення розбіжності у теорії секуляризації О. Конта.

Методи дослідження. Основний метод дослідження – історико-філософський. Допоміжні методи – порівняльний (компаративний), інтерпретативний, бібліографічний, системно-функціональний та міждисциплінарний. Окрім того в роботі застосовувалися загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез тощо).

Результати дослідження. О. Конт обґрунтовано вважається засновником соціології³ та філософії науки⁴. Згідно У. Луц він також є засновником класичної теорії секуляризації, згідно якої вона є «незворотним процесом невпинного занепаду і, врешті, цілковитим відмиранням релігії, зумовленого витісненням її раціональним мисленням, наукою та світською етикою» [1, с. 14].

Дослідниця, звертаючи увагу на творчий спадок французького мислителя, в першу чергу зосереджується на «законі трьох стадій», концепція якого була представлена О. Контом в його фундаментальній праці «Курс позитивної філософії» [Ibid, с. 14, 16–18].

Закон трьох стадій стосується першого періоду творчості О. Конта, який дослідники називають «позитивним» [6]. Цей етап наукового становлення філософа дійсно є відверто секулярним – типовим інтелектуальним патерном, з якого почалися усі уявлення про секуляризм. Але є ще другий етап, де ця відвертість втрачає гостроту – другий або «повний»⁵ позитивізм [Ibid]. Головним досягненням першого періоду стала філософія позитивізму, а другого – так звана «релігія людства».

² Серед численних прикладів популяризації у науково-популярних виданнях хочеться згадати статтю Хосе Казанови «Епоха секуляризму», опубліковану в Українському тижні в 2013 році [5].

³ О. Конт не творець ідеї соціології – у нього були попередники як у Античності (Платон, Аристотель), так і в його час (Е. Ж. Сієс, К. А. де Сен-Симон). Внесок О. Конта в іншому – його заслуга як засновника соціології полягає передусім у тому, що він оформив цю ідею у форму наукової дисципліни. Внесок вченого полягав у тому, що він виокремив дві суттєві частини в цій новій науці: а) соціальну статичку (розгляд причин соціальної цілісності) і б) соціальну динаміку (аналіз причин соціальних змін). Філософ порівнював функціонування суспільства з роботою людського тіла: мовні, релігійні структури та поділ праці виконують функції зв'язку та меж у суспільстві. Мова дозволяє членам суспільства спілкуватися, релігія об'єднує суспільство спільною системою вірувань, а поділ праці забезпечує взаємозалежність членів суспільства.

⁴ Позитивізм – історично перша течія філософії науки.

⁵ Так його називав сам О. Конт.

О. Конт вперше виклав свої думки щодо позитивізму в роботі «Курс позитивної філософії» [7]. Це була серія розрізнених текстів, що публікувалися у проміжку між 1830 та 1842 рр. Згодом вони оформилися у 6-ти томний збірник. На цю роботу, зазвичай, посилаються вітчизняні дослідники, хоча більшою змістовною цінністю володіє наступна його робота – «Загальний погляд на позитивізм» [8]. Ця праця більш зріла і лаконічна. Її тезова форма пояснюється тим, що тексти в ній є коментарями та пролегоменами до «Курсу...» – його коротким конспектом з правками та роз'ясненнями. Що стосується «повного позитивізму», то його положення були викладені у низці праць, що вийшли у час з 1851 по 1854 рр. Нам вони відомі у виді 4-ри томної збірки під назвою «Система позитивної держави».

Ідея позитивізму О. Конта суттєво вплинула на сучасників. І навіть зараз, коли здавалося, його філософія безнадійно застаріла, вона все одно продовжує рухати незримі важелі суспільних думок.

Ідеї О. Конта щодо ролі релігії у світському суспільстві вплинули на англійського світського діяча Джорджа Холіоака⁶, відомого тим що він популяризував термін «секуляризація» у його типовому (жорсткому) значенні.

Секуляризм О. Конта був тісно пов'язаний з його еволюціоністськими уявленнями, які виникли у нього на фоні масштабного переосмислення ідеї Поступу, яку він взяв у своїх учителів та попередників: А. Р. Ж. Тюрго, Ж. А. Н. Кондорсе та К. А. де Сен-Симона.

Загальні контури цієї ідеї стосувалися лише факту бурхливого росту природознавства у Новий час. Але О. Конт не задовольнився цим і екстраполював ідею Поступу на всю⁷ людську культуру та цивілізацію у чотирьох вимірах: матеріальному (покращення умов життя), моральному (покращення способів суспільного регулювання); фізичному (зміна людського виду); інтелектуальному (еволюція розуму від релігійної та метафізичних форм до позитивної). В голові своєї системи вчений поклав розум, відвівши йому керуючу роль. Тому ідея Поступу рівна у нього «Закону трьох стадій».

М. Бурдо відмічає у своїй енциклопедичній статті про О. Конта [6] наступні характерні особливості цієї концепції. Людство у своєму розвитку проходить три послідовні стадії: теологічну, метафізичну та позитивну. Перша – відправна точка для людського інтелекту. Релігія – необхідна умова старту, без якої не може початися мислення. На цій стадії людина пояснює всі події, що стаються з нею та навколо неї, втручанням надприродних сил. Друга стадія – вдосконалення та модифікація першої – релігійні сутності перетворюються на розумові абстракції. Остання третя стадія – приклад нормального функціонування розуму, полишеного впливу ідеалізацій. Абсолютні поняття заміщаються відносними: «Цей релятивізм третьої стадії є найбільш характерною властивістю позитивізму» [Ibid]. Позитивний розум позбавляється необхідності шукати причини явищ і сурового тиску законів, створених порядком попередніх стадій.

Цікавою аналогією М. Бурдо є порівняння теологічного, метафізичного та позитивного устрою з владою військових, юристів та промисловців [Ibid]. Хоч це порівняння дещо збиває з пантелику, але, якщо взяти до уваги саме порядок, а не поступ⁸, логіка стає більш зрозумілою. Устав у військових – це непорушна вимога, в якій не має бути різночитання. Юристи – сила, здатна тлумачити закон по-різному (закон як те дишло – куди повернеш, туди і вийшло). А промисловці – рушії та провідники поступу в епоху Нового та Новітнього часу, які заради нього готові були посунути з дороги віковічні перепони людських вірувань та переконань.

З точки зору діалектики описаний закон є відображенням гегелівської тріади: теза-антитеза-синтез, де перша стадія – теза, третя – антитеза, а друга – синтез. Цю особливість контівського еволюціонізму відзначає Г. Ленцер у своїй книзі [9], присвяченій позитивній філософії О. Конта.

Стосовно секуляризації еволюціонізм О. Конта показує нам картину, в якій релігійний світогляд – це «неминуче зло», необхідний початок, без якого не може відбутися торжество

⁶ Дж. Холіоак – відомий англійський секулярист, редактор газети «Reasoner» (згодом – “Secular review”). Він ввів у широкий обіг терміни «секуляризм» та «ура-патріотизм» (jingoism).

⁷ Потрібно не забувати, що О. Конт як типовий представник свого часу був європоцентристом.

⁸ Девіз філософії О. Конта – «Ordem e Progresso» (порядок і поступ) [6].

«позитивного інтелекту». Цей момент влучно прокоментувала українська філософія У. Луц: «Закон трьох стадій яскраво демонструє звуження сфери впливу релігійного авторитету на метафізичному етапі розвитку людства, а тоді утверджує неминучість цілковитого витіснення релігії як феномену суспільного життя під впливом науки та позитивної філософії» [1, с. 17].

Багато більш жорсткішу характеристику «Закону трьох стадій» та загалом позитивізму О. Конта дає С. Наср: «Сучасні науки про людину народилися в атмосфері позитивізму, пов'язаного з такою постаттю, як Огюст Конт, який просто перевернув традиційний зв'язок між вивченням Бога, людини та природи, створивши свою знамениту триступеневу теорію людського поступу, яка базується на повному нерозумінні природи людини і є пародією на традиційні доктрини, які пояснюють існування людини на землі» [10, р. 147].

Не можна не погодитися з думкою С. Насра. Адже, що заважало О. Конту почати розвиток людства з хаосу, – подібно Традиції⁹, – яким є релятивізм позитивізму і завершити порядком, яким у нього виступає релігія? – Ніщо. І, він таки робить крок у цьому напрямі – другий етап творчості О. Конта суттєво різниться від першого. «Повний позитивізм» пропагує необхідність існування релігії, нехай і в деякому трансформованому вигляді. Понад те, філософ, керуючись своїми новими ідеями, розробляє зразок такої «релігії». Потрібно зауважити, що вона існує по цей день, проповідуючи контівську доктрину альтруїзму.

О. Конт назвав «повним позитивізмом» своє зріле вчення, яке на відміну від першого (неповного) позитивізму поєднувало науковий підхід із морально-релігійним виміром. У контексті оновленої позитивної філософії він не лише звертав увагу на аналіз наук, як раніше, але і на соціальні та духовні аспекти. Філософ прагнув створити всезагальну релігію, що на відміну від попередниць могла ґрунтуватися на науці. Альтруїзм нової релігії означав, що об'єктом поклоніння ставали самі люди та їхній поступ. Отже, «повний позитивізм» виходив за межі емпіричних досліджень, пропонуючи цілісну систему світогляду, яка охоплює не лише знання, але й етичні та суспільні ідеали.

Не зважаючи на те, що нова доктрина зберегла в цілому секулярний дух, вона була неоднозначно сприйнята прогресивною науковою спільнотою того часу. Звернення О. Конта до релігії не зрозуміли багато його сучасників – послідовників-секуляристів. Переважна більшість з них відвернулися від нього. Багато хто з його вчорашніх прихильників виступили з гострою критикою його оновленої позитивної філософії – «Релігії людства». Виникли чутки про безумство філософа. Мовляв, він важко пережив нервовий зрив у 1826 році та мав спроби самогубства. Що стосується автора цього дослідження, то на його погляд французький мислитель, що був надзвичайно розумною людиною, усвідомив свої помилки першого періоду творчості і намагався виправити їх. На жаль – невдало.

Ще один аспект, пов'язаний із «повним позитивізмом», на який ми хотіли би звернути увагу – це застосування О. Контом метафори «повноти». Аналізуючи концепт повноти в філософії Ч. Тейлора [2], ми звертали увагу на те місце, яке він займає у його теорії секуляризації. На думку канадського філософа повнота людського життя досяжна тільки у разі звернення до Бога. Без віри в Бога або божественне, людський досвід не може сформуватися повноцінно. Сам вчений пише про це так: «Великим і очевидним контрастом тут є те, що для віруючих опис місця повноти вимагає звернення до Бога – себто до чогось вищого за людське життя та/або природу, – тоді як для невіруючих це інакше: вони радше залишать кожний такий опис відкритим чи розумітимуть повноту в термінах натуралістично розтлумачених потенційних можливостей людських істот» [4, с. 24]. Отже, перед нами, аргумент на користь тези про усвідомлення О. Контом недоліків його першого «неповного» позитивізму, які йому згодом захотілося прибрати.

⁹ Поняття філософії традиціоналізму. Пишеться з великої букви, щоб відмежувати філософсько-традиціоналістський зміст терміну від його усталеного побутового розуміння. У філософії традиціоналізму Традиція розуміється як джерело істини і фундамент духовного та соціального порядку. Вона включає в себе сукупність переданих від попередніх поколінь знань, цінностей, вірувань і ритуалів, які формують культурну ідентичність та забезпечують зв'язок із трансцендентним. Традиціоналізм наголошує, що саме через Традицію людина отримує доступ до сакрального знання, яке неможливо досягнути лише раціональним шляхом. Таким чином, Традиція є основою для стабільності суспільства та духовного розвитку особистості.

Висновки. Теорія секуляризації О. Конта – це, безумовно, позитивістська теорія. Цей факт веде до стереотипного уявлення про «жорстку» секуляризацію, але так буде рівно до того моменту, поки сприймаєш теорію філософа в межах першого етапу його творчості. Якщо застосувати контекст «повного позитивізму», ситуація зміниться – секулярність заграє новими, незвичними для класичної теорії секуляризації барвами. Зрілий варіант позитивної доктрини на відміну від першого (неповного) позитивізму мав на увазі поєднання наукового підходу із морально-релігійним виміром буття.

У контексті повного позитивізму О. Конт звертає увагу не лише на аналіз наук, як раніше, але і на соціальні та духовні аспекти життя. Ця розбіжність на диво точно передає постсекулярний тренд сучасної епохи, в якій оголосили «повернення релігії» та актуалізацію релігійних цінностей у суто світських сферах життя, наприклад, у медицині, де з'являється «вимога звертатися до Бога у справах душевної терапії пацієнтів» [3, с. 160].

Отже, О. Конт, на нашу думку є не тільки творцем класичної теорії секуляризації у звичному для нас сенсі, але і, певною мірою, предтечою постсекулярної доктрини. Цей факт, безумовно, мусить усунути розповсюджене уявлення про однозначне тлумачення контівської теорії секуляризації. Більш справедливим, на наш погляд, є позиція, в якій можна твердити про існування у О. Конта двох теорій секуляризації, а не одної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Луц У. Феномен секуляризації: наближення до трансцендентного : монографія. Львів : Літопис, 2016. 240 с.
2. Ончуленко М. Концепт «повнота» в постсекулярній філософії Ч. Тейлора. *Соціально-гуманітарні дискурси сьогодення: світоглядні та ціннісні аспекти* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (27–28 жовтня 2023 року, м. Чернівці). Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 53–56.
3. Ончуленко М. Сайєд Хусейн Наср про екологію та медицину. *Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу* : матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції присвяченої пам'яті св. Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького), 11–12 червня 2024 р. Київ: Видавництво НМУ ім. О.О. Богомольця, ПП “Видавництво “Фенікс”, 2024. С. 157–160.
4. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / Пер. з англ. Олексій Панич. Київ : Дух і Літера, 2013. 664 с.
5. Трегуб Г. Епоха секуляризму. Соціолог релігії Хосе Казанова про сучасні трансформації секуляризму в світі та унікальне місце України на релігійній мапі Європи. *Український тиждень*. 15.07.2013. № 33 (301). С. 26–29. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_tyzhden/2013_N33_301_Mif_pro_Ukrainu_-_zhytnytsiu_svitu.pdf (Дата звернення: 12.12.2024).
6. Bourdeau M. Auguste Comte. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: вебсайт. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/comte/> (дата звернення: 19.07.2024).
7. Comte A. Cours de philosophie positive. Paris: Bachelier et Fils, 1864. 544 p.
8. Comte A.A. General View of Positivism or, Summary Exposition of The System of Thought and Life / Transl. from the French by Bridges J.H. Project Gutenberg, 2016. 346 p.
9. Lenzer G. Auguste Comte and Positivism: The Essential Writings. Transaction Publishers. New York: Routledge, 1998. 530 p.
10. Nasr, Seyyed Hossein. Knowledge and its Desacralization. *Knowledge and the Sacred*. New York: State University of New York, 1989. P. 6–62.

REFERENCES

1. Lusch, U. (2016). *Fenomen sekuljaryzaciji: nablyzhennja do transcendentnogho* [Phenomenon of secularization: Approaching the transcendental]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
2. Onchulenko, M. (2023). Konzept «povnota» v postsekuljarnij filosofiji Ch. Tejlora [The concept of “fullness” in Charles Taylor’s postsecular philosophy]. In *Socio-humanitarian discourses of today: Worldview and value aspects. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. Chernivtsi : Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 53–56 [in Ukrainian].
3. Onchulenko, M. (2024). Sajjed Khusejn Nasr pro ekologhiju ta medycynu [Seyyed Hossein Nasr on ecology and medicine]. In *Philosophy of religion and medicine in the postsecular era*.

Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference dedicated to the memory of St. Luke (V. F. Voyno-Yasenetsky). Kyiv : O. O. Bohomolets National Medical University, Phoenix Publishing House, 157–160 [in Ukrainian].

4. Taylor, C. (2013). *Sekuljarna doba. Knygha persha* [A secular age. Book one] (O. Panich, Trans.). Kyiv : Dukh i Litera [in Ukrainian].

5. Tregub, H. (2013, July 15). Epokha sekuljaryzmu. Sociologh relighiji Khose Kazanova pro suchasni transformaciji sekuljaryzmu v sviti ta unikaljne misce Ukrajiny na relighijnij mapi Jevropy [The age of secularism: Sociologist of religion Jose Casanova on modern transformations of secularism in the world and Ukraine's unique place on Europe's religious map]. *Ukrainian Week*, (33: 301), 26–29. Retrieved from http://shron2.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_tyzhden/2013_N33_301_Mif_pro_Ukrainu_-_zhytnytsiu_svitu.pdf [in Ukrainian].

6. Bourdeau, M. (2023). Auguste Comte. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/comte/>

7. Comte, A. A. (1864). *Cours de philosophie positive*. Paris: Bachelier et Fils.

8. Comte, A. A. (2016). *General view of positivism or; summary exposition of the system of thought and life* (J. H. Bridges, Trans.). Project Gutenberg.

9. Lenzer, G. (1998). *Auguste Comte and positivism: The essential writings*. New York : Routledge.

10. Nasr, S. H. (1989). Knowledge and its desacralization. In *Knowledge and the sacred*. New York: State University of New York Press. 6–62.

Onchulenko Mykhailo Ivanovych

Postgraduate Student at the

Department of Philosophy and Cultural Studies,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2, Kotsyubynsky str., Chernivtsi, Ukraine

orcid.org/0009-0007-8582-8737

THE THEORY OF SECULARIZATION IN AUGUSTE COMTE'S INCOMPLETE AND COMPLETE POSITIVIST FRAMEWORKS

Relevance. The philosophical and sociological studies of secularization have historically been rooted in the ideals of positivist science, the cultivation of which has often led to adverse consequences for religion. Auguste Comte, whose theory of secularization is analyzed in this article, is frequently regarded as the principal architect of this outlook. His positivist philosophy served as the foundational source for this approach. However, this view is only partially accurate, as Comte's work can be divided into two distinct periods, each representing a unique interpretation of positivist philosophy with specific implications for secularization. This article is dedicated to examining these distinctions. **The aim of this study** is to analyze the evolution of Auguste Comte's theory of secularization within the contexts of the first and second periods of his work, which the philosopher himself referred to as «incomplete» and «complete» positivism. The achievement of this goal was facilitated by the implementation of the following tasks: a) analysis of the principles of positivist philosophy (progress, order; the law of three stages) during the first phase of Comte's work; b) exploration of the ideas (the religion of humanity, complete positivism, altruism) developed in the second phase of his philosophy; c) identification of the differences in Comte's theories of secularization. **Methods.** The primary method used in this research is the historical-philosophical approach. Additional methods include comparative, interpretative, bibliographical, systemic-functional, and interdisciplinary approaches. General scientific methods such as analysis and synthesis were also employed. **Results.** In our view, Auguste Comte is not only the creator of the classical theory of secularization in its conventional sense but also, to some extent, a precursor to the postsecular doctrine. This perspective challenges the prevailing interpretation of Comte's theory of secularization as exclusively secularist. A more nuanced position suggests the existence of two distinct theories of secularization within Comte's work, rather than a singular, monolithic approach.

Key words: theory of secularization, positivist philosophy, progress, law of three stages, complete positivism, religion of humanity

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 316.347.2(477)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.28>

Сенюра Оксана Володимирівна

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін

Національного лісотехнічного університету України

вул. Генерала Чупринки, 103, Львів, Україна

orcid.org/0009-0000-8394-6720

СПЕЦИФІКА ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ЛІФТІВ В УМОВАХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Актуальність проблеми. Російсько-українська війна впливає на усі сфери суспільного функціонування та призводить до суттєвих зрушень у соціальній структурі українського суспільства. У зв'язку з цим відбулася трансформація соціальної мобільності та соціальних ліфтів. Зміни стосуються не лише традиційних механізмів мобільності, але й нових форм, що виникають у відповідь на виклики сучасності. Тому метою дослідження є вивчення специфіки та трансформації соціальних ліфтів, які є найважливішими механізмами функціонування соціальної мобільності в сучасних умовах розвитку українського суспільства. **Методи дослідження.** Дослідження спирається на аналітичний, теоретичний та вторинний аналіз соціологічних досліджень, з метою проаналізувати та висвітлити різноманітні аспекти сучасних соціальних ліфтів, також використано метод порівняння та узагальнення літературних джерел. **Результати дослідження.** Сучасні суспільні реалії та економічні виклики породжують зміни в традиційних механізмах соціальної мобільності (військова служба, церква, бізнес, сім'я та освіта). Військова служба є важливим механізмом та каналом висхідної соціальної мобільності, проте зазнає проблем, які потребують уваги з боку держави та суспільства. Церква будучи потужним соціальним ліфтом відчула значної трансформації, змінюючи свою роль у системі соціальної мобільності. Бізнес як ефективний інструмент соціальної мобільності продемонстрував свою здатність до адаптації та став важливим фактором підтримки економіки суспільства. Також, сучасні міграційні процеси та інші соціальні проблеми, вплинули на стабільність сімейних відносин та можливості для соціального просування. Особливо увага приділяється освіті, яка традиційно вважається основним соціальним ліфтом, але її ефективність знижується. Встановлено виникнення нових соціальних ліфтів (ІТ-сфера, спорт, волонтерство, шоу-бізнес), які впливають на прогресивну динаміку соціальної структури суспільства. У статті зазначається необхідність відновлення, вдосконалення та розробка нових механізмів соціальної мобільності для самореалізації в умовах постійних змін.

Ключові слова: соціальна структура суспільства, соціальна мобільність, соціальні ліфти, канали соціальних ліфтів, інтелектуальна мобільність, міграція.

Вступ. Сучасне суспільство пропонує безліч шляхів для соціальної мобільності, яка забезпечує динаміку, створює можливості для самореалізації та сприяє соціальній справедливості. Однак, для того щоб соціальна мобільність була максимальною, необхідно застосовувати різні інструменти переміщень, одним з яких є соціальний ліфт, який дає людині змогу змінити свою позицію і просунутись вище завдяки її здібностям і соціальним зв'язкам. Соціальна мобільність та соціальний ліфт, у найзагальнішому сенсі – це кровоносна система сучасного суспільства, за допомогою якої його члени переміщаються з однієї соціальної групи (стану,

класу) в іншу. Без ефективного соціального ліфта, без чіткої системи стимулів, що заохочують позитивну, відповідальну поведінку й карають за антисоціальні вияви, неможливо ні збудувати сучасне суспільство, ні запустити механізми економічного зростання.

Проблема значущості соціальних ліфтів у сучасних реаліях суспільства дуже актуалізувалася останнім часом, зокрема, російська-українська війна, що триває з 2014 року, ескалація якої відбулася у 2022 року, призвели до значних зрушень у соціальній структурі українського суспільства та змінила усталений устрій життя більшості українців. У зв'язку з цим змінився алгоритм та принципи соціальної мобільності, причому як горизонтальної, так і вертикальної, та специфіка функціонування соціальних ліфтів. Тому метою статті є вивчення особливостей та трансформації соціальних ліфтів, які є найважливішими механізмами функціонування соціальної мобільності в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Методи дослідження. Для досягнення мети використано оглядово – аналітичний та теоретичний аналіз, вторинний аналіз соціологічних досліджень з метою проаналізувати та висвітлити різноманітні аспекти сучасного стану освіти як найважливішого соціального ліфта, використано метод порівняння, узагальнення літературних джерел.

Результати дослідження. Проблема соціального ліфту пов'язана із соціальною мобільністю. Поняття «соціальна мобільність» було введено американським соціологом П. Сорокіним, який розумів будь-яке явище як переміщення індивідуального або соціального об'єкта чи цінностей – всього, що створене або модифіковане діяльністю людини, – з однієї позиції в іншу. Науковець виділяє два види соціальної мобільності: горизонтальну (це перехід індивіда чи соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до іншої, що знаходиться на тому ж рівні) і вертикальну (сукупність взаємодій, що сприяють переходу індивіда чи соціального об'єкта з одної соціальної страти в іншу, тобто включає підвищення або зниження статусу) [1, с. 292–298]. Дослідження соціальної мобільності переконують, що важливішими для соціальної структури є вертикальні переміщення, принаймні ними більше цікавляться соціологи, горизонтальні ж розглядаються швидше як другорядні. Залежно від напрямку вертикального переміщення розрізняють два види вертикальної мобільності: висхідна й низхідна (тобто соціальний підйом або соціальний спуск). З цього приводу П. Сорокін пише: «Висхідні течії існують в двох основних формах: проникнення індивіда з нижнього шару в існуючий більш високий шар; або створення такими індивідами нової групи і проникнення всієї групи в більш високий шар на рівень із вже існуючими групами цього шару. Відповідно і низхідні течії також мають дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він раніше належав, інша форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в пониженні її рангу на тлі інших груп або в руйнуванні її соціальної єдності» [1, с. 292–293].

У контексті вертикальної соціальної мобільності П. Сорокін вживає поняття «соціальний ліфт», уперше він називає соціальні ліфти каналами вертикальної циркуляції і вважає, що між країнами немає непрохідних кордонів. Між ними існують різні «ліфти», якими індивіди переміщаються вгору і вниз, адже між прошарками повинні існувати певні «мембрани», «отвори», «сходи», «шляхи», по яких дозволено індивідам рухатися вверх чи вниз із одного прошарку в інший [2, с. 112]. Класик зіставив геометричні й соціальні простори, де соціальний простір, за його словами, аж ніяк не є чимось нерухомим, він знаходиться в динаміці, у ньому відбуваються переміщення по ієрархічних сходинках вгору або вниз, що забезпечується соціальними ліфтами. Тобто, соціальний простір характеризується й горизонтальними й вертикальними параметрами, що свідчить про його багатовимірність і диференційованість. Можна стверджувати, що соціальний простір із його соціальною мобільністю й соціальними ліфтами необхідний для повсякденного функціонування та розвитку суспільства.

У своїх працях Е. Гідденс дотримується підходу, згідно з яким соціальна мобільність «позначає переміщення окремих людей чи груп із соціально-економічних позицій» [3, с. 221] й тісно пов'язана із кар'єрним зростанням. Е. Гідденс підкреслює, що соціальні ліфти є механізми, які дозволяють індивідам змінити свій соціальний статус, що є актуальним для розвитку справедливого і динамічного сучасного суспільства.

У науковій літературі поняття соціальна мобільність та соціальний ліфт часто вживаються як синоніми, але вони мають різні значення. Соціальна мобільність характеризується переміщенням індивіда або соціального об'єкта між соціальними позиціями у горизонтальному й вертикальному напрямках, яка виявляється у взаємодії її об'єктивних і суб'єктивних чинників. Соціальний же ліфт – явище, індивідуальна конфігурація вертикальної мобільності, індивідуальної траєкторії соціальної мобільності індивіда, що складається в самому процесі його взаємодії із соціальними інститутами, спільнотами, групами, функціонування яких, своєю чергою, здійснюється в межах процесу формування та розвитку соціальної мобільності індивіда в напрямі тільки «вверх» [4]. Соціальний ліфт – умовне найменування сукупності чинників, системи об'єктивних умов, принципів, вироблених соціальними інститутами й соціальними спільнотами, закріплених у вигляді цілісної державної політики, що визначально впливають на формування вертикальної соціальної мобільності індивідів. Іншими словами, соціальний ліфт – власне «механізм соціальної мобільності», що заохочує конкуренцію індивідів і забезпечує мобільному індивіду висхідний напрям. Таким чином, соціальний ліфт виконує три найважливіші функції: забезпечує постійну рекрутацію талановитих індивідів до еліти; сприяє соціальній інтеграції, надаючи можливості для соціального підйому представникам різних соціальних груп; формує систему цінностей успіху та досягнень, що виступають ключовими мотивами соціальної активності.

Одночасно, у сучасному суспільстві існують не тільки канали вертикальної циркуляції, а й «соціального контролю» або «соціального фільтру», які виконують функції відбору (підбору) й оцінювання, що дозволить визначити відповідне місце індивіда в суспільстві. Однак, це не означає, що зазначений соціальний механізм завжди правильно розподіляє індивідів відповідно до їхніх можливостей [1, с. 78].

М. Кастельс диференціює соціальні ліфти на два види: традиційне функціонування соціальних ліфтів, яке пов'язане з ієрархічною структурою суспільства, та горизонтальні соціальні ліфти, створені із використанням інформаційно-комунікативних мереж і віртуальних середовищ [5], що забезпечують нові можливості для індивідів, дозволяючи їм змінювати своє соціальне становище без необхідності вертикального підйому (соціальні мережі, онлайн-платформи для навчання та професійні спільноти надають інструменти для взаємодії та розвитку).

Особливий інтерес становлять вісім ліфтів, які назвав П. Сорокін, по яких люди пересуваються наверх по соціальній ієрархії суспільства: освіта, армія, церква, політика, мистецтво, засоби масової інформації, бізнес і сім'я [1], а також сучасна соціологічна теорія додає до них державну службу, громадську діяльність, спорт і шоу-бізнес.

В умовах російсько-української війни соціальні ліфти, які забезпечують вертикальну та горизонтальну мобільність, зазнали значних змін. Ці зміни стосуються не лише традиційних механізмів, але й нових форм, що виникають у відповідь на виклики сучасності. Науковці констатують, що з початком війни близько 1 млн. переважно чоловічого населення України були змушені змінити свою професію з цивільної на військову, а військовослужбовці унаслідок втрат серед командування чи проявів власного бажання та героїзму змогли зайняти командні посади в ЗСУ, Нацгвардії, Нацполіції [6], що забезпечує певні канали для кар'єрного зростання. Дослідження показують, що престиж військової служби зріс, і багато молодих людей бачать в армії шлях до покращення свого соціального статусу [7]. Також, військовослужбовці можуть отримати доступ до різних навчальних програм, які допомагають їм здобути нові навички і кваліфікації. Наприклад, програми перепідготовки та підвищення кваліфікації дозволяють їм адаптуватися до нових вимог ринку праці після завершення служби [6].

Попри канали висхідних ліфтів, існують також виклики, які впливають на соціальну мобільність військовослужбовців. Наприклад, важке матеріальне становище та негативний вплив служби на здоров'я можуть знижувати мотивацію залишатися в армії. Багато молодих військовослужбовців покидають службу, сподіваючись знайти кращі можливості поза армією [7].

Особливої уваги потребує соціальна підтримка військовослужбовців і їхніх сімей, що є критично важливою для забезпечення стабільності та успішної адаптації до цивільного життя.

Держава запроваджує різноманітні програми соціального захисту, які включають інформаційні ресурси про права та гарантії військових, а також підтримку в інтеграції в цивільне життя та політику [8].

Міністерство соціальної політики України запустило експериментальний проєкт, який передбачає надання соціальних послуг військовослужбовцям та їхнім сім'ям через нові механізми соціального супроводу. Проєкт охоплював 35 підрозділів ЗСУ, де представники громадських організацій пройшли навчання, отримали сертифікати для надання таких послуг [9].

Соціальним ліфтом може слугувати проєкт Lift, який запустила команда президента Володимира Зеленського, який дозволяє фахівцям з різних галузей пропонувати свої послуги для державних проєктів [10]. Це допоможе інтеграції військовослужбовців у політичні процеси та використання їхнього досвіду для розвитку країни. Таким чином, нові соціальні ліфти для військовослужбовців у політиці та українському суспільстві сприяють не лише їхній адаптації, але й зміцненню держави в цілому.

Церква, за словами класика П. Сорокіна, виступала одним з потужних каналів вертикальної циркуляції і перемістила велику кількість людей із низів до вершин суспільства. В умовах російсько-української війни цей ліфт набуває особливого значення у підтримці суспільства, надаючи моральну, психологічну та матеріальну допомогу. Також, церква створює власний «соціальний ліфт», пропонуючи можливості для самореалізації, побудови кар'єри та соціального впливу. В межах церкви формуються різні центри гуманітарної допомоги, де люди, незалежні від свого соціального статусу, можуть бути залучені до волонтерства. Це дає можливість отримати повагу в громаді, налагодити корисні зв'язки і навіть започаткувати власні ініціативи. Зокрема, через духовні практики, моральну підтримку та індивідуальне консультування можна сформувати нові лідерські, управлінські, комунікативні якості, які сприятимуть в подальшій професійній висхідній мобільності.

Проте, одночасно повномасштабне вторгнення російської федерації стало чинником низхідного руху для священнослужителів Української православної церкви (Московського патріархату), та ряд законів спрямованих на заборону діяльності в країні релігійних організацій із центром управління в росії [6, с. 94].

Нагромадження багатств – один із найбільш простих та дієвих способів соціального просування, вважає П. Сорокін. Бізнес як канал соціальної циркуляції займає важливу роль у сучасному суспільстві, забезпечуючи можливості для індивідів піднятися по соціальних сходах. Успішний підприємець – найбільший аристократ сучасного демократичного суспільства. Якщо людина багата, вона знаходиться на вершині соціальної піраміди незалежно від свого походження, а найчастіше і джерела доходу [1]. Бізнес виступає не лише економічним механізмом, але й соціальним ліфтом, що сприяє змінам у соціальному статусі. Проте, війна на теренах українського суспільства стала каналом низхідного руху для представників малого, середнього і великого бізнесу [6, с. 95]. Багато підприємств були змушені перемістити свою виробничу потужність з небезпечних регіонів, де уряд запустив програми релокації, що сприяє збереженню робочих місць і продовженню виробництва. Це допоможе працевлаштуванню та кар'єрному зростанню людям, які переїжджають разом із підприємствами [10].

Український бізнес активно підтримує армію, надає матеріальну допомогу, виробляє необхідне обладнання та забезпечує військовослужбовців продовольчими товарами. Це сприяє розвитку бізнесу та створенню ефективного каналу мобільності на основі формування нових зв'язків і партнерств. Тому, через релокацію, підтримку військових та інноваційний розвиток бізнес продовжує функціонувати як механізм підтримки та відновлення економіки країни.

Сім'я та шлюб (особливо з представником іншого соціального статусу), забезпечуючи можливості для соціальної мобільності та інтеграції в суспільство, згідно з П. Сорокіним, також можуть призвести одного з партнерів або до соціального просування, або до соціальної деградації [1]. У сучасному українському контексті ці інститути відзначають значні зміни під впливом соціально-економічних трансформацій, культурних зрушень та воєнних дій.

Війна внесла корективи до ролі сім'ї та шлюбу як каналу вертикальної мобільності, адже внаслідок зовнішньої міграції значна кількість шлюбів була розірвана (або внаслідок припинення фактичного спільного проживання, або внаслідок загибелі одного з членів подружжя). Науковці не можуть точно визначити кількість українських жінок-біженок, які після закінчення війни повернуться до України, але можна припустити, що частина з них буде наполягати на розірванні шлюбу [6].

Як зауважує О. Болотська, «сім'я, церква і школа є інституціональними механізмами, які перевіряють насамперед загальні здібності індивідів (психобіологічні, інтелектуальні й моральні якості), необхідні для успішного виконання спільних соціальних функцій. Інші інститути (як от політичні, економічні та професійні організації) є соціальними механізмами, які тестують і селекціонують спеціальні здібності індивідів, необхідні для успішного виконання спеціальних функцій у певній галузі людської діяльності» [12].

У цьому контексті, інститут освіти у різних умовах функціонування суспільства завжди служив потужним каналом соціальної циркуляції та рушієм розвитку, оскільки саме освіта є основою всебічного, розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту. Під впливом суспільних змін у системі освіти формуються різноаспектні процеси як рефлексія та адаптація на такі зміни. Необхідно розуміти, що соціальний ліфт – це не тільки форма висхідної соціальної мобільності, це і шлях особистісного, професійного розвитку індивіда протягом усього життя – його інтелектуальна мобільність, своєрідний простір «провідної діяльності», у якій, індивід формує власну самоідентифікацію (соціальну, професійну, особисту тощо), самооцінку, відчуває визнання своїх досягнень суспільством, значимість свого існування.

Як зазначає О. Савчук система освіти бере участь у формуванні нової соціальної реальності в українському суспільстві. Соціальна мобільність реалізується в результаті суб'єктивного визначення престижності або непрестижності суспільного становища індивіда й бажання зайняти це становище, що супроводжується наявністю відповідної освіти [13]. Проте освіта все більше втрачає цінність й усе більше стає метою для одержання високого статку в майбутньому.

Сучасна молодь дедалі більше орієнтується на матеріальну винагороду за свою працю, сприймаючи освіту виключно як інструмент для досягнення фінансового благополуччя. Такий аналіз освіти призводить до звуження функцій освітніх закладів, які все більше зосереджуються на наданні професійних навичок, ігноруючи важливі аспекти соціалізації та формування цінностей. Внаслідок цього, ланцюг «освіта-професія-дохід» усе більше набуває вигляду «дохід-освіта-професія», у якому освіта втрачає роль чинника висхідної мобільності.

Основними заходами профілактики деформації системи освіти як соціального ліфту науковці зазначають: освіта має бути постійно діючим чинником протягом усього життя людини (причому пріоритет повинен віддаватися підвищенню та розширенню вже освоєної раніше кваліфікації, а не безкінечним множенням їхньої кількості); освіта має бути доступною для всіх дійсно бажаних (що обов'язково вимагає вибудовування різнорівневої системи тривалого накопичення «показників успішності» в певній сфері діяльності: навчальній, соціальній тощо, яка переходить із одного рівня освіти на інший); освіта має розширювати соціальні позиції, розповсюджені в суспільстві (робітничі професії, соціальна сфера, благодійність), зробивши їх привабливими просторами соціальної мобільності [14].

Російсько-українська війна є вагомим чинником впливу на функціонування системи освіти в Україні, адже вона безпосередньо відображається на процесі навчання, соціокультурному та економічному контексті, психологічному стані тощо. Незважаючи на потенціал освіти як рушійної сили соціальної мобільності, сучасна освітня система зіштовхується з низкою проблем: цілеспрямоване знищення об'єктів освітньої інфраструктури та унеможливлення повноцінного навчання внаслідок обстрілів, смертей, перерви в навчанні через блекаути й повітряні тривоги, міграційні переміщення, тимчасову окупацію територій постають як складові знищення системи освіти в Україні.

Детальний аналіз стану вищої освіти в Україні після повномасштабного вторгнення представлений у низці нещодавніх досліджень. Зокрема, Інститут освітньої аналітики МОН

України опублікував у 2023 році звіт «Освіта в умовах воєнного стану», в якому наведено комплексні дані про стан вищої освіти, зокрема фінансування закладів освіти, пошкодження інфраструктури, міжнародна підтримка, наукова та інноваційна діяльність під час дії воєнного стану [15]. Аналітичний центр «ОсвітАналітика» Київського університету імені Б. Грінченка за підтримки Фонду Конрада Аденауера також провів дослідження, присвячене трансформації системи вищої освіти в умовах війни, де висвітлює діапазон проблем і викликів, з якими стикнулася система вищої освіти України через наслідки пандемії та війну, оцінює досвід та рішення органів влади й університетів щодо реагування на ці виклики, висвітлює інформацію про актуальний стан української системи вищої освіти в умовах війни, її першочергові та перспективні потреби [16].

Важливі результати отримано в рамках проєкту «Університети в облозі: виклики для української системи вищої освіти після повномасштабного вторгнення Росії в Україну», реалізованого Школою політичної аналітики НаУКМА [17]. Заклади вищої освіти стали не лише освітніми установами, а й соціальними місіями, виконуючи функції підтримки суспільства в умовах війни, зокрема через надання психологічної допомоги та соціальної підтримки. Дослідження виявило високий рівень стресу серед студентів і викладачів, що потребує впровадження програми психологічної підтримки. Виявлено потребу в структурних змінах у системі вищої освіти для забезпечення її стійкості та адаптивності до кризових ситуацій, включаючи розвиток гібридних форм навчання. Також, дослідження підкреслює важливість міжнародної співпраці для підтримки українських закладів вищої освіти у їхніх зусиллях з відновлення та розвитку.

Окрім того, затяжні воєнні дії впливають на інтенсивність міграційних процесів. Велику хвилю масових переселень, внутрішня й зовнішня міграція українців, породжує двоаспектність наслідків. З одного боку, вимушена міграція дозволила багатьом українцям отримати доступ до безкоштовної освіти та професійних курсів у країнах Європи, з іншого – «відтік мізків», дисбаланс на ринку праці, дефіцит трудових ресурсів тощо. Оскільки, значна частина молоді виїжджає за кордон у пошуках кращих та безпечних умов життя та праці, що призводить до значної шкоди для економіки країни, до втрати людського капіталу та гальмує інноваційний розвиток.

Ще одним чинником є скорочення випускників ЗВО загалом, та за певними спеціальностями, обумовлене, зокрема, невідповідність навчальних програм потребам ринку праці, нерівномірний розподіл освітніх ресурсів, руйнуванням навчальних закладів, переорієнтацією освітніх програм тощо. Як наслідок, освіта все менше виконує свою функцію висхідного соціального ліфта.

Крім традиційних механізмів, в Україні виникають нові соціальні ліфти. ІТ-сфера активно розвивається і стала важливим каналом професійного зростання та соціальної мобільності для молоді, створюючи нові робочі місця, можливості підвищити соціальний статус та покращити фінансове становище, сприяє формуванню нових соціальних зв'язків і мережевих спільнот, тощо [18]. В сучасних умовах війни ІТ-сфера пропонує гнучкі умови праці, включаючи можливість дистанційної роботи, дозволяє молоді з різних куточків України (і навіть з-за кордону) працювати на українські компанії, що відкриває нові горизонти для кар'єрного зростання та покращення економіки країни.

На сьогодні здебільш ефективно працюють соціальні ліфти у спорті і шоу-бізнесі. Олімпіади, змагання з різних видів спорту (від місцевого до міжнародного рівня) підвищують соціальний статус спортсменів – переможців олімпіад чи світових чемпіонатів. Правда, горизонтальна мобільність у спортивній сфері – явище не дуже розповсюджене. Більш різноманітні соціальні ліфти існують у шоу-бізнесі. Продюсери як сучасні «соціальні ліфтери» роблять все, щоб їхні підопічні набували високого статусу, популярності у публіки, засобів масової інформації, були затребуваними в кіно, на радіо, телебаченні та соціальних мережах [19, с. 63]. Проте спорт та шоу-бізнес занадто специфічні сфери, щоб існуючі там соціальні ліфти могли суттєво змінити соціальну структуру суспільства. В Україні під час війни представники шоу-бізнесу стали

висхідним каналом соціальної мобільності для творчих індивідів, які мають талант, енергію, молодість, натомість витісняють з вищих статусів інших індивідів, які не володіють цими якостями, або під час зовнішньої міграції покинули територію країни. Їхня діяльність адаптувалася до нових умов, спрямована на підтримку армії, військових, їхнього морального духу, волонтерських організацій і суспільство в цілому.

Соціальна мобільність та механізми функціонування соціальних ліфтів в сьогоденних умовах розвитку українського суспільства повинні виступати запорукою для майбутніх прогресивних змін, створення комфортних умов для розвитку індивідів й залученні їх до важливих соціальних, політичних, економічних, культурних процесів, які мають відбуватись в повоєнний час [20].

Отже, соціальні ліфти є фундаментальним механізмом соціальної мобільності, який забезпечує відтворення та динаміку соціальної структури. Однак, функціонування соціальних ліфтів є складним процесом, що залежить від широкого спектра соціально-економічних факторів. Історично склалося так, що соціальні ліфти піддаються впливу суспільних трансформацій і можуть зазнавати руйнувань. Тому збереження соціальної стабільності вимагає постійної модернізації існуючих та створення нових механізмів соціальної мобільності. Причому в сучасних умовах українського суспільства не слід покладатися на їхнє автоматичне виникнення, необхідно їх свідомо конструювати та впроваджувати. Пусковим механізмом для їхньої появи мають бути об'єктивні передумови, зокрема соціальна політика держави, підтримка з боку громадських організацій та міжнародних партнерів. Подальшим вивченням може слугувати дослідження нових соціальних ліфтів, що відкриються і запрацюють після закінчення війни в Україні, які можуть суттєво вплинути на розвиток та трансформацію суспільства.

Висновки. Підводячи підсумки, варто зазначити, що соціальний ліфт є суспільним механізмом, який відповідальний за відбір у вищі верстви найбільш соціально активних індивідів і найбільш здібних представників суспільства.

Загалом аналіз наукових досліджень показує, що на сьогодні нема однозначної думки щодо функціонування соціальних ліфтів. Одні стверджують, що соціальні ліфти не працюють і необхідно їх створювати, змінювати, інші вважають, що соціальні ліфти працювали й будуть працювати у висхідному напрямку, але не у всіх сферах, їх потрібно адаптувати до сучасних умов функціонування суспільства.

Соціальна мобільність та соціальні ліфти під час російсько-української війни стають особливо актуальними, оскільки зазнають трансформації через зміни в економічній ситуації та потребу в адаптації до нових умов. Важливо адаптувати існуючі механізми та розвивати нові канали мобільності для забезпечення рівного доступу до можливостей для всіх верств населення.

Можемо стверджувати, що військова служба в Україні, в силу об'єктивних причин, стала важливим механізмом та каналом висхідної соціальної мобільності. Вона забезпечує нові можливості для кар'єрного зростання та підвищення соціального статусу, але також стикається з викликами, які потребують уваги з боку держави і суспільства. Важливо продовжувати вдосконалювати механізми підтримки військовослужбовців для забезпечення їхньої успішної адаптації до цивільного життя після служби.

Також, російсько-українська війна суттєво вплинула на традиційні соціальні ліфти. Церква будучи потужним інструментом вертикальної мобільності, зазнала значних трансформацій. Хоча вона продовжує надавати психологічну, гуманітарну та духовну допомогу, її роль як соціального ліфта для окремих категорій населення суттєво змінилась через політичні та соціальні чинники.

Бізнес, традиційно вважаючись одним з найефективніших каналів соціальної циркуляції, також зазнав значних потрясінь. Війна призвела до руйнування багатьох підприємств, змусила бізнес адаптуватися до нових умов та змінити свою діяльність. Проте, одночасно, бізнес продемонстрував свою здатність до адаптації та став важливим фактором підтримки економіки та створення нових робочих місць.

Важливий інститут соціальної мобільності – сім'я, також зазнала суттєвих змін. Війна призвела до розлучень, міграції та інших соціальних проблем, що вплинуло на стабільність сімейних відносин та можливості для соціального просування.

Система освіти залишається традиційним соціальним ліфтом, проте її ефективність зменшується. На сьогодні в нашій країні прослідковується тенденція, що освіта на наших очах перестає бути цінністю, провідним механізмом, який забезпечує динаміку вертикальної мобільності. Визначивши основні причини появи такої ситуації, можна зазначити, що відновлення системи соціальних ліфтів має бути найважливішим завданням сучасного українського суспільства, яка фактично не може бути розв'язана без участі освітньої сфери. Проте рушійною силою дієвих соціальних ліфтів є зацікавлені сторони, якими є як держава, суспільство, що реалізують свою волю через інститути влади, соціальні інститути, так і самий індивід, котрий має розвинений комплекс професійно мобільних якостей. Діяльність різноманітних напрямів відновлення системи соціальних ліфтів дасть змогу в перспективі розглядати цю систему як провідний механізм соціальної мобільності зокрема й соціалізації індивіда загалом.

Загалом, війна в Україні підтвердила, що соціальні ліфти є динамічними системами, які чутливі до соціальних, політичних та економічних змін. Традиційні механізми соціальної мобільності зазнали суттєвих трансформацій, а нові виклики вимагають розробки нових стратегій для забезпечення соціальної справедливості та можливостей для самореалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Sorokin P. Social and Cultural Mobility. New York : The Free Press, 1959. 645 с.
2. Половець В. М. Питирим Сорокін: концепція соціальної мобільності. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип. 121 (2). С. 110–113.
3. Giddens A. Sociology. Cambridge: Polity Press, 2009. (Sixth Edition). URL: https://hisp.html.ch/pluginfile.php/38410/mod_resource/content/0/Giddens%20Sociology.pdf
4. Коваліско Н. В., Сенюра О. В. Специфіка та механізми функціонування соціальних ліфтів у сучасному суспільстві. Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал. 2015. Вип. 6. С. 79–82. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/aprfc_2015_6_21.pdf
5. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. The Rise of the Network Society. Cambridge, Ma.; Oxford, UK: Blackwell, 1996. 556 p.; Vol. II. The Power of Identity. Cambridge, Ma.; Oxford, UK: Blackwell, 1997. 461 p.; Vol. III. End of Millennium. Cambridge, Ma.; Oxford, UK: Blackwell, 1998. 418 p.
6. Остапенко О. М. Вертикальна соціальна мобільність в Україні в умовах українсько-російської війни. Соціальна філософія та філософія історії. Філософські обрії. N 47, 2023. С. 89–100. URL: <https://philosobr.pnpu.edu.ua/article/view/282581/279263>
7. Тішин О. В. Військова служба як соціальний ліфт в умовах російсько-української війни. Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 78 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/18191>
8. Безпека і здоров'я на роботі у воєнний та післявоєнний час. Досвід України в умовах російської агресії. 2023. 200 с. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@europe/@ro-geneva/@sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_856143.pdf
9. Соціальні послуги – ближче до військового та його родини. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/24196.html>
10. Національний проєкт цифрової трансформації LIFT: DIGITAL. URL: <https://lift.net.ua/>
11. Економіка їде на захід: як рятується український бізнес від війни. URL: https://lb.ua/economics/2022/05/11/516454_ekonomika_ide_zahid_yak_ryatuietsya.html
12. Болотська О. А. Чинники соціальної мобільності сучасної молоді в контексті реформування системи вищої освіти. Науковий вісник Донбасу. 2012. № 4. URL: <https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN20/12boasvo.pdf>
13. Савчук О.В. Теоретичні засади дослідження функцій інституту вищої освіти. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. 2010. № 11. С. 113–118. URL: <http://socsoc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.112.pdf>

14. Кривошеїн В. В., Примуш М. В. Соціальні ліфти як механізм реалізації державної молодіжної політики. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Сер.: Політичні науки. 2021. С. 63–68. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/2688/1/11085-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-22030-1-10-20211015.pdf>
15. Освіта в умовах воєнного стану: виклики, розвиток, повоєнні перспективи. Інформаційно-аналітичний збірник. Київ : Інститут освітньої аналітики, 2023. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf>
16. Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>
17. Осипчук А., Яковлев М., Суслов А., Усачова В., Шалімов С. Університети під час війни: від закладу освіти до соціальної місії. Київ : Школи політичної аналітики НаУКМА, 2022. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c20b0b6d-be52-4b0b-8544-2fbdbc4850dd/content>
18. Бублик М. І., Карп'як А. О., Рибицька О. М. ІТ-індустрія в Україні як соціальний ліфт та перспективна галузь економіки. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2016. № 851. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPM_2016_851_22
19. Коваліско Н.В. Соціальний ліфт як чинник структурування сучасного українського суспільства. Український соціологічний журнал. № 1–2. 2014. С. 59–64.
20. Годован Ю. В., Ніколаєнко Н. О. Соціальна мобільність молоді як стратегічна складова політичної соціалізації молоді. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Сер.: Політичні науки. 2017. С. 76–78. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=vdonnupn_2017_2_19

REFERENCES

1. Sorokin, P. (1959). Social and cultural mobility. New York : The Free Press.
2. Polovets, V. M. (2014). Pytyrym Sorokin: kontseptsiiia sotsialnoi mobilnosti [Pytyrym Sorokin: the concept of social mobility]. Visnyk Chernihivskogo natsionalnogo pedahohichnoho universytetu. Seria: Psykholohichni nauky, 121(2), 110–113 [in Ukrainian].
3. Giddens, A. (2009). Sociology (6th ed.). Polity Press. URL: https://hisp.htmi.ch/pluginfile.php/38410/mod_resource/content/0/Giddens%20Sociology.pdf
4. Kovalisko, N. V., & Seniura, O. V. (2015). Spetsyfika ta mekhanizmy funktsionuvannya sotsialnykh liftiv u suchasnomu suspilstvi [The specifics and mechanisms of functioning of social elevators in modern society]. Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii: naukovopraktychnyi zhurnal, 6, 79–82. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/aprfc_2015_6_21.pdf [in Ukrainian].
5. Castells, M. (1996–1998). The information age: Economy, society and culture. Blackwell. Volume 1: The rise of the network society. Cambridge, MA; Oxford, UK. Volume 2: The power of identity. Cambridge, MA; Oxford, UK. Volume 3: End of millennium. Cambridge, MA; Oxford, UK.
6. Ostapenko, O. M. (2023). Vertykalna sotsialna mobilnist v Ukraini v umovakh ukrainskoroziiskoi viiny [Vertical social mobility in Ukraine in the context of the Russian-Ukrainian war]. Sotsialna filosofiiia ta filosofiiia istorii. Filosofski obrii, 47, 89–100. URL: <https://philosobr.pnpu.edu.ua/article/view/282581/279263> [in Ukrainian].
7. Tishin, O. V. (2023). Viiskova sluzhba yak sotsialnyi lift v umovakh roziiskoroziiskoi viiny [Military service as a social elevator in the context of the Russian-Ukrainian war]. Zaporizhzhia : ZNU. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/18191> [in Ukrainian].
8. Bezpeka i zdorovya na roboti u voieny ta pisliavoiieny chas. Dosvid Ukrainy v umovakh roziiskoi ahresii. (2023). [Safety and health at work in wartime and post-war. Ukraine's experience in the context of Russian aggression]. Report. International Labour Organization. URL:

https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@europe/@ro-geneva/@sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_856143.pdf [in Ukrainian].

9. Sotsialni posluhy – blyzhche do viiskovoho ta yoho rodyny. (2024). [Social services should be closer to the military and their families]. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/24196.html> [in Ukrainian].

10. Natsionalnyi proiekt tsyfrovoi transformatsii LIFT: DIGITAL. [The National Digital Transformation Project LIFT: DIGITAL]. URL: <https://lift.net.ua/> [in Ukrainian].

11. Ekonomika yide na zachid: yak riatuietsia ukraïnskyi biznes vid viiny. (2022). [The economy is heading west: how Ukrainian business is fleeing the war]. URL: https://lb.ua/economics/2022/05/11/516454_ekonomika_ide_zahid_yak_ryatuietsya.html [in Ukrainian].

12. Bolotska, O. A. (2012). Chynnyky sotsialnoi mobilnosti suchasnoi molodi v konteksti reformuvannya systemy vyshchoi osvity [Factors of social mobility of modern youth in the context of higher education reform]. Naukovyi visnyk Donbasu, 4. URL: <https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN20/12boasvo.pdf> [in Ukrainian].

13. Savchuk, O. V. (2010). Teoretychni zasady doslidzhennia funktsii instytutu vyshchoi osvity [Theoretical foundations of the study of the functions of higher education institution]. Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky, 11, 113–118. URL: <http://socsoc.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.112.pdf> [in Ukrainian].

14. Kryvoshein, V. V., & Prymush, M. V. (2021). Sotsialni lifty yak mekhanizm realizatsii derzhavnoi molodizhnoi polityky [Social elevators as a mechanism for implementing state youth policy]. Visnyk Donetskoho natsionalnogo universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriia: Politychni nauky, 2, 63–68. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/2688/1/11085-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-22030-1-10-20211015.pdf> [in Ukrainian].

15. Osvita v umovakh voïennoho stanu: vyklyky, rozvytok, povoienni perspektyvy. Informatsiino-analitychnyi zbirnyk. (2023). [Education in Times of Martial Law: Challenges, Development, Post-War Perspectives] Kyiv: Instytut osvithoi analityky. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf> [in Ukrainian].

16. Nikolaiev Ye., Rii H., Shemelynets I. (2023). Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka [Higher Education in Ukraine: Changes Due to War: Analytical Report.]. 93. URL: <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf> [in Ukrainian].

17. Osypchuk A., Yakovliev M., Suslov A., Usachova V., Shalimov S. (2022). Universytety pid chas viiny: vid zakladu osvity do sotsialnoi misii [Universities during wartime: from educational institution to social mission]. Kyiv : Shkoly politychnoi analityky NaUKMA. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c20b0b6d-be52-4b0b-8544-2fbdbc4850dd/content> [in Ukrainian].

18. Bublyk, M. I., Karpyak, A. O., & Rybytska, O. M. (2016). IT-industriya v Ukraini yak sotsialnyi lift ta perspektyvna haluz' ekonomiky [The IT industry in Ukraine as a social elevator and a promising sector of the economy]. Visnyk Natsionalnogo universytetu "Lvivska politehnika". Menezhment ta pidpriemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennya i problemy rozvytku, 851, 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPM_2016_851_22 [in Ukrainian].

19. Kovalisko, N. V. (2014). Sotsialnyi lift yak chynnyk strukturuvannya suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Social lift as a factor of structuring modern Ukrainian society]. Ukrainskyi sotsialohichnyi zhurnal, (1–2), 59–64 [in Ukrainian].

20. Hodovan, Yu. V., & Nykolaienko, N. O. (2017). Sotsialna mobilnist molodi yak stratehichna skladova politychnoi sotsializatsii molodi [Social mobility of youth as a strategic component of political socialization of youth]. Visnyk Donetskoho natsionalnogo universytetu imeni Vasylia Stusa. Ser.: Politychni nauky, 76–78. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=vdonnupn_2017_2_19 [in Ukrainian].

Seniura Oksana Volodymyrivna

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,

National Forestry University of Ukraine

103, General Chuprinka str., Lviv, Ukraine

orcid.org/0009-0000-8394-6720

SPECIFICITY AND TRANSFORMATION OF SOCIAL ELEVATORS IN THE CONTEXT OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Relevance of the problem. *The Russian-Ukrainian war affects all spheres of social functioning and leads to significant changes in the social structure of Ukrainian society. In this regard, social mobility and social elevators have been transformed. The changes concern not only traditional mechanisms of mobility, but also new forms that emerge in response to the challenges of our time. Therefore, the **purpose** of the study is to examine the specifics and transformation of social elevators, which are the most important mechanisms of social mobility in the current conditions of development of Ukrainian society. **Research methods.** The study is based on analytical, theoretical and secondary analysis of sociological research in order to analyze and highlight various aspects of modern social elevators, and the method of comparison and synthesis of literary sources is also used. **Results of the study.** Modern social realities and economic challenges are causing changes in the traditional mechanisms of social mobility (military service, church, business, family and education). Military service is an important mechanism and channel of upward social mobility, but it faces problems that require attention from the state and society. The church, being a powerful social elevator, has undergone a significant transformation, changing its role in the social mobility system. Business, as an effective tool for social mobility, has demonstrated its ability to adapt and has become an important factor in supporting the economy of society. Also, modern migration processes and other social problems have affected the stability of family relationships and opportunities for social advancement. Particular attention is paid to education, which is traditionally considered the main social elevator, but its effectiveness is declining. The emergence of new social elevators (IT, sports, volunteering, show business) has been established, which affect the progressive dynamics of the social structure of society. The article emphasizes the need to restore, improve and develop new mechanisms of social mobility for self-realization in the face of constant change.*

Key words: social structure of society, social mobility, social elevators, social elevator channels, intellectual mobility, migration.

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.77:316.454]:[796.093:004.946]

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.29>

Ісмаїлов Самір Тіфліс огли

аспірант кафедри соціології

Запорізького національного університету

вул. Університетська, 66, Запоріжжя, Україна

orcid.org/0009-0003-4317-6049СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИХ
КОНТЕКСТІВ В КІБЕРСПОРТИВНИХ ІГРАХ

Актуальність проблеми. В останні десятиліття кіберспорт перетворився на глобальний феномен, що активно впливає на соціальні, економічні та культурні процеси. Його соціально-комунікативна площина виходить далеко за межі звичайної гри. Учасники кіберспортивних турнірів не лише змагаються, а й беруть участь у багаторівневій системі взаємодії: комунікації в команді, взаєминах з аудиторією, в стосунках підтримки фанатської спільноти та медійній активності, все це є важливими компонентами процесу кіберспортивних ігор. Розв'язання проблеми соціальних комунікацій у кіберспорті визначає необхідність комплексного дослідження, як координації інструментів дослідження в режимі реального часу, та постпроцесного дослідження гравців та інших суб'єктів кіберспорту в процесі формування цифрової ідентичності, вибудовування групових норм і правил, перетікання конфліктів та їх вирішення, а також способи підтримки мотивації й співпраці в колективі. Сучасні технології дозволяють забезпечувати миттєвий обмін інформацією, однак так само вони створюють нові виклики у формі внутрішньоособистих міжособистих, соціально групових та інших конфліктів, інформаційного перевантаження та проблем соціального контролю.

Наше дослідження має важливе значення для розуміння, як формуються і функціонують цифрові соціальні групи, як розвиваються і трансформуються комунікативні практики, та як взаємодія у віртуальному просторі впливає на реальні соціальні відносини та розвиток особистості. Це дослідження спрямоване на осмислення атрибутивного та специфічного у цифрових комунікаціях, що виникають у новітніх формах спільнот, які активно змінюють наше уявлення про соціальну взаємодію в умовах диджиталізованого світу.

Мета дослідження – дослідити соціально-комунікативні контексти у кіберспортивних іграх. Для досягнення поставленої мети були виконані такі наукові завдання як: уточнення основних понять, аналіз структури соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх та визначення соціально-комунікативних контекстів на ній, визначення особливостей соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх. **Методи дослідження:** аналіз, синтез, узагальнення та використання візуальної соціології для аналізу кіберспортивного турніру з Counter-Strike 2 PGL CS 2 Copenhagen Major 2024.

Результати дослідження. В результаті дослідження була побудована структура соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх та визначені основні соціально-комунікативні контексти на ній. Для підтвердження теоретичної моделі структури соціальних комунікацій та смислів, що відбиваються в ній, був використаний візуальний аналіз фотографій з одного з найбільших турнірів в кіберспортивному світі, турніру з Counter-Strike 2 PGL CS 2 Copenhagen Major 2024.

Ключові слова: соціальні комунікації, комп'ютерні ігри, кіберспорт, соціально-комунікативний контекст, диджиталізація, гіперреальність, симуляція.

Вступ. В сучасному диджиталізованому світі кіберспорт є однією з найдинамічніших форм цифрової культури, яка поєднує в собі геймерські практики, новітні технології, масову

комунікацію, унікальну систему соціальних взаємозв'язків, відносин та соціальних структур, а також елементи конкурентного змагання. Зараз кіберспорт виступає не тільки у ролі розваги, але й як професійна діяльність та масовий феномен, що здатен консолідовувати безліч людей в усьому світі. Окрім того, в умовах війни, це потужний інструмент для активізації спільноти, створення зборів та побудови образу України на міжнародній арені, адже світові чемпіонати нараховують мільйони глядачів, а ми маємо низку команд, які представляють нашу країну та показують гарні результати. Більш того, серед них є всесвітньо відомі чемпіони кіберспортивних турнірів Natus Vincere, які ведуть свою діяльність з 2009 року, та являються не тільки обличчям країни на міжнародних турнірах, а й одним з осередків розвитку кіберспорту в Україні організовуючи відповідні академії, онлайн-спільноти тощо. Це тільки один з прикладів ролі кіберспорту в суспільному житті. Взаємодія соціальних акторів в площині кіберспортивних ігор створює принципову нову соціальну реальність, яка є важливим предметом вивчення для соціологічного знання.

Незважаючи на те, що попередні дослідження в сфері комп'ютерних ігор та кіберспорту мали місце, тим не менш, проблема полягає в тому, що, більшість попередніх досліджень або носять більш міждисциплінарний характер розгляду нашого предметного поля, або хоча і здатні забезпечити загальнометодологічну базу нашого дослідження, не мають достатнього емпіричного вивчення практичних аспектів соціальної комунікації між соціальними акторами саме в рамках кіберспортивних ігор. За допомогою аналізу та узагальнення надбань попередників, а також використання методу візуальної соціології, здійснимо вирішення цієї проблеми.

Мета дослідження – дослідити соціально-комунікативні контексти у кіберспортивних іграх.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних наукових завдань:

1. Уточнити основні поняття: «соціальна комунікація», «соціальні актори», «соціально-комунікативні контексти», «комп'ютерна гра», «кіберспортивна гра»;
2. Проаналізувати змістовні складові соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх та визначити соціально-комунікативні контексти, що відображаються в них;
3. Визначити особливості соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх.

Методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення та візуальна соціологія.

Результати дослідження. Соціально-комунікативні контексти в кіберспортивних іграх охоплюють широке коло явищ, зокрема внутрішньоігрову координацію, емоційне налаштування на гру, комунікацію у командних чатах, трансляцію стратегій та зовнішню комунікацію з фанатами, медіа, організаторами турнірів. Взаємодія у кіберспорті базується на складних процесах управління інформацією, довірі, конкуренції та співпраці. Важливими є і геймерські практики, що формують специфічну субкультуру, яка визначає поведінкові норми та цінності.

Ключовим аспектом соціологічної інтерпретації соціально-комунікативних контекстів є використання інтеракціоністського підходу, що дозволяє проаналізувати динаміку ролей гравців у командних взаємодіях [11]. Гравці змушені перебудовувати свої ролі залежно від ігрової ситуації, регулювати міжособистісні відносини та координувати дії в реальному часі. Важливу роль відіграють як вербальні, так і невербальні комунікації – використання жестів, мови тіла через аватари або емодзі. Кіберспортивні команди, подібно до соціальних груп у реальному світі, створюють правила поведінки, ієрархії та структури, що визначають ефективність колективних зусиль.

Також варто відзначити процеси соціальної ідентифікації гравців зі своєю командою чи кіберспортивною організацією, що дозволяє формувати відчуття спільності та належності. Цей процес активно підтримується за допомогою соціальних медіа, де створюються фан-клуби, меми та проводяться стрімінгові сесії. Усе це підкреслює диверсифікований характер соціальних комунікацій у кіберспорті, що поєднує елементи технологій, психології та соціології.

Загалом, соціальна комунікація, в нашому розумінні – це процес соціальної інтеракції, обміну, передачі, вироблення та відтворення смислів, за допомогою когнітивних, конативних та емотивних символів у віртуальному середовищі між соціальними акторами. Соціальними акторами є індивіди, групи або організації, які взаємодіють між собою, виконують певні ролі

та впливають на формування соціальних процесів і структур. В кіберспортивних іграх соціальними акторами є: гравці, онлайн-спільноти, розробники та видавці ігор, ігрові платформи, які є майданчиком для соціальної взаємодії гравців (такі як Steam, Epic Games Store, Origins та інші), кіберспортивні організації, фанатські об'єднання.

Відповідно, під соціально-комунікативними контекстами в кіберспортивних іграх ми розуміємо умови та ситуації, в яких відбувається соціальна взаємодія між соціальними акторами, що включає обмін інформацією, формування ідентичності, структурування ролей та норм поведінки, а також смисли, які наповнюють соціальну комунікацію. У кіберспортивних іграх соціально-комунікативні контексти охоплюють динаміку комунікацій між гравцями у команді, міжкультурну взаємодію, вплив аудиторії, використання мовних і невербальних засобів комунікації, а також створення унікальних ігрових ритуалів та норм. Вони відображають соціальні, психологічні та культурні аспекти взаємодії у специфічному ігровому середовищі. Соціально-комунікативні контексти у кіберспортивних іграх формують складну систему взаємодій, яка потребує багатогранного соціологічного аналізу.

Перш ніж визначити, що ми розуміємо під поняттям «кіберспортивна гра», необхідно уточнити, що ми маємо на увазі під поняттям комп'ютерної гри загалом. Комп'ютерна гра – це поле гіперреальних соціальних взаємодій та відносин, що відображає реальні соціальні взаємодії та відносини і передбачає виконання певної діяльності суб'єктами цього простору, а також існує завдяки спеціальному обладнанню, необхідному для організації ігрового процесу і виконання певних ігрових дій, що вимагаються від гравця. Спираючись на попередню дефініцію, визначаємо кіберспортивну гру як комп'ютерну гру, в якій передбачається змагальна складова. Це вид спортивної активності, у якій гравці розвивають і тренують як розумові, фізичні так і соціальні навички [8]. Молоді гравці формують команди та змагаються за призові фонди, що можуть досягати величезних сум. Річний дохід при цьому може становити сотні тисяч доларів, враховуючи спонсорство та призові виграші, і тим паче призові фонди зі змагань. Згідно із дослідженнями, дедалі більше людей надають перевагу перегляду змагань з кіберспорту, ніж традиційного, а самих кіберспортсменів деякі науковці прирівнюють до «справжніх атлетів». Кіберспорт є складною системою, що поєднує масовий геймінг, професійний спорт, мультимедійний контент і спонсорську діяльність, утворюючи унікальний соціальний феномен, який залежить від технологічного прогресу, соціально-економічного стану суспільства і медіаінтеграції [9].

Отже, кіберспорт займає свою нішу в глобальній економіці, культурі та соціальному житті, пропонуючи нові можливості для самореалізації. Він має спільні риси з традиційними видами спорту: змагальність, потребу в психологічній та тактичній підготовці, а також командну роботу. Економічний і соціальний вплив кіберспорту зростає, включаючи його роль у створенні інклюзивних спільнот та адаптації до глобальних викликів (наприклад, пандемії, війни) [3].

Однією з основних особливостей соціально-комунікативних контекстів в кіберспортивних іграх є те, що вони, нібито, знаходяться на стику віртуального та реального простору. Змагання в кіберспортивних дисциплінах проходять у гіперреальності – повністю симульованому просторі, проте результати соціальної взаємодії безпосередньо відбиваються на реальному житті учасників гри, особливо це стосується професійних гравців. У контексті кіберспорту гра стає більш ніж грою – вона виступає як симуляція, що визначає поведінку, цінності та соціальні взаємини гравців і глядачів [1]. Турніри формують «реальність», у якій успіх, слава чи поразка стають домінантними подіями для гравців, організацій і фанатів. Кіберспортивні події створюють гіперреальність, де гра виглядає більш справжньою ніж реальність. Глядачі, які спостерігають за матчем через стріми, бачать гарну візуальну графіку, захопливі коментарі, переживають емоції, спільні із публікою. У цьому світі вигадані персонажі та цифрові перемоги стають символами справжнього життя і створюють певну понад-реальність. Гравці й фанати формують власну ідентичність у цьому просторі, де перемога в грі має більше значення, ніж події поза грою.

За Ж. Бодрійаром, симулякр (образ, що втратив зв'язок з реальністю) здатен заміщати реальність. У кіберспорті цей процес можна простежити в тому, як гравці переймають манери,

поведінку та навіть емоційні реакції своїх аватарів (образів, які вони будують у грі). Їхня ідентичність стає проекцією, а комунікація – певним обміном символами [2]. Кіберспортивна спільнота споживає цей гіперреальний простір через трансляції, соціальні медіа та брендування команд. Саме змагання стає продуктом для споживання, що формує нову площину соціальної взаємодії. Гравці, трансляції, інтерв'ю та медіа-контент створюють симулякр, який вже не є звичайною грою, а перетворюється на самостійну реальність, у якій аудиторія проживає свої емоції. Отже, кіберспортивні ігри це складний феномен гіперреальності, де соціально-комунікативні контексти розгортаються в просторі симуляцій і симулякрів, а символічна взаємодія стає домінантою формою комунікації.

Інтерації між гравцями кіберспортивних команд мають характер динамічної вистави, де кожен учасник виконує свою роль залежно від ситуації. В процесі гри гравці спілкуються, використовуючи не лише вербальні комунікації, а й мову жестів, емоджі та невербальні сигнали, створюючи особливий простір для взаємодії. Наприклад, у кіберспортивному матчі капітан команди керує діями гравців, підтримує їх мотивацію та організовує тактичні маневри. З іншого боку, нові члени команди можуть бути змушені адаптуватися, набуваючи досвіду і репутації серед колег. Концепція авансцени І. Гофмана дозволяє проаналізувати, як гравці адаптують свою поведінку в різних ситуаціях, щоб зберігати обличчя перед іншими учасниками й зовнішньою аудиторією, зокрема глядачами стрімінгових платформ або тієї аудиторії, що безпосередньо перебуває на турнірі [6].

Аналізуючи структуру соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх через театральну метафору, будемо її наступним чином:

Таблиця 1

**Структура соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх
(сценічна метафора)**

Компоненти	Елементи	
1	2	
Сцена	Актори	Гравці, тренери, ведучі, коментатори, організатори
	Головна аудиторія	Глядачі (аудиторія та публіка)
	Місце дії	Стримінгові платформи (Twitch, YouTube); Турнірні зали під час офлайн-подій; «Поле битви» (ігровий простір)
	Ролі учасників	Гравці виступають як «актори», демонструючи свої здібності та взаємодіючи з глядачами; Коментатори виконують роль «режисерів», формуючи контекст для сприйняття гри; Організатори виконують роль «налагоджувачів», здійснюючи контроль за перебігом подій
	Основна мета	Справити враження на аудиторію, підтримуючи професійний образ, харизму, командний дух
Лаштунки	Діяльність поза увагою публіки	Розробка стратегій, аналіз попередніх матчів; міжособистісне спілкування товаришів за командою
	Місце дії	Кімнати для відпочинку, гримерки, номери в готелях, штаб організації тощо
	Ролі	Гравці як колеги спілкуються без дотримання публічного іміджу; тренери виконують роль наставників, координаторів
	Значення	Підготовка до «сценічного виступу», обговорення помилок, емоційна підтримка
Авансцена	Перехідна зона між сценою і закуліссям	Чати в грі, взаємодія з фанатами під час тренувальних стримів; напівпублічне спілкування в соціальних медіа
	Ролі	Гравці намагаються знайти баланс між автентичністю та професійним іміджем; фанати виступають як «співучасники», які можуть підтримувати або критикувати
Реквізит	Матеріальні та символічні атрибути	Ігрові аватари, ніки, логотипи команд, скіни (косметичне оформлення зброї, або персонажу); геймерська атрибутика (навушники, мікрофони, клавіатури); символічні дії, наприклад, жести перемоги, впевненості, успіху, провалу тощо

Закінчення таблиці 1

1	2	
Порушення фрейму	Коли актори не дотримуються ролей	Емоційні зриви гравців, що руйнують враження професіоналізму; токсична поведінка або відкриті конфлікти між гравцями в публічному просторі
	Реакція аудиторії	Фанати можуть або підтримувати, або критикувати гравців
Соціальні ролі	Гравці	Виконують роль героїв або антагоністів у змаганнях
	Фанати	Грають роль спостерігачів, «підтримки» або «критиків»
	Тренери	Виконують функцію наставників і за лаштунками координують гру
	Організатори	Створюють контекст для «театральної вистави», включаючи дизайн турнірів і медіа
Ритуали	Перед матчем	Розминка, повторення стратегій, мотиваційні дії
	Під час гри	Використання кодових слів, спеціальних емоцій або емодзі для спілкування
	Після гри	Подяка суперникам, святкування перемоги або обговорення помилок за лаштунками

Специфіка цієї структури для нашого дослідження полягає у демонстрації того, як кіберспортсмени одночасно виконують публічні та приватні ролі, взаємодіючи з різними соціальними групами. Сценічна метафора допомагає зрозуміти, як гравці керують враженням про себе, підтримуючи ідентичність у динамічному середовищі, де віртуальне і реальне часто перетинаються. Ця структура показує, як ритуали, реквізит і порушення рамок впливають на сприйняття кіберспорту як професійної діяльності та культури.

Спробуємо розглянути соціально-комунікативні контексти у розрізі визначеної структури соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх через приклад найпрестижнішого турніру з Counter-Strike 2 PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 задіюючи візуальну соціологію. Counter-Strike 2 – це тактичний шутер від першої особи, розроблений компанією Valve. Він передбачає зіткнення між двома сторонами терористами та контр-терористами, на одній з багатьох локацій, які називаються мапами. Кожна сторона має специфічний набір озброєння та умову за якою вона перемагає. Спільна умова гри полягає у знищенні команди супротивника, окрім цього терористи можуть перемогти у разі закладання вибухівки у спеціально призначеному місці, а контр-терористи у разі її знешкодження. Тобто, якщо всю команду терористів було знищено, а вибухівку не встигли знешкодити, то терористи перемагають. Counter-Strike 2 є однією з найбільш популярних кіберспортивних дисциплін, за якою спостерігають безліч людей з усього світу.

Під час великого кіберспортивного турніру команда гравців виступає перед численною аудиторією у прямому ефірі та перед публікою безпосередньо на стадіоні. Перед початком матчу відбувається представлення команд аудиторії. Гравці виходять на сцену, взаємодіють з глядачами, коментують свої очікування, демонструють свою впевненість або жартують, словом формують первинне враження про себе, в контексті саме цієї події. Команди публіці презентує ведучий він також є і посередником у взаємодії між гравцями та публікою, у той час як на трансляції цим посередником є коментатор, що зазвичай, виконує роль перекладача та описує події, що відбуваються для аудиторії (фото 1).

На цьому етапі також відбувається взаємодія між капітанами команд, вони можуть сказати щось один одному, наприклад, побажати вдачі та гарної гри, загалом, тут панує дух здорової конкуренції. Окрім того, часто, перший двобій між суперниками починається ще до того, як починається гра. Наприклад, на деяких турнірах існує ритуал гри в «Камінь, ножиці, папір» для вирішення того, на якій мапі будуть грати команди, або яку сторону, терористів чи контр-терористів будуть займати команди на старті (фото 2).

Під час матчу поведінка гравців стає максимально сконцентрованою на грі. У цьому випадку кіберспортивний турнір є «сценою», а гравці виступають як «актори». Їхня взаємодія з глядачами перед грою – це своєрідна «підготовка» до виступу. У цей момент важлива кожна дія, жести, слова – адже це впливає на сприйняття аудиторії, ЗМІ та суперників.

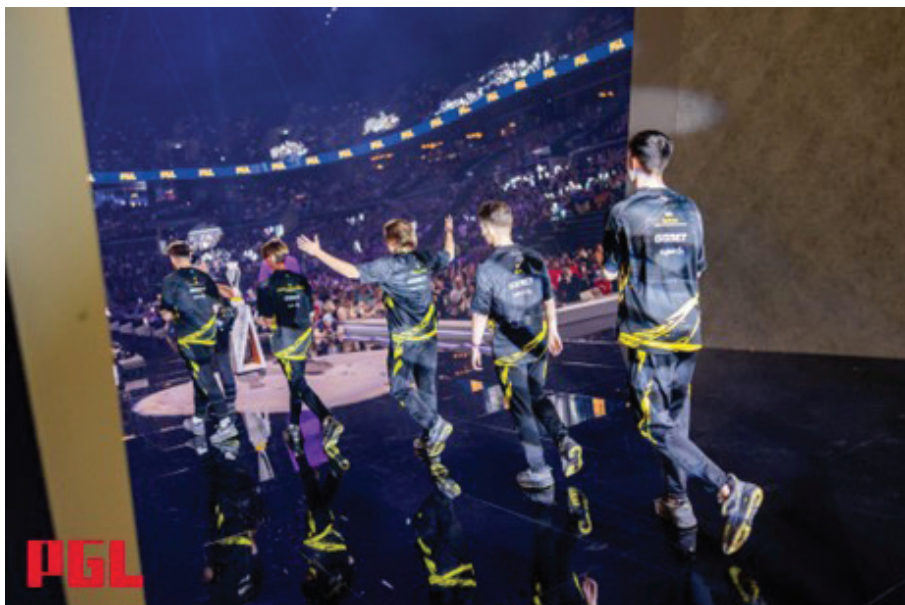

Фото 1 – PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 вихід команди Na’Vi (2024)

Фото 2 – PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 взаємодія капітанів Na’Vi та G2 (2024)

Коли етап підготовки закінчується і команди заходять у спеціалізовані будки, вони повністю сфокусовані на грі. Цей фокус можна побачити на фото гравця з ніком b1t української команди Na’Vi. Оскільки комунікація є ключовою складовою змагань в кіберспортивних дисциплін, ці будки забезпечені потужною шумоізоляцією для забезпечення повної концентрації на грі, на взаємодії команди, та команди з тренером. Подібні крупні плани на гравцях під час гри це також спосіб продемонструвати аудиторії серйозність подій (фото 3).

Гравці, які виступають перед публікою, намагаються контролювати свої дії, слова та емоції, щоб справити певне враження. Наприклад, після поразки деякі команди можуть намагатися зберегти образ спокою, щоб показати, що вони готові до реваншу, тоді як інші можуть демонструвати емоції, щоб підкреслити драматизм ситуації. Це керування враженнями є ключовим елементом у створенні їхньої публічної ідентичності. Залежно від результату матчу, або якості гри, гравці або команди можуть легко бути підданими стигматизації як позитивній, так і негативній, відповідно і ставлення до них у суспільстві буде різним. Проте оскільки участь у турнірі це велике емоційне навантаження, то команди, не завжди здатні тримати обличчя, у цьому випадку можемо казати про певне порушення фрейму, коли «актори» не дотримуються своєї

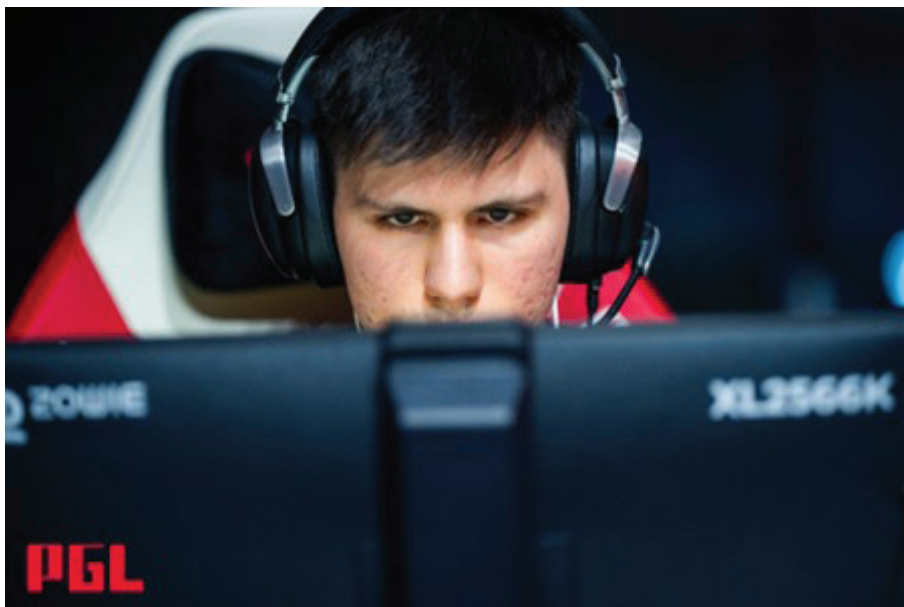

Фото 3 – PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 – гравець команди Na'Vi b1t (2024)

ролі. Вони можуть зриватися, поводити себе токсично по відношенню до інших, впадати у відчай та інші прояви підриву їх професіоналізму [7].

Під час турніру гравці можуть здійснювати певні символічні дії свідомо, або на рівні емоцій, які допомагають підтримувати дух, демонструвати силу, впевненість, домінацію тощо, а також «заряджатися» від публіки. Ці смисли несуть у собі певні переможні жести, як наприклад, на попередніх зображеннях нижче.

Також існують жести певної соціальної залученості, які слугують містком до прихильності аудиторії (фото 5).

І безліч інших жестів як в середині гри так і зовні, які використовують гравці для керування враженнями та обміну смислами між собою та публікою.

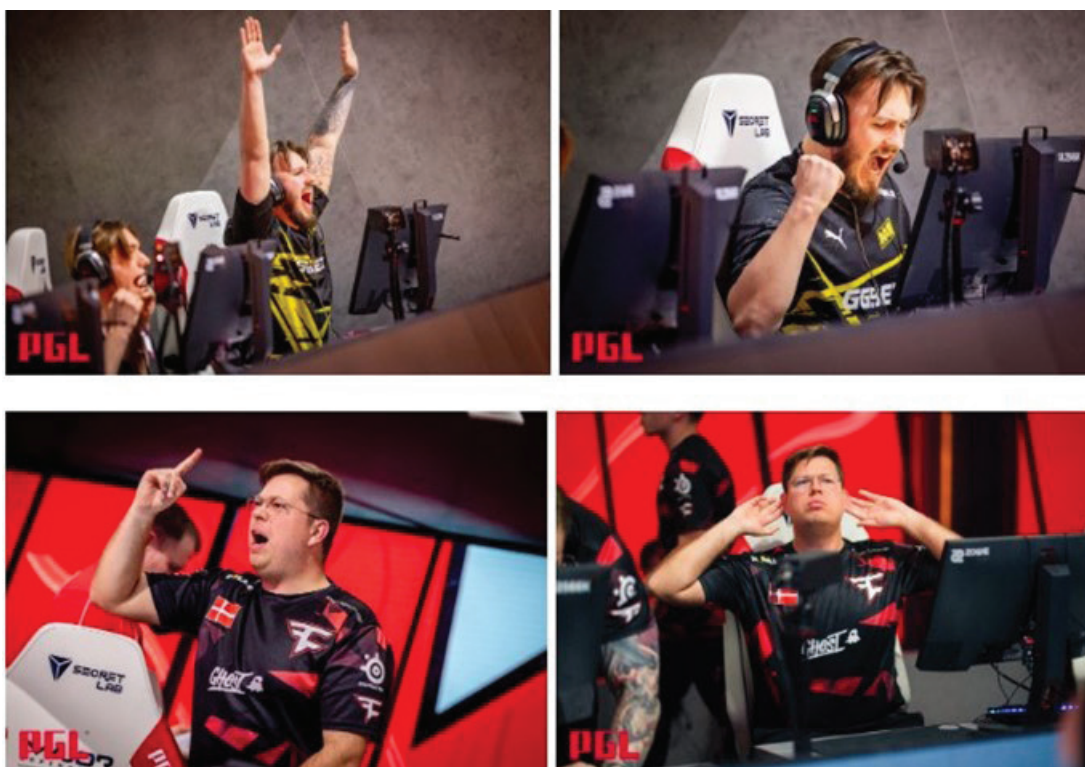

Фото 4 – PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 – жести святкування (2024)

Фото 5 – PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 – жести соціальної залученості (2024)

Загалом, соціокультурна складова вистави дуже важлива, виконання певних жестів, ритуалів та символічних дій одна з основ кіберспортивних ігор. Існує багато прикладів їх використання як до початку гри (розминка, обговорення стратегії тощо), так і під час гри. Наприклад в Counter-Strike гравці часто стріляють у повітря після успішно взятого раунду, або викидають свою зброю коли закінчується половина матчу, щоб показати свою силу також. Окрім того, чат завжди відкритий в таких іграх і гравці можуть спілкуватися як з товарищами по команді, так і з гравцями з інших команд. Зазвичай ці короткі означення типу GL (англ. *good luck*, бажаю удачі), GG (англ. *good game*, гарна гра) та ін. Словом, в кіберспортивних іграх існує безліч різноманітних ритуалів, символічних дій та комунікативних практик, як розділяються гравцями та членами ігрової спільноти. Звичайно, як і у будь-якому виді спорту, залежно від перемоги чи поразки команди виконують ті чи інші ритуалізовані дії, які мають для них певне значення. Емоційне святкування після перемоги, в якому беруть участь всі члени команди, у той час, як глядачі спостерігають за цим та підтримують аплодисментами це не просто демонстрація радості, а підтвердження командної єдності та внутрішньої сили. Вигуки назви команди впливають на групову ідентичність, символізують спільний успіх і належність до певної групи. Це зміцнює зв'язок між учасниками команди, сприяє розвитку командного духу і створює окремий соціальний контекст. Взагалі, будь-який культурний елемент має символічне значення, тим паче, в такому світі смислів та символів як кіберспорт. В цьому випадку ритуал відображає соціальні норми кіберспортивної спільноти, де визнання успіху команди є частиною культури. Такі жести підтримують ієрархію в межах команди та зміцнюють відчуття причетності для гравців і фанатів. Ритуал також демонструє, що команда не лише виконує свою гру, а й створює символічний зв'язок із публікою, яка розуміє значення цього жесту і може ідентифікувати себе з ним. Для медіа такі моменти стають маркером зірковості команди та додають ейфорії до загальної атмосфери [5].

Найважливішим ритуалом, є підняття чемпіонського трофею. Це символ перемоги, стійкості та незламності, єднання та спільності, адже часто команда-переможець намагається залучити аудиторію до перемоги, щоб визнати її роль у своїх досягненнях. Подібний ритуал здатен ввести й без того бурхливу публіку у стан ейфорії. Підкреслюють значення цього ритуалу та,

відповідно, каталізатором стану публіки виступають технічні засоби у вигляді сценічної піротехніки. Також можна зазначити масовість заходу, відповідно до статистики турнір дивилося близько одного мільйона дев'ятсот тисяч осіб (фото 6).

Глядачі тут також є частиною «вистави». Вони впливають на поведінку гравців, а тому підтримка або критика змінюють їхню гру. Коли гравці спілкуються з фанатами через соціальні мережі, вони грають ролі, щоб підтримати зв'язок і зберегти увагу аудиторії, а в момент турніру формують собі потужний механізм підтримки. У цей момент гравці та глядачі взаємодіють,

Фото 6 – PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 – перемога команди Na'Vi (2024)

створюючи спільну виставу, де кожна сторона займає певну роль. Серед реакцій глядачів можемо помітити як жести підтримки так і осуду, або розчарування в залежності від виконання гравцями їх ролей.

Загалом, виділяємо безліч різноманітних матеріальних та символічних атрибутів, якими володіють як команди так і гравці (так званий «реквізит»). Вони є ознакою приналежності до певної групи, при цьому, на різних рівнях групових утворень. Як спостерігаємо на фото, учасники носять одяг та аксесуари із символікою команд, що залучає їх до фанатської спільноти певної команди, так само і прапори, що вказують на належність до тієї чи іншої країни. На подібних турнірах підтримка іміджу спільноти дуже важлива, досягнення у різних сферах життєдіяльності, в тому числі і в кіберспорті, один із основних механізмів створення та підтримки образу і формування впізнаваності у світі. Перемога української команди Na'Vi на цьому турнірі викликала великий резонанс у кіберспортивній спільноті (фото 7).

Особливо зараз, у період війни підтримка і формування образу України дуже важлива. Тому, зважаючи на масштаб заходу, ця перемога була дуже важливою для нас як досягнення у будь-якому іншому виді спорту. Це намагається підкреслити і тренер команди Na'Vi з ніком B1ad3. Він піднімає трофей чемпіонів в одній руці і прапор України в іншій, наче демонструючи те, що ця перемога присвячена Україні і водночас здобута українцями. Це так само важливий елемент керування враженнями аудиторії, демонстрації символу перемоги та ідентифікації її з конкретною групою (фото 8).

Лаштунки – це те, що відбувається поза кадром: тренування, обговорення тактики, особистісне спілкування, ритуали моральної підтримки тощо. За лаштунками гравці можуть обговорювати невдалі моменти, проявляти вразливість, аналізувати помилки, що залишається недоступним для глядачів.

Фото 7 – PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 – реакції публіки (2024)

Фото 8 – PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 – B1ad3 з титулом та прапором (2024)

У кіберспортивних іграх також дуже важливий безпосередній процес комунікації між гравцями, вимагає збереження стабільного когнітивного балансу. В процесі комунікації можуть виникати конфлікти через різницю в ігрових стратегіях чи розподіл ролей. Для підтримання ефективної взаємодії гравці повинні швидко адаптувати свої установки, в узгодженні спільних думок та в прийнятті спільних рішень [12]. Наприклад, у випадку, коли один з учасників команди не погоджується з планом дій, решта гравців можуть організувати обговорення, під час якого відбувається обмін думками й досягається новий когнітивний баланс. Цей процес сприяє створенню соціальних зв'язків між учасниками та підвищує продуктивність команди, що, в свою чергу, знижує можливість виникнення так званого «тильту». «Тильт» – так часто називають один з прикладів токсичності у кіберспортивних дисциплінах. На думку дослідників, це явище є реакцією гравців на певну особу чи подію у грі, через що з'являються фрустрація й інші негативні емоції [13]. А це, в свою чергу, чинить негативний вплив не лише на прийняття рішень гравцями, а й в цілому на весь ігровий процес. Загалом «тильт» – це змагальний психоемоційний стан гравця безпосередньо під час ігрових подій, що поєднує емоції злості, розчарування та відчуття несправедливості через об'єктивне або суб'єктивне відчуття неминучої поразки внаслідок ряду для гравця неочікуваних подій під час гри, що спонукає застосовувати ризиковані агресивні стратегії заради відновлення цієї втраченої «справедливості» [10]. «Тильт», таким чином, може негативно впливати на контекст міжособистісної комунікації та групової динаміки, провокуючи конфлікт та погіршуючи відносини в команді, які можуть бути зворотні, або критичні, що може призвести до розпаду команди, або звільнення гравця [14]. У рамках медіа-комунікаційного контексту «тильт» може бути об'єктом уваги глядачів та медіа і породжувати меми стосовного того чи іншого гравця, а інколи «тильт» є частиною ролі того чи іншого гравця або стрімера, на основі якої він буде свій образ в уяві аудиторії. Так само у психосоціальному контексті «тильт» може викликати соціально підтримку з боку гравців з команди та спільноти у випадку, якщо гравці зриваються через велику психоемоційну напругу.

Отже, феномен тильту здатен виникати й впливати на певні соціально-комунікативні контексти в кіберспортивних іграх і є досить важливою частиною соціальної комунікації у віртуальному просторі.

Отже, ми розглянули соціально-комунікативний контекст змагання у кіберспортивних іграх і визначили його особливості у віртуальному просторі як виставу, де гравці, команди, глядачі та інші учасники подій виконують свої ролі в межах чітких сценаріїв і очікувань, керуючи враженням і дотримуючись правил соціальної взаємодії, щоб створити найбільш ефективне та переконливе шоу та увійти в історію. Залежно від виконання, гравці та команди будують власний образ в очах глядачів та спільноти.

Кіберспорт неможливий без соціальних мереж (це референтні соціальні горизонтальні групи) та соціальних медіа (X, Twitch, YouTube, TikTok та інші), які служать засобом для комунікації між гравцями, організаторами турнірів та глядачами [4]. Соціальні медіа та стрімінгові платформи забезпечують прямий зв'язок з аудиторією, стимулюючи зворотний зв'язок та активну взаємодію. Через платформи X, TikTok, Twitch чи YouTube гравці діляться не лише своїми ігровими досягненнями і думками, але й здатні отримувати коментарі від фанатів, залучаючи їх до активної участі в ігрових процесах. Така взаємодія дозволяє формувати стабільні соціальні зв'язки та відкриває нові можливості для комунікації. Механізми соціальних медіа (наприклад, коментарі, підписки, вподобайки) впливають на те, як гравці, команди та фанати створюють свої соціальні зв'язки. Рекомендаційні алгоритми платформ формують інформаційну бульбашку навколо гравців і фанатів, зосереджуючи їх на конкретному контенті чи іграх, що впливає на їхню поведінку та вподобання. Гравці та команди використовують соціальні медіа для створення і підтримки своєї публічної ідентичності.

Загалом, інтегруючи соціокультурний та драматургічний підходи, можемо побудувати наступну структуру соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх:

Таблиця 2

**Структура соціальних комунікацій в комп'ютерних іграх
(інтегральна модель)**

Компоненти	Елементи	
Суб'єкти	Гравці, тренери, команди, аудиторія, організатори турнірів, стримери	
Простір	Віртуальний (соціальна взаємодія у грі) та реальний (соціальна взаємодія за рамками гри)	
Канали	Візуальні	Чати у грі, взаємодія на форумах та в соціальних медіа (X, Reddit, Facebook), спостереження за грою через стрімінгові платформи (Twitch, Youtube) або безпосередньо на стадіоні
	Аудіальні	Голосові чати у грі, комунікація через платформи типу Discord, TeamSpeak, безпосередня взаємодія між гравцями в команді за умови оффлайн-турніру
Символи	Аватари та ніки, емблеми та логотипи команд, геймерський сленг, емодзі та меми, символічні дії	
Ситуаційні фрейми та патерни поведінки, мислення, світогляду	Фрейми	Фрейм гри, фрейм «вистави», фрейм емоційної регуляції, позаігровий фрейм
	Поведінка	Стандартні сценарії дій, (виконання конкретних стратегій, робота з лідером команди, реакція на дії противника тощо)
	Мислення	Орієнтація на співпрацю, оптимізація рішень і адаптація до змін у грі
	Світогляд	Прийняття геймерської культури як частини глобального цифрового суспільства, ідентифікація себе як частини цієї культури, зміна життєвих орієнтацій
Соціальні ролі	Лідер, стратег, ментор, суперник, партнер, кумир, зірка, фанат, спонсор, фасилітатор, мотиватор тощо	
Види взаємодії	Внутрішньокомандна взаємодія, міжкомандна взаємодія, взаємодія з фанатами та взаємодія фанатів між собою, взаємодія з організаторами, міжкультурна взаємодія, конфліктна взаємодія тощо	
Цінності	Командна робота, чесність та змагальність, інновації, самореалізація та розвиток, культурна інтеграція, професіоналізм, успіх тощо	
Ритуали	Перед матчем	Розминка, повторення стратегій, мотиваційні дії
	Під час гри	Використання кодових слів, спеціальних емоцій або емодзі для спілкування
	Після гри	Подяка суперникам, святкування перемоги або обговорення помилок
	Фанатські ритуали	Використання атрибутики, скандування гасел, створення мемів
Смисли	Перемога як мета, соціальна взаємодія, самопрезентація та самовираження, самовдосконалення, суперництво, змагання та визнання, демонстрація, залучення до спільноти та соціальна підтримка, емоційна підтримка, розвага, економічна цінність, символічні смисли, підтримка образу, інклюзивність тощо	

Висновки. Таким чином, соціологічна інтерпретація соціально-комунікативних контекстів у кіберспортивних іграх відкриває нові перспективи для соціологічного дослідження динаміки цифрових спільнот. Цей феномен дозволяє досліджувати соціальні механізми у новому цифровому середовищі, де взаємодія базується на специфічних формах соціальної організації та комунікації, а також має власну специфічну структуру. Розуміння цієї структури та контекстів, які на ній відбиваються сприяє усвідомленню не лише соціальних процесів, що відбуваються в кіберспорті, але й загальних тенденцій розвитку соціальних комунікацій у сучасному диджиталізованому суспільстві.

У рамках нашої статті були визначені наступні поняття:

Соціальна комунікація – процес соціальної інтеракції, обміну, передачі, вироблення та відтворення смислів, за допомогою когнітивних, конативних та емотивних символів у віртуальному середовищі між соціальними акторами;

Соціальні актори – це індивіди, групи або організації, які взаємодіють між собою, виконують певні ролі та впливають на формування соціальних процесів і структур.

Соціально-комунікативні контексти – це умови та ситуації, в яких відбувається соціальна взаємодія між індивідами, групами чи спільнотами, що включає обмін інформацією, формування ідентичності, структурування ролей та норм поведінки, а також смисли, які наповнюють соціальну комунікацію;

Комп'ютерна гра – це поле гіперреальних соціальних взаємодій та відносин, що відображає реальні соціальні взаємодії та відносини і передбачає виконання певної діяльності суб'єктами цього простору, а також існує завдяки спеціальному обладнанню, необхідному для організації ігрового процесу і виконання певних ігрових дій, що вимагаються від гравця;

Кіберспортивні ігри – це комп'ютерні ігри, в яких передбачається змагальна складова. Це вид спортивної активності, у якій гравці розвивають і тренують як розумові, фізичні так і соціальні навички;

Використовуючи класичні соціологічні підходи, була визначена структура соціальних комунікацій в кіберспортивних іграх. Вона включає в себе суб'єктів соціальної комунікації, канали, простір, символи, ситуаційні фрейми, патерни поведінки, мислення та світогляду, а також соціальні ролі, види взаємодії, цінності, ритуали та смисли, які ми визначали аналізуючи побудовану структуру. Перемога як мета, соціальна взаємодія, самопрезентація та самовираження, самовдосконалення, суперництво, змагання та визнання, демонстрація (сили, впевненості, незламності тощо) залученість до спільноти та соціальна підтримка, емоційна підтримка, розвага, економічна цінність, символічні смисли, підтримка образу – цими та іншими значеннями сповнений процес соціальної комунікації в кіберспортивних іграх, в нашій роботі ми здійснили спробу проспостерігати та інтерпретувати їх, через аналіз структури соціальних комунікацій в кіберспорті.

Ці контексти розкривають складність та варіативність площин соціальної комунікації в кіберспортивних іграх, а також дозволяють нам визначити їх особливості, серед яких: багатшаровість комунікації, що включає взаємодію гравців у командах, комунікацію з фанатами через соціальні мережі, інтеракцію з організаторами турнірів і медіа; технологічність, яка полягає у використанні цифрових платформ (Twitch, Discord) та соціальних медіа (TikTok, Youtube, X та інші) як каналів для обміну інформацією; соціальна ідентифікація, як формування почуття належності до команди або спільноти через ігрові ритуали, символіку та соціальні медіа; динамічність характеру взаємодії у вигляді зміни ролей, управлінні враженням аудиторії та публіки; кросреальнісність, яка забезпечується взаємопроникненням реальних та віртуальних подій та реакцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Baudrillard, J. Symbolic exchange and death transl. by I. H. Grant. London : Sage Publications, 1993. (Original work published 1976).
2. Baudrillard, J. Simulacres et simulation. Paris : Éditions Galilée, 1981.
3. Бекар, С. Кіберспорт у сучасному суспільстві [Електронний ресурс]. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2023. № 4. Режим доступу: <http://tmfvs-journal.uni-sport.edu.ua/article/view/263500>.
4. Чорнобай В. Лексико-семантичний аспект комунікації у соціальних мережах. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Філологія. 2023. Т. 5, № 10. С. 44–49.
5. Geertz, C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. New York : Basic Books, 1973. 470 p.
6. Goffman, E. The presentation of self in everyday life. Edinburgh : University of Edinburgh, Social Sciences Research Centre, 1956.
7. Goffman, E. Stigma: Notes on the management of spoiled identity. Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1963.
8. Імас, Є. Кіберспорт в Україні як сучасний культурний феномен [Електронний ресурс]. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2020. № 4. Режим доступу: <http://tmfvs-journal.uni-sport.edu.ua/article/view/236424>.
9. Імас Є. Кіберспорт як соціально-спортивне явище в умовах сучасного розвитку інформаційного суспільства. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2020. № 4. С. 13–17.

10. Lee, J. S. Exploring Stress in Esports Gaming: Physiological and Data-driven Approach on Tilt: дис. докт. філос. University of California, Irvine, 2021.
11. Mead, G. H. *Mind, Self, and Society*. ed. by C. W. Morris. Chicago : University of Chicago Press, 1934. 440 p.
12. Newcomb, T. M. An Approach to the Study of Communicative Acts. *Psychological Review*. 1953. Vol. 60, No. 6. P. 393–404.
13. Скалозуб, А. Підходи до визначення понять «ТИЛЬТ» та «ТИЛЬТУВАННЯ» як наукової проблеми в кіберспорті [Електронний ресурс]. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2024. № 1. Режим доступу: <http://tmfvs-journal.uni-sport.edu.ua/article/view/282571>.
14. Wu, M., Lee, J. S., & Steinkuehler, C. Understanding Tilt in Esports: A Study on Young League of Legends Players. *Proceedings of the 2021 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems (CHI '21)*. Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 2021. Article 321. C. 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1145/3411764.3445143>.

REFERENCES

1. Baudrillard, J. (1981). *Simulacres et simulation*. Paris: Éditions Galilée.
2. Baudrillard, J. (1993). *Symbolic exchange and death* (I. H. Grant, Trans.). London : Sage Publications. (Original work published 1976).
3. Bekar, S. (2023). Kybersport u suchasnomu suspilstvi [Kybersport in modern society]. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu*, (4). Retrieved from <http://tmfvs-journal.uni-sport.edu.ua/article/view/263500>.
4. Chornobai, V. (2023). Leksyko-semantychnyi aspekt komunikatsii u sotsialnykh merezhakh [Lexico-semantic aspect of communication in social networks]. *Naukovi pratsi Mizhnarodnoi Akademii upravlinnia personalom. Filologhiia*, 5(10), 44–49.
5. Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays*. New York : Basic Books.
6. Goffman, E. (1956). *The presentation of self in everyday life*. Edinburgh : University of Edinburgh, Social Sciences Research Centre.
7. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall.
8. Imas, Ye. (2020). Kybersport v Ukraini yak suchasnyi kulturnyi fenomen [Kybersport in Ukraine as a modern cultural phenomenon]. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu*, (4). Retrieved from <http://tmfvs-journal.uni-sport.edu.ua/article/view/236424>.
9. Imas, Ye. (2020). Kybersport yak sotsialno-sportyvne yavyshe v umovakh suchasnoho rozvytku informatsiinoho suspilstva [Kybersport as a socio-sporting phenomenon in the conditions of modern development of the information society]. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu*, 4, 13–17.
10. Lee, J. S. (2021). *Exploring stress in esports gaming: Physiological and data-driven approach on tilt* (Doctoral dissertation). University of California, Irvine.
11. Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society* (C. W. Morris, Ed.). Chicago : University of Chicago Press.
12. Newcomb, T. M. (1953). An approach to the study of communicative acts. *Psychological Review*, 60(6), 393–404.
13. Skalozub, A. (2024). Pidkhody do vyznachennia poniat “tylt” ta “tyltuvannia” yak naukovoï problemy v kybersporti [Approaches to defining the concepts of “tilt” and “tilting” as a scientific problem in esports]. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu*, (1). Retrieved from <http://tmfvs-journal.uni-sport.edu.ua/article/view/282571>.
14. Wu, M., Lee, J. S., & Steinkuehler, C. (2021). Understanding tilt in esports: A study on young League of Legends players. In *Proceedings of the 2021 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems (CHI '21)* (Article 321, pp. 1–9). Association for Computing Machinery, New York, NY. DOI: <https://doi.org/10.1145/3411764.3445143>.

Ismailov Samir Tiflis ohly

Ph.D. Student at the Department of Sociology

Zaporizhzhia National University

66, Universytetska str., Zaporizhzhia, Ukraine

orcid.org/0009-0003-4317-6049

SOCIOLOGICAL INTERPRETATION OF SOCIO-COMMUNICATIVE CONTEXTS IN ESPORTS GAMES

Relevance of the Problem. *In recent decades, esports has transformed into a global phenomenon, significantly influencing social, economic, and cultural processes. Its socio-communicative dimension goes far beyond ordinary gameplay. Participants in esports tournaments engage in a multi-level system of interactions: team communication, relationships with audiences, fan community support, and media activity. These aspects are integral to esports gaming. Addressing the issue of social communication in esports necessitates a comprehensive study, including real-time research coordination and post-process analysis of players and other esports actors. This involves exploring the formation of digital identity, development of group norms and rules, conflict resolution, and methods for maintaining motivation and collaboration within teams. While modern technologies enable instant information exchange, they also pose challenges such as interpersonal and group conflicts, information overload, and social control issues. Our study is significant for understanding how digital social groups are formed and function, how communicative practices evolve and transform, and how virtual interaction influences real-world social relations and personal development. The research aims to analyze the distinctive and specific features of digital communications arising in new forms of communities that redefine social interaction in a digitized world.*

Research Purpose. *The study aims to investigate the socio-communicative contexts in esports games. To achieve this, the following scientific tasks were completed: clarification of key concepts, analysis of the structure of social communications in esports, identification of socio-communicative contexts, and analysis of the unique features of these communications.*

Methods. *The research employed methods of analysis, synthesis, generalization, and visual sociology to examine the Counter-Strike 2 PGL CS 2 Copenhagen Major 2024 tournament.*

Results. *The study developed a structure for social communications in esports and identified its primary socio-communicative contexts. A visual analysis of photographs from the Counter-Strike 2 PGL CS 2 Copenhagen Major 2024, one of the largest esports tournaments, was conducted to confirm the theoretical model and meanings reflected in the structure of social communications.*

Key words: *social communications, computer games, esports, socio-communicative context, digitalization, hyperreality, simulation.*

УДК 316.74:7

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.30>**Корень Євген Русланович**

аспірант кафедри соціології та політичних наук
Державного університету «Київський авіаційний інститут»,
проспект Любомира Гузара, 1, Київ, Україна
orcid.org/0009-0000-7717-8833

ПОНЯТТЯ АРХЕТИПУ ТА ДИСКУСІЇ ЩОДО НЬОГО У ЮНГІАНСЬКИХ СТУДІЯХ

Актуальність проблеми. Поняття архетип є одним з основних понять, котрі мають важливе методологічне значення для автора статті у його дослідженні українських казок та легенд. Досліджуючи тексти українських казок та легенд, автор статті стикається з повторюваними візуальними образами, сценаріями котрі мають певний символічний вміст. Даний символічний вміст містить, в тому числі, певні колективні ідеї, мотиви, значення, що виходять за межі чисто психологічного знання. Звідси у зазначених епічних творах наявна цінна соціологічна інформація, котру можна отримати та дослідити у предметній площині галузевих соціологій, зокрема соціології культури та мистецтва.

Різноманітність тлумачень поняття архетип актуалізує потребу перегляду розвитку поглядів на даний концепт. Починаючи від Юнга до його послідовників, що висувають власні концептуальні погляди на дане поняття. Серед дослідників юнгіанських студій, чий погляд на архетип розглядається автором статті є, зокрема: Дж. Хогенсон, П. Піетікайнен, Е. Стівенс, Дж. ван Енвік, Дж. Нокс, Дж. Мерчант, О. Комар.

Метою дослідження є побудова узагальнюючої схеми щодо праць, в яких концептуалізовано поняття архетип, починаючи від первинного його визначення К.Г. Юнгом, до різноманітної критики цього визначення представниками юнгіанських студій з урахуванням соціо-культурних контекстів, досягнень соціології, культурології, психології, еволюційної біології.

Методами дослідження є метод ретроспективно-критичного аналізу джерел із відповідної тематики.

Результати дослідження. Соціо-культурне значення архетипу як форми імагінальної компресії спільного досвіду минулого, яка структурує візію досвіду спільного майбутнього, має перспективне значення для соціології та людинознавчих студій. Тим не менш, таке розуміння концепту «архетип» містить низку інатистських (інстинктоморфних) одиниць, які піддаються критиці з урахуванням досягнень соціо-культурних студій, включаючи філософію культури, соціологію, соціальну психологію, еволюційну біологію, а також поширені в природознавстві синергетичні студії та когнітивні теорії емерджентності.

Від найпомітніших дослідницьких шкіл та авторів (П. Піетікайнена, Е. Стівенса, Д. ван Енвіка, Д. Нокс) [6–15] критичний дискурс щодо юнгівського розуміння поняття архетипу розгортався в чотирьох напрямках: 1) культурно-орієнтованої теорії архетипів, похідної від теорії символічних форм Е. Касіра; 2) біологічно-генетичних теорій, які дозволили концептуалізувати архетип як аналог генетичного коду та глибинної структури передачі родових еволюційних переваг (Е. Стівенс); 3) синергетичної теорії архетипів як «дивних атракторів» та фракталів (Д. ван Енвік); 4) когнітивних теорій архетипової емерджентності (Д. Нокс).

Ключові слова: архетип, символ, міф, міфологема, теорії архетипів, теорія символічних форм, теорія емерджентності, синергетична теорія.

Вступ. Соціально-психологічне розуміння архетипу є представленим як в працях К.-Г. Юнга [1, 3, 4, 17], так і багаточисельних юнгіанців та послідовників в застосуванні юнгіанської методології в науках про суспільство та культуру. Дискусії стосовно поняття архетипу велися зокрема наступними дослідниками: Дж. Хогенсона [5], П. Піетікайнена [8–10], Е. Стівенса [11–13], Дж. ван Енвіка [14–15], Дж. Нокса [6–7, 19], Дж. Мерчанта [20], О. Комара [18].

Поняття архетипу є одним з основних понять, котрі використовуються автором статті у його дослідженні текстів українських казок та легенд. Автор статті відзначає, що поняття архетипу

є актуальним бо містить зокрема інформацію, котру можна розглядати як соціологічну та аналізувати у сфері соціології мистецтва та інших спеціальних та галузевих соціологіях.

Мета та завдання. Метою даної статті є дослідження трансформації поглядів на поняття архетип, починаючи від К.Г. Юнга до поглядів інших дослідників цього поняття, зокрема: Дж. Хогенсона [5], П. Пієтікайнена [8–10], Е. Стівенса [11–13], Дж. ван Енвіка [14–15], Дж. Нокса [6–7, 19], Дж. Мерчанта [20], О. Комара [18]. **Завданням статі** є розширення та поглиблення знань про поняття архетипу задля подальшої актуалізації поняття у сфері соціології мистецтва у застосуванні поняття при дослідженні текстів українських казок та легенд.

Методами дослідження є метод ретроспективно-критичного аналізу джерел із відповідної тематики.

Результати дослідження. *Архетип в юнгівській візії.* В стислому і переробленому вигляді передісторія поняття «архетип» стала змістом праці Юнга «Архетип і символ» [1]. В цій праці автор відходить від індивідуалістичного і клініко-психологічного розуміння безсвідомого як фонові структури утворення і функціонування архетипів і починає розглядати архетипи як продукт культури, зокрема через одну з її ключових аксіосфер – мистецтво. Перш за все йдеться про першообрази колективної уяви, яка розкривається через універсальні символи в мистецтві та його різноманітних жанрах.

Водночас Юнг виводить інтелектуальну генеалогію архетипу від праці Р. Отто «Ідея Священного» [2, рр. 1–31], в якій Отто автор описує атрибутуку Сакральної Першореальності. Її атрибутами автор вважає *іrrаціональність* (невичерпність ідеї божества в раціональних предикатах, набуття нею свого «значення та існування... лише від іrrаціонального», сутнісну синтетичність предикатів, неможливість через них описати Священну Першореальність як предмет); *нумінозність*, яка визначається автором як переживання почуття створеності («почуттям створіння, яке потопає у власному ніщо») та супутніх йому афектів благоговіння та розчулення; *потаємне тремтіння* (*mysterium tremendum*), що може переживатися в діапазоні від м'яких форм охопленості («пронизувати душу м'яким потоком, у формі заспокійливої зануреності в молитву», або «несподіваними спалахами, поривами, може вириватися з душі, призводити до дивного хвилювання, захоплення, захоплення та екстазу») до жорстких форм одержимості (в диких та демонічних формах «кидати в якийсь майже примарний жах і тремтіння»).

Низку описових характеристик архетипу Юнг наводить в статті «Інстинкт та безсвідоме» [3], пропонуючи коротку дефініцію самого поняття та низку супутніх йому описових характеристик архетипу. При синтезі цих характеристик концепт архетипу наповнюється, тим не менш соціально-культурними та соціально-психологічними значеннями, важливими для дослідження творів українського епосу, зокрема казок та легенд.

Саме поняття архетип(ів) Юнг визначає як «типові способи сприйняття». Для Юнга ця «типовість» розуміється, перш за все, як «одноманітність» і «регулярна повторюваність» способів сприйняття. Таким чином, повсюдно, де є «одноманітність» і «регулярна повторюваність» способів сприйняття, ми «маємо справу з архетипом, незалежно від цього, усвідомлюється чи його міфологічний характер чи ні».

В праці Аіон Юнг доповнює розуміння архетипу, пов'язуючи його з ширшим колом першообразів, дотичних, в тому числі до алхімії, астрології та інших ненаукових або паранаукових сфер [4]. Тим не менш, наукове поняття архетипу наповнюється низкою характеристик, які дають можливість запропонувати одне з можливих робочих визначень самого концепту.

Архетип – це структура колективного (спільнотного) безсвідомого, яка виступає архівуючою щодо соціально-історичного досвіду великих спільнот і знаходить своє символічне вираження в різних сферах пізнавальної діяльності та соціальних практик. В сфері пізнавальної діяльності архетипи можуть задавати окремі траєкторії пізнавальних процесів, пов'язаних із спільнотною пам'яттю, соціальним сприйняттям та уявою, а також (частково) рефлексії ціннісних сфер свідомості (філософії, релігії, мистецтві). Разом з цим, архетипи можуть зазнавати символізації в буденній реальності, соціальному повсякденні і через різні продукти культури

та соціальні практики набувати специфічного символічного заломлення (в образотворчому мистецтві, архітектурі, епосі, драматургії, тощо).

Дискусії щодо поняття архетипу в юнгіанських студіях. Дж. Хогенсон у своїй доволі об'ємній статті датує початок дискусії про поняття архетипу кінцем 90-х – початком 2000 років, зауважуючи при цьому, що за 20 років дискусії не було створено задовільної концептуалізації цього поняття [5].

Серед найпомітніших дослідницьких шкіл та авторів Хогенсон називає Петері Піетікайнена, Ентоні Стівенса, Джона ван Енвіка, Джин Нокс [6–15]. Від зазначених дослідників дискусія щодо поняття архетипу розвивалася в чотирьох напрямках: *1) культурно-орієнтованої теорії архетипів, похідної від теорії символічних форм Е. Касірера; 2) біологічно-генетичних теорій, які дозволили концептуалізувати архетип як аналог генетичного коду та глибинної структури передачі родових еволюційних переваг (Е. Стівенс); 3) синергетичної теорії архетипів як «дивних атракторів» та фракталів (Д. ван Енвік); 4) когнітивні теорії архетипової емерджентності (Д. Нокс).*

1. Культурно-орієнтована теорія архетипів П. Піетікайнена. П. Піетікайнен запропонував концептуалізувати архетип в руслі теорії символічних форм Е. Касірера. В своїй статті «Архетипи як символічна форма» автор наголошує на культурному аспекті архетипової теорії, пропонуючи визначення архетипів як «...культурно детермінованих функціональних форм, які організовують і структурують певні аспекти культурної діяльності людини», а саме ті, які, за переконанням автора, неможна віднести до когнітивних за функціональними ознаками. Піетікайнен веде мову про «...емоційні, нумінозні, патологічні психічні аспекти людського життя, які через свою недискурсивну природу залишаються більш-менш неартикульованими» [8].

Піетікайнен констатує нерозробленість з боку Юнга культурного аспекту теорії архетипів, вважаючи цей аспект доволі перспективним, з чим погоджується автор цієї статті. Натомість для Піетікайнена важливо не просто запропонувати культурно-орієнтовану теорію архетипів, але і розв'язати щодо самого юнгіанства суто апологетичну проблему його вилучення «...з доволі неплідного дискурсу про генетичне успадкування архетипів», оскільки «...генетика – або, строго кажучи, будь-яка галузь науки, що базується на біологічних передумовах, досі не надала жодних доказових підтверджень широко обговорюваної тези про успадкування архетипових структур» [8].

Як стане зрозумілим нижче, боротьба Піетікайнена за дискурсивну чистоту юнгівського розуміння архетипів визначалася його філософськими преференціями в касієрівській аксіології, але була водночас частиною його неприйняття еволюційної соціо-біологічної моделі Е. Стівенса. Майже в дусі самого фундатора філософії символічних форм (Е. Касірера) Піетікайнен пропонує розуміння архетипів як символічних форм, які можуть стати предметом герменевтичних студій, оскільки вони (архетипи) «...функціонують у цьому новому контексті як більш-менш неартикульовані, але активні складові людських переживань, які надають цьому досвіду недискурсивної, символічної форми» [8].

2. Біологічно-генетичні теорії. Культурно-орієнтованому розумінню архетипів як символічно-формуєвих складників людських переживань Ентоні Стівенс від початку протиставив концепцію архетипів, яка виводила останні із їх біологічно-генетичного (соціал-еволюціоністського) розуміння [11–13]. В стівенсівській візії архетипи є аналогом кодів ДНК (генетичних кодів), які містять глибинні особливості того чи іншого виду, пов'язані з еволюційними перевагами конкретного біологічного виду.

Якщо архетипи змістовно співпадають із генетичними кодами, то їх роль в еволюції полягає в переданні «глибинних значень», зашифрованих у цих кодах. Стівенс в своїх студіях архетипів поєднує генетику з теорією генеративної граматики Н. Хомскі, в якій представлено низку граматичних першоструктур, подібних до архетипів.

Хомскі критикує біхевіористську концепцію оволодіння мовою за схемою «стимул-реакція-закріплення умовного рефлексу». В розумінні дослідника, у дітей навички продукування мови у формі складних синтаксичних конструкцій не впливають з минулого досвіду їх

вербальної поведінки. Хомскі визначає механізмом, який керує розумінням мови, так званий LAD (Language Acquisition Device). Ця глибинна структура психіки людини містить певний обсяг граматичних конструкцій, з оперттям на які дитина оволодіває новими граматичними конструкціями на основі почутого вербального матеріалу [17].

Розробки Стівенса в майбутньому створили підґрунтя для когнітивних теорій архетипової емерджентності, однак, на думку Хогенсона, спричинили появу значної за обсягом критики. Ця критика стосувалася зокрема нерозуміння Стівенсом можливостей динамічних процесів в побудові нових складних моделей поведінки. Для автора архетипи розуміються саме як вроджені структури, які мають переваги над навчанням і зумовлюють виникнення нових поведінкових моделей та схем. Водночас поведінка роботів з демонструє доволі складні патерни дій, що не впливають із жодних вроджених структур. Отже, кібернетичні системи, не маючи жодних вроджених генкодів, спроможні опановувати поведінкові форми, які є складнішими за інстинктивні.

3. Синергетична теорія архетипів ґрунтована на визначенні наближеності поняття архетипу до поняття дивного атрактору (фрактального атрактору, як його називає Ван Ейвік) [14]. Фрактал за визначенням (лат. fractus — подрібнений, зламаний, розбитий) виступає певною нескінченною множиною, в якій подібні за структурою об'єкти співпадають як в цілому, так і в частинах. Фрактальна будова, як правило, містить структурно-відтворювані ізоморфізми.

Отже, архетипи, які мають фрактальну будову в культурному, соціальному, психічному аспектах дозволяють підтримувати холістичність системи. Йдеться про те, що в системі рух будь-якого її елементу впливає на систему в цілому і створює так званий керований хаос. Разом з цим, фрактальний керований хаос лишається в межах передбачуваної непередбачуваності, що означає збереження системних властивостей. Так, наприклад, мінливість погодних умов в межах географічного простору країни сумісна із збереженням сталості клімату.

Архетипи, отже, структурно подібні до дивних атракторів, які мають фрактальну будову. При цьому ця фрактальність дотично до дослідження символів в епічних творах, на думку автора статті, може виявлятися в побудові символічних рядів, в яких, при семантичному аналізі окремих символів, можна розпізнати архетип як структуруючу структуру щодо цих символів.

Так, архетипи «персони» і «тіні» виявлятимуться в низках взаємопов'язаних символів, які в епічних творах виявлятимуться або в подібні легітимних соціальних статусів та ролей (персона) або виявів девіантних якостей різних персонажів (тінь). Насправді і легітимні статуси і ролі, і девіації в епічних сюжетах буває неважко ідентифікувати, так само, як і вияви девіантної поведінки (напр., крадіжку, вбивство, обман, шахрайство і т.п.). Відносна легкість ідентифікації символів, та логікою Ван Ейвіка, є гарантованою ітераційністю та рекурсійністю архетипів як фрактальних структур.

Юнг також описує архетипи як фрактальні множини, які функційно виражаються в рекурсійних ітераціях паралельних символічних рядів. Так автор наводить приклад з архетипом матері, який, за його словами, «виявляє практично безмежну різноманітність у своїх проявах», з яких він згадує лише «деякі з найбільш характерних» [17].

Далі Юнг перераховує шереги рекурсійних ітерацій символів, похідних від архетипу матері. Вони можуть бути умовно класифіковані на жінок-родичок (мати, бабуся, мачуха, свекруха (теща); жінок-наставниць, або ж виховательок (вчительок і т.п. — наприклад, няня, гувернантка чи віддалена прародичка); жінок-богинь (Богоматір, Діва, Софія), жінок-міфічних образів (мати, в образі дівчини в міфі про Деметра та Кору; мати, яка одночасно є і коханкою в міфі про Кібелу та Аттіса та ін.).

Окрему рекурсійну ітерацію утворює символічний ряд сотеріологічних символів (тих, які створюють образ порятунку або ж прихистку). Прикладами для Юнга є «...рай, царство боже, небесний Єрусалим» [17].

Спорідненими з ними є природні та соціальні символи, які «...викликають у нас побожність або почуття благоговіння, (...церква, університет, місто, країна, небо, земля, ліси та моря (або якісь інші води), пекло і місяць...», а також ті, які асоціюються «...з місцями чи речами, які символізують родючість та достаток: ріг достатку, оране поле, садок, а також скеля, печера,

дерево навесні, джерело, різноманітні судини, (купіль для хрещення, або квіти, що мають форму чаші (троянда, лотос)» [17].

Юнг поміщує в один ряд низку сакральних, речових та тваринних символів, розглядаючи їх як рекурсивну ітерацію архетипу матері. Так, автор співставляє «магічне коло», або мандалу, вважаючи, що «через його захисну функцію воно може бути формою материнського архетипу». Асоціативний шерек продовжується в уподібненні порожніх предметів, починаючи від кухонного приладдя і посуду і закінчуючи низкою «корисних» тварин (коровою, зайцем та ін.).

Символічний перелік продовжується констатацією автора щодо як позитивних, так і негативних архетипових потенцій, що можуть набувати рекурсивної ітерації в множині негативних символів. До них дослідник зараховує негативні міфологічні образи (Мойра, Грая, Норна), казкові та епічні символи живих істот (відьма, дракон, будь-яка тварина або плазун, ...напр., велика риба або змія), символи смерті та інфернального потойбіччя (могила, саркофаг, глибокі води, смерть, привиди та ін.).

Цей перелік, звісно, не сповнений, оскільки сюди включено лише найважливіші риси архетипу матері.

4. Когнітивні теорії архетипової емерджентності. Як відзначає у своїй статті О. Комар у своїй статті, «емерджентизм не лише пропонує нове методологічне вирішення проблеми “редукціонізм проти холізму”, але також є варіантом еволюційної епістемології, що пропонує переосмислити традиційну теорію пізнання. Особливістю еволюційного пояснення є використання нового способу інтерпретації, який дає можливість відійти як від аристотелівського телеологізму, так і від механіцизму, різновидів, протилежних лише на перший погляд, оскільки обидва передбачають перехід тільки від складнішого до простішого або низхідну процедуру “згори-вниз” (top-down)» [18].

В емерджентному розумінні архетип виникає як деяка цілісність, яка не зводиться до суми біологічних та культурних складників. З одного боку, архетипи мають деяку подобу з інстинктами, і сам фундатор аналітичної психології намагався ототожнювати їх, чим спричинив гостру критику у Дж. Нокс та Дж. Мерчант [6, 19, 20]. Зазначені автори критикували Юнга за його спроби ототожнювати архетипи як «патерни автоматичних рухових дій...», властиві тваринам, з архетипами як ментальними уявленнями, образами та мисленням, які є «частиною нашого генетичного складу» [19].

В емерджентному розумінні Нокс «автоматичні моделі поведінки» хоча і «можуть перебувати під значним генетичним впливом», тим не менш ... психічні образи та думки є результатом набагато складніших взаємодій аніж тих, що відбуваються між мозком, розумом і навколишнім середовищем, в яких жорстка генетична детермінація не відіграє практично ніякої ролі» [19].

Ще критичніше висловився Д. Мерчант, для якого спростованість сучасною нейронаукою вродженості архетипів є підставою для постановки запитання про переповненість цього концепту іннатистськими та преформаціоністськими денотаціями, для чого, з точки зору дослідника, немає жодних перспектив. Автор прямо говорить про остаточну втрату юнгіанськими студіями свого авторитету у «ширшій терапевтичній спільноті» за обставин прийняття розуміння архетипів як «...апріорних, вроджених психічних структур, які визначають психологічне життя...» [20].

Прийняття слушності теорії архетипової емерджентності стає можливим, якщо уявляти свідомість як певне «поле гри» архетипів, які можуть мати частково інстинктивне походження, але при цьому маючи на увазі очевидне переважання в структурі архетипу культурних та соціальних складників.

Так уже цитований Хогенсон в своїй статті з тематики ефекту Болдуїна категорично наполягає на відсутності у архетипів будь-якої біологічної чи культурної локалізації. Дослідник піддає критиці як платонівський есенціалізм та трансценденталізм (розуміння архетипів як абстрактних сутностей), так і генетично-геномну візію архетипової теорії, додаючи до структури архетипу такий елемент, як наратив. В хогенсонівському тлумаченні структура архетипу виглядає

як наступне «рівняння»: *архетип* = «*властивості динамічної системи мозку (нейродинамічні складники)* + *культурне та соціальне середовище* + *наративи* [5].

Остання складова в контексті може бути тим цікавішою для автора статті, як дослідника архетипів і символів в українських казках та легендах, чим глибше буде враховуватися специфіка епічних наративів в контексті їх культурної специфіки. Оскільки епічні наративи завжди бувають зануреними в специфічний культурний контекст, то і самі архетипи, і супутні символи зазнають видозміни через певні заломлення, що ставить під сумнів загально-людськість самих архетипів.

Висновки. Концептуалізація архетипів Юнгом дає можливість зрозуміти архетип як ретроверсійний першообраз, який здобуває своє вираження через низку символів та наділений «нумінозною» (в сенсі нав'язливо-примусовою) силою повернення індивідуального та спільного сприйняття, мислення, пам'яті, уяви в структурні колії минулого (в деяких випадках – з соціально-історичними подієвими повторами). Така ретроверсійність архетипів розкривається в тому числі і в творах мистецтва – казках та легендах, міфах та їх символах.

Соціо-культурне значення архетипу як форми імагінальної компресії спільного досвіду минулого, яка структурує візію досвіду спільного майбутнього, має перспективне значення для соціології та людинознавчих студій. Тим не менш, таке розуміння концепту «архетип» містить низку іннатистських (інстинктоморфних) однобічностей, які піддаються критиці з урахуванням досягнень соціо-культурних студій, включаючи філософію культури, соціологію, соціальну психологію, еволюційну біологію, а також поширені в природознавстві синергетичні студії та когнітивні теорії емерджентності.

Від найпомітніших дослідницьких шкіл та авторів (П. Піетікайнена, Е. Стівенса, Д. ван Енвіка, Д. Нокс) [6–15] критичний дискурс щодо юнгівського розуміння поняття архетипу розгортався в чотирьох напрямках: 1) культурно-орієнтованої теорії архетипів, похідної від теорії символічних форм Е. Касірера; 2) біологічно-генетичних теорій, які дозволили концептуалізувати архетип як аналог генетичного коду та глибинної структури передачі родових еволюційних переваг (Е. Стівенс); 3) синергетичної теорії архетипів як «дивних атракторів» та фракталів (Д. ван Енвік); 4) когнітивних теорій архетипової емерджентності (Д. Нокс).

1. В культурно-орієнтованій теорії архетипів П. Піетікайнена запропоновано концептуалізувати архетип в руслі теорії символічних форм Е. Касірера, констатовано нерозробленість з боку Юнга культурного та соціального аспектів теорії архетипів і наголошено на перспективності цих аспектів, з чим погоджується автор цієї статті. В студіях П. Піетікайнена наголошено як на необхідності запропонувати культурно-орієнтовану теорію архетипів як архетипових образів, так і на необхідності розв'язати проблему шляхом вилучення з юнгіанства дискурсу про генетичне успадкування архетипів і подібність архетипів до інстинктів [8].

2. Біологічно-генетичні теорії протиставляють культурно-орієнтованому розумінню архетипів як символу-формуєвих складників людських переживань їх біологічно-генетичне (соціал-еволюціоністське) та іннатистське розуміння [11–13]. В такому розумінні архетипи є аналогом системи спадковості (генетичних кодів) та констеляцій групових інстинктів із видоутворюючим потенціалом щодо часової трансляції видо-специфічних еволюційних переваг. Відповідно, предметом критики для біологічно-генетичних теорій стає непослідовний інстинктивізм в розумінні як Юнгом, так і його послідовниками з інших субнапрямків соціо-культурного юнгіанства структури архетипів.

3. Синергетична теорія архетипів ґрунтована на визначенні наближеності поняття архетипу до поняття дивного атрактору (фрактального атрактору), який є видовим поняттям щодо фракталу як структуруючої реплікативної матриці для нескінченної множини подібних за структурою об'єктів з ознаками співпадіння як в цілому, так і в частинах. Отже, архетип розглядається як реплікативна матриця спільного досвіду, яка структурує сценарії її упорядкування та хаотизації.

Архетипи, отже, структурно подібні до дивних атракторів, які мають фрактальну будову. При цьому ця фрактальність дотично до дослідження символів в епічних творах, на думку

автора статті, може виявлятися в побудові символічних рядів, в яких, при семантичному аналізі окремих символів, можна розпізнати архетип як структуруючу структуру щодо цих символів.

4. В когнітивних теоріях архетипової емерджентності пропонується емерджентистське вирішення проблеми “редукціонізм проти холізму та версії еволюційної епістемології із запропонованим переосмисленням традиційної теорії пізнання. Особливістю еволюційного пояснення концепту «архетип» є використання нового способу інтерпретації, який дозволяє відійти як від аристотелівського телеологізму, так і від механіцизму, оскільки обидва передбачають перехід тільки від складнішого до простішого або ж редукціоністське розуміння цього поняття.

В емерджентному розумінні архетип розуміється як деяка цілісність, яка не зводиться до суми біологічних та культурних складників. Архетипи мають деяку подобу з інстинктами, і сам К.-Г. Юнг намагався ототожнювати їх, чим спричинив гостру критику у Дж. Нокс та Дж Мерчант. Зазначені автори критикували Юнга за його спроби ототожнювати архетипи як патерни автоматичних рухових дій, властиві тваринам, з архетипами як ментальними уявленнями, образами та мисленням, які є складниками людського біологічного генофонду.

Критичні зауваження теорії архетипової емерджентності щодо іннативістсько-інстинктивістського розуміння архетипів стає можливим на тлі уявлення про свідомість як певне «поле гри» архетипів із переважанням щодо структури архетипу формотворчого впливу культурних та соціальних складників. В теорії архетипової емерджентності піддається критиці як первинно-есенціалістське та трансценденталістське розуміння архетипів як абстрактних сутностей та «нумінозних першообразів», так і генетично-еволюціоністська версія архетипової теорії. В структуру архетипу додається наратив, що дозволяє перевести його з площини абстрактно-спекулятивного розуміння в емпірично-соціальне (образне та дискурсивне). На основі такого тлумачення структура архетипу набуває вигляду концептуального «рівняння», в якому архетип як сума утворюється через доданки нейродинамічних властивостей, культурного та соціального середовища та наративної складової.

Дослідження архетипів і символів в українських казках та легендах має відбуватися з урахуванням особливостей епічних наративів в контексті їх культурної специфіки. Епічні наративи через вплив специфічного культурного і соціального контексту України зазнають видозміни як в структурі архетипових міфологем, так і супутніх їм символів, що дає підстави сприймати як більш аргументовану думку про етнокультурні особливості архетипів (етнокультурні архетипи) та символи. Для соціології культури, соціології мистецтва, соціології епосу як галузевих соціологій зазначене має перспективи теоретичних та емпіричних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Jung C. G. Collected Works of C.G. Jung, Vol. 7: Two Essays in Analytical Psychology. Princeton University Press, 1966. 376 p.
2. Otto R. The Idea of the Holy. Oxford University Press, 1958. 232 p.
3. Jung C-G. Collected Works, Vol. 8 The Structure and Dynamics of the Psyche Second Edition, Princeton University Press, 1969. 988 p.
4. Jung C. G. Collected Works of C.G. Jung, Vol. 9 (Part 2): Aion: Researches into the Phenomenology of the Self, Princeton University Press, 1966. 360 p.
5. Hogenson G. The controversy around the concept of archetypes. Journal of Analytical Psychology, 64, 2019. Pp. 682–700.
6. Knox J. Memories, fantasies, archetypes: an exploration of some connections between cognitive science and analytical psychology. Journal of Analytical Psychology, 46, 4, 2001. Pp 613–635.
7. Knox J. Archetype, Attachment, Analysis: Jungian Psychology and the Emergent Mind. London : Routledge, 2003.
8. Pietikainen P. Archetypes as symbolic forms. Journal of Analytical Psychology, 43, 3, 1998. Pp. 325–343.
9. Pietikainen P. Response to Hester McFarland Solomon, George B. Hogenson and Anthony Stevens. Journal of Analytical Psychology, 43, 1998. Pp. 379–388.

10. Pietikäinen P. C. G. Jung and the Psychology of Symbolic Forms. Helsinki : Finnish Academy Sciences, 1999.
11. Stevens A. Archetypes: A Natural History of the Self. New York: William Morrow & Co, 1983.
12. Stevens A. Response to P. Pietikainen. Journal of Analytical Psychology, 43, 3, 1998. Pp. 345–355.
13. Stevens A. Archetype Revisited: An Updated Natural History of the Self (Routledge Mental Health Classic Editions). London : Routledge.
14. van Eenwyk J. Archetypes: The strange attractors of the psyche. Journal of Analytical Psychology, 36, 1, 1991. Pp. 1–25.
15. van Eenwyk J. Archetypes & Strange Attractors: The Chaotic World of Symbols in Studies in Jungian Psychology by Jungian Analysts. Toronto : Inner City Books, 1997.
16. Chomsky N. Syntactic Structures. De Gruyter Mouton, 2002.
17. Jung C. G. The Symbolic Life: Miscellaneous Writings (The Collected Works of C. G. Jung, Volume 18). Hardcover – Illustrated, 1977.
18. Комар О.В. Емерджентний підхід як основа еволюційного пояснення свідомості URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77295/21-Komar.pdf?sequence=1>
19. Knox J. Mirror neurons and embodied simulation in the development of archetypes and self-agency. Journal of Analytical Psychology, 54, 3, 2009. Pp. 307–323.
20. Merchant J. A reappraisal of classical archetype theory and its implications for theory and practice. Journal of Analytical Psychology, 54, 3, 2009. Pp. 339–358.

REFERENCES

1. Jung C. G. (1966) Collected Works of C.G. Jung, Volume 7: Two Essays in Analytical Psychology. Princeton University Press. Pp. 376
2. Otto, R. (1958). The Idea of the Holy. Oxford University Press USA. 232 p., pp. 1–31.
3. Jung, C. G. Collected Works vol. 8 (1960), “Instinct and the Unconscious” (1919/1948), 280 (pp. 137–140).
4. Jung C. G. (1966) Collected Works of C.G. Jung, Volume 9 (Part 2): Aion: Researches into the Phenomenology of the Self. Princeton University Press, pp. 360.
5. Hogenson, G. (2019). The controversy around the concept of archetypes. Journal of Analytical Psychology. 64. Pp. 682–700.
6. Knox, J. (2001). Memories, fantasies, archetypes: an exploration of some connections between cognitive science and analytical psychology. Journal of Analytical Psychology, 46, 4, pp. 613–635.
7. Knox, J. (2003). Archetype, Attachment, Analysis: Jungian Psychology and the Emergent Mind. London : Routledge
8. Pietikainen, P. (1998). ‘Archetypes as symbolic forms’. Journal of Analytical Psychology, 43, 3, pp. 325–343.
9. Pietikainen, P. (1998). ‘Response to Hester McFarland Solomon, George B. Hogenson and Anthony Stevens’. Journal of Analytical Psychology, 43, pp. 379–388.
10. Pietikäinen, P. (1999). C. G. Jung and the Psychology of Symbolic Forms. Helsinki : Finnish Academy Sciences
11. Stevens, A. (1983). Archetypes: A Natural History of the Self. New York : William Morrow & Co.
12. Stevens, A. (1998). ‘Response to P. Pietikainen’. Journal of Analytical Psychology, 43, 3, pp. 345–355.
13. Stevens, A. (2015). Archetype Revisited: An Updated Natural History of the Self (Routledge Mental Health Classic Editions). London : Routledge
14. van Eenwyk, J. (1991). ‘Archetypes: The strange attractors of the psyche’. Journal of Analytical Psychology, 36, 1, 1–25
15. van Eenwyk, J. (1997). ‘Archetypes & Strange Attractors: The Chaotic World of Symbols’ in Studies in Jungian Psychology by Jungian Analysts. Toronto : Inner City Books.
16. Chomsky N. (2002). Syntactic Structures. De Gruyter Mouton.
17. Jung, C. G. (1977). The Symbolic Life: Miscellaneous Writings (The Collected Works of C. G. Jung, Volume 18) Hardcover – Illustrated.

18. Komar, O.V. The emergent approach as the basis of the evolutionary explanation of consciousness

URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77295/21-Komar.pdf?sequence=1> [in Ukrainian]

19. Knox, J. (2009). 'Mirror neurons and embodied simulation in the development of archetypes and self-agency'. *Journal of Analytical Psychology*, 54, 3, pp. 307–323.

20. Merchant, J. (2009). 'A reappraisal of classical archetype theory and its implications for theory and practice'. *Journal of Analytical Psychology*, 54, 3, pp. 339–58.

Koren Yevhen Ruslanovych

Postgraduate student at the Department of Sociology and Political Sciences

State University "Kyiv Aviation Institute"

1, Lubomyr Huzar Avenue, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0009-0000-7717-8833

CONCEPT OF ARCHETYPE AND DISCUSSIONS ABOUT IT IN JUNGIAN STUDIES

Relevance. *The concept of archetype is one of the main concepts that have an important methodological significance for the author of the article in his research of Ukrainian fairy tales and legends. Studying the texts of Ukrainian fairy tales and legends, the author of the article comes across repeated visual images, scenarios that have a certain symbolic content. This symbolic content contains, among other things, certain collective ideas, motives, meanings that go beyond purely psychological knowledge. Hence, the mentioned epic works contain valuable sociological information that can be obtained and researched in the subject area of branch sociologies, in particular the sociology of culture and art.*

The variety of interpretations of the concept of archetype actualizes the need to review the development of views on this concept. Starting from Jung to his followers who put forward their own conceptual views on this concept. Among the researchers of Jungian studies, whose views on the archetype are considered by the author of gender are, in particular: J. Hogenson, P. Pietikainen, E. Stevens, J. van Enwyk, J. Knox, J. Merchant, O. Komar.

The purpose of the study is to build a general scheme regarding the works in which the concept of archetype is conceptualized, starting from its initial definition by K.G. Jung, to various criticisms of this definition by representatives of Jungian studies taking into account socio-cultural contexts, achievements of sociology, cultural studies, psychology, evolutionary biology.

Research methods are the method of retrospective and critical analysis of sources from the relevant subject.

Research results. *The socio-cultural significance of the archetype as a form of imaginal compression of the community experience of the past, which structures the vision of the community experience of the future, has a promising significance for sociology and humanities studies. Nevertheless, this understanding of the concept of "archetype" contains a number of innatist (instinctomorphic) one-sidedness, which are subject to criticism taking into account the achievements of socio-cultural studies, including the philosophy of culture, sociology, social psychology, evolutionary biology, as well as synergistic studies and cognitive theories of emergence.*

From the most prominent research schools and authors (P. Pietikainen, E. Stevens, D. van Enwyk, D. Knox) [6–15] critical discourse on the Jungian understanding of the concept of archetype unfolded in four directions: 1) culturally oriented theory of archetypes, derived from the theory of symbolic forms of E. Kasirer; 2) biological-genetic theories, which made it possible to conceptualize the archetype as an analogue of the genetic code and the deep structure of the transmission of ancestral evolutionary advantages (E. Stevens); 3) synergistic theory of archetypes as "strange attractors" and fractals (D. van Enwyk); 4) cognitive theories of archetypal emergence (D. Knox).

Key words: *archetype, symbol, myth, mythologeme, theories of archetypes, theory of symbolic forms, theory of emergence, synergetic theory.*

УДК 316.625-057.36:364-57

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.31>

Сорокіна Олександра Сергіївна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціологіїЗапорізького національного університету
вул. Університетська, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0003-0058-1848

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ПРИ ПОВЕРНЕННІ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ

Актуальність проблеми. Актуальність дослідження обумовлена тривалим веденням на території країни бойових дій та початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року, що спричинило суттєве збільшення кількості військових, які мають досвід участі у бойових діях та перебування на лінії зіткнення. Подвійна зміна людиною соціальних систем зі взаємовиключними вимогами (від цивільного життя до військового та навпаки) супроводжується деформацією та/або руйнуванням соціальних зв'язків, зміною світогляду, ціннісної структури особистості та бачення життя в цілому, що проявляється в процесі соціальної адаптації, через яку проходять військові при поверненні до мирного життя. **Метою дослідження** є виявлення специфіки соціальної адаптації військових при поверненні до мирного життя ($n = 10$) у вересні-жовтні 2024 року. **Методи дослідження:** історичний та системний підходи, метод емпіричного дослідження – глибинне структуроване інтерв'ю з військовими. **Результати дослідження.** Теоретичне осмислення проблеми повернення військових до умов мирного життя пов'язане з роботами Г. Гроція, Л. Гумпловича, К. фон Клаузевіца, П. Сорокіна, Р. Парка, Ч. Р. Мілса, С. Гантінгтона, Е. Гідденса. Прикладне дослідження стосувалось виявлення змін, які відчують в собі інформанти при поверненні до мирного життя; соціальних та особистих проблем, з якими стикаються військові в цивільному житті; видах отриманої підтримки та баченні ролі держави в допомозі військовим. Особистісні зміни стосуються переосмислення стилю життя та його ціннісної складової, якості відносин, пріоритетів та відчуття значущості безпеки. Серед соціальних проблем, з якими стикаються військові при поверненні до мирного життя, були згадані: коректне та/або некоректне поводження оточуючих, зміна родинних ролей, відсутність повноцінного інклюзивного середовища. Серед проблем, пов'язаних з отриманням належної від держави допомоги, учасники дослідження зазначають надмірну бюрократизацію, тривалість процедур, складнощі з відновленням документів, необхідність повторного проходження певних процедур. Щодо бачення ролі держави у допомозі військовим в процесі адаптації до мирного життя були згадані: формування толерантного ставлення до військових; спрощення бюрократичних процедур; збільшення патріотичних заходів; розвиток соціальних програм; створення меморіальних місць.

Ключові слова: соціальна адаптація, військові, мирне життя, війна, насилля.

Вступ. Події в Україні 2014 року, а також початок повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року призвели до збільшення чисельності військових, які мають досвід участі у бойових діях та перебуванні на лінії зіткнення. За даними Міністерства у справах ветеранів України тільки станом на 1 січня 2022 року в Україні налічувалося майже півмільйона учасників бойових дій [1], а вже станом на 25 липня 2024 року ця цифра становила близько одного мільйона трьохсот тисяч осіб [2]. Відповідним чином тривалість війни сприяє збільшенню представників даної категорії. Участь у бойових діях є соціально травмуючою ситуацією з огляду на те, що людина з умов мирного життя переходить до військових структур, соціальні практики взаємодії в яких суттєво відрізняються від мирного життя, а потім знову повертається у мирне середовище. Таким чином здійснюється подвійний перехід між соціальними системами, що супроводжується руйнуванням та деформацією соціальних зв'язків та вимагає соціальної адаптації до нових умов. Соціальна адаптація охоплює процеси професійної підготовки/

перепідготовки, реабілітації, соціальної підтримки, отримання соціальних послуг та пільг, відновлення соціальних зв'язків тощо. Дії держави у вирішенні даних проблем відображені у чинному законодавстві, зокрема у Законах України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про соціальні послуги», Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку та умов забезпечення соціальної та професійної адаптації осіб, які звільняються або звільнені з військової служби, з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членів сімей таких осіб, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України та постраждалих учасників Революції Гідності». За попередніми підрахунками Міністерства у справах ветеранів України, після завершення війни близько 10% населення країни потребуватимуть різних форм допомоги та соціальних послуг.

Мета та завдання. Метою статті є дослідження специфіки соціальної адаптації військових при поверненні до мирного життя. Досягнення мети передбачає розв'язання такі завдань: дослідження наукового осмислення проблеми соціальної адаптації військових при поверненні до мирного життя; визначення соціальних проблем, з якими стикаються військові при поверненні до мирного життя; аналіз шляхів розв'язання проблем, пов'язаних з соціальною адаптацією військових при поверненні до мирного життя.

Методи дослідження. Методологічну базу дослідження складають історичний та системний підходи, метод емпіричного дослідження – глибинне структуроване інтерв'ю з військовими ($n = 10$).

Результати дослідження. Феномен війни як однієї із форм соціальної взаємодії має тривалу історію дослідження. Г. Гроцій у праці “De Jure Belli ac Pacis” розглядає війну як хаос та насилля у взаємодії держав, що формує потребу у юридичній та моральній регуляції даного виду взаємодії. Г. Гроцій звертає увагу на моральний аспект війни, розглядаючи її як справедливу у випадку, коли вона виступає для однієї зі сторін як інструмент самозахисту та відшкодування заподіяних збитків, підкреслюючи необхідність гуманного та етичного поведіння навіть під час війни. Військові, як зазначає Г. Гроцій, часто опиняються в ситуаціях, пов'язаних з моральними дилемами та етичними переконаннями: необхідністю використання насилля, нанесення шкоди супротивнику, виконанням несправедливих наказів тощо [3]. В основі поведінки держави та людини під час війни мають знаходитись правові та ціннісні засади, які визначають сам перебіг процесу та суспільні наслідки після завершення ведення військових дій.

Л. Гуплович у праці «Соціологія і політика» розглядає конфлікти та війни між племенами і народами як передумову виникнення держави та невід'ємну складову історичного процесу та людської історії зокрема. Погляди Л. Гупловича на війну ґрунтуються на його теорії конфлікту, яка містить ідею про те, що соціальні структури формуються у процесі боротьби різних груп за домінування та ресурси. Такі конфлікти не є просто спорадичними явищами, а мають фундаментальне значення для розвитку цивілізацій і держав. Війна та насильство виступають не лише наслідком соціального конфлікту, а й механізмом, за допомогою якого суспільства зазнають трансформації та еволюції. Військові конфлікти можуть призвести до консолідації влади та встановлення домінуючих груп у державі, фактично визначаючи структуру держави [4]. В концепції Л. Гупловича війни зміцнюють владу панівної групи та маргіналізують інші спільноти. Ця динаміка лежить в основі багатьох історичних конфліктів, де переможець не лише отримує контроль, але й нав'язує свої культурні норми та цінності переможеному.

К. фон Клаузевіц у праці «Про війну» визначав останню як специфічний вид діяльності, пов'язаний з небезпекою, емоційним напруженням, насильством та смертю, що вимагає від військових подолання страхів та небезпеки, пов'язаних з нею. Війна виступає комплексом політичних, соціальних і психологічних факторів, метою яких є досягнення політичних цілей. Соціальні аспекти взаємодії на війні К. фон Клаузевіц розглядає як такі, що відзначаються стресом, невизначеністю та зміною сприйняття реальності, яке проявляється у гіперболізації проблем, не пов'язаних безпосередньо із війною. Також важливу роль відіграють духовні цінності: мораль, лідерство, прагнення до перемоги, боротьба за волю, які переважають над

матеріальними [5]. Виділення К. фон Клаузевіцем соціальних проблем як таких, що викликані війною, дозволяє виділити особливості її впливу на дану сферу життя військового в процесі та після завершення участі безпосередньо у бойових діях.

П. Сорокін у статті «Війна і милітаризація суспільства» обґрунтовує зв'язок між війною та динамікою соціальних систем. Прояви милітаризації з'являються у періоди великих соціальних потрясінь, виникнення гострих соціальних проблем, зіткненні ціннісних систем в суспільстві, при зміні режиму функціонування соціальної системи в цілому. Милітаризація призводить до підпорядкування цивільних установ і надання пріоритету військовим цілям над іншими соціальними та культурними проблемами. Наслідками війни та милітаризації за П. Сорокіним, є виснаження соціальних ресурсів, розмивання індивідуальних свобод, нормалізація авторитарного контролю, придушення інакомислення, підкорення громадян волі держави [6]. Психологічна та культурна травма, яку наносить війна, призводять до збереження милітаристських настроїв в суспільстві та створюють передумови майбутніх конфліктів.

Р. Парк у статті «Соціальна функція війни: спостереження та нотатки», досліджував соціальні функції війни з соціологічної точки зору. Згідно його бачення, війна може виконувати також позитивні соціальні функції: вона сприяє вирішенню соціальних конфліктів і встановленню політичного порядку; виступає способом розв'язання глибинної соціальної та політичної напруги; зміцнює політичну владу, здатну забезпечити порядок і стабільність; об'єднання проти спільного ворога зміцнюють зв'язки та спільні цінності серед населення, сприяють його солідаризації. Р. Парк зазначав, що війна виконує більш широку «соціальну функцію», яка виходить за межі простого військового завоювання чи оборони: соціальні інститути та практики оцінюються на основі функцій, які вони виконують для загальної соціальної системи, навіть якщо ці функції не є запланованими чи явними цілями інституту. У випадку війни, Р. Парк стверджує, що хоча безпосередні цілі можуть мати військовий характер, війна може виконувати важливі приховані соціальні функції, які сприяють стабільності та інтеграції суспільств [7]. Хоча позиція Р. Парка щодо функцій війни у соціальній системі є суперечливою, вона описує її інституційний характер та взаємозв'язок зі всіма сферами суспільства.

Ч. Р. Міллс у праці «Пануюча еліта» розглядав дилеми, з якими стикаються військовослужбовці, коли доєднуються до армії: так, після вступу до армії солдати повинні відмовитися від значного ступеня особистої автономії задля ефективного функціонування як частини дисциплінованих сил; армійська система також включає дотримання суворих правил поведінки, носіння стандартної уніформи та беззаперечне виконання наказів, навіть якщо вони суперечать особистим переконанням або уподобанням солдата; відповідати очікуванням щодо зовнішнього вигляду та поведінки військовослужбовця. Ключовим викликом, на його думку, є узгодження індивідуальної свободи з оперативними вимогами армії, пошук балансу між особистою автономією з потребою в дисципліні, слухняності та зосередженості на місії [8]. Робота Ч. Р. Міллса поставила питання щодо етичних принципів у військових, пов'язаних з суперечливими вимогами армійської та цивільної систем, співвідношенням морального та юридичного обов'язків, пошуком балансу між індивідуальними прагненнями та колективними вимогами інституційних систем.

С. Гантінгтон у праці «Солдат і держава» говорить про фундаментальну суперечність між армією та державою та виступає за деполітизацію військових структур. Він пропонує концепцію «об'єктивного цивільного контролю», яка передбачає чітке розмежування відповідальності між військовою та цивільною сферами. Згідно з цією моделлю, цивільні керівники несуть відповідальність за встановлення великих стратегічних цілей і політики, тоді як військовим надається автономія у визначенні найкращих засобів досягнення цих цілей на оперативному та тактичному рівнях. Даний розподіл праці, стверджує С. Гантінгтон, дозволяє військовим зберегти свою професійну ідентичність і ефективність, залишаючись підпорядкованими цивільній владі [9]. Такий підхід дозволяє уникнути ситуації, коли військові офіцери більше стурбовані тим, щоб заслужити прихильність цивільних політиків, ніж розробкою та впровадженням надійних військових стратегій.

Е. Гідденс проаналізував зв'язок між сучасною національною державою та засобами ведення війни. Він стверджує, що сучасна національна держава нерозривно пов'язана з концентрацією насильства та засобами ведення війни, а мілітаризація суспільств є ключовим процесом, який супроводжує появу національної держави та формує її конфігурацію. Сучасна йому індустріальна держава монополізує інструменти насилля та створює потребу у формуванні механізмів його контролю та нагляду з метою попередження його поширення [10]. Е. Гідденс акцентує увагу на зв'язку між владою та насильством, ролі держави у військових конфліктах та формування контурів глобальної політики в умовах ведення сучасних війн.

Щодо прикладних досліджень стосовно допомоги військовим при поверненні до мирного життя, то зміст соціальної адаптації включає передусім соціальну підтримку, сприяння поверненню до роботи як механізм повернення до цивільного життя, робота не тільки з військовими, але і з членами їх родин [11].

Згідно Наказу Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціальної адаптації», її зміст пов'язаним з допомогою у визначенні проблем, з якими стикається військовий у мирному житті; наданні актуальної інформації щодо можливостей та способів отримання допомоги; представництві інтересів особи; розвитку соціальних навичок та здатності до самостійного вирішення проблем мирного життя; залучення до діяльності груп самопомоги, які виконують функцію соціальної підтримки; сприяння ресоціалізації та працевлаштуванню [12].

Аналіз досвіду з соціальної адаптації військових до умов мирного життя інших країн [13; 14] показав таке: відновлення соціальних компетентностей корелює з відновленням психічного здоров'я та суб'єктивного відчуття благополуччя; швидкість адаптації пов'язана з підтримкою найближчого соціального оточення (подружжя, батьки, друзі); відновлення економічної самостійності та повернення на роботу або навчання знижує частоту звернення щодо отримання фахової допомоги; особисте життя (або одруження) сприяють зниженню інтенсивності негативних відчуттів, пов'язаних з досвідом участі у бойових діях.

Прикладна частина дослідження включала в себе проведення глибинних структурованих інтерв'ю з військовими ($n = 10$) у вересні–жовтні 2024 року. Учасникам дослідження були поставлені запитання щодо змін, які відчувають в собі інформанти при поверненні до мирного життя; соціальних та особистих проблем, з якими стикаються військові в цивільному житті; видах отриманої підтримки та баченні ролі держави в допомозі військовим.

При поверненні до мирного життя військові зазначають у себе низку змін, які пов'язані з іншим ставленням до життя в цілому та його проблем: бажанням «поспішати жити», яке пов'язане з пережитим досвідом постійної загрози життю та здоров'ю; намаганням не відкладати приємні події та заходи на майбутнє, а реалізовувати їх «тут і зараз»; відновленням відчуття безпеки та контролю над власним життям (можливість обирати одяг, спати та приймати їжу за бажанням, планувати дозволя тощо); відчуттям цінності та задоволення від реалізації базових потреб (перебувати у теплі, мати режим роботи та відпочинку, вільно спілкуватись з рідними та друзями); зміну життєвих пріоритетів та стилю спілкування з оточуючими (намагання одразу вирішувати всі питання, розставляти життєві пріоритети, вирішувати конфлікти тощо); звичне відчуття стресу, від якого буває важко позбавитись.

Щодо соціальних та особистих проблем, з якими стикаються військові при поверненні до мирного життя, були згадані: позитивна реакція на військових, коли вони у формі (висловлення слів подяки та підтримки від незнайомих людей в публічних місцях); вплив на якість сімейних стосунків (відсутність довготривалого повноцінного спілкування та сумісного проживання з близькими, що призводить до конфліктів та непорозумінь); зміни сімейних ролей (коли за відсутності чоловіка-військового дружина приймає всі рішення самостійно без його участі); некоректні запитання від оточуючих (щодо здоров'я, поранень, перебігу бойових подій («ти вбивав?»)), оцінки ситуації в цілому («коли закінчиться війна?»)), відсутність повноцінного інклюзивного середовища.

Щодо отриманої допомоги, то інформанти зазначали, що вони отримували інформаційну підтримку, медичну, психологічну та соціальну реабілітацію, пільги, визначені чинним законодавством. Одна серед проблем у даній сфері були згадані: надмірна бюрократизація, тривалість та непрозорість деяких процедур, складнощі з відновленням документів, нестача фахівців, зневажливе ставлення деяких посадових осіб, необхідність повторного проходження певних процедур. Деякі інформанти зазначали, що відмовлялись від належної їм допомоги внаслідок довгої тривалості процедури її отримання та необхідності зібрання великої кількості документів, які б підтверджували їх право на її отримання. Для отримання допомоги інформанти звертались як до державних установ, так і до громадських організацій.

Щодо бачення ролі держави у допомозі військовим в процесі адаптації до мирного життя, були зазначені такі позиції: формування толерантного ставлення до військових, особливо осіб, які отримали інвалідність; спрощення бюрократичних процедур та збільшення їх прозорості; збільшити кількість патріотичних заходів, зокрема із залученням молоді; проводити публічні заходи із залученням військових; розвиток соціальних програм, які б дозволили працевлаштуватись військовим (у випадку, коли вони втратили роботу або здатність її виконувати внаслідок погіршення здоров'я); створення меморіальних місць.

Висновки. Актуальність досліджуваної теми пов'язана з веденням бойових дій різної інтенсивності на території України з 2014 року, що призвело до зростання чисельності військових-учасників бойових дій, кількість яких станом на 2024 вже перевищує мільйон осіб. Перехід людини до мілітаризованої структури з подальшим її поверненням до цивільного життя, вимагає подвійного проходження процесу соціальної адаптації (від мирного життя до військового і потім навпаки), який супроводжується соціальними та особистісними змінами, викликаними пережитим досвідом загрози життя.

Теоретичне осмислення проблеми повернення військових до умов мирного життя пов'язане з дослідженнями війни як соціального феномену, її функцій, ролі держави в даному процесі, визначенні кола проблем, з якими стикаються військові. Серед ключових позицій можна виділити наступні: особистісні зміни, які відбуваються у військових внаслідок необхідності систематичного застосування насилля (Г. Гроцій); існування війни та пов'язаних з нею соціальних явищ як таких, що є іманентними по відношенню до людського суспільства (Л. Гумплович); зміни у сприйнятті реальності у військових, обумовлені непередбачуваністю військових подій (К. фон Клаузевіц); суспільна травма, яку наносить війна (П. Сорокін); об'єднання проти спільного ворога як інструмент консолідації суспільства та зміцнення внутрішніх соціальних зв'язків (Р. Парк); відмова від особистої автономії заради ефективного функціонування (Ч. Р. Міллс); автономне функціонування світської та військової структур (С. Гантінгтон); монополізація насилля та роль держави у суспільних конфліктах (Е. Гідденс).

Сучасні дослідження показують кореляцію між відновленням соціальних компетенцій та відчуттям благополуччя у військових; соціальною підтримкою та частотою звернення щодо отримання фахової соціальної допомоги; активним соціальним життям та інтенсивністю негативних відчуттів, пов'язаних з досвідом участі у бойових діях. Прикладне дослідження стосувалось виявлення змін, які відчують в собі інформанти при поверненні до мирного життя; соціальних та особистих проблем, з якими стикаються військові в цивільному житті; видах отриманої підтримки та баченні ролі держави в допомозі військовим. Особистісні зміни стосуються переосмислення стилю життя та його ціннісної складової, якості відносин з соціальним оточенням, зміні пріоритетів та відчуття значущості матеріальної складової якості життя. Серед соціальних проблем, з якими стикаються військові при поверненні до мирного життя, були згадані як позитивно, так і негативно забарвлені ситуації: коректне та/або некоректне поводження оточуючих, висловлення подяки, некоректні запитання, зміна родинних ролей, відсутність повноцінного інклюзивного середовища. Серед проблем, пов'язаних з отриманням належної від держави допомоги, були згадані: надмірна бюрократизація, тривалість та непрозорість деяких процедур, складнощі з відновленням документів, нестача фахівців, зневажливе ставлення деяких посадових осіб, необхідність повторного проходження певних

процедур. Щодо бачення ролі держави у допомозі військовим в процесі адаптації до мирного життя були зазначені: формування толерантного ставлення до військових; спрощення бюрократичних процедур та збільшення їх прозорості; збільшення патріотичних заходів; розвиток соціальних програм; створення меморіальних місць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лапутіна Ю. Станом на 1 січня 2022 року в Україні було понад 38 тисяч учасниць бойових дій – тепер ця цифра збільшиться в рази. URL: <https://mva.gov.ua/ua/news/stanom-na-1-sichnya-2022-roku-v-ukrayini-bulo-ponad-38-tisyach-uchasnic-bojovih-dij-teper-cya-cifra-zbilshitsya-v-razi-yuliya-laputina> (дата звернення: 05.12.2024).
2. Бурцева А., Нематіан-Золбін Д. В Україні 1 мільйон 300 тисяч ветеранів: як їх підтримують. URL: <https://suspilne.media/798951-v-ukraini-1-miljon-300-tisac-veteraniv-ak-ih-pidtrimuut/> (дата звернення: 05.12.2024).
3. Grotius H. The law of war and peace. Kitchener : Batoche Books, 2001. 343 p.
4. Gumpłowicz L. Sociologie und Politik. South Yarra : Leopold Classic Library, 2016. 176 p.
5. Clausewitz C., von. On war. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press. 1976. 732 p.
6. Sorokin P. War and the militarization of society. *Artel'noe delo*. 1922. No. 1–4. Pp. 3–10. URL: https://ceulearning.ceu.edu/pluginfile.php/582630/mod_resource/content/2/Sorokin%201922.pdf. (дата звернення: 05.12.2024).
7. Park R. E. The Social Function of War Observations and Notes. *American Journal of Sociology*. 1941. Vol. 46, No. 4. pp. 551-570.
8. Mills C. W. The Power Elite. London: Oxford University Press, 2000. 448 p.
9. Huntington S. The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations. Cambridge : The Belknap Press, 1981. 534 p.
10. Гідденс Е. Соціологія / пер. з англ. Київ : Основи. 1999. 726 с.
11. Rehabilitation services. URL: <https://www.veterans.gc.ca/eng/health-support/mental-health-and-wellness/rehabilitation-services> (дата звернення: 10.12.2024).
12. Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціальної адаптації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0665-15#n14> (дата звернення: 12.12.2024).
13. Social Support, Help-Seeking, and Mental Health Outcomes Among Veterans in Non-VA Facilities: Results from the Veterans' Health Study / Adams R., Urosevich G., Hoffman S., Kirchner H., Johanna C., Hyacinthe J., Figley Ch., Boscarino J.J., Boscarino J.A. *Mil Behav Health*. 2017. 5(4). C. 393–405. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5663244/> (дата звернення: 10.12.2024).
14. Ketcheson F., King L., Richardson J. Association between social support and mental health conditions in treatment-seeking Veterans and Canadian Armed Forces personnel. *Journal of Military, Veteran and Family Health*. 2018. Volume 4. Issue 1. Pp. 20–32. URL: <https://jmvfh.utpjournals.press/doi/10.3138/jmvfh.2017-0001> (дата звернення: 10.12.2024).

REFERENCES

1. Laputina, Yu. (2024). Stanom na 1 sichnia 2022 roku v Ukraini bulo ponad 38 tysiach uchasnyts boiovykh dii – teper tsia tsyfra zbilshytsia v razy [As of January 1, 2022, there were more than 38 thousand female combatants in Ukraine – now this figure will increase many times over]. URL: <https://mva.gov.ua/ua/news/stanom-na-1-sichnya-2022-roku-v-ukrayini-bulo-ponad-38-tisyach-uchasnic-bojovih-dij-teper-cya-cifra-zbilshitsya-v-razi-yuliya-laputina> (data zvernennia: 05.12.2024). [in Ukrainian].
2. Burtseva, A., Nematian-Zolbin, D. (2024). V Ukraini 1 milion 300 tysiach veteraniv: yak yikh pidtrymuiut [There are 1 million 300 thousand veterans in Ukraine: how they are supported]. URL: <https://suspilne.media/798951-v-ukraini-1-miljon-300-tisac-veteraniv-ak-ih-pidtrimuut/> (data zvernennia: 05.12.2024). [in Ukrainian].
3. Grotius, H. (2021). The law of war and peace. Kitchener : Batoche Books. 343 p.
4. Gumpłowicz, L. (2016). Sociologie und Politik. South Yarra : Leopold Classic Library. 176 p.
5. Clausewitz C., von. (1976). On war. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press. 732 p.

6. Sorokin P. (1922). War and the militarization of society. *Artel'noe delo*. No. 1–4. Pp. 3–10. URL: https://ceulearning.ceu.edu/pluginfile.php/582630/mod_resource/content/2/Sorokin%201922.pdf. (access mode: 05.12.2024).
7. Park, R. E. (1941). The Social Function of War Observations and Notes. *American Journal of Sociology*. Vol. 46, No. 4. pp. 551–570.
8. Mills C. W. (2000). *The Power Elite*. London : Oxford University Press. 448 p.
9. Huntington S. (1981). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Cambridge : The Belknap Press. 534 p.
10. Giddens, A. (1999). *Sotsiologhiia [Sociology]* / per. z anhl. Kyiv : Osnovy. 1999. 726 s. [in Ukrainian].
11. Rehabilitation services. (2024). URL: <https://www.veterans.gc.ca/eng/health-support/mental-health-and-wellness/rehabilitation-services> (access mode: 10.12.2024).
12. Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy “Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu sotsialnoi adaptatsii”. (2015). [Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine “On Approval of the State Standard of Social Adaptation”]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0665-15#n14> (data zvernennia: 12.12.2024). [in Ukrainian].
13. Social Support, Help-Seeking, and Mental Health Outcomes Among Veterans in Non-VA Facilities: Results from the Veterans’ Health Study (2017). /Adams, R., Urosevich, G., Hoffman, S., Kirchner, H., Johanna, C., Hyacinthe, J., Figley, Ch., Boscarino, J.J., Boscarino, J.A. *Mil Behav Health*. Iss. 5(4). Pp. 393–405. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5663244/> (access mode: 10.12.2024).
14. Ketcheson, F., King, L., Richardson, J. Association between social support and mental health conditions in treatment-seeking Veterans and Canadian Armed Forces personnel. (2018). *Journal of Military, Veteran and Family Health*. Volume 4. Issue 1. Pp. 20–32. URL: <https://jmvfh.utpjournals.press/doi/10.3138/jmvfh.2017-0001> (access mode: 10.12.2024).

Sorokina Oleksandra Serhiivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Sociology
Zaporizhzhia National University
66, Universytetska str., Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0058-1848

SOCIAL ADAPTATION OF MILITARIES UPON RETURNING TO CIVILIAN LIFE

Relevance of the problem. The relevance of the study is due to the ongoing hostilities in the country and the beginning of a full-scale invasion in February 2022, which led to a significant increase in the number of military personnel with experience in combat and on the contact line. The double change of social systems with mutually exclusive requirements (from civilian life to military life and vice versa) is accompanied by deformation and/or destruction of social ties, change of worldview, value structure of the individual and vision of life in general, which is manifested in the process of social adaptation that the military go through when returning to civilian life. **The purpose of the study** is to identify the specifics of social adaptation of the military when returning to civilian life ($n = 10$) in September-October 2024. **Research methods:** historical and systematic approaches, empirical research method – in-depth structured interviews with the military. **Results of the study.** The theoretical understanding of the problem of the military's return to civilian life is related to the works of G. Grotius, L. Gumplowicz, C. Clausewitz, P. Sorokin, R. Park, C. W. Mills, S. Huntington, and A. Giddens. The case study was aimed at identifying the changes that informants feel in themselves when returning to civilian life; social and personal problems faced by the military in civilian life; types of support received and the perception of the role of the state in helping the military. Personal changes relate to rethinking the lifestyle and its value component, the quality of relationships, priorities, and the sense of security. Among the social problems faced by servicemen and women when returning to civilian life were the following: correct and/or incorrect behavior of others, changes in family roles, and the lack of a fully inclusive environment. Among the problems associated with

receiving assistance from the state, the survey participants mentioned excessive bureaucracy, lengthy procedures, difficulties with restoring documents, and the need to repeat certain procedures. As for the vision of the role of the state in helping the military in the process of adaptation to civilian life, the following were mentioned: formation of a tolerant attitude towards the military; simplification of bureaucratic procedures; increase in patriotic events; development of social programs; creation of memorial sites.

Key words: *social adaptation, military, peaceful life, war, violence.*

УДК 316.273

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.32>**Третяк Олексій Анатолійович**

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри соціології та політичних наук
факультету міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
проспект Гузара Любомира, 1, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2536-0611

ОБРАЗИ «СВОЇХ» І «ЧУЖИНЦІВ» В НЕОНАЦИСТСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ МІФОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ НІМЕЧЧИНИ

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що популістський радикалізм правих партій своєю активізацією сприяє фокусуванню уваги наукової спільноти як на цьому явищі загалом, так і на його політичній міфології зокрема. В праворадикальному популізмі та його політичній міфології існує архаїчна міфологічна опозиція морально визвишених мас і корумпованої політичної верхівки, отже, загострюється біполярна свідомість «ми» та «вони».

Мета. Метою статті є визначення окремих особливостей міфо-архетипових образів «своїх» та «чужинців» в неонацистській політичній міфології сучасної Німеччини.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи порівняльного аналізу, теоретичного синтезу та наукового узагальнення.

Результати дослідження. В статті визначено окремі особливості міфо-архетипових образів «своїх» та «чужинців» в неонацистській політичній міфології сучасної Німеччини. Наголошено, що образ «своїх» в політичній міфології неонацизму в Німеччині, як випливає з аналізу сформульованих іншими дослідниками узагальнень та окремих емпіричних прикладів створюється за міфологічною логікою «умовчання» і самоочевидності. Його ознаки виглядають не як очевидні описи тих чи інших образних характеристик «своїх», а як архетипові імплікації, про які адресати цієї політичної міфології добре знають або, щонайменше, здогадуються. Такі особливості впливають з побудови міфологічного наративу, де той, хто встановлює рамку опису міфологічного сюжету, спирається на архетипові самоочевидності, структури колективного безсвідомого, що достатньо інформують етнічну групу (націю) про її ж культурні та психічні властивості.

Відзначено, що образ чужинців як групи з деструктивними щодо німецької етноспільноти інтересами вміщує, поруч із євреями, циганами, мусульманами брехливими медіа також і американців і НАТО, які позначаються відповідними аббревіатурами. При цьому в політичних гаслах задля посилення агональної складової неонацистська пропаганда прагне використовувати образ засильницької присутності США в Німеччині, з одного боку, та потребу виходу Німеччини з НАТО як з ворожої національним німецьким інтересам організації – з іншого.

Ключові слова: образ, міф, архетип, символ, міфологія, політична міфологія, бінарні дихотомії (бінарні опозиції), образ «своїх», образ «чужинців».

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що популістський радикалізм правих партій своєю активізацією сприяє фокусуванню уваги наукової спільноти як на цьому явищі загалом, так і на його політичній міфології зокрема. В праворадикальному популізмі та його політичній міфології існує архаїчна міфологічна опозиція морально визвишених мас і корумпованої політичної верхівки, отже, загострюється біполярна свідомість «ми» та «вони». Наголос на цих образах та ідентичностях дозволяє характеризувати радикально-праву популістську міфологію як метанаратив про «хороших простих людей» та «погану еліту» та про конфронтацію між місцевою «внутрішньою групою» та іноземною «зовнішньою групою» [3; 21;15].

Політична міфологія неонацизму експлуатує популістський стиль як риторику розриву із низкою супутніх прийомів (гіперболізація, гіперпафос, вульгаризація та абсолютизація [16–18]).

Зазначене дає підстави вважати відродження неонацистського міфологічного дискурсу в політичній міфології актуальною темою соціологічних та політологічних студій.

В науковій літературі дослідження радикально-популістської (правої) неоміфології зростають в переважно дискурсивному аспекті, в той же час спостерігається брак студій змістовного аналізу політміфологічних наративів, особливо в контексті дихотомії образів та ідентичностей «чужих» та «своїх», «чужинців» та «автохтонів», що є фундаментальним для міфологічного континууму [19, с. 64–77; 22]. Більшість цих політичних міфів представляють ідеалізуючі ретроспекції старих добрих часів, в яких все було досконало-романтичним. Саме ця обставина сприяє зростанню привабливості неонацистської політичної міфології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження міфів як архетипових наративів, які стають першоджерелом для літературних моделей, персонажів та тем має давню наукову традицію. Міфи виявляють як риси загально-людськості так і етнічної, культурної та політичної специфічності, містять як повтор сюжетів, тем і героїв, так і відзначаються рамковою варіативністю останніх в різних культурних середовищах та контекстах, на чому наголошують Луле та Люнггард [11; 12, с. 319–328].

Загальним місцем для міфів є їх оповідальна переживальність, акцент на повсякденні і символізуюча функція щодо буденної свідомості і безсвідомого. Міфи опікуються повсякденними людськими думками, емоціями, діями та відносинами між людьми. Водночас їх сюжетика є космологічною та космогонічною, теологічною та теогонічною, оскільки міфи є пов'язаними із темами створення світу і людства, початку та кінця світу, народження і смерті, співвідношення посейбічного і потойбічного життя, етичних універсалій (добра і зла, правди і кривди, честі та підступності тощо) [10, с. 14–66].

Щодо всіх позначених тем та проблем міфи створюють емоційно-образну «картографію», надаючи буденній свідомості відповідні інтерпретації та створюючи дійові взірці [7, с. 971–988; 9, с. 1–20] стверджують, що дозволяє людям як окреслювати траєкторії свого життя, так і забезпечувати неперервність власного досвіду.

Щодо визначення функцій міфу в культурі вчені займають три провідні позиції. В першій позиції міфу відводиться роль «вродженого» (натурально-примордіального) механізму культурної символізації, який є першоосновою для символів мистецтва і архетиповим фондом. В другій позиції міф розглядається як структуруюча матриця повсякденного досвіду, яка через інтеграцію останнього забезпечує інтеграцію (формування внутрішніх культурних зв'язків) спільноти, об'єднаної навколо міфу. Цю функцію міф виконує через формування історичної пам'яті. В третій позиції міф постає як повністю штучний конструкт, продукт свідомого вигадування, фантазування і співпадає за змістом із терміном міфологізація, з яким зазвичай асоціюються обман, нечесність, перекручення реальності на догоду фантазії.

Перша позиція представлена в праці Д. Каца, який у своєму дослідженні соціальної психології першоплюдей [6, с. 545–582] наводить біблійний наратив про гріхопадіння як приклад перцептуально-структуруючого впливу архетипів релігії на оцінку повсякденного досвіду людей як «святого» або ж «гріховного», що виявляється як у відповідних соціальних очікуваннях, так і в низці культурних реакцій на певні вчинки.

Другу позицію представляють Барт, Келсі, Ябанчі, Люнггард [1; 7, с. 971–988; 13, с. 1409–1429; 23, с. 92–112], які аналізують міфи як спільноту-натуралізуюче знання, приналежне до глибинних структур свідомості та безсвідомого і утворює набір належностей для історичної пам'яті. В наведеній інтерпретації міф є продуктом стихійного соціального морфогенезу, який утворює набір «об'єднавчих ідей для громадян щодо переживання ними... «почуття походження, спадкоємності, історичної пам'яті, колективних спогадів, спільної спадщини та традицій, а також спільної долі».

Таким чином, міфи контейнують норми та цінності суспільств у формі архетипових наративів, забезпечуючи виникнення «ми-образу» та «вони-образу», чим сприяють групоутворенню та побудові соціальних ідентичностей [2, с. 94–112; 10; 7, с. 971–988; 23, с. 92–112].

Третю позицію представляють Боттічі та Кюнер [2, с. 94–112] з триелементною концепцією міфів як конструктів, які складаються із наративної, семантичної та процесуальної складової. Першою і найважливішою складовою міфу автори вважають наратив без «системи фіксованих значень», натомість міф, на їх думку, містить так звані релятивні (дифузійні) щодо історичного часу значення, що дозволяє переносити їх в різні культурні середовища за рахунок відображення того, «що свідомо говориться про світ і несвідомо відчувається про нього».

Отже, наративна складова міфу за рахунок дифузних значень дозволяє міфу як першозразку диверсувати у різних контекстах та обставинах для задоволення потреб різних соціальних спільнот. Міфи функціонують як сюжетні геноми (зав'язки) із наративно-продукуючими можливостями, а тому в своїй процесуальній складовій зазнають контекстуальної ресемантизації та реконструювання з урахуванням історичних і соціально сконструйованих ресурсів конкретної групи.

Із зазначеного випливає соціально-впливовий потенціал міфів та міфологій через їх апелювання до емоцій, культурних переконань, цінностей та норм, що є зумовленим їх привабливістю та політичною експлуатабельністю задля встановлення позитивного контакту з аудиторією [12, с. 319–328].

Мета та завдання. Метою статті є визначення окремих особливостей міфо-архетипових образів «своїх» та «чужинців» в неонацистській політичній міфології сучасної Німеччини. Завданнями статті є: 1) визначення особливостей політичних міфів та їх архетипово-символічної складової; б) визначення окремих особливостей міфо-архетипових образів «своїх» та «чужинців» в неонацистській політичній міфології.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи порівняльного аналізу, теоретичного синтезу та наукового узагальнення.

Результати дослідження. Означене дозволяє використання міфів як в політиці архаїчних, так і постмодерних суспільств із значеннєвими трансформаціями, які відбулися під впливом технотронної сучасності. Ми є свідками зростаючої політизації міфів та міфологій у зв'язку із ренесансом примітивних культурних зразків та моделей в сучасній глобальній цивілізації.

Але якщо в суспільствах архаїчного типу міф морфогенетично складався в культурі в еволюційно-безсвідомий спосіб, то нині переживається справжній бум витворення артефактних міфів, міфів-вигадок, міфів-проектів, які, на думку низки дослідників [2, с. 94–112; 10; 7, с. 971–988; 23, с. 92–112] обслуговують політичні проекти та слугують політико-ідеологічному ціледосягненню. В контексті зазначеного політичний міф визначається як ідеологічно маркована оповідь, яка претендує на те, щоб дати правдивий звіт про низку минулих, сьогодення або передбачуваних політичних подій і яка приймається як достовірна в своїх основних рисах соціальною групою.

У низки дослідників політичний міф розглядається як такий, що виконує дві засадничі функції: кодифікуючу та поведінково-регуляторну. При цьому кодифікуюча функція виконується політичним міфом щодо структурно-стійких соціальних груп, в той час як поведінково-регуляторна – щодо груп меншої величини та масштабів соціального впливу.

Відповідно, політична міфологія концентрується або на фундаментально-національних, або локально-неформальних групах або ж проблемах нижчого рівня загальності. Питання уповноваження та інституціоналізації на національному рівні розв'язують так звані функціональні міфи. В свою чергу, функціональні міфи фокусуються на проблемах місцевого (регіонального, локального) рівня та обмеженого охоплення, на що вказує в своїх працях фінський дослідник Лютгард [13, с. 1409–1429].

Той самий автор наполягає на двох модусах міфу як, по-перше, коду культури, отже, натуралізованого формоутворення, яке сприймається оцінно і безвідносно до розуміння його сенсу, і, по-друге, як продукту маніпулятивного конструювання та цілеспрямованого використання в політичних цілях. Ці два модуси стосуються масових реципієнтів та політичних еліт. Масові реципієнти не усвідомлюють маніпулятивної інтенції політичних міфів, вони сприймаються ними майже так само, як твори мистецтва (суто естетично). Еліти розуміють маніпулятивні

інтенції політичних міфів, отже, підходять до їх конструювання усвідомлено та з розумінням проектно-стратегічного призначення.

Політична міфологія перебуває у вимірі «понад часом», що гарантує їй безумовну популярність в масах. В політичних міфах фігурують позитивні та негативні самоочевидності, які створюють налаштування на сприйняття образів тих чи інших спільнот (ін-груп та аут-груп). Позитивні самоочевидності стосуються ін-груп, негативні самоочевидності – до аут-груп. Ін-групи в політичних міфах підтримують свою політику пам'яті (точніше, її спотвореної версії), з якої випливає і їх перспективна спрямованість. Міфічні герої в політикумі викликають виражену симпатію та емпатію, що робить наративи з їх участю стратегічно-мобілізаційними інструментами, на чому робить наголос, зокрема, Ботіччі [2, с. 94–112].

З іншого боку, в політичному міфі відбувається символічна компресія політичних наративів, отже, має місце така собі «скорочена версія» замість довгих ідеологічних текстів. Політичний міф за рахунок символізації дозволяє скорочувати ідеологічні сенси, які в звичайному варіанті набувають форми великих наративів. Міф дозволяє «стиснути» великий наратив у набір символів, які легко впізнаються, а отже, виконують функцію культурної та політичної (само) ідентифікації групи як всередині неї, так і на «кордонах» з іншими групами. Відповідно, політичний міф потенціалізує колективну агресію проти чужинців та деагресивізує внутрішнє колективне середовище.

Політична міфологія неонацизму увиразнюється як в цілком нейтральних текстах управлінсько-бюрократичного змісту, так і гаслах ліво- та право-радикальних партій. В них доволі чітко артикулюється міф про «своїх», яким не вистачає життєвого простору через заповнення останнього представниками «чужинців» з числа мігрантів етнічних та релігійних меншин. В німецькому соціумі щодо використання ксенофобської риторики немає особливих відмінностей від інших країн. Ця риторика містить «рецепти» швидкого розв'язання проблем з «чужинцями». Щодо неї спостерігаються реакції мовчазного толерування правоохоронних органів та громадських організацій.

Організованим актором поширення ксенофобської неонацистської міфології в Німеччині став правоекстремістський протестний рух ПЕГІДА[13] (*Patriotische Europaen gegen Islamisierung des Abendlandes*), який через свою пропаганду наполегливо створює образ чужинців в особі ісламітів та імігрантів. Організація має широку географію в різних містах Німеччини, де до її назви додається перша літера топоніма федеральної землі з відповідним предикативом

Символічний словник та образне наповнення пропаганди ПЕГІДА є доволі архаїчним та спирається на добре відомі архетипи з соціально-філософської літератури 30-х р. минулого століття. Ці архетипи зазнають редизайнінгу, хоча і лишаються пов'язані з нацистськими пропагандистськими наративами расистського та шовіністичного змісту. В цьому, в контексті зазначеного щодо варіативності міфологічних символізацій, немає нічого дивного, оскільки міфи час від часу переживають періоди відродження-оновлення, але не в аспекті їх змісту, а саме зміни зовнішньо-образного наповнення [17, с. 20–111].

Образ своїх в політичній міфології неонацизму отримує структурування через конструювання німців як «патріотичних європейців», які представляють «патріотичний Захід». Сама по собі символіка патріотичності має відношення до батьківства, бо патріотизм як ідеологія та міфологія базується на колективному образі батьків нації. Отже, німецький народ, у якого як у нації є батьки, протиставляється народам-безбатченкам або ж спільнотам-безбатченкам, спільнотам чужинців. «Свої», таким чином, мають родовід, а «чужинці» його не мають, що співпадає із міфологією «вищих» та «нижчих» рас.

Образ Заходу (*Abendland*) з'являється в німецькій мові в період Відродження та, згідно низці словникових видань, позначає географічний простір, або ж просто «країни Заходу», Землю, розташовану на Заході (“*westlich gelegenes Land*”). Нейтральна назва географічного простору набуває політичної міфологізації після виходу тритомного «Занепаду Європи» О. Шпенглера, який було опубліковано на початку 20 століття. Відповідно, Німеччина із виходом цієї праці отримує політміфологічний наратив про культурне представництво Європи, що стає частиною

як міфу про європейське співтовариство, так і про його протиставлення образу азійських чужинців та єврейського більшовизму, типового для нацистської літератури. Частиною застосовуваної в політміфології пропаганди став сюжет боротьби Німеччини за порятунок Європи як культурного континенту проти більшовизму як образу «чужинської темряви», яку, поруч із Шпенглером впроваджували пронацистські-орієнтовані історики [8; 21, с. 516–536].

Сам же міфологічний наратив суголосний публічним промовам Гітлера, який постійно пов'язував «культурницьку» щодо Європи роль Німеччини, прописуючи її як частину тоталітарного дискурсу, особливо в періоди військового загострення або поразок на фронтах другої світової війни. У нацистів німецька ідентичність по суті зливалася із європейською ідентичністю, стара Європа – з культурним родоводом та батьками німецької нації, відповідно, образ інших-чужинців міфологізувався через низку негативних ознак (безрідності, бездомності, безбатченства, расової неповноцінності. Осучаснений політичний міф про ЄС та європейські цінності також поєднаний з образом Заходу як альянсу із етнокультурною ідентичністю, що перебуває під загрозою «розчинення» через ісламізацію Європи.

Політміфологічний образ «одного народу» алюзивно відсилає до іншого, не менш важливих образів нацистської пропаганди – одного (єдиного) райху та одного (єдиного) вождя (“Wir sind das Volk” та “Ein Volk, ein Reich, ein Führer”). Гасла не зазнали істотних видозмін, з урахуванням лише нововиявленого нейтралітету Австрії, яка стала нейтральною державою і через це втратила ідентичність третього райху (після аншлюсу у 1938 році країна була позбавлена етнокультурної та політичної автономії та ідентичності) [18, с. 15–122].

Частиною політичної міфології, поруч з ключовою дихотомією «своїх» та «чужинців», є наратив зради і зрадництва та зрадників як негативних героїв агональної міфологеми. У пропаганді Pegida фігурує образ Volksverräter («зрадників інтересів народу»), яких персоніфікують «продажні політики», або ж представники народу (депутати), які є водночас його ж (німецького народу) зрадниками. Отже, в неонацистській політичній міфології навіть німецькі політики можуть викреслюватися із референтної спільноти «своїх» і зараховуватися до «чужинців».

Складовою нацистської політичної міфології є міф про іноземне засилля, який з'явився ще в 30-х роках минулого століття і активно підтримувався нацистською пропагандою, а також продовжує експлуатуватися неонацистами. Переважання іноземного впливу передбачає ключовий архетип антигероя (негативного героя/героїв), якими раніше виступали євреї, нині – представники мігрантських спільнот із мусульманських етносів та циган [17, с. 80–81].

Чужинці не просто домінують на виробництвах з надлишком іноземного капіталу, вони також домінують у культурному житті німців, намагаючись створити викривлене інформаційне середовище за рахунок окупації медіа-майданчиків. Медіатизація німецького суспільства стає чинником формування німецької ідентичності «своїх», яким протиставляється ідентичність чужинців у медіасфері, персоніфікована «брехливою пресою». Політичний міф про змовницькі ЗМІ, представлені іноземцями, переживає нині своє справжнє відродження. Неонацистський міф про брехливу пресу використовувався задля дискредитації незалежних медіа і створення негативізованого образу чужинців.

Вже раніше згаданою ПЕГІДОЮ [20] негативізований образ брехливої преси протиставляється образу (колективній ідентичності) правдивої, або ж чесної, порядної преси. Тим самим продовжується міфологічний наратив про конфлікт позитивних та негативних героїв, протистояння брехні і правди, добра і зла, вірності і підступності, підлоти і чесності. Цей наратив є частиною агонального політміфологічного дискурсу, в якому боротьба за правдиву Німеччину перетворюється на історичне надзавдання. Відмінність щодо такого

Висновки. Образ «своїх» в політичній міфології неонацизму в Німеччині, як впливає з аналізу сформульованих іншими дослідниками узагальнень та окремих емпіричних прикладів створюється за міфологічною логікою «умовчання» і самоочевидності. Його ознаки виглядають не як очевидні описи тих чи інших образних характеристик «своїх», а як архетипові імплікації, про які адресати цієї політичної міфології добре знають або, щонайменше, здогадуються. Такі особливості впливають з побудови міфологічного наративу, де той, хто

встановлює рамку опису міфологічного сюжету, спирається на архетипові самоочевидності, структури колективного безсвідомого, що достатньо інформують етнічну групу (націю) про її ж культурні та психічні властивості.

Образ чужинців як групи з деструктивними щодо німецької етноспільноти інтересами вміщує, поруч із євреями, циганами, мусульманами брехливими медіа також і американців і НАТО, які позначаються відповідними аббревіатурами. При цьому в політичних гаслах задля посилення агональної складової неонацистська пропаганда прагне використовувати образ засильницької присутності США в Німеччині, з одного боку, та потребу виходу Німеччини з НАТО як з ворожої національним німецьким інтересам організації – з іншого.

Заломлення негативного ставлення до чужинців, отже, перехід політміфології із доктринальної форми в соціально-практичну стається під час акцій масового протесту, ілюстративним прикладом яких стали масштабні заворушення ультраправих футбольних фанів (угруповання Хогеца) проти мусульман-салафітів. Іноді в візуальних експозиціях неонацистської пропаганди стаються міксування образів своїх та чужинців, відбувається така собі художня амальгамація, яка дозволяє іронічно висміювати роздвоєність і зрадливість «своїх», які обслуговують «чужинців».

Прикладом може виступати постер-зображення Ангели Меркель. В композиції вона постає у незвичному для німкені вбранні – мусульманському хіджабі. Фон композиції виглядає затемненим. Канцлерка стоїть перед будівлею з ознаками такого собі подвоєно-роздвоєного стилю – модерного і клерикального. Супровідний текст красномовно характеризує канцлерку як «Матусю мультикультуралізму», отже, вона постає перед спостерігачами як прихильниця міграційної політики мультикультуралізму. Таким чином, канцлерка висміюється саме за її роздвоєність, що суперечить міфологічному дихотомічному баченню. Адже для міфу властивими є поляризованість соціально-політичної оптики та чіткі архетипові дихотомії, в яких немає, як правило, проміжних характеристик та оцінок. Чужинцями на постері, знов-таки, для неонацистів постають мусульмани, яких своєю двоїстою міграційною політикою підтримує зрадлива канцлерка.

Мусульмани постають в негативному релігійному стереотипі, який візуалізується темним фоном як вбрання канцлерки, так і мусульманської мечеті. На додаток до перерахованого в постері фігурують і інші візуальні маркери неонацистської пропагандистської символіки, що за змістом позиціонує себе як «народну» і «націонал-соціалістичну». Йдеться про використання типового для нацистської пропаганди поєднання чорного, білого та червоного кольорів.

Ворожими ідентичностями для ПЕГІДи постають також сіоністи в особі Ізраїлю. З точки зору ворожого для неонацизму юдейства та юдейської змови тут немає нічого нового. Тим не менш, фактичне змикання правих із лівими (зокрема російськими путіністами) виглядає доволі прикметним. Якщо в нацизмі 30-х чітко і виразно представлена міфологема юдейського більшовизму та ворожості останнього для цінностей західної цивілізації, то сучасні неонацисти в Німеччині апелюють із рятівничими гаслами до путіна та путіністів як до «союзницької» сили, що, вочевидь, дає підстави вважати їх такими, що ідентифікуються як «свої». Ба більше: ліві путіністи в логіці пегідівських гасел мають врятувати Німеччину від корумпованих та ворожих щодо німецького народу політиків, а також від США та Ізраїлю.

Тут, отже, починає розкручуватися ще одна важлива міфологема про глобалістичну змову, яка є складовою конспірологічних теорій. В цих конспірологічних теоріях ультраправих ліві (вчорашній юдейський більшовизм та комуністи) вже позиціонуються як «рятівники», що демонструє відповідні трансформації міфологічного наративу та ревізію образу «чужинців» із включенням символічних складників Росії, що мають продемонструвати «союзницьку довіру» до неї та Путіна (газова труба) та символічних складників США та Ізраїлю (фото солдатів, американський прапор, зірка Давида), які мають продемонструвати, навпаки, недовіру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Barthes R. *Mythologies*. Noonsday Press, 1972. 164 p.
2. Bottici, C. Kühner A. Between psychoanalysis and political philosophy: Towards a critical theory of political myth *Crit. Horizon*, 13 (1) (2012), pp. 94–112
3. Brubaker R. Populism and nationalism *Nations and Nationalism*, 26 (1) (2020), pp. 44–66
4. Ehlich K. (ed.). *Sprache im Faschismus*. Frankfurt am Main, 1989. 326 S.
5. EVELS A.-E. Manche Wörter direkt aus der Nazi-Zeit. URL: <http://www.heute.de/gesellschaft-fuer-deutsche-sprache-warnt-vor-dem-pegida-vokabularmanche-woerter-lassen-sich-direkt-auf-nazi-zeit-zurueckfuehren-36651848.html>
6. Katz J. The social psychology of Adam and Eve *Theory Soc.*, 25 (1996), pp. 545–582.
7. Kelsey D. Hero mythology and right-wing populism. A discourse-mythological case study of Nigel Farage in the Mail Online *J. Stud.*, 17 (8) (2016), pp. 971–988.
8. Klemperer V. *LTI. Lingua Tertii Imperii. Die Sprache des Dritten Reichs*. Notizbuch eines Philologen. Stuttgart, 2015. 363 S.
9. Konstan D. Affect and emotion in Greek literature *Oxford Handbooks Online* (2015), pp. 1–20
10. Kunkeler, N. D. B., *Myth and respectability in Swedish and Dutch fascism, 1931–40*. Doctoral Dissertation. Trinity College, University of Cambridge, 2018. 250 p.
11. Lule J. *Daily news, eternal stores: The mythological role of journalism* Guilford Press, 2001. 245 p.
12. Van Leeuwen T. The critical analysis of musical discourse *Crit. Discourse Stud.*, 9 (4) (2012), pp. 319–328
13. Lynggaard K. Exploring the emotional appeal of green and social Europe myths among pan-European Union organization *J. Europ. Public Policy*, 24 (19), 2017, pp. 1409–1429.
14. Michael R., Doerr K. *Nazi-Deutsch/Nazi-German: an English Lexicon of the Language of the Third Reich*. Westport, 2002. 494 S.
15. Mudde C. The populist zeitgeist *Government Opposit.*, 39 (4) (2004), pp. 541–563.
16. Müller S. *Sprachwörterbücher im Nationalsozialismus. Die ideologische Beeinflussung von Duden, Sprach-Brockhaus und anderen Nachschlagewerken während des “Dritten Reiches”* (Diss.). Stuttgart, 1994. 246 S.
17. Schlosser H. D. *Sprache unterm Hakenkreuz. Eine andere Geschichte des Nationalsozialismus*. Köln etc., 2013. 423 S.
18. Schmitz-Berning C. *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin etc., 1998. 710 S.
19. Vasilopoulou S., Halikiopoulou D. (Eds.), *The Golden Dawn’s ‘Nationalist Solution’: Explaining the rise of the far right in Greece*, Palgrave (2015), pp. 64–77
20. “Volksverräter” und “Lügenpresse”: die Pegida und ihre Wörter. URL: <http://gfds.de/volksverraeter-und-luegenpresse-die-pegida-und-ihre-woerter/>
21. Wettstein M., Esser F., Büchel F., Schemer C., Wirz D., Schulz A., Erns N., Engesser S., Müller P., Wirth W. What drives populist styles? Analyzing immigration and labor market news in 11 countries *J. Mass Commun. Quart.*, 96 (2) (2019), pp. 516–536.
22. Wodak, R. *The politics of fear: What right-wing populist discourses mean*. Sage, 2015. 337 p.
23. Yabanci, B. Fuzzy borders between populism and sacralized politics: Mission, leader, community and performance in ‘New’ Turkey *Religion Ideol.*, 21 (1) (2020), pp. 92–112.

REFERENCES

1. Barthes R. (1972). *Mythologies*. Noonsday Press, 1972.
2. Bottici, C. Kühner A. (2012). Between psychoanalysis and political philosophy: Towards a critical theory of political myth *Crit. Horizon*, 13 (1), 94–112.
3. Brubaker R. (2020). Populism and nationalism *Nations and Nationalism*, 26 (1), 44–66
4. Ehlich K. (ed.) (1989). *Sprache im Faschismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
5. EVELS A.-E. Manche Wörter direkt aus der Nazi-Zeit. URL: <http://www.heute.de/gesellschaft-fuer-deutsche-sprache-warnt-vor-dem-pegida-vokabularmanche-woerter-lassen-sich-direkt-auf-nazi-zeit-zurueckfuehren-36651848.html>
6. Katz J. (1996). The social psychology of Adam and Eve *Theory Soc.*, 25, 545–582.
7. Kelsey D. (2016). Hero mythology and right-wing populism. A discourse-mythological case study of Nigel Farage in the Mail Online *J. Stud.*, 17 (8), 971–988.

8. Klemperer V. (2015). LTI. Lingua Tertii Imperii. Die Sprache des Dritten Reichs. Notizbuch eines Philologen. Stuttgart, Mainz.
9. Konstan D. (2015). Affect and emotion in Greek literature Oxford Handbooks Online, 1–20.
10. Kunkeler, N. D. B. (2018). Myth and respectability in Swedish and Dutch fascism, 1931–40. Doctoral Dissertation. Trinity College, University of Cambridge.
11. Lule J. (2001). Daily news, eternal stores: The mythological role of journalism, Boston, Guilford Press.
12. Van Leeuwen T. (2012). The critical analysis of musical discourse Crit. Discourse Stud., 9 (4) (2012), 319–328.
13. Lynggaard K. (2017). Exploring the emotional appeal of green and social Europe myths among pan-European Union organization J. Europ. Public Policy, 24 (19), 1409–1429.
14. Michael R., Doerr K. (2002). Nazi-Deutsch/Nazi-German: an English Lexicon of the Language of the Third Reich. Westport, Ruhr.
15. Mudde C. (2004). The populist zeitgeist Government Opposit., 39 (4), 541–563.
16. Müller S. (1994). Sprachwörterbücher im Nationalsozialismus. Die ideologische Beeinflussung von Duden, Sprach-Brockhaus und anderen Nachschlagewerken während des “Dritten Reiches” (Diss.). Stuttgart.
17. Schlosser H.D. (2013). Sprache unterm Hakenkreuz. Eine andere Geschichte des Nationalsozialismus. Köln etc.
18. Schmitz-Berning C. (1998). Vokabular des Nationalsozialismus. Berlin etc.
19. Vasilopoulou, S. Halikiopoulou D. (Eds.) (2015). The Golden Dawn’s ‘Nationalist Solution’: Explaining the rise of the far right in Greece, Palgrave, 64–77.
20. “Volksverräter” und “Lügenpresse”: die Pegida und ihre Wörter. URL: <http://gfds.de/volksverraeter-und-luegenpresse-die-pegida-und-ihre-woerter/>
21. Wettstein M., Esser F., Büchel F., Schemer C., Wirz D., Schulz A., Erns N., Engesser S., Müller P., Wirth W. (2019). What drives populist styles? Analyzing immigration and labor market news in 11 countries J. Mass Commun. Quart., 96 (2), 516–536.
22. Wodak, R. (2015). The politics of fear: What right-wing populist discourses mean. Sage.
23. Yabanci, B. (2020). Fuzzy borders between populism and sacralized politics: Mission, leader, community and performance in ‘New’ Turkey Polit., Religion Ideol., 21 (1), 92–112.

Tretiak Oleksii Anatoliiovych

Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology and Political Sciences
Faculty of International Relations
State University “Kyiv Aviation Institute”
1, Lubomyr Huzar Avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2536-0611

IMAGES OF “OURSELVES” AND “FOREIGNERS” IN THE NEO-NAZI POLITICAL MYTHOLOGY OF MODERN GERMANY

The relevance of the research topic is determined by the fact that the populist radicalism of right-wing parties, by its activation, contributes to focusing the attention of the scientific community both on this phenomenon in general and on its political mythology in particular. In right-wing radical populism and its political mythology, there is an archaic mythological opposition between the morally exalted masses and the corrupt political elite, therefore, the bipolar consciousness of “us” and “them” is sharpening.

Purpose. *The purpose of the article is to determine certain features of the mytho-archetypal images of “own” and “foreigners” in the neo-Nazi political mythology of modern Germany.*

Research methods. *The work uses general scientific methods of comparative analysis, theoretical synthesis and scientific generalization.*

Research results. *The article identifies certain features of the mytho-archetypal images of “own” and “foreigners” in the neo-Nazi political mythology of modern Germany. It is emphasized that the image of “own” in the political mythology of neo-Nazism in Germany, as it follows from the analysis*

of the generalizations formulated by other researchers and individual empirical examples, is created according to the mythological logic of “default” and self-evident. Its features do not appear as obvious descriptions of certain figurative characteristics of “their”, but as archetypal implications, which the addressees of this political mythology are well aware of or at least guessed about. Such features arise from the construction of a mythological narrative, where the one who establishes the framework for the description of the mythological plot relies on archetypal self-evidences, structures of the collective unconscious, which sufficiently inform the ethnic group (nation) about its own cultural and mental properties.

It was noted that the image of foreigners as a group with interests destructive to the German ethno-community includes, next to Jews, Gypsies, and Muslims, lying media also includes Americans and NATO, which are denoted by the corresponding abbreviations. At the same time, in political slogans, in order to strengthen the agony component, neo-Nazi propaganda seeks to use the image of the violent presence of the USA in Germany, on the one hand, and the need for Germany to withdraw from NATO, as an organization hostile to German national interests, on the other.

Key words: *image, myth, archetype, symbol, mythology, political mythology, binary dichotomies (binary oppositions), image of “own people”, image of “foreigners”.*

УДК 331.5:330.342.012.33]”19”(100)
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.4.33>

Фесенко Артур Михайлович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, Україна
orcid.org/0000-0001-5359-1586

Чорна Вікторія Олександрівна

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, Україна
orcid.org/0000-0002-6205-7163

Бондарець Богдан Богданович

старший викладач кафедри соціології та політології
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, Україна
orcid.org/0000-0002-2454-9247

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАЙНЯТОСТІ В ЕКОНОМІЧНО РОЗВИНЕНИХ КРАНАХ З РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ У XX СТ.

У рамках даної статті здійснено спробу розкрити історичних шлях становлення, розвитку та еволюції державної політики зайнятості у економічно розвинених країнах з ринковою економікою (капіталістичні країни Європи та США), який мав місце протягом XX ст.; така політика сформувалася в результаті усвідомлення наукових, політичних та широких громадських кіл провідних держав капіталістичного Заходу реальної неспроможності капіталістичного виробництва та вільного ринку вирішувати цілу низку проблем, що виникають у соціально-трудої сфері, загрожуючи соціально-економічними потрясіннями, й фундаторами такої політики виступили Дж. М. Кейнс, Ф. Д. Рузвельт, В. Г. Беверідж.

Актуальність. Дана тема у вітчизняній науковій літературі розроблена недостатньо, адже здебільшого у ній йдеться про зарубіжний досвід політики зайнятості в рамках тих чи інших окремих країн чи моделей, але без належної історичної систематизації.

Методологія та методи. З використанням методу моделювання було відокремлено відповідні етапи та надано їх характеристику із відзначенням головних наголосів й напрямів політики на кожному з них, продемонстровано поступову інституціоналізацію даної політики та її інструментарію, визначено періоди її екстенсивного розширення та інтенсивного розвитку, а також трансформації у останню чверть XX ст., що була спричинена низкою економічних та політичних факторів, в т.ч. глобального характеру.

Мета статті. Сформувати цілісне уявлення про історичне становлення, розвиток та еволюцію державної політики зайнятості (з наголосом на регулювання ринку праці) у провідних капіталістичних державах протягом XX ст.

Результати. Сформовано уявлення про те, що найбільший розвиток політика зайнятості одержала у добу панування кейнсіанського підходу у економічній політиці, підходу «держави загального добробуту» та соціального партнерства у соціальній політиці, що сформувалися до середини XX ст., натомість трансформація політики зайнятості у бік скорочення, лібералізації, «десоціалізації» та селективності має своїм підґрунтям неолиберальний (неоконсер-

вативний) поворот 1980-х рр.; даний тренд зберігає свою актуальність й дотепер, ставши провідним у реаліях першої чверті XXI ст.

Ключові слова: зайнятість, повна зайнятість, продуктивна зайнятість, політика зайнятості, безробіття, ринок праці.

Вступ. Історичний досвід довів неспроможність капіталістичного виробництва та вільного ринку вирішувати цілу низку проблем, що виникають у соціально-трудовій сфері. Серед них чільне місце посідає проблема відносин з приводу раціонального використання робочої сили, тобто – відносин зайнятості (трудової зайнятості).

У тритомній вітчизняній Економічній енциклопедії (2001 р.) проблемність та об'єктивна необхідність регулювання ринку праці визначена таким чином: «Втручання держави у регулювання купівлі-продажу робочої сили та її раціональне використання зумовлене неспроможністю ринкової економічної системи забезпечити виробництво робочої сили необхідної якості – її загальноосвітніми характеристиками, а також воно покликано забезпечити значну частину безробітних засобами до існування» [5, с. 382].

До середини XX ст. у науковій та громадській думці передових капіталістичних держав Заходу формувалося утвердилось критичне осмислення неспроможності «вільного ринку» вирішувати важливі економічні та соціальні завдання. Відповідне йому розуміння необхідності державного регулювання ринку праці, як і ринкової економіки в цілому, прийшло в результаті нищівного удару Великої депресії 1929–1933 рр., що спричинила як обвальне падіння виробництва, так і страждання працюючих, які масово опинилися без роботи і без зарплати.

Антикризові рецепти запрацювали в рамках «Нового курсу» президента США Ф. Д. Рузвельта, які ґрунтувалися на досі небаченому державному втручанні в економіку, а теоретичне обґрунтування регулювання ринку було сформовано у кейнсіанстві: стимулювання державою сукупного попиту як провідного фактору виробництва та зайнятості. Свою роль відіграв і радянський фактор, адже радянська модель управління трудовими ресурсами в умовах індустріалізації вивчалася і особисто Дж. М. Кейнсом, і розробниками «Нового курсу» (зокрема, професором Р. Г. Тагвеллом); обидва відвідували СРСР у 1920–1930-ті рр.

Як зауважував свого часу сам Дж. Кейнс, найбільшою вадою ринково організованого суспільства є неспроможність забезпечити повну зайнятість.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Державна політика зайнятості, її принципи та інструментарій, що застосовуються для регулювання ринку праці та оплати праці, національні моделі (ринку праці, зайнятості та політики зайнятості), досвід практичної реалізації, здобутки й прорахунки політики зайнятості у тих чи інших країнах (групах країн) та урізні періоди соціально-економічного розвитку в плані регулювання ринку праці, сприяння зайнятості й працевлаштуванню, боротьбі з безробіттям, давно стали предметом уваги фахівців у галузі економіки та державного управління. Серед вітчизняних авторів останнього часу – це С. Бандур, Д. Богиня, І. Бондар, В. Васильченко, І. Гнібіденко, О. Грішнова, Н. Діденко, М. Долішній, О. Дяків, А. Калина, А. Колот, Т. Кір'ян, Е. Лібанова, Л. Лісогор Ю. Маршавін, В. Міненко, С. Мочерний, В. Онікієнко, І. Петрова, В. Петюх, Н. Юрлова та ін.

В той же час систематичного дослідження власне історії становлення, розвитку державної політики зайнятості в цілому, її етапізації, еволюції, трансформації у вітчизняній науковій літературі розроблено недостатньо: здебільшого розглядається історія наукових поглядів на ринок праці та його державне регулювання в рамках академічної економічної науки [див. наприклад: 12]. Лише у монографії Ю. Маршавіна міститься окремий підрозділ про генезис становлення, розвитку та регулювання ринку праці у країнах з ринковою економікою [7]; цільова ж стаття О. Астахової «Державна політика на ринку праці: історичний аспект» [1] не відрізняється, на наш погляд, достатньою системністю та цілісністю представлення даної теми, зокрема й тому, що значна частина згаданої статті присвячена розгляду політики зайнятості у СРСР, що ґрунтувалася на зовсім інших засадах, ніж ті, якими керується держава, здійснюючи свою регулятивну діяльність в умовах саме ринкової економіки / ринку праці.

Мета статті – сформувати цілісне уявлення про історичне становлення, розвиток та еволюцію державної політики зайнятості (з наголосом на регулювання ринку праці) у провідних капіталістичних державах протягом ХХ ст.

Результати дослідження. Вже на межі ХІХ–ХХ ст. окреслюється коло проблемних питань у соціально-трудовій сфері, що об’єктивно підлягають державному регулюванню. Серед них – умови й оплата праці найманих працівників, соціальне страхування працюючих, виплати по соціальному забезпеченню колишнім працівникам, непрацездатним, безробітним (пенсії, допомоги з безробіття, з тимчасової втрати працездатності та ін.).

У перші десятиліття ХХ ст. у зв’язку із актуалізацією проблем падіння рівня зайнятості та соціальної захищеності працюючих у періоди економічних криз, до цього переліку додалися такі питання, як вирішення проблем безробіття у періоди набуття ним масового характеру та цільового сприяння працевлаштуванню тих категорій працівників, які недостатньо конкурентоспроможні на ринку праці та є вразливими по відношенню до ризику безробіття. Вже у 1919 р. проблему безробіття як такого було порушено новоствореною Міжнародною організацією праці (МОП): так, у Конвенції № 2, прийнятої на Вашингтонській конференції МОП, вимагалось впровадження страхування на випадок безробіття, створення бірж праці та ведення статистики щодо безробіття [7, с. 31].

Нарешті, у сер. ХХ ст. запровадження у багатьох розвинених країнах принципів соціальної держави / держави «загального добробуту» ставили на порядок денний запровадження тих чи інших гарантій права на працю (що з’являється у документах міжнародного права та у національних законодавствах низки розвинених держав), соціальних стандартів у сфері оплати праці й соціальних виплат, перманентну підтримку рівня життя працюючого населення, – що, в свою чергу, потребувало ефективної та соціально захищеної трудової зайнятості, можливої лише за умов комплексного державного регулювання всієї соціально-трудової сфери. Право на працю фігурує в Загальній декларації прав людини ООН (ст. 23) та в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 6), а Конвенція МОП № 122 «Про політику в галузі зайнятості» від 1964 р. проголошує активну політику у сфері зайнятості: «з метою стимулювання економічного зростання і розвитку, підвищення рівня життя, задоволення потреб в робочій силі, ліквідації безробіття і неповної зайнятості наголосити і здійснити як головну мету активну політику, спрямовану на сприяння повній, продуктивній і вільно обраній зайнятості» [8 ; 3, с. 36].

В такій провідній державі капіталістичного світу, як США, у 1946 р. був прийнятий Закон «Про зайнятість», в якому містився прямий припис, за яким федеральний уряд, уряди штатів, місцеві органи влади, керівники промисловості та сільського господарства «використовують всі доступні засоби для того, щоб створювати й підтримувати такі умови, за яких будуть забезпечені можливості для зайнятості для тих, хто здатний і бажає працювати та шукає роботу, забезпечуючи максимально можливу зайнятість» [1, с. 17–18].

Все вищенаведене зумовило виокремлення державної політики зайнятості як складової регулювання ринкової економіки, яка розташовується «на стику» економічної та соціальної політики, а також містить освітні, демографічні та інші дотичні аспекти. У розвинених державах з ринковою економікою протягом ХХ ст. спостерігається її становлення, розвиток та еволюціонування, що має відповідні закономірності й тенденції розгортання у відповідності до впливу економічних, соціальних, політичних, демографічних, науково-технічних, міжнародних факторів.

Вважаємо, що державну політику зайнятості можна розглядати у широкому та у вузькому сенсі: а) у широкому сенсі вона включає в себе весь комплекс питань управління трудовими ресурсами суспільства; б) у вузькому сенсі вона фокусується на питаннях регулювання власне ринку праці, сприяння працевлаштуванню та вирішення проблем безробіття / безробітних (протидії безробіттю).

Інтегральним фокусом уваги політики зайнятості слід вважати забезпечення її найбільшої повноти та підвищення рівня таких її якісних характеристик, як раціональність, продуктивність

(ефективність), а також вільна обраність. Завдання політики зайнятості можна сформулювати у такий спосіб:

- застосування важелів управління потоками попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці, сприяння раціоналізації структури зайнятості як фактору подальшого ефективного використання робочої сили;
- сприяння взаємодії суб'єктів ринку праці, встановленню договірних відносин між ними;
- підвищення рівня гарантій найманих працівників у сфері зайнятості (гарантій збереження робочих місць, гарантій від незаконних та масових звільнень);
- забезпечення кореляції між розвитком освіти та сферою зайнятості / ринком праці;
- протидія безробіттю із наголосом на його профілактику;
- сприяння зайнятості / працевлаштуванню із наголосом на соціальну підтримку соціально-вразливих категорій працівників, яких нерегульований ринок праці «відторгає», а роботодавець дискримінує;
- соціальна підтримка безробітних із наголосом на їх трудову ресоціалізацію.

Відсутність або слабкість, неефективність державного регулювання / державної політики у сфері зайнятості та суміжних сферах, у соціально-трудої сфері загалом, тягнуть за собою наступні соціально-економічні проблеми:

- конфліктність відносин «між працею і капіталом»;
- свавілля роботодавців як «сильної сторони» соціально-трудої відносин, що спричиняє підвищений рівень експлуатації найманої праці, соціально неприйнятні умови та рівень оплати праці;
- низький рівень соціальних можливостей, дискримінація соціально слабких, соціально вразливих категорій працівників на ринку праці та в самій сфері зайнятості (жорсткі умови працевлаштування / вивільнення, посилена експлуатація);
- коливання розцінок на робочу силу та пов'язане з цим падіння рівня оплати праці; ризики збіднення та падіння рівня захищеності працюючого населення;
- безробіття як постійно діючий фактор, що спричиняє руйнування трудових ресурсів та масові страждання самих безробітних;
- нерациональність використання робочої сили, неефективність використання трудових ресурсів в економічному плані.

Автори даної статті, з урахуванням запропонованого погляду на генезис ринку праці, запропонованого Ю. Маршавіним [7, с. 29–34], пропонують виокремити наступні етапи становлення й розвитку політики зайнятості у державах з ринковою економікою:

1. I чверть XX ст. В цей період відбувається становлення інституту державного соціального страхування на випадок безробіття та допомоги по безробіттю, поширюючись у 1920-ті рр. по розвинених капіталістичним європейським державам, а у деяких державах впроваджуються і гарантовані мінімальні розміри заробітної плати (Велика Британія, 1909 р.). Розгортається й місце боротьба профспілок та робітничих партій за поліпшення умов найму, за розширення гарантій зайнятості для жінок та молоді.

2. II чверть XX ст. В цей період актуалізується проблема масового безробіття, що постала на порядок денний у зв'язку з масштабним падінням виробництва у роки Великої депресії (1929–1933 рр.).

У академічній науці та у громадській думці у цей період поширювалися погляди на ринок праці, зайнятість та безробіття Дж. М. Кейнса (книга «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей», 1936 р.) щодо ролі сукупного попиту / купівельної спроможності населення як головного важеля збереження й розширення зайнятості, протидії безробіттю.

Резонансною стала й доповідь британського вченого та парламентарія лорда В. Г. Беверіджа, який у 1942 у парламенті Великої Британії представив доповідь «Про соціальне страхування та суміжні послуги», де містився план досягнення «повної зайнятості», що передбачав, серед іншого, державний контроль над засобами виробництва та зовнішньою торгівлею, організацію

громадських робіт, обов'язкове державне соціальне страхування. В. Беверідж уявляв повну зайнятість як ситуацію, за якої існує «більше робочих місць, ніж безробітних», і за якої існують робочі місця «що дозволяють отримувати справедливую заробітну плату, розміщуються таких місцях, що від безробітних можна з розумною часткою впевненості очікувати згоди зайняти ці місця», він стверджував, що масове / хронічне безробіття виникає через нестачу «ефективного попиту» (думка Дж. Кейнса) й може бути ліквідоване лише шляхом широкої, постійно діючої системи державного регулювання капіталістичної економіки, і загальний рівень безробіття не повинен перевищувати 3% [3, с. 36; 2]. Дані бачення спричиняли зростаючий вплив на практичну політику урядів західних держав: зокрема, британський лейбористський уряд з 1946 р. реалізовував програму В. Беверіджа); в цілому ж, як і кейнсіанство, даний підхід домінував у практичній політиці багатьох розвинених держав до сер. 1970-х рр., реалізуючись передовсім зусиллями лівих та лівоцентристських урядів.

Одним із засобів, який мав на меті як збереження, так і використання незадіяної робочої сили, стали масштабні громадські роботи, які організовувалися у США за часів першого президентства Ф. Д. Рузвельта в контексті його реформаторського та вельми радикального для капіталізму «Нового курсу». Було створено спеціальну Адміністрацію громадських робіт та запроваджене державне замовлення на такі роботи, що включали в себе будівництво доріг, шкіл, аеродромів, електрифікацію містечок, насадження зелених зон та ін., і вже до січня 1934 р. р. На громадських роботах було зайнято 5 млн. осіб. Для концентрації робочої сили на їх здійснення організовувалися трудові табори, переважно для безробітної молоді віком 18–25 р. із забезпеченням працівників безкоштовним харчуванням, житлом, форменим одягом та щоденною оплатою. З іншого ж боку, задля матеріальної підтримки безробітних закон про соціальне забезпечення спонукав штати до створення компенсаційних фондів для безробітних через стягнення з роботодавців 3% федерального податку, і поряд з цим надавав податкову знижку 90% тим роботодавцям, які робили відрахування до затвердженого на федеральному рівні фонду страхування від безробіття того чи іншого штату [6, с. 215–216].

Починали впроваджуватися й такі практики, як державні закупівлі різної продукції, що ставали фактором збереження робочих місць, підтримка рівня доходів населення задля збереження його купівельної спроможності і відтак, зростання сукупного попиту на внутрішньому ринку, – що, за логікою кейнсіанства, мало позитивно впливати на масштаби зайнятості.

Загалом, у соціально-трудої сфері в цей період:

- відбувалася боротьба з масовим безробіттям шляхом державної організації громадських робіт;
- стабілізувалося трудове законодавство, поширювалася та інституціоналізувалася практика колективно-договірного регулювання соціально-трудоих відносин.

Внаслідок всього цього відбувається закладання основ для переходу до масштабної активної політики зайнятості та соціального захисту працюючих, що наочно проявилось у повоєнну добу.

3. 1950–60-ті рр. XX ст. Цей період характеризується найбільш масштабною активною політикою зайнятості, зокрема офіційно проголошеному у низці держав курсу на повну зайнятість.

Він корелював з всеохоплюючим соціальним захистом працюючого населення й підтримкою рівня його доходів та реалізовувався у контексті розвитку соціальної держави / соціальної ринкової економіки / соціального партнерства «між працею і капіталом».

В цю добу:

- на міжнародному рівні декларувалися соціально-економічні права трудящих та активно працює Міжнародна організація праці (МОП);
- на загальнонаціональному рівні формувалося спеціальне законодавство про працю й зайнятість: так, закони із назвою «Про зайнятість» були прийняті у Франції, в США;
- створювалися міністерства й відомства, що відповідали за політику зайнятості, а також наукові центри з вивчення трудових ресурсів та ринку праці, що пропонували державі довгострокові прогнози та рекомендації щодо індикативного планування (Франція, Японія), розвивалася інфраструктура державних бірж праці;

– у розвинених країнах зростали державні асигнування на проведення політики зайнятості, досягаючи значних масштабів (так, у Швеції на заходи політики зайнятості виділялося до 3% ВВП [9], розширювався інструментарій державного регулювання зайнятості та управління трудовими ресурсами в цілому.

Було запроваджено у широкий науковий та політичний обіг й саме поняття «активна політика зайнятості», що було використано шведськими профспілковими економістами, консультантами соціал-демократичного уряду Швеції Г. Реном та Р. Мейднером (останній – німецький соціаліст, що емігрував у Швецію і в 1954 р. захистив дисертацію «Шведський ринок праці в умовах повної зайнятості»), які, в свою чергу, відштовхувалися від ідей головного теоретика «шведського соціалізму», голови Стокгольмської економічної школи Г. Мюрдаля: їхніми зусиллями у 1948–1951 рр. розроблено й запроваджено у практичну політику соціально-економічну модель, яка одержала назву «модель Рена-Мейднера» і яка діяла до 1975–1976 рр.

Як зазначають Ю. Маршавін та О. Шевчук, у 1960-х рр. термін «активна політика зайнятості» увійшов у міжнародну практику для характеристики дій держави, спрямованих на розширення сфери застосування праці та підвищення конкурентоспроможності робочої сили. Тобто, ця політика має два напрями дій держави: 1) Сприяння розширенню сфери застосування праці, що досягається в основному макроекономічними заходами з використанням інструментарію кредитногрошової, інвестиційної, зовнішньоекономічної, бюджетної політики, податкового регулювання і т. п.; 2) Підвищення конкурентоспроможності робочої сили, охоплюючи професійну освіту, професійне навчання, стимулювання гідної праці, належний рівень соціального захисту працівників.

Отже, тут йшлося про зміщення акценту у державній політиці зайнятості з стримування безробіття («боротьби з безробіттям») на створення умов для повної і продуктивної зайнятості [11, с. 109].

4. 1970-ті – поч. 1980-х рр. XX ст. Цей період характеризується зміною наголосів із загальних масштабних на селективні програми зайнятості, спрямовані на вирішення типових проблем ринку праці та сфери зайнятості. У фокус уваги постали підвищення якості робочої сили у відповідності до вимог НТР в плані професійної підготовки та мобільності робочої сили, насамперед здатності навчатися, донавчатися, перенавчатися, зокрема й адаптація молоді до динамічних вимог ринку праці та роботодавців доби НТР.

Основні наголоси та напрямки практичної діяльності тут можна відзначити такі:

- профорієнтація підростаючого покоління;
- впровадження професійно-технічної підготовки у систему освіти; професійна підготовка з наступним працевлаштуванням, зорієнтована на молодь;
- організація спеціальних режимів праці молоді, в яких чергуються періоди роботи й навчання;
- професійна підготовка та перепідготовка безробітних із подальшим направленням на працевлаштування;
- стимулювання роботодавців (через механізм субсидіювання та пільг з боку держави) працевлаштовувати безробітних, особливо молодь, жінок, за направленнями державних бірж праці, а також зберігати робочі місця й не скорочувати персонал;
- стимулювання роботодавців займатися питаннями навчання на виробництві, інвестувати у систему професійної підготовки;
- сприяння територіальній мобільності робочої сили, тобто, переїзду працівників на трудодефіцитні території;
- сприяння розвитку малого та середнього бізнесу через спеціальні програми самозайнятості та власне підтримки такого бізнесу як середовища робочих місць, що не потребують особливої кваліфікації.

Враховуючи це, можна зафіксувати поступовий перехід від курсу на повну зайнятість до курсу на підвищення ефективності зайнятості; посилення взаємозв'язків між освітньою,

молодіжною політикою та політикою зайнятості; запровадження концепції «неперервної освіти» як освіти протягом всього циклу трудового життя працівника.

Серед досягнень попереднього та даного періодів, взятих у цілому, відзначимо:

- законодавчі та колдоговірні гарантії зайнятості, захисту працюючих від масових вивільнень;
- додаткові гарантії зайнятості та робочі місця для соціально вразливих груп працюючих;
- участь бізнесу у програмах зайнятості та їх фінансуванні, простимульована державою.

У цей час передові західні капіталістичні держави максимально наблизилися до реалізації принципів повної, продуктивної та вільно обраної зайнятості. Найбільших успіхів досягла «шведська модель»; про це свідчить такий показник, як рівень безробіття 1,5–2%, що був максимально низьким серед всіх розвинених держав західного капіталізму. Серед характерних рис даної моделі відзначимо:

- яскраво виражену пріоритетність активної політики зайнятості над пасивною (тобто, програми створення робочих місць та сприяння зайнятості за обсягами фінансування переважали програми виплати допомог по безробіттю);
- створення робочих місць у розвиненому державному секторі економіки та державне стимулювання роботодавців створювати робочі місця у приватному секторі у межах спеціальних програм розвитку;
- високий рівень гарантій зайнятості, узгоджений на рівні соціального партнерства, підкріплений державною політикою солідарної заробітної плати та недопущення «стрибків безробіття» через заборону на масові вивільнення;
- високий рівень соціальної захищеності на випадок безробіття та безробітних, для яких пропонуються різноманітні послуги; діє єдина система обліку вакансій у державній службі зайнятості, до якої роботодавці обов'язково мали подавати свої вакансії;
- особливе піклування про молодь на ринку праці, яке реалізується через програми інтеграції освіти, профпідготовки й працевлаштування, за активної участі у них роботодавців;
- спеціальну політику зайнятості жінок.

Однак після 1979 р. у ключових західних країнах (насамперед в США, у Великій Британії, ФРН) до влади приходять правоконсервативні / неоліберальні політичні сили, що проводили політику скорочень державних асигнувань на соціальну політику, в т.ч. й на політику зайнятості. Це корелювало з відмовою від кейнсіанства в економічній політиці, й більш глобально – зі світовими процесами, які пізніше одержать назву глобалізації.

Можна стверджувати, що в умовах ринкового капіталізму сформувалася об'єктивне протиріччя між принципами повної зайнятості та соціальної держави / держави «загального добробуту» з одного боку, та вимогами розвитку підприємництва, економічної ефективності – з іншого. Одним зі шляхів вирішення цього протиріччя стала активна участь бізнесу у процесах глобалізації із перенесенням виробництва у країни, що розвиваються, задля експлуатації дешевої / соціально незахищеної робочої сили; за таких умов західні держави починають урізати і власні соціальні програми, щоб не втратити бізнес як базу оподаткування.

5. З 1980–90 рр. XX ст. утверджується концепція та реалізується політика «гнучкого ринку праці» / «флексібілізації зайнятості», ґрунтуючись на наступних постулатах:

- мобільна робоча сила, часта зміна місць покладання праці людиною протягом трудового життя;
- навчання й донавчання протягом всього циклу трудового життя;
- нестандартні та гнучкі форми зайнятості, поділ робочих місць, що особливо бурхливо розвивається у добу Інтернету;
- світовий ринок робочої сили;
- малий бізнес як середовище створення нових робочих місць та самозайнятості.

Як підсумував реалії цього періоду Я. Диденко, новий стан у політиці зайнятості характеризувався:

- «лібералізацією» правил наймання і звільнення працівників;

- підвищенням гнучкості робочої сили, її професійної і регіональної мобільності;
- великою увагою до регулювання пропозиції робочої сили (її обмеження шляхом заохочення часткової або тимчасової зайнятості, дострокового виходу на пенсію, обмеження або повне прекриття припливу іноземних працівників);
- посиленням селективного характеру програм з підтримки зайнятості, направленням їх на найбільш вразливі верстви населення, передовсім на молодь у депресивних регіонах;
- державним дотуванням перепідготовки робочої сили безпосередньо на підприємствах;
- заохоченням дрібного підприємництва, у тому числі створення власного бізнесу безробітними;
- заохочення різних ініціатив, пов'язаних з рішенням проблем зайнятості на основі спільних дій місцевої влади, підприємців, профспілок та інших громадських організацій [4, с. 4].

Нові реалії ринку праці та зайнятості, корелюючись із неоліберальним (неоконсервативним) поворотом державної економічної та соціальної політики у багатьох капіталістичних країнах, з наростаючими процесами глобалізації та з падінням соціалістичної альтернативи капіталізму (СРСР), у політиці зайнятості відгукнулися суттєвим зменшенням обсягів державних гарантій зайнятості та прав працюючих як таких, досягнутих у добу робітничого руху та соціальної держави, і, на противагу цьому – розширенням прав роботодавців на звільнення та на більш жорсткі умови найму працівників. Суттєво зменшилися і гарантії для безробітних: їх відтепер більш жорстко, ніж у попередні періоди, стимулювали до швидшого працевлаштування шляхом скорочення допомог та термінів їх виплати.

Очевидно, що права працюючих у царині гарантій зайнятості також урізаються на користь роботодавців з приватного бізнесу; загалом, рівень державних соціальних гарантій у сфері праці суттєво знизився, а ризики, що раніше бралися на себе державою та роботодавцями, перекинуто на плечі самих працюючих. Спостерігається і посилення тиску на профспілковий рух в інтересах бізнесу.

В цей же період відбувається й «розмивання» доволі усталеного у ХХ ст. поділу на альтернативні «американську» та «скандинавську» («шведську») моделі регульованого ринку праці (і ширше – соціальної політики) розвинених капіталістичних країн Заходу. Показові зсуви (у 1990-ті рр.) відбулися у сфері зайнятості Швеції, які засвідчили істотний відкат від політики активної / повної зайнятості соціал-демократичних урядів попередніх часів: зникло 500 тис. робочих місць, рівень безробіття зріс від 1,5 до 10%, виникла тенденція відходу від традиційної, постійної зайнятості й поширення тимчасової зайнятості [10, с. 98].

Загалом, неоліберальний поворот у соціально-трудовій сфері може свідчити про пряму або завуальовану відмову від постулатів, на яких трималася соціально-економічна стабільність сер. ХХ ст.: держави «загального добробуту», кейнсіанської економічної політики та політики повної зайнятості, соціального партнерства між «працею і капіталом» та економічної демократії. Це є відображенням того, що в умовах ринкового капіталізму діє об'єктивне протиріччя між принципами повної зайнятості та соціальної держави / держави «загального добробуту» з одного боку, та вимогами розвитку підприємництва, економічної ефективності – з іншого. Одним зі шляхів вирішення цього протиріччя як раз стала активна участь бізнесу у процесах глобалізації із перенесенням виробництва у країни, що розвиваються, задля експлуатації дешевої / соціально незахищеної робочої сили, і за таких умов капіталістичні держави розвинутого Заходу починають урізати власні соціальні програми, щоб не «втратити» великий бізнес як базу оподаткування.

Висновки. Виконаний у рамках даної статті аналіз становлення, розвитку та еволюції державної політики зайнятості у розвинених країнах з ринковою економікою, моделювання її етапізації дозволяє дійти наступних висновків:

1) інституціоналізація політики зайнятості хронологічно охоплює першу половину ХХ ст., в рамках якої відбувається запровадження її ключових складових, апробація антикризових заходів (боротьба з масовим безробіттям), розмежування на активну (сприяння зайнятості / протидія безробіттю) та пасивну (виплата допомог по безробіттю) складові;

2) розширення політики зайнятості на засадах нарощування державних асигнувань, запровадження загальнодержавних програм зайнятості та створення інфраструктури регулювання ринку праці припадає на середину ХХ ст., що можна позначити як екстенсивний шлях її розвитку;

3) остання третина ХХ ст. – це період переходу політики зайнятості на рейки інтенсивного розвитку, яка зсувається зі стратегії забезпечення повної зайнятості у бік сприяння продуктивної та гнучкої зайнятості, і в той же час – її трансформації у бік економічної та адміністративної лібералізації, істотної «десоціалізації», яка припадає на 1980–90-ті рр.

Закладені у останні два десятиліття ХХ ст. наголоси та тренди політики зайнятості зберігають своє значення у сьогоденні, накладаючись на сучасні вимоги гнучкого глобалізованого ринку праці, що спричиняють все більшу дестандартизацію, у порівнянні з реаліями минулого століття, соціально-трудової сфери як такої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Астахова О. В. Державна політика на ринку праці: історичний аспект. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2010. № 3. С.16–19.
2. Беверідж, Вільям Генрі. URL : https://vue.gov.ua/Беверідж,_Вільям_Генрі
3. Бондар І., Юрлова Н. Концепція повної зайнятості – суть, реалії, шляхи оновлення. *Україна: аспекти праці*. 1999. № 2. С. 35–42.
4. Диденко Я. Формування ефективної державної політики зайнятості в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 2. С. 3–7.
5. Економічна енциклопедія : у трьох томах / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.
6. Камінський М. І. Президент Франклін Рузвельт і його «Новий курс» реформ. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 213–217.
7. Маршавін Ю. М. Регулювання ринку праці України: теорія і практика системного підходу. Київ : Альтерпрес, 2011. 396 с.
8. Міжнародна організація праці. Конвенція про політику в галузі зайнятості. № 122. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/140427___140427
9. Політика регулювання ринку праці та національні моделі боротьби з безробіттям (світовий досвід). Інформаційна довідка. URL : <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28949.pdf>
10. Семігіна Т. В. Порівняльна соціальна політика. Київ : МАУП, 2005. 276 с.
11. Соціально-трудові відносини: проблеми науки та практики : монографія / С. І. Бандур, Т. А. Костишина, О. О. Нестуля [та ін.] ; за ред. Т. А. Костишиної. Полтава : ПУЕТ, 2020. 695 с.
12. Тесленко Д. С., Гбур З. В. Державне управління сферою зайнятості населення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 5–6. С. 57–63.

REFERENCES

1. Astakhova, O. V. (2010). Derzhavna polityka na rynku pratsi: istorychnyi aspekt [State policy in the labor market: historical aspect]. *Rynok pratsi ta zainiatist naseleennia*, (3), 16–19 [in Ukrainian].
2. Beveridge, William Henry. (n.d.). Retrieved from https://vue.gov.ua/Беверідж,_Вільям_Генрі [in Ukrainian].
3. Bondar, I., & Yurlova, N. (1999). Kontseptsiiia povnoi zainiatosti – sut, realii, shliakhy onovlennia [The concept of full employment – essence, realities, ways of renewal]. *Ukraina: aspekty pratsi*, (2), 35–42 [in Ukrainian].
4. Didenko, Ya. (2002). Formuvannia efektyvnoi derzhavnoi polityky zainiatosti v Ukraini [Formation of effective state employment policy in Ukraine]. *Ukraina: aspekty pratsi*, (2), 3–7 [in Ukrainian].
5. Mochernyi, S. V. (Ed.). (2000). Ekonomichna entsyklopediia: u trokht tomakh [Economic encyclopedia: in three volumes] (Vol. 1). Vydavnychiy tsentr “Akademiia” [in Ukrainian].
6. Kaminskyi, M. I. (2014). Prezydent Franklin Ruzvelt i ioho “Novyi kurs” reform [President Franklin Roosevelt and his “New Deal” reforms]. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu ta prava*, (12), 213–217 [in Ukrainian].

7. Marshavin, Yu. M. (2011). Rehliuvannia rynku pratsi Ukrainy: teoriia i praktyka systemnoho pidkhodu [Regulation of the labor market of Ukraine: theory and practice of a systematic approach]. Alterpres [in Ukrainian].
8. Mizhnarodna orhanizatsiia pratsi. (n.d.). Konventsiiia pro polityku v haluzi zainiatosti № 122 [Convention on Employment Policy No. 122]. Retrieved from https://zakononline.com.ua/documents/show/140427___140427 [in Ukrainian].
9. Informatsiino-analitychnyi tsentr Verkhovnoi Rady Ukrainy. (n.d.). Polityka rehuliuвання rynku pratsi ta natsionalni modeli borotby z bezrobittiam (svitovyi dosvid) [Labor market regulation policy and national models of combating unemployment (world experience)]. Retrieved from <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28949.pdf> [in Ukrainian].
10. Semyhina, T. V. (2005). Porivnialna sotsialna polityka [Comparative social policy]. MAUP [in Ukrainian].
11. Bandur, S. I., Kostyshyna, T. A., Nestulia, O. O., et al. (2020). Sotsialno-trudovi vidnosyny: problemy nauky ta praktyky [Social and labor relations: issues of science and practice] (T. A. Kostyshyna, Ed.). PUET [in Ukrainian].
12. Teslenko, D. S., & Gbur, Z. V. (2022). Derzhavne upravlinnia sferoiu zainiatosti naselennia [State management of employment]. Investytsii: praktyka ta dosvid, (5–6), 57–63 [in Ukrainian].

Fesenko Artur Mykhailovich

Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Sociology and Political Science
Petro Mohyla Black Sea National University
10, Desantnykiv str., 68, Mykolaiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5359-1586

Chorna Viktoriia Oleksandrivna

Candidate of Sociological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Sociology and Political Science
Petro Mohyla Black Sea National University
10, Desantnykiv str., 68, Mykolaiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6205-7163

Bondarets Bohdan Bohdanovich

Assistant Professor at the Department of Sociology and Political Science
Petro Mohyla Black Sea National University
10, Desantnykiv str., 68, Mykolaiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2454-9247

FORMATION AND DEVELOPMENT OF STATE EMPLOYMENT POLICY IN ECONOMICALLY DEVELOPED MARKET ECONOMIES IN THE XX CENTURY

In the framework of this article, an attempt was made to reveal the historical path of formation, development and evolution of the state employment policy in economically developed countries with a market economy (capitalist countries of Europe and the USA), which took place during the 20th century; such a policy was formed as a result of the awareness of the scientific, political and broad public circles of the leading states of the capitalist West of the real inability of capitalist production and the free market to solve a number of problems arising in the social and labor sphere, threatening socio-economic upheavals, and the founders of such a policy were J. M. Keynes, F. D. Roosevelt, W. H. Beveridge.

Actuality. *This topic is insufficiently developed in domestic scientific literature, because it mostly deals with the foreign experience of employment policy within the framework of certain countries or models, but without proper historical systematization.*

Methodology and methods. *Using the modeling method, the corresponding stages were separated and their characteristics were given, noting the main emphasis and directions*

of the policy on each of them, the gradual institutionalization of this policy and its tools were demonstrated, the periods of its extensive expansion and intensive development, as well as transformation in the last quarter of the 20th century were determined, which was caused by a number of economic and political factors, including of a global nature.

The purpose of the article. *To form a holistic view of the historical formation, development and evolution of state employment policy (with an emphasis on labor market regulation) in the leading capitalist states during the 20th century.*

The results. *An idea has been formed that employment policy received the greatest development during the reign of the Keynesian approach in economic policy, the approach of the «general welfare state» and social partnership in social policy, which were formed before the middle of the 20th century, instead, the transformation of employment policy in the direction of reduction, liberalization, «desocialization» and selectivity is based on the neoliberal (neoconservative) turn of the 1980s; this trend remains relevant to this day, becoming the leading one in the realities of the first quarter of the 21st century.*

Key words: *employment, full employment, productive employment, employment policy, unemployment, labor market.*

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКА ОНТОЛОГІЯ

Фесенко Галина Григорівна

ЕКОФІЛОСОФСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СУЧАСНОГО УРБАНІЗМУ..... 4

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Agasiyeva Elshana Aziz

UNITY OF THE NATION IS A NECESSARY CONDITION FOR NATIONAL SECURITY.....11

Вашкевич Віктор Миколайович

ЕТИЧНИЙ ВИМІР МІФОЛОГІЇ: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ УНІВЕРСАЛЬНИХ
МОРАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ..... 17

Вихованець Зоріна Сергіївна

ПОСТАНТРОПОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ
ЯК ПЕРЕДУМОВА ЄДИНОГО ПЛАНЕТАРНОГО ДІАЛОГУ..... 25

Заблоцький Віталій Петрович

МІФОЛОГІЯ І ОБРЯДОВІСТЬ МАНДРІВ..... 34

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Амма Алефтіна Володимирівна

ФОРМИ І СФЕРИ ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДИНИ
В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ..... 42

Ішук Наталія Василівна, Васюк Ірина Василівна

ІНТЕРНЕТ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ
ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....49

Кадієвська Ірина Аркадіївна, Остапчук Тарас Степанович

ПОДОЛАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТА ХРОНІЧНОГО СТРЕСУ
ЯК ОДИН ІЗ ПРІОРИТЕТІВ В ВІЙСЬКОВІЙ ОСВІТІ
(СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)..... 60

Karimova Parvin Aydin gyzy

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF COMMUNICATIVE ASPECTS
OF GAMES IN PRIMITIVE HUMAN SOCIETIES.....67

Кийков Олексій Юрійович

ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ГІБРИДНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕВОЛЮЦІЇ УПРАВЛІНСЬКИХ ТЕОРІЙ..... 74

Козленко Павло Юхимович

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ СПРОТИВ ГЕНОЦИДУ:
СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО У ПЛОЩИНІ КАТЕГОРИЧНОГО ІМПЕРАТИВУ МОРАЛІ.....84

Крикун Віталій Юрійович, Бауліна Таміла Ельханівна

«SMALL TALK» ЯК КАТЕГОРІЯ РИТОРИКИ..... 91

Мельник Юрій Миколайович, Тодорова Світлана Миколаївна,

Шевченко Ганна Анатоліївна

ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ:
ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ..... 98

Музиченко Ганна В'ячеславівна, Борінштейн Євген Русланович СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГРОШЕЙ: КОНТЕКСТУАЛЬНЕ ПОЛЕ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	104
Панчук Ірина Іванівна ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	112
Поплавська Тетяна Миколаївна, Барков Степан Федорович ДУХОВНІ ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	119
Zhan Na VALUE-ORIENTED PRINCIPLES UNDERLYING THE INDICES OF GENDER DEVELOPMENT IN THE EDUCATIONAL SPHERE.....	127
Широка Ольга Іванівна МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ЩАСТЯ У БУТТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА.....	134
Шюкюров Масуд Агаяр оглу ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	140
Юшкевич Юлія Сергіївна ПРОБЛЕМА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	148
ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ	
Туляков Олег Олегович «ЖИВЕ АКАДЕМІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ» У ВИМІРАХ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ОНЛАЙН МЕДІА «СУМСЬКИЙ КАНАЛ».....	156
Федорова Інна Валеріївна АНАЛІТИЧНА ТА ХОЛІСТИЧНА МЕНТАЛЬНОСТІ У СУЧАСНОМУ ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	165
ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА	
Budz Andrii Volodymyrovych CONSCIENCE IN N. HARTMANN AS MEANS OF RETHINKING MODERN VALUES.....	171
Голубовська Ольга Вікторівна МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ СВОБОДИ ВОЛІ В ІНФОРМАЦІЙНУ ДОБУ СЬОГОДЕННЯ.....	180
Місержи Світлана Дмитрівна ФІЛОСОФСЬКІ ТА БІОЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ БІОМЕДИКОЕТИЧНОГО ВИБОРУ.....	189
ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ	
Dankanich Artem Serhiiiovych PROTESTANT EXISTENTIALISM AND THEOLOGICAL CRITIQUE OF RELIGION.....	198
Ончуленко Михайло Іванович ТЕОРІЯ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ ОГЮСТА КОНТА В НЕПОВНОМУ ТА ПОВНОМУ ПОЗИТИВНИХ ЗНАЧЕННЯХ.....	204

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Сенюра Оксана Володимирівна

СПЕЦИФІКА ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ЛІФТІВ
В УМОВАХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА..... 210

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

Ісмаїлов Самір Тіфліс огли

СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИХ
КОНТЕКСТІВ В КІБЕРСПОРТИВНИХ ІГРАХ..... 221

Корень Євген Русланович

ПОНЯТТЯ АРХЕТИПУ ТА ДИСКУСІЇ ЩОДО НЬОГО
У ЮНГІАНСЬКИХ СТУДІЯХ..... 236

Сорокіна Олександра Сергіївна

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ПРИ ПОВЕРНЕННІ
ДО МИРНОГО ЖИТТЯ..... 245

Третяк Олексій Анатолійович

ОБРАЗИ «СВОЇХ» І «ЧУЖИНЦІВ» В НЕОНАЦИСТСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ МІФОЛОГІЇ
СУЧАСНОЇ НІМЕЧЧИНИ..... 253

Фесенко Артур Михайлович, Чорна Вікторія Олександрівна,

Бондарець Богдан Богданович

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАЙНЯТОСТІ
В ЕКОНОМІЧНО РОЗВИНЕНИХ КРАНАХ З РИНКОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ
У XX СТ..... 262

CONTENTS

PHILOSOPHICAL ONTOLOGY

Fesenko Galyna Grygorivna

ECOPHILOSOPHICAL INTERPRETATIONS OF CONTEMPORARY URBANISM.....4

PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

Agasiyeva Elshana Aziz

UNITY OF THE NATION IS A NECESSARY CONDITION FOR NATIONAL SECURITY.....11

Vashkevich Viktor Mykolaiovych

ETHICAL DIMENSION OF MYTHOLOGY: PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING
OF UNIVERSAL MORAL PRINCIPLES.....17

Vykhovanets Zorina Serhiivna

POST-ANTHROPOLOGICAL GUIDELINES FOR SOCIAL COMMUNICATION
AS A PREREQUISITE FOR A UNIFIED PLANETARY DIALOGUE.....25

Zablotskyi Vitaly Petrovych

MYTHOLOGY AND RITUALS OF JOURNEYS.....34

SOCIAL PHILOSOPHY

Amma Aleftina Volodymyrivna

FORMS AND SPHERES OF HUMAN ALIENATION IN THE INFORMATION SOCIETY.....42

Ishchuk Nataliia Vasylivna, Vasiuk Iryna Vasylivna

THE INTERNET AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION
OF THE EDUCATIONAL SPACE OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....49

Kadievskaya Irina Arkadiivna, Ostapchuk Taras Stepanovych

OVERCOMING EMOTIONAL BURNOUT AND CHRONIC STRESS
AS ONE OF THE PRIORITIES IN MILITARY EDUCATION
(SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ASPECT).....60

Karimova Parvin Aydin gyzy

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF COMMUNICATIVE ASPECTS
OF GAMES IN PRIMITIVE HUMAN SOCIETIES.....67

Kiykov Oleksiy Yuriyovych

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF HYBRID MANAGEMENT THROUGH
THE PRISM OF THE EVOLUTION OF MANAGEMENT THEORIES.....74

Kozlenko Pavlo Yukhimovich

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL RESISTANCE TO GENOCIDE:
MODERN SOCIETY IN THE PLANE OF THE CATEGORICAL
IMPERATIVE OF MORALITY.....84

Krykun Vitalii Yuriiovych, Baulina Tamila Elkhanivna

“SMALL TALK” AS A CATEGORY OF RHETORIC91

**Melnik Yuriy Mykolaiovych, Todorova Svitlana Mykolaivna,
Shevchenko Hanna Anatoliivna**

PERSONAL IDENTITY IN THE DIGITAL SPACE: A PHILOSOPHICAL ASPECT.....98

Muzychenko Ganna Vyacheslavivna, Borinshtein Yevgen Ruslavovich	
SOCIAL-PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF MONEY TRANSFORMATION: CONTEXTUAL FIELD OF SOCIO-CULTURAL ACTIVITY MANAGEMENT.....	104
Panchuk Iryna Ivanivna	
THE PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY IN THE EUROINTEGRATION PROCESSES OF ODMERN UKRAINE.....	112
Poplavska Tetiana Mykolaivna, Barkov Stepan Fedorovych	
SPIRITUAL BASIS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MODERN SOCIETY.....	119
Zhan Na	
VALUE-ORIENTED PRINCIPLES UNDERLYING THE INDICES OF GENDER DEVELOPMENT IN THE EDUCATIONAL SPHERE.....	127
Shyroka Olha Ivanivna	
METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE PHENOMENON OF HAPPINESS IN THE BEING OF MAN AND SOCIETY.....	134
Shukurov Masud Agayar Oglu	
PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS.....	140
Yushkevych Yuliia Serhiivna	
THE PROBLEM OF HUMAN SELF-IMPROVEMENT: AXIOLOGICAL ASPECT.....	148
PHILOSOPHY OF EDUCATION	
Tuliakov Oleg Olegovich	
“LIVE ACADEMIC COMMUNICATION” IN THE DIMENSIONS OF EDUCATIONAL ACTIVITIES ON THE ONLINE MEDIA “SUMY CHANNEL”	156
Fedorova Inna Valeriivna	
ANALYTICAL AND HOLISTIC MENTALITY IN MODERN PHILOSOPHICAL – METHODOLOGICAL DISCOURSE.....	165
ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА	
Budz Andrii Volodymyrovych	
CONSCIENCE IN N. HARTMANN AS MEANS OF RETHINKING MODERN VALUES.....	171
Holubovska OlhaViktorivna	
MORAL AND ETHICAL ASPECT OF FREE WILL IN TODAYS INFORMATION AGE.....	180
Miserzhy Svitlana Dmytrivna	
PHILOSOPHICAL AND BIOETHICAL ASPECTS OF LIFE IN THE CONTEXT OF BIOMEDICAL ETHICAL CHOICE.....	189
PHILOSOPHY OF RELIGION	
Dankanich Artem Serhiiovych	
PROTESTANT EXISTENTIALISM AND THEOLOGICAL CRITIQUE OF RELIGION.....	198
Onchulenko Mykhailo Ivanovych	
THE THEORY OF SECULARIZATION IN AUGUSTE COMTE’S INCOMPLETE AND COMPLETE POSITIVIST FRAMEWORKS.....	204

SOCIAL STRUCTURE, SOCIAL INSTITUTE AND PROCESSES

Seniura Oksana Volodymyrivna

SPECIFICITY AND TRANSFORMATION OF SOCIAL ELEVATORS IN THE CONTEXT OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY.....	210
---	-----

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Ismailov Samir Tiflis ohly

SOCIOLOGICAL INTERPRETATION OF SOCIO-COMMUNICATIVE CONTEXTS IN ESPORTS GAMES.....	221
--	-----

Koren Yevhen Ruslanovych

CONCEPT OF ARCHETYPE AND DISCUSSIONS ABOUT IT IN JUNGIAN STUDIES.....	236
---	-----

Sorokina Oleksandra Serhiivna

SOCIAL ADAPTATION OF MILITARIES UPON RETURNING TO CIVILIAN LIFE.....	245
--	-----

Tretiak Oleksii Anatoliiiovych

IMAGES OF “OURSELVES” AND “FOREIGNERS” IN THE NEO-NAZI POLITICAL MYTHOLOGY OF MODERN GERMANY.....	253
--	-----

Fesenko Artur Mykhailovych, Chorna Viktoriia Oleksandrivna,

Bondarets Bohdan Bohdanovych

FORMATION AND DEVELOPMENT OF STATE EMPLOYMENT POLICY IN ECONOMICALLY DEVELOPED MARKET ECONOMIES IN THE XX CENTURY.....	262
---	-----

НОТАТКИ

Наукове видання

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК № 4, 2024

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Цифровий друк.

Обл. вид. арк. **25,59**. Ум. друк. арк. 32,55. Зам. № 0225/167.

Підписано до друку 27.12.2024. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.